

Министерство образования и науки
Кыргызской Республики

КЫРГЫЗСКО-УЗБЕКСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

Н А У К А
ОБРАЗОВАНИЕ
ТЕХНИКА

Материалы республиканской научно-практической конференции
«Государственный язык – основа нации»

6 июня 2014 года

Международный научный журнал
Выходит четыре раза в год

№ 3 (49), 2014

Ош-2014

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ ЖУРНАЛА

- Райымбаев Ч.К.** - главный редактор, ректор Кыргызско-Узбекского университета, канд. экон. наук, доцент (экономические науки);
- Исманов М.М.** - зам. гл. редактора, проректор по науке, канд. техн. наук, доцент (горные машины, машиностроение и машиноведение);
- Касымов М.К.** - отв. секретарь, редактор РИСО «НОТ» КУУ.

Члены Совета

- Абидов А.О.** - д-р техн. наук, проф., акад. МИА (транс. и горн. машиностр., машиновед.)
- Абдувалиев И.** - д-р филол. наук, проф., ЖАГУ (кыргызский язык и литература, филология)
- Алымкулов К.А.** - д-р физ.-мат. наук, профессор, зав. каф. КУУ (высшая и прикл. математика)
- Асанканов А.А.** - д-р истор. наук, проф., член-корр. НАН КР (исторические науки)
- Аманкулова Т.К.** - д-р с.-х.н., профессор, проректор по науке ЖАГУ (сельскохозяйственные науки)
- Бабаев Д.Б.** - д-р пед. наук, проф., ректор ИСИТО (педагогические науки, физика)
- Балбаев М.К.** - д-р хим. наук, проф., дир. ИХБН ОшГУ (химия и химические технологии)
- Балтабаева А.Т.** - д-р филос. наук, доцент, декан КУУ (социальн. филос., истор., социология)
- Жумабаева Т.Т.** - д-р биол. наук, профессор, проректор по науке ОшГУ (биологические науки)
- Джураев А.М.** - д-р физ.-мат. наук, профессор (физика, высшая и прикладная математика)
- Дуйсенов Э.Э.** - д-р юрид. наук, проф., КГЮА (юридические науки)
- Джураев М.Дж.** - д-р пед. наук, профессор акад. МАНВШ (педагогические науки, физика)
- Ефремов М.М.** - д-р мед. наук, проф., член-корр. АМТН РФ, зав. каф. ОшГУ (медицина)
- Зулпукаров К.З.** - д-р филол. наук, проф., декан ОшГУ (сравн.-истор., типол. и соп. языкозн.)
- Зулпукаров А.З.** - д-р экон. наук, проф., ЖАГУ (экономические науки)
- Исаков К.А.** - д-р филол. наук, проф., ректор ОшГУ (кырг. язык и литература, филология)
- Исманжанов А.И.** - д-р техн. наук, профессор, акад. ИА КР (энергетика, физика)
- Каримова Б.К.** - д-р биол. наук, профессор, зав. каф. ОшГУ (биологические науки)
- Кулназаров А.К.** - д-р филос. наук, доцент, декан КУУ (социальная философия, социология)
- Кокоева А.М.** - канд. юрид. наук, доцент, декан ЮФ КУУ (юридические науки)
- Мамасаидов М.Т.** - д-р техн. наук, проф., акад. НАН КР, проф. КУУ (машиностр., горное дело)
- Мурзубраимов Б.М.** - д-р хим. наук, проф., академик НАН КР, (химия и химические технологии)
- Маманазаров Дж.М.** - д-р мед. наук, профессор, зав. отд. ОшГКБ (медицинские науки)
- Маматурдиев Г.М.** - д-р экон. наук, проф., акад. ИА КР, проф. КУУ (экономика и прикл. матем.)
- Маруфий А.Т.** - д-р техн. наук, профессор ОшТУ (строительство, механика)
- Мендекеев Р.А.** - д-р техн. наук, профессор КГУСТА (горные, строит. и дорожные машины)
- Сатыбаев А.Дж.** - д-р физ.-мат. наук, проф. ОшТУ (информатика, вычисл. техника и упр-ние)
- Текенов Ж.Т.** - д-р техн. наук, проф., акад., дир. ЮО НАН КР (горное дело, физика)
- Ташполотов Ы.Т.** - д-р физ.-мат. наук, профессор ОшГУ (физика, механика)
- Шарипова Э.К.** - д-р филос. наук, проф., заф. каф. КУУ (философия и социология)
- Шамшиев Б.Н.** - д-р с.-х.н., профессор, проректор по науке ОшТУ (сельскохозяйственные науки)

Учредитель:

Кыргызско-Узбекский университет
Журнал зарегистрирован
Министерством юстиции
Кыргызской Республики
Рег. свидетельство № 387 от 23.06.1999 г.

Адрес редакции:

714018, Кыргызстан, г. Ош, ул. Исанова, 79
Тел.: (+996-3222) 4-87-22, 4-87-08, 5-70-55
Факс: 4-87-22, 5-70-55
E-mail: mirlankasymov@gmail.com,
ismanov1970@mail.ru

Журнал входит в перечень научных и научно-технических периодических изданий, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией Кыргызской Республики для опубликования научных результатов кандидатских диссертационных работ.

Зарегистрирован в Национальной книжной палате Кыргызской Республики.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

Журнал «Наука, образование, техника» издаётся Кыргызско-Узбекским университетом 4 раза в год. В нем публикуются результаты оригинальных исследований по теории и методике научно-прикладных задач в области естественных, гуманитарных и технических наук.

Статья может быть представлена на русском, английском и кыргызском языках.

Решение о публикации принимается редакционным советом журнала после рецензирования, учитывая научную значимость и актуальность представленных материалов.

Порядок оформления статей и рекламных материалов в журнале «Наука, образование, техника»:

1. Статья, поступающая для публикации, должна сопровождаться, как правило, рекомендацией учреждения, в котором выполнена работа, с рецензией ведущих учёных.

2. К статье прилагается аннотация на русском и английском языках с указанием названия и автора статьи.

3. Особое внимание следует обратить на ясность и лаконичность стиля, точность и последовательность в изложении материала. Статья структурно должна иметь вводную часть, основное содержание и завершаться выводом или заключением, библиографией использованной литературы.

4. Статья подписывается автором (ами). Статья представляется в электронном варианте с распечаткой текста шрифтом Times New Roman № 14, через 1,5 интервал, в одном экземпляре на формате А4. Текст должен быть записан в формате *.doc Word для Windows XP, Windows Vista и Windows 7. Поля: верхнее – 25 мм, нижнее – 25 мм, правое – 25 мм, левое – 25 мм. Иногородние авторы могут направить статьи по электронной почте.

5. Все иллюстрации должны быть представлены в одном из форматах *.jpg, *.tif, *.bmp, *.psx, *.dfx и *.plt (формат AutoCAD) с разрешениями 300 dpi и выше для штриховых рисунков и 600 dpi для фотографий. Все формулы должны быть набраны редактором математических формул Equation.

6. Общий объем рукописи, включая литературу, таблицы и иллюстрации, не должен превышать 7 страниц.

7. Необходимо дать сведения об авторах (фамилия, имя, отчество; год рождения; учёная степень и звание; какой ВУЗ окончил и в каком году; место прохождения аспирантуры, докторантуры (если проходил); количество научных трудов; область исследований; полный почтовый адрес, номер телефона, телефакса, E-mail) и желательна фотография для создания банка данных.

Структура рукописи

Текст оформляется в следующей последовательности:

1. УДК (индекс по таблицам Универсальной десятичной классификации) располагается слева сверху.

2. Инициалы и фамилия (фамилии) автора (авторов) располагаются справа сверху.

3. Название на следующей строке.

4. Аннотация (на русском и англ. языках, на следующих строках, 1-3 предложения).

5. Основной текст. Все таблицы, иллюстрации (графики, рисунки, фото), сноски и др. должны быть приведены полностью, в соответствующем месте статьи. Рисунки должны иметь подрисуночные надписи, которые могут располагаться также на отдельных листах, в тексте должны быть сделаны ссылки на рисунки. Текст завершается выводом (заключением) и библиографией (литературой).

6. Условные обозначения единиц измерений и общепринятые сокращения терминов должны быть согласно ГОСТу и правилам орфографии.

7. Список литературы нумеруется в порядке ссылок по тексту. Ссылки помещаются в прямые скобки, например, [3], [1-3]. Библиографическое описание каждого источника должно быть оформлено по ГОСТ 7.1-84.

8. Текст статьи может быть сокращен в результате редподготовки. Отношение редакции к спорным вопросам может быть отражено в предисловии или комментарии к статье.

Материалы следует направлять по адресу:

714018, г. Ош, ул. Исанова 79, Кыргызско-Узбекский университет, 2-й учебный корпус.

Редакция научного журнала «Наука, образование, техника».

Тел./факс: (03222) 4-87-22, 4-87-08, 5-70-55.

E-mail: mirlankasymov@gmail.com, ismanov1970@mail.ru

Кыргыз-Өзбек университети 2014-жылдын 6-июнунда мамлекеттүүлүктү бекемдөө жылына жана Ала-Бука колледжинин түзүлгөндүгүнүн 15 – жылдыгына карата “Мамлекеттик тил – улуттун уңгусу” – аттуу республикалык илимий-практикалык конференцияны жогорку дэңгелде уюштуруп өткөрдү.

Аталган конференцияга Республикада белгилүү болгон илимпоздор, бийлик жана бейөкмөт уюмдарынын өкүлдөрү, жогорку окуу жайларынын жетекчилери, көз карандысыз эксперттер жана журналисттер келип катышышты.

Конференциянын катышуучуларына куттуктоо жана кайрылуулар менен Кыргыз-Өзбек университетинин ректору, доцент Ч.К. Райымбаев, Ала-Бука районунун мамлекеттик администрациясынын башчысы – аким А.Р. Кулуев ж.б. сөз сүйлөштү.

Куттуктоо жана кайрылуу сөздөрүнөн кийин пленардык отурум өз ишин төмөндөгү негизги илимий байандалар менен улантты:

1. *Турдугулов Али Турдугулович, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Фундаменталдык илим-изилдөө институтунун директору, филол. и. д., профессор: “Адам трагедиясынын адабият менен искусстводо трансформацияланышы”;*
2. *Байгазиев Советбек Орозканович, Кыргыз Республикасынын Билим берүү академиясынын вице-президенти, филол. и. д., профессор: “Улуу Манас эпосу – жааштарды мекенчилдикке тарбиялоонун булагы”;*
3. *Жумабаева Таасилкан Токтомаматовна, Ош мамлекеттик университетинин илимий иштер боюнча проректору, б. и. д., профессор: “Мамлекеттик тил жана аны өнүктүрүү маселелери”;*
4. *Коңурбаев Тууганбай Абдырахманович, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин окуу иштери боюнча проректору, психол. и. к., доцент: “Кыргыз мамлекетинин жана мамлекеттик тилдин абалы”;*
5. *Сакиева Саипжамал Салайдиновна, Жалал-Абад мамлекеттик университетинин “Педагогика жана психология” кафедрасынын башчысы, пед. и. д., профессор: “Адабий окууга үйрөтүүнүн методикасына арналган изилдөөлөр: көйгөйлөрү жана келечеги”.*

Түшкү тыныгуудан кийин конференция өзүнүн ишин төмөндөгү 4 багытта улантты:

1. Мамлекеттик тилди өнүктүрүүдөгү көйгөйлөр;
2. Адабияттын инсанды тарбиялоодогу өзгөчөлүктөрү жана орду;
3. Кесипкөй адистерди даярдоодогу орчундуу маселелер;
4. Өнүгүүдөгү социалдык-экономикалык, укуктук жана саясий көйгөйлөр.

Секциялык отурумдар абдан жогорку дэңгелде уюштурулуп, илимий баяндамалар чоң кызыгуулар жана талкуулар менен коштолду. Конференция өзүнүн ишин төмөндөгү резолюциясын кабыл алуу менен аяктады.

**«Мамлекеттик тил – улуттун унгусу» - аттуу республикалык
илимий-практикалык конференциянын
РЕЗОЛЮЦИЯСЫ**

Республикалык илимий-практикалык конференциянын катышуучулары илимий баяндамаларды угуп жана талкуулап, берилген суроолорду, жоопторду жана сунуштарды эске алып, төмөндөгүлөрдү сунуштайт.

1. Кыргыз Республикасынын жаңы муундагы жарандары мамлекеттик кыргыз тилин билиши, окуп үйрөнүшү үчүн шарттарды түзүү, мамлекеттик тилди колдонуу чөйрөсүн кеңейтүү, ошондой эле аны билген жарандардын санынын өсүшү күчөтүлсүн;
2. Кыргыз тилинин потенциалын өнүктүрүү, анын коомдук-саясий, экономикалык, маданий, илимий жана башка иш-аракет тармактарында колдонулушун кеңейтүүгө шарттар камсыз кылынсын;
3. Мамлекеттик тилдин технологиялык фондун толуктоо, лексиканы унификациялоо, жаңы муундагы китептерди басып чыгаруу, окуу, илимий, көркөм, иште колдонулуучу жана башка адабияттарды мамлекеттик тилге которуу иштери күчөтүлсүн;
4. Кыргыз тилиндеги көркөм чыгармаларды, илимий жана башка адабиятты башка этностордун тилдерине, дүйнөлүк тилдерге которуу практикасы жандандырылсын жана колдоого алынсын;
5. Кыргыз тилинин компьютердик котормо программаларын түзүү, акысыз компьютердик тесттер жана окутуучу программалар менен улуттук Интернет-ресурстары өнүктүрүлсүн;
6. КР БЖИ министрлигине, КР Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиясына мамлекеттик тилди өнүктүрүү жана колдонууну кеңейтүү боюнча илимий жактан негизделген окуу-усулдук колдонмолор сунушталсын;
7. Билим берүүнүн бардык деңгээлдеринде, анын ичинде мектепке чейинки, баштапкы,

орто, кесиптик, жогорку билим берүүдө мамлекеттик тилде окутууну камсыз кылуу, региондордогу тилдик абалды, айылдык жана шаардык мектептердин өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен жашы улууларга билим берүү иштери колго алынсын;

8. Мамлекеттик тилди окутуу сааттарынын көлөмүн этап-этабы менен көбөйтүү, мамлекеттик эмес тилде билим берген мектептерде сабактардын бир бөлүгүн мамлекеттик тилде окутуу үчүн шарттар камсыз кылынсын;

9. Билим берүү системасын квалификациялуу педагогикалык кадрлар менен камсыз кылуу, мамлекеттик буйрутманын алкагында окуп жаткан студенттердин арасында тилчи адистердин үлүшүн көбөйтүү КР БЖИ министрлигине сунушталсын;

10. Инновациялык интерактивдүү жана компьютердик технологияларды кодонуу менен мамлекеттик тилди окутуу усулу өнүктүрүлсүн;

11. Өнүккөн өлкөлөрдүн тажрыйбаларынын негизинде жогорку окуу жайларда атайын жана техникалык сабактарды окутуунун мамлекеттик тилдеги бирдиктүү программалары, окуу китептери жана усулдук колдонмолору иштелип чыгылсын;

12. Өлкөбүздүн экономикалык, саясий, этникалык, экологиялык, психологиялык жана укуктук абалын эске алып, жогорку инсандык касиетке, акыл жана руханий байлыкка ээ болгон инсандарды мамлекеттик тилде тарбиялоо күчөтүлсүн.

МАТЕМАТИКА ЭМНЕ ҮЧҮН КЕРЕК ЖЕ МАТЕМАТИКАНЫН ТУРМУШТА КОЛДОНУЛУШУ

В данной статье рассмотрены особенности математики в развитии интеллектуальных способностей человека.

Жогорку окуу жайында окуган студенттердин копчүлүгү мага математиканын эмне кереги бар, туундуну кайсы жерде колдонот, интегралды турмушта колдонобу ж.б. у.с. толгон-токой суроолорду көп берет. Мен бул макалада ушул суроолорго жооп берейин дедим. Менин оюмча азыркы учурда математиканын методдорун колдонбогон дисциплина жокко эсе.

Математика – чыныгы дүйнөнүн сандык катыштары жана мейкиндик формасы жөнүндөгү илим.

Улуу окумуштуу Карл Фридрих Гаусс математика жөнүндө “Математика – илимдердин ханышасы” деп бекеринен айтпаса керек. Ал эми улуу полководец Суворовдун “Математика – акылдын гимнастикасы” деп айтканы бар. “Каалагандай эле илим өзүнүн туу чокусуна математиканы колдонгондо гана жетет” деп дүйнөгө атагы чыккан белгилүү философ Карл Маркс айткан.

Математика, турмушта болуп жаткан кубулуштарды, ошол кубулуштардын математикалык моделинин жардамында изилдейт.

Айлана чөйрөдөгү болуп жаткан нерсени (кубулушту) биз математикалык тилге которсок, ошол болуп жаткан кубулуштун математикалык моделин алган болобуз жана ушул модель менен сүрөттөлгөн кубулуштун келечегин, эмне менен бүтөрүн кагаз менен ручканын жардамында айтып бере алабыз.

Бир эле математикалык модель мааниси боюнча бири-бирине такыр жакындабаган реалдуу кубулушту сүрөттөшү мүмкүн. Мисалы, бир эле дифференциалдык теңдеме калктын өсүү процессин жана радиоактивдүү нерселердин распадаын сүрөттөйт. Математика үчүн каралып жаткан объектердин жаратылышы эмес, алардын арасындагы болуучу байланыш маанилүү.

Математика табигый-илимий, инженердик-техникалык жана гуманитардык изилдөөлөрдө негизги чечүүчү ролду ойнойт.

Мисалы, улуу окумуштуу Эйнштейндин салыштуруу теориясынын формулалары биз

жашап жаткан ааламды таанууда маанилүү этап болгон. Бул теория адам баласы космо-сту өздөштүрө баштаганга чейин эле пайда болгон жана андан кийин гана бул теориянын тууралыгы тастыкталган.

Математикалык эсептөөлөр физика, химия, биологияда эле колдонулбастан экономикада, медицинада ж.б. илимдерде да кеңири колдонула баштады.

Математика баланын өсүп-өнүгүшү үчүн зарыл. Ал баланын келечекте туура, рационалдуу ой жүгүртүүсүн камсыздандырат. Акылынын өсүшүнө чоң түрткү берет. Мисалы, мектепте математиканы жакшы окуган бала калган сабактарды да жакшы окушу талашсыз.

Математика адам баласынын төмөнкү интеллектуалдык жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүгө жардам берет:

1. Жалпылаштыруу жөндөмдүүлүгүн;
2. Турмуштагы татаал кырдаалдарды анализдеп, проблеманы чечүүнүн туура жолун кабыл алуу жөндөмдүүлүгүн;
3. Закон ченемдүүлүктөрдү табуу жөндөмдүүлүгүн;
4. Логикалык ой жүгүртүп жана талкуулоо, оюн так формулировкакалап, туура логикалык жыйынтыктарды чыгаруу жөндөмдүүлүгүн;
5. Тез түшүнүп, туура чечим кабыл алуу жөндөмдүүлүгүн ж.б.

Адам баласы математиканы турмушта күн сайын пайдаланганын өзү да байкабайт. Алсак, мисалы күнүгө магазинге барганда, магазиндердеги товарларга арзандатуу (мисалы, 20 % арзандатуу) болгондо, үй салганда, үй ремонт кылганда (мисалы, канча обой, канча клей сатып алыш керек, устанын жумуш акысын эсептегенде), медицинада (мисалы, врачтын дайындоосунда берилген укол-дарыны күнүнө кантип бөлүштүрүш керек) ж.б.у.с. мисалдарды келтире берсек болот. Жогоруда айтылгандарды бышыктап турмуштан бир нече мисал келтирели.

1-мисал: Доктурдун дайындоосу боюнча оорулууга 10 мг дык препарат бир күндө 3

таблеткадан жазылып берилди. Анда 10 мг дык эмес, 20 мг дык препарат бар. Доктурдун көрсөтмөсүн бузбай оорулуу канча таблетка ичүү керек.

Чыгаруу: 1 таблетка – 10 мг. Күнүнө $10 \cdot 3 = 30$ мг ичүү керек. $20:10=2$ болгондуктан дозировка эки эсеге көп. Эгерде 20 мг дык препаратты пайдаланса, анда доктурдун берген дозасына $30-20=10$ мг жетпейт. Ал эми 10 мг болсо 20 мг дын жарымы болгондуктан $10:20=0,5$ мг болот. $1+0,5=1,5$. Демек, оорулуу доктурдун көрсөтмөсүн бузбастан 10 мг дык препараттан 3 таблетканын ордуна 20 мг дык препараттан 1,5 таблетка ичүү керек экен.

2-мисал. Ванна курсун биринчи күнү 15 минутадан баштап, ар бир кийинки күнү процедураны 10 минутага көбөйтүү керек. Максималдык 1 саат 45 минуталык узактыкка жетиш үчүн ванна курсун көрсөтүлгөн режим менен канча күн алыш керек?

Чыгаруу. Биринчи күнү – 15 мин., экинчи күнү – 25 мин., үчүнчү күнү – 35 мин ж.б. Эгерде муну удаалаштык кылып жазсак, анда математикадагы кадимки эле арифметикалык прогрессияны алабыз: 15; 25; 35;...;105.

$$x_1=15, x_n=105, d=10$$

$$x_n=x_1+d(n-1)$$

$$105=15+10(n-1)$$

$$105=15+10n-10 \rightarrow 10n=100 \rightarrow n=10$$

Демек, максималдык 1 саат 45 минуталык узактыкка жетиш үчүн ванна курсун көрсөтүлгөн режим менен 10 күн алыш керек экен.

3-мисал. Пенсионерлердин пенсиясына эмгекке минималдык төлөөнүн 8 % ын кошуп беришти. Эми пенсионерлер канча пенсия алып калат?

Чыгаруу: Буга чейин пенсия n сом болсун дейли. Ал эми эмгекке минималдык төлөө 500 сом болсун.

500 сомдун 8 пайызы: $500 \cdot 8/100=40$ сом болгондуктан, ар бир пенсионердин пенсиясына 40 сом кошулат, б.а. $(n+40)$ сом пенсия алат.

Мисалы, пенсионер буга чейин 2560 сом пенсия алган болсо, эми 2600 сом алат.

Жыйынтык

Математика жана башка так илимдер турмуштун өнүгүшү үчүн аябай керектүү. Бирок, бир эле так илимдерди билип койсо адам акылдуу болуп кетпейт. Ал учун гуманитардык илимдерди да билүү керек. Мисалы, адабий китептерди көп окуш керек. Демек, эгерде адам өнүгөм десе, анда математика менен гана чектелбестен, жакшы, сапаттуу китептерди да көп окушу керек. Эгерде акылдуу болом десең, анда көп окуш керек жана математика менен машыгуу керек.

Адабият:

1. Кремер Н.Ш. Высшая математика для экономистов [Текст] / Н.Ш. Кремер. – М., 2004.
2. Рыбников К.А. История математики [Текст] / К.А. Рыбников. – М., 1960.
3. Бурбаки Н. Очерки по истории математики [Текст] / Н. Бурбаки. – М.: Мир, 1967.
4. Курант Р. Что такое математика [Текст]? / Р. Курант, Г. Роббинс. – М.: Просвещение, 2007.

УДК 510.21

Баатов А.К. – преп. КГУ

ОБ ОДНОЙ ЗАДАЧЕ ОПТИМАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ КОЛЕБАТЕЛЬНЫМ ПРОЦЕССОМ

В данной работе аналитическим способом решены задачи оптимального управления колебательным процессом.

Пусть управляемый процесс описывается квазилинейным дифференциальным уравнением в частных производных гиперболического типа.

$$V_{tt} - a^2 V_{xx} = \varepsilon P(x, t) + \varepsilon F(x, t, V) \quad (1)$$

с начальными

$$V(x, 0) = \varphi(x), \quad V_t(x, 0) = \psi(x) \quad (0 \leq x \leq l) \quad (2)$$

и граничными

$$V(0, t) = 0, \quad V(l, t) = 0 \quad (0 \leq t \leq T) \quad (3)$$

условиями где $V(x, t)$ определена в области $Q = \{0 \leq x \leq l, 0 \leq t \leq T\}$; $a = \text{const}$; $\varepsilon > 0$ – малый параметр; $u(x, t)$ – управляющая функция. Предположим, что нелинейная часть $F(x, t, V)$ не содержит свободного члена, зависящего только от t ; $\varphi(x)$ и $\psi(x)$ – известные достаточно гладкие функции своих аргументов.

Рассмотрим задачу: найти управляющую функцию $u(x, t)$, которая вместе с решением

смешанной задачи (1) – (3) доставляет минимум функционалу

$$J[u] = \int_0^T [V(X, T) - X(x)]^2 dx + \beta \int_0^T \int_0^1 u^2(x, t) dx dt \quad (4)$$

где $X(x)$ – неизвестная функция, $\beta > 0$ – постоянное число.

Решение задачи (1)-(3) при фиксированном $u(x, t)$ ищем в виде ряда [3]

$$V(x, t, \varepsilon) = \sum_{k=1}^{\infty} [A_k(t, \varepsilon) \cos \omega_k t + B_k(t, \varepsilon) \sin \omega_k t] \sin \lambda_k x, \quad (5)$$

где $A_k(t, \varepsilon)$ и $B_k(t, \varepsilon)$ – пока неизвестные функции, подлежащие определению. Для однозначного определения этих функций вводим дополнительные условия.

$$V_t(x, t, \varepsilon) = \sum_{k=1}^{\infty} \omega_k [-A_k(t, \varepsilon) \sin \omega_k t + B_k(t, \varepsilon) \cos \omega_k t] \sin \lambda_k x, \quad (6)$$

Подставляя (5) в (1) и учитывая условие (6), получим

$$\sum_{k=1}^{\infty} \omega_k [-\dot{A}_k(t, \varepsilon) \sin \omega_k t + \dot{B}_k(t, \varepsilon) \cos \omega_k t] \sin \lambda_k x = \varepsilon u(x, t) + \varepsilon f(x, t, A, B), \quad (7)$$

где

$$f(x, t, A, B) = F(x, t, \varepsilon) \sum_{k=1}^{\infty} [A_k(t, \varepsilon) \cos \omega_k t + B_k(t, \varepsilon) \sin \omega_k t] \sin \lambda_k x$$

В силу предположения относительно $F(x, t, V)$ функцию $f(x, t, A, B)$ можно разложить в ряд Фурье по собственным функциям $\sin \lambda_k x$. Предполагаем также, что $u(x, t)$ допускает разложение в ряд Фурье по собственным функциям $\sin \lambda_k x$. Тогда, учитывая (6), (7), имеем счетную систему обыкновенных дифференциальных уравнений стандартного вида

$$\begin{aligned} \dot{\bar{A}}_k(t, \varepsilon) &= -\frac{\varepsilon}{\omega_k} [u(t) + f_k(t, A, B)] \sin \omega_k t, \\ \dot{\bar{B}}_k(t, \varepsilon) &= \frac{\varepsilon}{\omega_k} [u_k(t) + f_k(t, A, B)] \cos \omega_k t, \end{aligned} \quad (8)$$

С начальными условиями

$$A_k(0, \varepsilon) = \varphi_k, \quad B_k(0, \varepsilon) = \psi_k / \omega_k, \quad k = 1, 2, \dots, \quad (9)$$

где φ_k и ψ_k – коэффициенты Фурье функций $\varphi(x)$ и $\psi(x)$ соответственно; $f_k(t, A, B)$ – коэффициенты Фурье функции $f(x, t, A, B)$.

Функционал (4) преобразуется к виду

$$J[u] = \sum_{k=1}^n [V_k(T) X_k]^2 + \beta \int_0^T \sum_{k=1}^{\infty} u_k^2(t) dt, \quad (10)$$

где $V_k(T)$ и X_k – коэффициенты Фурье функций $V_k(X, T)$ и $X(x)$ соответственно. Как видно из (5), $V_k(T)$ выражается через $A_k(T, \varepsilon)$ и $B_k(T, \varepsilon)$ по формуле

$$V_k = A_k(T, \varepsilon) \cos \omega_k T + B_k(T, \varepsilon) \sin \omega_k T$$

Наряду со счетной системой обыкновенных дифференциальных уравнений (8) с начальными условиями (9) рассмотрим так называемую укороченную систему

$$\dot{\bar{A}}_{kn}(t, \varepsilon) = -\frac{\varepsilon}{\omega_k} [u_{kn}(t) + f_{kn}(t, A_n, B_n)] \sin \omega_k t, \quad (11)$$

$$\dot{\bar{B}}_{kn}(t, \varepsilon) = \frac{\varepsilon}{\omega_k} [u_{kn}(t) + f_{kn}(t, A_n, B_n)] \cos \omega_k t, \quad k = 1, 2, \dots, n$$

с начальными условиями

$$A_{kn}(0, \varepsilon) = \varphi_k, \quad B_{kn}(0, \varepsilon) = \psi_k / \omega_k, \quad k = 1, 2, \dots, n \quad (12)$$

где

$$f_{kn}(t, A_n, B_n) = f_k(t, A_1, A_2, \dots, A_n, 0, \dots, B_1, B_2, \dots, B_n, 0, \dots)$$

а вместо (10) рассмотрим укороченный функционал

$$J[u_n] = \sum_{k=1}^n [U_k(T) - X_k] + \beta \int_0^T \sum_{k=1}^n u_k^2(t) dt. \quad (13)$$

Таким образом, вместо исходной задачи оптимального управления (1)-(4) имеем следующую задачу приближенного оптимального управления: найти управляющую функцию $u_n(t) = \sum_{k=1}^n u_k(t)$, которая вместе с решением задачи (11)-(12) минимизирует функционал (13). Такие задачи управления (т.е. (11)-(13)) подробно рассматривались многими авторами, в частности, в [2]. Пусть $u^0(t)$ – оптимальное управление, решающее задачу (11)-(13), $u^0(t)$ будем принимать за приближенное решение исходной задачи (1)-(4). Мы оценим допустимую погрешность по состоянию $V(x, t)$, т.е. величину $|V(x, t, \varepsilon) - V_n(x, t, \varepsilon)|$.

При фиксированной управляющей функции u_k^0 укороченная система (11) является системой обыкновенных дифференциальных уравнений первого порядка. Поэтому для нахождения точного или приближенного решения такой системы можно использовать все существующие методы.

Предположим, что функции $f_k(t, A, B)$ удовлетворяют неравенству

$$|f_k(t, \bar{A}, \bar{B}) - f_k(t, A, B)| \leq 2k \sum_{k=1}^{\infty} \left[|\bar{A}_k - A_k| + |\bar{B}_k - B_k| \right], \quad (14)$$

где $k = const$.

Рассмотрим функцию

$$V_n(x, t, \varepsilon) = \sum_{k=1}^n [A_{kn} \cos \omega_k t + B_{kn} \sin \omega_k t] \sin \lambda_k x \quad (15)$$

где $A_{kn}(t, \varepsilon)$, $B_{kn}(t, \varepsilon)$ ($k=1, 2, \dots, n$) решение укороченной системы (11) при фиксированных P_k^0 . Определенную таким образом функцию $V_n(x, t, \varepsilon)$ назовем приближенным решением задачи (1)-(3). Теперь оценим величину $|V(x, t, \varepsilon) - V_n(x, t, \varepsilon)|$, где $V(x, t, \varepsilon)$ – точное решение задачи (1)-(3).

Предположим, что ряд $\sum_{k=1}^{\infty} U_k(t)$ сходится равномерно, тогда по признаку Вейерштрасса о равномерной сходимости функциональных рядов [78] получим

$$|u_k(t)| \leq \alpha_k \quad (16)$$

где α_k образует сходящийся числовой ряд $\sum_{k=1}^{\infty} \alpha_k$. Имеет место следующее утверждение. Пусть на множестве $\Omega = \{Q, V \in R^{-1}\}$ выполнены условия:

(1) Функция $F(x, t, V)$ непрерывна по x и t и удовлетворяет условию Липшица по V и с постоянной k

$$|F(x, t, \bar{V}) - F(x, t, V)| \leq k|\bar{V} - V|;$$

(2) Смешанная задача (1)-(3) при фиксированном $u(x, t)$ имеет классическое решение $V(x, t, \varepsilon)$ в виде ряд (5), где $A_{kn}(0, \varepsilon) = \varphi_k$, $B_{kn}(0, \varepsilon) = \psi_k / \omega_k$, $k=1, 2, \dots, n$ ряды сходятся, а ряд сходится равномерно;

$$\sum_{k=1}^{\infty} (|A_{kn}(t, \varepsilon)| + |B_{kn}(t, \varepsilon)|)$$

(3) Функция $F(x, t, V(x, t))$ разлагается в ряд Фурье, где $V(x, t)$ – решение смешанной задачи (1)-(3), коэффициенты Фурье $f_k(t, A, B)$ мажорируются сходящимся числовым рядом, т.е. $f_k(t, A, B) \leq \alpha_k$, где α_k ($k=1, 2, \dots$) образует сходящийся числовой ряд $\sum_{k=1}^{\infty} \alpha_k$.

Тогда существует номер n , такой, что $|V(x, t) - V_n(x, t)| < \varepsilon M_n(T, \varepsilon)$, (17)

где $V(x, t)$ – решение смешанной задачи (1)-(3), $V_n(x, t)$ определяется выражением (15).

Отсюда получим сходимость: $|V(x, t) - V_n(x, t)| \rightarrow 0$

Пусть теперь u^0 есть оптимальное управление для задачи (11)-(13), а u^* есть оптимальное управление для задачи (8), (9), (10). Также предположим, что коэффициенты Фурье удовлетворяют условию $|f_k^0(t, A, B, u)| \leq \lambda_k$

($k=1, 2, \dots$), где λ_k образуют сходящийся числовой ряд $\sum_{k=1}^{\infty} \lambda_k$. Тогда очевидно, имеет место неравенство

$$J_n[u^*] - J_n[u^0] \geq 0,$$

Отсюда, согласно неравенству (10) в [7], имеем

$$J_1[u^0] - J_1[u^*] \leq J_1[u^0] - J_1[u^0]. \quad (18)$$

$$\begin{aligned} |J_1[u^0] - J_n[u^0]| &= \left| \varepsilon \int_0^T \sum_{k=1}^n f_k^0(t, A, B, u^0) dt - \varepsilon \int_0^T \sum_{k=1}^{\infty} f_k^0(t, A, B, u^0) dt \right| \leq \\ &\leq \varepsilon \left| \int_0^T \sum_{k=1}^n f_k^0(t, A, B, u^0) dt - \int_0^T \sum_{k=1}^{\infty} f_k^0(t, A, B, u^0) dt \right| = \\ &= \varepsilon \int_0^T \left| \sum_{k=n+1}^{\infty} f_k^0(t, A, B, u^0) \right| dt \leq \varepsilon \int_0^T \sum_{k=n+1}^{\infty} |f_k^0(t, A, B, u^0)| dt. \end{aligned}$$

Оценим правую часть неравенства (18)

Согласно сделанному выше предположению, получим

$$\varepsilon \int_0^T \sum_{k=n+1}^{\infty} |f_k^0(t, A, B, u^0)| dt \leq \varepsilon T \sum_{k=n+1}^{\infty} \alpha_k.$$

По признаку сходимости числового ряда $\sum_{k=1}^{\infty} \alpha_k$ имеем

$$\varepsilon T \sum_{k=n+1}^{\infty} \lambda_k < \varepsilon T \delta$$

где $\delta > 0$ малая const. Отсюда окончательно получим оценку

$$|J_1[u^0] - J_1[u^*]| \leq \varepsilon T \delta. \quad (19)$$

Теперь находим предел при $n \rightarrow \infty$

$$\begin{aligned} \lim_{n \rightarrow \infty} \max_P |J_n[u] - J_1[u]| &= \\ &= \lim_{n \rightarrow \infty} \max_P \left| \varepsilon \int_0^T \sum_{k=1}^n f_k^0(t, A, B, u) dt - \int_0^T \sum_{k=1}^{\infty} f_k^0(t, A, B, u) dt \right| = \\ &= \max_P \left| \varepsilon \int_0^T \sum_{k=1}^{\infty} f_k^0(t, A, B, u) dt - \int_0^T \sum_{k=1}^{\infty} f_k^0(t, A, B, u) dt \right| = 0 \end{aligned}$$

т.е.

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \max_P |J_n[u] - J_1[u]| = 0$$

Тогда на основании теоремы 2 в [4] имеем сходимость

$$\lim_{n \rightarrow \infty} J_n[u^0] - J_1[u^*]$$

Что и требовалось доказать.

Литература:

1. Баатов А.К. Приближенное решение одной квазилинейной задачи оптимального управления [Текст]. Оптимальный синтез в системах с распределенными параметрами / А.К. Баатов. – Фрунзе, 1989.

2. **Егоров А.И.** Математические методы оптимизации процессов теплопроводности и диффузии [Текст] / А.И. Егоров, Р. Рафатов. – Фрунзе: Илим, 1990. – 336 с.
3. **Митропольский Ю.А.** Математическое обоснование асимптотических методов нелинейной механики [Текст] / Ю.А. Митропольский, Г.П. Хома. – Киев: Наукова думка, 1983.
4. **Распопов Б.М.** Оценка эффективности управления по упрощенной модели объекта [Текст] / Б.М. Распопов. – Фрунзе: Илим, 1975.

УДК 378.147: 517.943

Анарбаева Г.М. – к.ф.-м.н., доцент ОшГУ

“ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫК ТЕНДЕМЕЛЕР” ПРЕДМЕТИН ОКУТУУНУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

ОСОБЕННОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ ПРЕДМЕТА “ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫЕ УРАВНЕНИЯ”

Макалада жогорку окуу жайларында “Дифференциалдык теңдемелер” предметин окутуунун технологияларынын өзгөчөлүктөрү каралат.

В статье рассматриваются особенности технологии преподавания предмета “Дифференциальные уравнения” в высших учебных заведениях.

Мыкты адистерди даярдап чыгарууда билим берүүнүн сапаты орчундуу мааниге ээ экендиги талашсыз. Албетте, мында окутуунун технологиялары, сабак өтүү маселелери негизги ролду ойной тургандыгы белгилүү. Өздүк тажрыйбага таянып, жогорку окуу жайларында “Дифференциалдык теңдемелер” предметин окутуунун айрым өзгөчөлүктөрүнө токтололу.

Окутуучу сабактарды, айрыкча практикалык сабактарды студент үчүн кызыктуу, мүмкүн болушунча түшүнүктүү кылып өтүү үчүн сабак өтүүнүн усулун түрдүүлөп, чыгармачылык менен тынымсыз изденүүсү зарыл. Албетте, мында окутуунун анализ-синтез, проблемалык, өз алдынча иштөө, оозеки, тайпаны кичи тайпаларга бөлүү ж.б. усулдары менен бирге окутуунун заманбап технологияларын колдонуу жакшы натыйжаны берет. Бул багытта математика боюнча көргөзмө куралдарды, дидактикалык материалдарды, макеттерди, слайддарды, компьютердик технологияны пайдалануу чоң мааниге ээ. Эгерде сабак математикалык эмес адистистиктерде өтүлсө, окутуучу студентти математиканын татаал, “тажатма”, абстракттуу предмет эмес экендигине ынандырууга тийиш.

Дифференциалдык теңдемелер предметин окутууда дифференциалдык теңдемелердин

келип чыгышы, колдонулушу жөнүндөгү маселелерди колдонуу жакшы натыйжаны берет. Теңдемелердин тибине жараша алардын келип чыгышын, тиешелүү тармактагы маселенин чечилишинин практикалык мааниси, колдонулушу иликтенип көрсөтүлүүгө тийиш. Мындай маселелерди студент өз алдынча издеп таап, чечип келүүсү анын предметке болгон кызыгуусун арттырат.

Математика турмуштан келип чыгып, практикада өнүгүп келген, ал дагы эле практикада колдонулуп, ага кызмат кылууда. Ошондуктан, студенттер математиканын колдонуучулугун окутуучудан гана үйрөнүп кала бербестен, аны практикада өз алдынча колдонууга даяр болуулары тийиш. Сабакта түрдүү тармактагы маселелерди пайдалануу студенттердин предметке болгон кызыгуусун арттырат. Эң башкысы, математикалык теорияны практика менен байланыштыруу ишке ашырылат. Бул багыттагы маселелер [1-4] эмгектерде кеңири изилденген.

Төмөнкү маселелерди карайлы.

1-маселе. Кандайдыр бир чоңдуктун ылдамдыгынын өсүүсү (же кемүүсү) берилген t моментиндеги P санынан көз каранды болсун. $t=0$ баштапкы моментинде бул чоңдук P_0 го барабар. P чоңдугунун t убактысынан көз карандылыгы табылсын.

Чыгаруу. Жөнөкөй типтеги өсүүнүн математикалык моделин түзүү үчүн калктын санынын өзгөрүүсүн карайлы. Калктын санынын өзгөрүүсүнүн ылдамдыгы бул сандык көрсөткүчкө пропорционалдуу. Өсүүнүн ылдамдыгы $\frac{dP}{dt}$ туундусу менен берилет. Эгер

k – пропорционалдуулук коэффициенти болсо, анда өсүү учурунда

$$\frac{dP}{dt} = kP, \quad (1)$$

ал эми кемүү учурунда

$$\frac{dP}{dt} = -kP$$

теңдемелерине ээ болобуз.

(1) теңдемеде өзгөрүлмөлөрдү бөлүктөө менен

$$\frac{dP}{P} = k dt,$$

теңдемесин алабыз. Интегралдоодон кийин

$$P(t) = Ce^{kt} \quad (2)$$

болот. Баштапкы шарттар $t=0$, $P=P_0$ болгондуктан

$$C = P_0 \quad (3)$$

маанисин алабыз. (2), (3) барабардыктардан өсүүнүн законуна ээ болобуз

$$P(t) = P_0 e^{kt}.$$

Ал эми кемүү процесси үчүн

$$P(t) = P_0 e^{-kt}$$

законуна ээ болобуз.

Бул закондун жардамы менен калктын өсүүсү жана кемүүсү ж. б. көптөгөн маселелерди чечүүгө болот.

2-маселе. А сом суммасы жылына $r\%$ га банка коюлду. Өсүүдө үзгүлтүксүз эсептелет деген шарт аркылуу сумманын өзгөрүү закону табылсын.

Алынган закондун негизинде төмөнкү маселелер эсептелсин.

а) 10 000 сом суммасы жылына 2% га банка коюлса, канча жылдан кийин ал 20 000 сомду түзөт?

б) 3% дык эсепке коюлган 1 сом канча жылдан кийин 2 эселенет?

Чыгаруу. Р салымынын жалпы суммасынын пайызын жылдын аягында бир жолу эсептегенде төмөндөгүдөй болот:

$$P = A(1+r).$$

Эгер пайыздар жарым жылда эсептелсе, анда

$$P = A\left(1 + \frac{r}{2}\right)^2,$$

эгер квартал боюнча эсептелсе

$$P = A\left(1 + \frac{r}{4}\right)^4,$$

эгер ай сайын эсептелсе, анда

$$P = A\left(1 + \frac{r}{12}\right)^{12} \text{ болот.}$$

Жалпы учурда жылына m жолу эсептелүүчү $r\%$ боюнча өсүп жаткан сумма жылдын аягында

$$P = A\left(1 + \frac{r}{m}\right)^m$$

чондугун түзөт.

n жыл өткөндөн кийин сумматөмөндөгүдөй болот:

$$P = A\left[1 + \frac{r}{m}\right]^n.$$

Эгерде жылдык пайыздагы эсептин саны m чектелбеген түрдө өссө, анда

$$P = \lim_{m \rightarrow \infty} A\left[1 + \frac{r}{m}\right]^m = A \lim_{m \rightarrow \infty} \left[1 + \frac{r}{m}\right]^m \quad (4)$$

болот.

Экинчи сонун предел боюнча

$$\lim_{m \rightarrow \infty} \left(1 + \frac{r}{m}\right)^m = e,$$

болгондуктан (4) барабардык төмөндөгүдөй көрүнүшкө ээ болот:

$$P = Ae^{rt}.$$

Мындан n ди t га алмаштырсак, t убакытта топтолгон сумманы алабыз:

$$P = Ae^{rt}.$$

Ал эми dt кыска убакыт аралыгында P суммасынын өсүндүсү

$$dP = d(A \cdot e^{rt}) = rA \cdot e^{rt} dt = rP dt,$$

болот.

Өзгөрүлмөлөрдү бөлүктөө менен маселенин дифференциалдык теңдемесин алабыз:

$$\frac{dP}{P} = r dt. \quad (5)$$

а) (5) теңдемени интегралдоодо баштапкы жана акыркы шарттарын интегралдоонун пределдери катары алсак, анда

$$\int_{10000}^{20000} \frac{dP}{P} = 0,02 \int_0^t dt,$$

$$\ln |P| \Big|_{10000}^{20000} = 0,02 t \Big|_0^t \text{ же } \ln 2 = 0,02 t$$

болот жана izdelүүчү убакыт

$$t = \frac{\ln 2}{0,02} = \frac{0,693}{0,02} = 34,66 \text{ ЖЫЛ}$$

экетин алабыз.

б) (5) теңдемени маселенин шарттары боюнча интегралдоо менен

$$\int_1^2 \frac{dP}{P} = 0,03 \int_0^t dt,$$

теңдемесинен

$$\ln 2 = 0,03t$$

барбардыгын алабыз. Мындан izdelүүчү убакыт

$$t = \frac{\ln 2}{0,03} \approx 23,1$$

жыл болот.

Максатка жараша даярдалган математи-

калык маселелер окутууда өнүктүрүү функцияларын аткара алышат. Маселелер окутууда жардамчы каражат катары каралса да, өтүлгөн теориялык материалдардагы математикалык түшүнүктөрдү бышыктоодо, текшерүүдө, машыгууда кеңири колдонулуучу каражат пайдаланылат. Мындай маселелер мисалдардын топтомун окутуучу өзү гана сунуш кылбастан, студенттерге да даярдагып түздүрүү керек. Бул предметти математикалык эмес адистиктерге окутууда сабакта тиешелүү багыт боюнча маселелерди колдонуу максатка ылайыктуу болот. Маселени өзү даярдап, түзүп келген студенттин математикалык түшүнүгү тереңдеп, предметти өз кесиби менен терең байланыштырышына өбөлгө түзүлөт.

Өз алдынча иштерди уюштурууда жана кабыл алууда да ушундай эле усулду пайдалануу максатка ылайыктуу.

Кыскасы, математиканы практика менен тыгыз байланышта өтүп, адистин предметке, кесибине болгон кызыгуусун арттырууда окутуучудан үзгүлтүксүз, талбаган чыгармачылык изденүү талап кылынаары абзел.

Адабият:

1. **Анарбаев М.А.** Математика плюс экономика [Текст]: студенттер жана мугалимдер үчүн усулдук колдонмо / М.А. Анарбаев. – Б., 1991. – 129 б.
2. **Анарбаев М.А.** Экономикалык мазмундагы маселелерди даярдоо [Текст] / М.А. Анарбаев, Г.М. Анарбаева // Математиканы окутуунун учурдагы проблемалары жана математикага окутуу процессин өркүндөтүү: регионалдык илимий-усулдук конф. докладдары. – Ош, 1997. – 16-19-б.
3. **Анарбаев М.А.** Применения дифференциальных уравнений в решении задач с экономическим содержанием [Текст] / М.А. Анарбаев, Г.М. Анарбаева // Математиканы окутуунун учурдагы проблемалары жана математикага окутуу процессин өркүндөтүү: регионалдык илимий-усулдук конференциянын докладдары. – Ош, 1997. – 54-58-б.
4. **Анарбаева Г.М.** Инженердик жана экономикалык багыттагы адистиктерде математиканы окутуунун өзгөчөлүктөрү [Текст] / Г.М. Анарбаева // ОшМУнун жарчысы. – Ош, 2005. - № 8. – 42-45-б.

“ЭЛЕКТРОДИНАМИКА” БӨЛҮМҮНДӨ МААЛЫМАТТЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУУНУН МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮ, ӨНҮГҮҮСҮ ЖАНА ПРОБЛЕМАЛАРЫ

В данной статье рассматриваются актуальные вопросы применения современной технологии обучения в частности компьютерной технологии в преподавании раздела электродинамики курса физики в общеобразовательной школе.

Үзгүлтүксүз билим берүү процессинде электродинамика бөлүмүнүн орду жана аны окутуу боюнча азыркы күндүн талаптарын коюлуусу теориялык жана практикалык тараптарынан анализделген. Жаңы маалыматтык технологияларды электродинамика бөлүмүндө колдонуу боюнча дүйнөлүк маалыматтык технологиялардын маалыматтары негизиндеги ой пикирлер көрсөтүлгөн. Физика бөлүмүндө маалыматтык технологияларды пайдалануунун мүмкүнчүлүктөрү таблица көрүнүшүндө түрлөргө ажыратылган.

Окуу процессинде маалыматтык технологиялардан пайдалануу мүмкүнчүлүктөрүн төмөнкү түрлөргө ажыратуу мүмкүн:

- Физикалык тажрыйбалар жана электр кубулуштарын моделдөө;
- Виртуал лаборатория стенддерин түзүү;
- Электрон колдонмолорду түзүү;
- Алган билимдерин компьютер жардамында баалоо;
- Аралыктан билим берүү системасын иштеп чыгуу;
- Интернет билимдерин пайдалануу.

Маалыматтык технологиялардын пайдалануунун мындай түрлөрүн жана үзгүлтүксүз билим процессине колдоо окуучулар, студенттер, окутуучулар үчүн төмөнкү кошумча мүмкүнчүлүктөрдү пайда кылат:

- Физика кабинети жана лабораториялык приборлорду толук эмес камсыздалышы менен байланыштуу абалдардан чыгуу;
- Сырткы физика олимпиадаларын өткөрүү;
- Физика методикасы боюнча веб бет түзүү;
- Окуучуларды кесипке багыттоо, абитуриенттерди даярдоо;
- Физиканын башка предметтер менен интегралдашуусун үйрөнүү ж.б.

Көрсөтүлгөн физикалык тажрыйбалар жана физикалык кубулуштарды моделдештирүү, виртуал лаборатория стенддерин түзүү, электрон окуу колдонмолорду түзүү жана колдонуу түрлөрү боюнча республиканын орто мектептеринде аткарылган теориялык жана практикалык иштер анализделип, аларды электродинамика бөлүмүндө колдоо натыйжасында түзүлгөн мүмкүнчүлүктөр өркүндөтүлөт.

Электрдик кубулуштарды, процесстер-

ди күзөтүү жана өлчөөдө физиканын башка бөлүмдөрүнө салыштырмалуу бир аз татаал. Ошондуктан, айтып өтүлгөн проблемаларды билим берүү процессинде жоюу үчүн ЭЭМ-дерди колдонуу талап кылынат. Ушунда гана окуучулардын физика сабагына болгон кызыгуусу да билим деңгээлдери да жогорулайт.

Окуучулар Максвелдин теңдемелери негизинде электромагниттик кубулуштар, электромагниттик индукцияны өздөштүрүүлөрү татаал. Ошондуктан мектеп физика курсунда электромагниттик законунун эксперименталдык маалыматтардын натыйжасы деп түшүндүрүлөт.

Окутуу процессинен белгилүү болушунча, электр-магниттик индукция законунун киритүүнүн эки методу колдонулат. Биринчиден Фарадей законунун аныктамасы далилсиз, физик окумуштуулардын өткөргөн тажрыйба натыйжаларына көңүлдөрүн окуучулардын Лоренц күчү жөнүндөгү билимдерине, магнит талаасында өткөрүлгөн тажрыйбаларга негизделип чыгарылат.

X класста өтүлгөн темалар: Лоренц күчү, электр талаасынын чыңалуусу менен потенциалдар айырмасы арасындагы байланыш, электр динамикада энергиянын сакталуу закону менен жаңы кубулуш – электромагниттик индукциянын ортосунда анык байланыш пайда болот.

Электр магниттик индукция темасы боюнча окуу материалынын болжолдуу пландаштыруу төмөнкүчө турат:

1-2-сабак. Электр-магниттик индукция;

3-сабак. Магнит талаанын кыймылы натыйжасында электр-магниттик индукциянын пайда болуусу;

4-5-сабак. Контурлардын бириндеги ток күчүнүн өзгөртүлгөндө электр – магниттик индукцияны пайда болушу. Индукцияланган электр талаасы.

6-сабак. Өздүк индукция. Индуктивдүүлүк.

7-сабак. Салыштырмалуулук теориясы жана электр-магниттик индукция кубулушу. Электр-магниттик тала.

8-сабак. Электр – магнит талаасы.

9-сабак. Маселе иштөө. Электр-магниттик индукция кубулушун үйрөнүү боюнча фронтал лабораториялык жумуш.

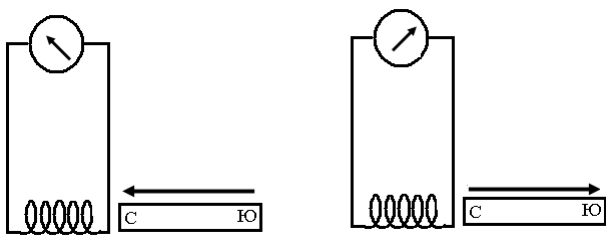
Даниялык физик Эрстеддин биринчи болуп 1820-жылы тогу бар өткөргүчтүн айланасында магнит талаасынын пайда болорлугун

аныктагандыгын окуучуларга айтып өтүү керек. Анда токту магнит талаасынын таасири менен магнит жebesи өзүнүн тең салмактуулук абалынан кыйшайгандыгын компьютер жардамында көрсөтүп берүү максатка ылайык болот.

Англиялык физик М.Фарадей Эрстеддин бул ачылышы менен таанышкандан кийин төмөндөгүдөй жыйынтыкка келген: эгер туюк чынжыр боюнча өткөн ток магнитти кыймылга алып келсе, анда тескерисинче, магниттин кыймылы туюк өткөргүчтө токту пайда болушун шарттайт. Фарадей бул илимий жыйынтыгын өзү жүргүзгөн бир нече тажрыйбаларынын негизинде 1831-жылы далилденген.

Кыймылдагы магнит талаасынын таасири астында туюк өткөргүчтө пайда болгон ток индукциялык ток деп аталат, ал эми индукциялык токту алуу кубулушу электр-магниттик индукция кубулушу деп аталат.

Индукциялык токту алынышын шарттаган Фарадейдин бир тажрыйбасын көрсөтүү керек. Эгер туюк контур алып анын ичине магнитти киргизип же чыгарсак, анда контурда индукциялык ток пайда болот. Мында магнит катушкага жакындаганда гальванометрдин жebesи бир жакка кыйшайса, магнит андан алыстаганда экинчи жагына кыйшайт. Демек, индукциялык токту багыты өзгөрөт. Бул тажрыйбанын схематикалык көрүнүшү төмөнкүчө:

Магнит канчалык күчтүү, анын кыймылы канчалык тез, ошондой эле катушканын орому канча көп болсо, ошончолук күчтүү индукциялык ток пайда болот. Эгер туюк катушканын жанына магнитти коюп, же ал магнитти катушканын ичине киргизип койсок да магнит кыймылда болбосо индукциялык ток пайда болбойт. Мындан, туюк контурда индукциялык токту алыш үчүн бир гана магнит талаасынын болушу жетишсиз экендигин айтып жана көрсөтүп берүү максатка ылайык болот. Ал үчүн магнит кыймылда болуусу

зарыл.

Электр-магниттик индукция кубулушун толук изилдөө, бул кубулуштун жардамы менен практика жүзүндө каалаган кубаттуулуктагы электр тогун алууга мүмкүн экендигин көргөздү. Бул болсо электр энергиясын өндүрүштө кеңири колдонууга мүмкүндүк берет.

Бир катар жүргүзүлгөн тажрыйбалар, өткөргүчтү бир тектүү магнит талаасында анын күч сызыктарына перпендикулярдуу абалда кыймылга келтирүүдөн пайда болгон индукциянын э.к.к.нүн чоңдугу, магнит индукциясынын чоңдугунан B , өткөргүчтүн кыймылынын ылдамдыгынан v , өткөргүчтүн узундугунан l көз каранды болуп, төмөнкү формула менен туюнтулат:

$$\varepsilon = Bvl \quad (1)$$

Эгер өткөргүч магнит талаасынын күч сызыктарына жарыш кыймылдаса, анда өткөргүчтөгү бош электрондорду бир багыттагы кыймылга келтирүүчү магнит талаасындагы күч жок болот. Ушуга байланыштуу индукциянын э.к.к.нүн пайда болбостугу тажрыйба жүзүндө далилденген.

Өткөргүч күч сызыгына α бурчу менен кыймылда болсо, индукциянын э.к.к.нүн чоңдугу $\sin\alpha$ га пропорционалдуу болорлугун да далилдөөгө болот. Мындай учурда индукциянын э.к.к. төмөндөгүдөй туюнтулат:

$$\varepsilon = Bvl \sin\alpha \quad (2)$$

v ылдамдыгын $\frac{\Delta r}{\Delta t}$ менен алмаштырып,

мында Δr – аралыктын өсүшү, Δt – убакыттын өзгөрүүсү, (1) барабардыгын төмөндөгүдөй жазсак болот:

$$\varepsilon = \frac{Bl\Delta r}{\Delta t} \quad (3)$$

Акыркы барабардыктагы $l\Delta r$ чоңдугун ΔS аркылуу белгилөө менен,

$$\varepsilon = \frac{BS}{\Delta t} \quad (4)$$

түрүндө жаза алабыз. Мындагы ΔS – өткөргүч кыймылда болгон учурдагы анын контурунун өзгөрүүсү. (4) барабардыгынын оң жагынын алымы, Δt убакыт ичиндеги магнит агымынын өзгөрүүсүн $\Delta\Phi = B\Delta S$ берет, демек,

$$\varepsilon = \frac{\Delta\Phi}{\Delta t} \quad (5)$$

Акыркы барабардыктын оң жагы, б.а. $\frac{\Delta\Phi}{\Delta t}$ магнит агымынын өзгөрүү ылдамдыгын туюнтат.

Ленц эрежесинен индукциянын э.к.к. бул күчтү пайда кылуучу магнит агымдын өзгөрүүсүнө каршы аракет жасарын билебиз. Демек, индукциянын э.к.к.нүн формуласын бул шартка ылайык келтирүү үчүн (5) формуласынын оң жагынын белгисин карама-каршыга өзгөртөбүз. Анда СИ системасы үчүн индукциянын э.к.к.нүн жалпы формуласы төмөндөгүдөй жазыларын айтып өтүү керек:

$$\varepsilon = - \frac{\Delta\Phi}{\Delta t} \quad (6)$$

Өткөргүчтө пайда болуучу индукциянын э.к.к. өткөргүч аркылуу өтүүчү магниттик агымдын өзгөрүүсүнүн ылдамдыгына пропорционалдуу болот.

Ушул менен бирге индукция э.к.к.нүн СИ системасындагы ченөө бирдигин да формуладан келтирип чыгаруу максатка ылайык болот:

$$[\varepsilon] = \frac{1B\delta}{1c} = 1 \frac{c \cdot B}{c} = B$$

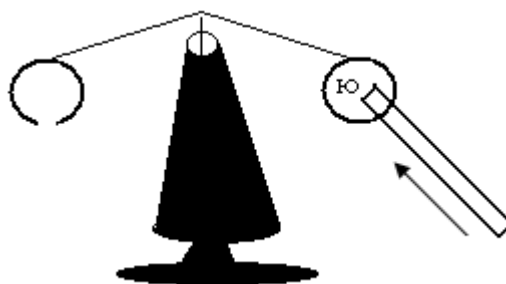
Окуучуларга өз алдынча Ленц законун индукция кубулушуна колдоону сунуш кылынат. Э.к.к.нүн багыты жөнүндө айтып өтүүнү кажети жок, себеби ал вектордук чоңдук эмес, ал скалярдык чоңдук. Кубулуштарды анализдеп, керектүү тажрыйбаларды көрсөтүп, окуучулардын ээ болгон ишеничтерин туура экендигине далилденет.

Электр-магнит талаа түшүнүгүнүн өнүктүрүүнүн жолдорунун бири – бул түшүнүктү өзүнчө жана удаалаш, эң биринчи электростатик талаа түшүнүгүн, кийин турактуу токту чынжырындагы стационар талаа, турактуу токту магнит талаасы

түшүндүрүлөт.

Жогоруда айтып өтүлгөндөрдөн сырткары орус окумуштуусу Э.Х.Ленцтин 1833-1834-жылдары ушул сыяктуу жүргүзгөн тажрыйбаларын да көрсөтүү керек. Ленц тажрыйбаларын жыйынтыктарын жалпылоо менен индукциялык токту багыты жөнүндө эреже кабыл алган. Ал эреже боюнча: туюк контурда пайда болгон индукциялык ток өзүнүн магниттик талаасы менен ушул токту пайда кылган магниттик агымдын өзгөрүүсүнө карама-каршы аракет кылат.

Ленцтин эрежесин далилдей турган төмөнкү тажрыйбаны карап көрөлү. Бири туюк, экинчиси туюкталбаган алюминийден жасалган эки шакекчени учтуу нерсеге илип коёлу.

Магнитти туюк шакекчеге жакындатып алып келсек, шакекчеде индукциялык ток пайда болот. Ал токту пайда болгон магнит талаасы магниттин талаасына карама-каршы аракет жасап система кыймылга келет. Эгер магнитти туюкталбаган шакекчеге алып келсек, анда система кыймылсыз абалда кала берет.

Окуучуларда электр-магниттик индукция жөнүндөгү алган билимдерин өркүндөтүү үчүн келтирилген тажрыйбаларды компьютердик технологиялар жардамында көрсөтүү максатка ылайык болот.

Адабият:

1. Усова А.В. Самостоятельная работа учащихся по физике в средней школе [Текст] / А.В. Усова, З.А. Вологодская. – Москва: Просвещение, 1981.
2. Орто мектепте физика окутуунун методикасы [Текст]. – Т., 1996.
3. Шаршекеев Ө. Физика [Текст]: орто мектептердин 10-классты үчүн окуу китеби / Ө. Шаршекеев. – Б., 2011.
4. Мякишев Г.Я. Физика [Текст]: учебник для 11 кл. сред. шк. / Г.Я. Мякишев, Б.Б. Буховцев. – Москва, 1991.

БИЛИМГЕ ЖАНА ЧЫГАРМАЧЫЛЫККА КАРАЙ ИЗДЕНУУНУН БАШАТЫ

ИСТОКИ ПОИСКА ЗНАНИЙ И ТВОРЧЕСТВА

Бул макалада Кармышак Ташбаевдин өмүрү жана чыгармачылык жолу кеңири баяндалып, акындык чеберчилигин ачуу аракеттери жасалган.

Данная статья посвящена жизни и творческой деятельности талантливого поэта Кармышака Ташбаева.

Улуу Ата Мекендик согуштан кийинки өлкөбүздө болгон тынч жана бейпил турмушта жаңырган назик үндүү артисттерибиздин шаңшыган ырлары калабалуу каргыш тийген согуштун азап тозогун тартып, жетимдикти өз баштарынан өткөргөн жаш жеткинчектерди ойго салып, сезимин козгоп, кандайдыр бир жылуу жышаананын алардын жүрөгүнө кичинеден болсо да үрөөнүн таштап кеткени турган чындык эле.

К.Ташбаев бул мезгилде орто мектепте окуп жаткан учуру болчу. Анын үстүнө ал учурда элдин маданий деңгээли бир топ өсүп, турмушка жаңыдан бут шилтеген жаштар басмалардан жарык көргөн поэтикалык, прозалык чыгармаларды үзүлүп түшүп окуп кызыга баштаган учуру болгонун акындын өзү да танбайт.

“Мектепте окуп жүргөн кезибизде китепканага түшкөн китептерди тандабай колго тийгенин окуй берчүбүз. Жаңы чыккан китептер өтө эле аз нускада келчү. Мындай учурда кезектешип окуган күндөрүбүздө көп болчу. Эсимде, А. Токомбаевдин “Жараланган жүрөк”, Т. Сыдыкбековдун “Биздин замандын кишилери” аттуу китептерин чогулуп алып интернатта окуган учурубүз болгон” – дейт К. Ташбаев.

Согуштан кийинки 1945-50-жылдардын аралыгында ошол кездеги Совет (азыркы Кара-Кулжа) районунда бир гана орто мектеп болгонун эске алсак, мектептерде балдарды окутуу иши абдан эле жай баракат жүргөнүн билүүгө болот. Анткени ал учурда эр азамат жигиттердин дээрлик бардыгы фронтко кетип билимдүү мугалимдердин жетишсиз болуп турганы дагы өз кедергисин тийгизбей койгон эмес. Согуштан кийинки 1950-жылдардан тартып жарадар болуп фронттон кайткан анча-мынча билимдүү кат сабаты

бар адамдар окуу-тарбия иштерине тартылып, орто мектептердин саны бир кыйла көбөйгөн. К. Ташбаевдин билим алууга кызыккан өмүрүндөгү эң урунттуу учуру дал ушундай өлкөдөгү оор учурга туш келген. Ал 1-класска кирип окуп жаткан учурунда райондун борборундагы орто мектептин имараты күйүп кетип үч жыл катары менен окубай калганы, жашоонун кыйынчылыгы, эптеп термелеп жан багуунун аракети-аны эрте ойгонууга, өзүнчө тамга таанууга үйрөнгөнү, өз айылында мектеп ачылганда 4-класска сынактан өтүп окуп калганы ойго келбеген кызыктуу окуя эле. Ошентип, айылдык жети жылдык мектепти өзү теңдүү балдар менен бүтүргөндөн кийин райондун борборунан 8 чакырым алыстыкта турган Токтогул атындагы мектеп-интернатка кирип окуп, аны 1953-жылы аяктап, туулган айылына келип бригадирдин жардамчысы болуп эмгек жолун баштайт. Турмуштун агымы келечек жаш акынды дагы далай оор-жеңил сыноолордон өтүүгө мажбурлаган болчу. Советтик армиянын катарына чакырылып, ыраакы чыгыштагы Япон деңизинин боюндагы 2 жылдык солдаттык күндөрү, андан келгенден кийин өз айылында ачылган геологиялык чалгындоо партиясындагы 2 жылдык жумушчулук бургулоо иштери, ал чалгындоо партиясы жабылгандан кийин райондук “Коммунизм үчүн” гезитиндеги конкурстук негизде кабыл алынган жооптуу катчылык 3 жылдык кызматы аны турмуштук тажрыйбадан өткөргөн. Өзүнүн айтуусу боюнча “Жогорку билимиң жок экен” деген шылтоо менен бул кызматтан жергиликтүү бийлик кетирбегенде, карапайым гезитчи катары иштеп жүрө бермек. Окуймун деп Бишкекке бармак да эмес жана азыркыдай жумуриятыбызга белгилүү акын катары өсүп жетиле алмак эмес.

Дилинде рухий баалуулуктар кайсы тарапта жашырынып жатканын жүрөгү менен сезген болочок акын турмуштук оор, жетишсиз жагдайларга карабай көзүн жумуп алып борборду көздөп жөнөгөнү анын тобокелчилиги, батылдыгы эле. Анткени, редакцияда иштеп турган мезгилдин ичинде чыгармачылыктын алгачкы “шайтан” азгырыгы анын сезим беренелерин азыраак козгоп, жүрөк туйгуларын ойготуп, кызыгууларын туудуруп салган эле. Ал орто мектепти бүткөнүнө 7 жыл өтүп кеткенине карабай жогорку окуу жайына экзамен тапшырып, конкурстан өтө аламбы, же өтпөй каламбы деген табышмактуу ой дилин сыдырып келген болчу. Анын турмуштук тажрыйбасы, алгачкы журналистик иш аракети, тынымсыз даярдыгы сынактарды жакшы баалар менен тапшырууга жол ачкан эле.

Бир катар турмуштук кыйынчылыктарды башынан кечирип, эми тереңирээк билим алсам экен деген тилек менен келип, Кыргызстанда эң жогорку окуу жайы болуп эсептелген Кыргыз мамлекеттик университетинин 1-курсунан буйрук менен кабыл алынган жагдай анын түшүнө кирбеген кубанычтуу окуя болгон. Биринчи лекциялар жүрүп жатты. Бардык сабактар жаңыдан катышып олтурган студенттер үчүн сырдуу жана табышмактуу көрүнгөнү аркылуу мурун өмүрүндө угуп көрбөгөн билимге карай багыт берген өзгөчө жаңылык эле. Эң алгачкы лекциялардын ичинен абитуриенттерге жакканы “Тил илимине киришүү”, “Адабият илимине киришүү” сабактары билим алуунун ачкычы сыяктуу сезилген. Аталган лекцияларды окуган илимдин кандидаттары Давлетов менен Мукамбаев өздөрүнүн терең илимпоздугу, сылыктыгы, калыстыгы жана инсандык бийиктиги аркылуу унутулбай жүрөгүбүздө жашап жүрөт” – деп акындын айтканы бар.

“Биз бардыгыбыз кыргыз жеринин ар түрдүү айыл-кыштактарынан келген мадыра баш, таалим тарбиянын эмне экенин али ажырата элек, айрымдарыбыз жеке кызыкчылыкты биринчи планга койгон өзүмчүл, каада-салттын эрежелерин көңүлгө албаган кайдыгер, эски модада шаардыктарга жарашпаган кийим кийген, билим жактан бир топ эле тайкы, адамдын кадырына анча эле жете бербеген түркөй, ар түрдүү олдоксон жорук-жоосундарга эгедер жаштарды коомдук, коллективдүү сылык, иштиктүү мамилелери

аркылуу бизди окуткан агайларыбыз адамгерчиликтин жарык жана улуу жолуна багыт берген болчу. Биз беш жылдын ичинде чыгармачылыкка баш отубуз менен киришкен мекенчил, билимдүү кыз жигиттерден болуп чыга келгенибизди эч убакта танбайбыз. Айрыкча Карасаев, Карасаева, Мукамбаев, Давлетов, Бугазов, Үмөталиева, Рудов сыяктуу агайларыбыздын берген билими көрсөткөн таалими, айткан акыл насааты жүрөгүбүздө сакталуу...” – деп “Агайларды эскерүү” аттуу макаласында жазган [1].

Мындан тышкары 1960-65-жылдардын аралыгында адам турмушунун баардык негиздеринин, ошонун негизинде традициялык ой-түшүнүктөрүнүн түп тамырынан жаңыруусунун башталышы болгонун, мезгил жөнүндө ой жүгүртүү, заман агымын бир бүтүн нерсе катары андап тую сезими мурунку учурга салыштырмалуу өзгөрүп баратканын өзгөчө белгилейт. Коомду жаңы ыкмада кайра куруунун программасын ишке ашырууга астейдил киришкен учур келгенин белгилеп келип, адабий процессте жаңы ысымдардын пайда болгонун, андай авторлордун чыгармалары өсүп келе жаткан жаштарга өзгөчө таасир жаратканын белгилейт. “Ушул мезгилге чейин жарык көрүп окурмандардын бүйүрүн кызыткан согуш темасын чагылдырган У. Абдукаимовдун “Майдан”, Ч. Айтматовдун “Бетме-бет”, Б. Жакиевдин “Атанын тагдыры” сыяктуу чыгармалары биздей жетим калып, атасыз өскөн жаштардын жүрөгүнөн орун алган эле” – деп эскерет К. Ташбаев. Мындай жагдайлардан башка согуштун чыныгы катышуучулары Т. Үмөталиевдин, С. Эралиевдин, С. Жусуевдин жана Т. Байзаковдун кандуу күндөрдө көргөн кыйынчылыктары жөнүндө жазылган ыр-поэмалары чыгармачылыкка ынтызаар жаштарды азгырып алып киргенин кеп кылат.

Ошентип, өзүнүн ой-туюмун алгач кыска ырлары аркылуу чагылдырып, жаш акындардын катарына кошулуп, эң биринчи ырлары республикалык гезиттерге, журналдарга, жаңы чыгып жаткан альманахтарга жарыяланып турганы белгилүү. Мисалы, 1964-жылы Кыргызстан мамлекеттик басмасынан жарык көргөн “Жаштык сапар” аттуу альманахына жаш авторлордун ар түрдүү жанрдагы чыгармалары жарыяланган. Жыйнакка кирген авторлордун катарында (351-бет) К. Ташбаев

да бар эле. Анын “Эмне үчүн”, ”Жылдыздарды булуттар катып алды” жана “Акын жолу” деген үч ыры кирген. Жарыяланган бул ырлардын негизги мазмунуна көңүл бурсак, анда жамгырдын жаап жатканына кубанган автор берекелүү жериме жамгыр эмес сүт, май, каймак жаап жатканын, космостук жаздын алды тынчтык, бакыт жана элге кубаныч алып келүүсүн жар салат. Автордун бул эң алгачкы дебюту болуп, алдыда али чыгармачылык көп түйшүктөр жаткан эле.

Кыргыз мамлекеттик университетин ийгиликтүү аяктап, Ош шаарына келип, облустук “Ленин жолу” (Азыркы “Ош жаңырыгы”) гезитине кабыл алынып котормочулук кызматты аркалады. Командировкаларга чыгып эл кыдырып, жер көрдү, эмгекчи элдин ийгиликтерин жазды, кемчиликтерден да кыя өтүп кетпеди. Мунун баары жаш авторго турмушту үйрөнүүгө жардам берсе, экинчиден чыгармачылык жактан жаңы өйтүүндөрүн байытууга жардамы тийгени байкалат. Бул учурда Түштүк жеринин райондорунда, шаарларында да алгачкы чыгармачыл топтор, ийримдер мектептерде, окуу жайларында жана редакцияда жанданып, алгачкы жаш акын жазуучулар басма беттеринде көрүнө баштаган мезгил келгенин ошол учурдагы маалымат булактары аныктап турат. Кыргызстан жазуучулар союзунун Ош облустук бөлүмүнүн уюштурулушу айрыкча шыктуу жаштардын өсүшүнө чоң таасир берди. Ж. Мамытов, Т. Алыбаев, Т. Адашбаев сыяктуу жаш акындардын аттары республикабыздын китеп окурмандарына тааныла баштаган. К. Ташбаев, Т. Мамеев, Ж. Абытов, Э. Осмонов, С. Кулиев, М. Аширбеков, М. Мамазаирова сыяктуу жаш акын прозачылар ушул мезгилдин ичинде бир топ жаңы чыгармаларды жаратышты.

“Бүгүн Ош шаарында облустагы шыктуу жаштардын чыгармачылыгына арналган семинар кеңешме башталды. Бул семинар-кеңешмеге Кыргызстан жазуучулар союзунун башкармасы тарабынан уюштуруп, анын ишине катышуу үчүн А. Токомбаев, Т. Сыдыкбеков, Т. Үмөталиев, С. Фиксин, К. Маликов, Ж. Мавлянов, М. Жангазиев, Б. Сарногоев, С. Жусуев, Т. Касымбеков, С. Эралиев, Ш. Бейшеналиев жана башка жазуучулар катышышат”.

Белгилүү акын-жазуучулар тарабынан

баа берилген жаш акындардын арасында К. Ташбаевдин аты аталып мезгилдин агымына үндөш, окурмандарды бийиктиктерге, изденүүлөргө чакырган ырлары кубаттоолорго алынганы айтылат. Сөзүбүз курук болбош үчүн кеңешмеге байланыштуу “Кыргызстан маданияты” гезитинин адабият бетине жарыяланган К. Ташбаевдин “Кантип биз бул турмуштан салт өтөбүз” аттуу ырынан бир нече саптарды келтире кетели:

Кантип биз бул турмуштан салт өтөбүз?

Ойлорду багыттарга жөнөтөбүз.

Кол сунуп келечектин сырларына

Максаттан улуулукту төрөтөбүз!

Ныксырап боштуктардын илебинде,
Уктабай жым-жырттыктын түнөгүндө,
Марада акыйкатка башты сайып
Жашайлы зор сүйүүнүн жүрөгүндө.

Жаш акындын алдыга койгон үмүт, тилектери бул саптарда камтылып алдыга умтулуу, убакытты бошко кетирбөө, эл-жер, Мекен үчүн жарыштарда жан аябай улуу максаттарга карай эмгектенели сыяктуу максаттар туюнтулганын байкоого болот.

Кыргызстандын адабият тармагында пахтачылардын, тоочулардын жана айыл чарбачылыгында эмгектенгендердин турмушуна арналган бир топ чыгармалар жаралганына карабастан, көп учурда жазуучу-акындар элдин турмушунан алыс болгондуктан аларды чагылдырууда айрым бир экзотикалык сүрөттөөлөргө көбүрөөк кызыгышып, алардын эмгек күрөшүнүн өзгөчөлүктөрүн зарыл деңгээлге чейин биле албагандыктан чыгармаларында жасалма проблемалардын үстүндө жазууга көп учурда аргасыз болушкан. Мындай чыгармалар кандай гана эффективдүү формада жазылбасын адамдардын рухий эстетикалык табитин кандыра албасы турган иш эле. Бул жерде ар бир акын-жазуучу эмгектеги өндүрүшчүл каармандардын рухий дүйнөсү аркылуу анын тагдырын билмейинче жогорку деңгээлдеги чыгармалар жаралышы мүмкүн эместигин коомчулукта кызуу талкуулоо пайда болгон. Ошондуктан адабиятчылардын жаңы өсүп келе жаткан муунуна айрым бир шарттарды түзүү, саясий жактан такшалдыруу, жергиликтүү бийлик тарабынан көмөк көрсөтүү маселеси каралган. 1966-жылы октябрь айында болуп өткөн Бүткүл союздук идеологиялык чогулуш семинардын

ишинин жыйынтыктарына байланыштуу жергиликтүү өкмөт жаш адабиятчылар менен жыйын өткөрүп, негизги адабий багыттарга көңүл бурулган. Бул багытта иштиктуу чаралар көрүлүп, жазуучулардын облустук уюмунун иштери жандандырылган. Бир катар акын-жазуучулар чыгармачылык жактан жетилип калгандыгы басма сөздө белгиленип, айрымдарынын алгачкы китептери борбордук басмалардан жарык көрүп, Жазуучулар союзунун мүчөлүгүнө кабыл алынган кубанычтуу окуя эле. Мүчөлүккө кабыл алынгандардын катарында Т. Кожомбердиев, Ж. Мамытов, К. Ташбаевдер бар эле.

1969-жылы К. Ташбаевдин эң алгачкы “Кыргыз тоолору” аттуу ыр жыйнагы “Кыргызстан” басмасынан жарык көргөн. Бул жыйнак окурмандар тарабынан жылуу кабыл алынган. Жыйнактын мазмунун аныктаган аннотациясында мындайча жазылганын өзгөчө белгилөөгө болот:

“К. Ташбаев мурда газета, журналдарга жарыяланган ырлары аркылуу окурмандарга аттын кашкасындай таанымал болуп калган жаш акын. Анын поэзия майданындагы сапары жемиштүү болоорун ушул чакан жыйнакка кирген ырлары айгинелеп турат” [2].

Бул жыйнакка автор өзүнүн алган багыты боюнча адам баласы кабылган турмуштук бардык жагдайларды-айталы билинбей зымырап өтүп жаткан күндөрдүн учкулдугу, ага каршы күрөшкөн адам өмүрүнүн күчтүүлүгү, киндиктеш нерседей туюлган эл менен жердин ажырагыс тутуму, андагы жаратылыштын кооздугу, анын карама-каршысындагы апаат катары токойлордун кыйылып жок болуп бара жаткандыгы, идеялардын айыгышкан күрөштөрү аркылуу согуш отунун тутанып кетүү коркунучу, ошондой эле жаш куракка мүнөздүү болгон жаштык жана сүйүү ырлары жыйнактын негизин түзүп турат. Демек акындын алган тематикасы ар түрдүү жана ар башкача багыттагы ырларга туш болубуз. Бирде акын “Кара таштын канын соруп жашап жаткан дарактай-өмүр күчтүү-десе, бирде карт даракты бутакты жарып чыккан бүчүрдөй өмүр күчтүү” – экенин айтып келип, “салааланып ач ажалдын тырмагынан өсүп чыккан” – бул түбөлүктүү Жер-эне менен өмүрдү бир тутумга байланыштырат. Жыйнакка кирген “Күндөр”, “Мезгил ойлору”, “Токойдо”, “Менин идеям” ырлары жаш

адамдын тынымсыз изденүүсүн, алга карай умтулуусун чагылдырып турат. Буга мисал катары “Жаш чагым менен коштошуу” ырын алып көрөлү:

Мен кеттим, бир жашаган күндөн кеттим,
Көзүмө жылдыз толгон күндөн кеттим.
Кыдырып козу тоскон жайдан кеттим,
Бир уктап, бирге ойногон таңдан кеттим.
Ойну көп, күлкүгө бай жайдан кеттим,
Окууга бирге барган айдан кеттим.
Күрөшүп күндө жүргөн саздан кеттим,
Гүл жыттуу, жыпар жыттуу жаздан кеттим.

Кош кеттим жаштык чагым келбестирмин,
Жоодураган жүзүндү көрбөстөрмүн.

Мен кеттим, белги бербей бир да сага,
Мен кеттим, Турмуш аттуу поэмага [3].

Бул ырга комментарийдин деле кереги жок. Эми бардыгын унутуп келечекке карай багыт алып жандуу турмуш аттуу поэмага аралашуу, керек болсо анын кыйынчылыктарын жеңип чыгууну милдет катары өз мойнуна кабыл алып олтурат. Бул кичинекей ыр жыйнак ушундай батыл ойлору менен окурманга кызыктуу. Анткени, эң алгачкы ыр жыйнак анын авторун чоң аудиторияга алып чыккан болчу. Ушул жыйнак аркылуу Бүткүл союздук жаш акын жазуучулардын 1969-жылы март-апрель айларында Москвада өткөн семинар кеңешмесине делегат болуп шайланган. Ал эми семинар-кеңешменин катышуучуларынын “Мы молодые” жыйнагына ырлары жарыяланганы акынды ийгиликтерге түрткөн болчу.

1969-жыл К. Ташбаев үчүн дагы бир олуттуу жыл болгонун белгилей кетүүгө туура келет. Жылдын акырында ал республикалык “Кыргызстан пионери” гезитинин Түштүк аймагы боюнча кабарчысы кызматына чакырылат. Бул кызмат аркылуу алыскы райондордогу мектептерди кыдырып алардын кызыктуу турмушу менен таанышууга жол ачылат. Кабарчылык кызмат айрыкча чыгармачыл инсан үчүн көңүлгө туура келген, айыл, мектеп турмушун үйрөнүүгө жол ачкан, алыскы райондордогу калктын ар тараптуу эмгеги, ой мүдөөлөрү максаттарын билүүгө, ал аркылуу турмуштун чордонунда болуп көргөн, билген сезимине таасир берген жагдайларды өзүнүн чыгармачылыгына пайдалануу жагдайы түзүлгөн эле. Арадан көп убакыт өтпөй калемгердин экинчи “Мен

көргөн жаздар” (Мектеп басмасы 1970-жыл) аттуу жаңы жыйнагы жарык көрөт. 72-беттен турган бул жыйнакка негизинен ырлар менен толукталып, согуш темасына арналган “Үч жоокер”, “Сан-Таш” поэмалары киргизилген. Акындын бул жыйнактын уландысы катары жарык көргөн “Багыт” (Мектеп басмасы 1974-жыл), “Мезгил күүсү” (Кыргызстан басмасы 1977-ж), “Мезгил тулпар” (Кыргызстан басмасы, 1979-ж.) аттуу жыйнактары адабият сынчыларынын, ошондой эле көптөгөн окурмандардын кызыгууларын жаратат.

Жогоруда аталган К. Ташбаевдин он жылга жакын аралыкта автордун өзү тарабынан тандалып, жакшы деп ойлогон, көңүлүнө жаккан ырлары жарык көргөнүн, ошондой эле сынчыл редактор тарабынан иргелип ылайыктуу делген чыгармалары тандалып алынганын байкоого болот. Ошого карабастан жыйнактардагы ырларды жалпы жонунан алып караганда поэзиянын объектиси болгон ырлардын тематикалык жактан, кароолго алынган темалардын ачылышы боюнча, турмуштук жагдайларды терең чагылдыруу максатында ар түрдүүлүк, байкалбаган алегемдиктер, сүрөттөлгөн предметтин жеткире иштелбей калган жактары байкалат.

“Эгерде жерден жарака кетсе, ал жаракка акындын жүрөгү аркылуу өтөт” – деген принциптен алып караганда ырасында эле акын жүрөгү өзгөчө сергек, сезимтал келет деп ойлосо ал эми чыныгы талант катары карасак, анда акын адам баласынын тагдырына, жашоо турмушуна, дүйнөдө болуп жаткан окуяларга кайдыгер карай албайт. Ага карата өз мамилесин билдирбей тура албайт. Дүйнөнүн бир жеринде ок учуп, бомба жарылып жаткан болсо-барыдан мурда ал акындын жүрөгүн канатат, кайгылантат. Андыктан дүйнө элдеринин тилектештиги күчөп, прогрессивдүү адамзат коому жер шарынын ар кайсы тармагында өтүп жаткан ар түрдүү кандуу окуяларга кайдыгер карай албайт. Бүткүл адамзаттын жоопкерчилигин туудуруп жатканда акындын өткүр сөзүнүн наркы өзгөчө жогорулайт. Өткөн кылымдын 70-жылдардын башында Вьетнам жеринде кандуу согуш жүрүп жаткан учур эле. Акын катары К. Ташбаев бул эл аралык окуяга карата көптөгөн ырларды жазды. Негедир анын бул ырлары аталган жыйнактарга киргизилген жок. Бирок, ошол жарыяланбай калган

ырлардын арасында акындарга кайрылган “Акындардын кайгысы” аттуу ыры кечигип кийин жарыкка чыккан. Анда мындай саптар бар эле:

Акын-жүрөк ар кырсыктан жаза алат
Ар бир күндү өткөрсөм дейт адал, ак!
Кайсы жерде кан төгүлүп ок учса
Ал акындын жүрөгүнө кадалат.
“Бейпил турмуш элде болсун ар убак”?
Деген тилек көөдөнүндө кагылат.
Кайсы жерде бомба түшүп жарылса-
Ал акындын жүрөгүндө жарылат [4]!

Кармышак Ташбаев адабият кереметинин жоопкерчилигин, жүгүн биротоло мойнуна алып, терең изденүү менен талыкпай иштей билди. Окурмандардын жүрөгүнүн түпкүрүнөн түнөк тапкан поэтикалык жыйнактары улам басмадан чыгарылып калайыктын элегинен өтүп иргелип, поэзия сүйгөн окурмандардын кол китебине айлана берди.

1970-жылы Фрунзеден, Мектеп басмасынан «Мен көргөн жаздар», 1973-жылы «Тоо жана Төө» (балдар үчүн ырлар) Фрунзе, Мектеп басмасы, 1974-жылы «Багыт» (жаштар үчүн ырлар) Фрунзе, Мектеп басмасы, 1977-жылы «Мезгил күүсү» Фрунзе, Кыргызстан басмасы, 1979-жылы «Мезгил тулпар» Фрунзе, Мектеп басмасы, 1981-жылы орус тилинде Фрунзе, Кыргызстан басмасынан «Время скакун» ушул эле «Время скакун» деген ат менен 1985-жылы Москва, Советская писатель басмасынан орус тилинде ырлар жыйнагы, 1985-жылы «Аралыктар» (ырлар жана поэмалар) Фрунзе, Кыргызстан басмасы, 1987-жылы «Канаттуу тоолор», 1990-жылы «Жандуу топурак» (поэмалар жана ырлар) Фрунзе, Адабият басмасы, 1999-жылы «Бийик жердин балдары», 2006-жылы «Оштогу менин өмүрүм», 2009-жылы «Ак чычканга күмүштөн така кактым» (жаш ата энелер, бөбөктөр, тестиер балдар үчүн ырлар), 2013-жылы «Эгемен жылдар ырлары» жыйнактары жарык көргөн. Кармышак Ташбаев прозаик катары да белгилүү. 1984-жылы «Ала-Тоо» журналынын №2 санына «Кайра жанган от», 1994-жылы №2 санына «Көпүрө» повесттери жарыяланып, коомчулуктун жандуу кызыгуусун туудурган. К. Ташбаев көркөм адабий чыгармаларды кыргыз тилине которуп жеткирүүдө зор чеберчилигин көрсөтүп келет жана анын ырлары да бир нече тилге которулган.

Адабият:

1. Ташбаев К. Агайларды эскерүү [Текст] / К. Ташбаев // Ош жаңырыгы. – Ош, 2001.
2. Ташбаев К. Кыргыз тоолору [Текст] / К. Ташбаев. – Бишкек: Кыргызстан, 1969. – С. 1-3.
3. Ташбаев К. Кыргыз тоолору [Текст] / К. Ташбаев. – Бишкек: Кыргызстан. – С. 13-14.
4. Ташбаев К. Оштогу менин өмүрүм [Текст] / К. Ташбаев. – Ош: Бийиктик, 2006. – С. 125-127.

УДК 681:07.2(07)

Исаков Т.Э. – доцент К-УУ

БИЛИМ БЕРҮҮДӨГҮ ИНТЕРАКТИВДИК МЕТОДДОР ЖАНА АЛАРДЫ ОКУТУУДА КОЛДОНУУНУН ЫКМАЛАРЫ

ИНТЕРАКТИВНЫЕ МЕТОДЫ В ОБРАЗОВАНИИ И СПОСОБЫ ИХ ПРИМЕНЕНИЯ В ОБУЧЕНИИ

Автор бул макалада билим берүүнүн соңку практикасында көп колдонулуп жаткан окутуунун активдүү усулдарын изилдеген жана аларды колдонуунун ыкмаларын ачып көрсөткөн.

Автор в этой статье исследовал активные методики обучения и способы их применения, которые в последнее время активно практикуются в системе образования.

Бүгүнкү күндө окутуунун интерактивдүү технологияларын колдонуунун негизинде билим берүү процессин интенсификациялоо жүрүп жатат. Ошондой эле билим берүүчүлүк формаларды жана усулдарды тандоодо угуучулардын эркиндиктерин камсыз кылуучу психологиялык комфорттуу чөйрө түзүү жолго коюлууда. Соңку учурда кадрлардын квалификацияларын жогорулатуу системасындагы приоритетүү усул болуп берилүүчү билимдин, көндүмдүн жана ык-машыгуунун натыйжаларын практикалык жактан жасай билүүгө үйрөткөн интерактивдүү усулдар эсептелинет.

Маалыматтардын улам көбөйүп, өсүп жаткан агымы билим берүү системасында мүмкүн болушунча кыска мөөнөттө жетишерлик чоң көлөмдөгү билимди берүүгө өбөлгө түзүүчү, ошондой эле окуучулардын үйрөнүүчү материалдарды өздөштүрүүлөрүнүн жана практикада бышыктоолорунун жогорку деңгээлин камсыз кылуучу окутуунун усулдарын талап кылууда.

Билим берүүнүн соңку практикасында чет өлкөлөр сыяктуу эле бизде дагы окутуунун эң көп таркалган активдүү усулдары колдонууда. Аларга төмөнкүлөрдү кошууга болот:

- тренингдер;
- программалаштырып окутуу;
- компьютердик окутуулар;
- окуу тайпалык талкуулар (дискуссия);

- case-study (конкреттүү практикалык ситуацияны талдоо);

- иштиктүү жана ролдук оюндар.

Билим берүү практикасында колдонулуучу жогоруда айтылган окутуунун айрым усулдарынын мазмунун жана эмнеге багытталгандыгын карап көрөлү.

Тренингдер. Тренинг – окуучуларга атайын берилген ситуацияларды моделдештирүү процессинде үйрөтүлүп жаткан материалдын практикалык иштелишине негизги көңүлдү буруучу окутуу болуп саналат. Мындай окутуу өзүнүн мамилесин өздүк тажрыйбасына жана иште колдонуучу мамилелерге өзгөртүүгө зарыл болгон билимдерди жана көндүмдөрдү өнүктүрүүчү жана бекемдөөчү мүмкүнчүлүктөргө ээ болот.

Тренингде негизинен активдүү окутуунун ар түрдүү усулдары жана техникалары кеңири колдонулат:

- иштиктүү, ролдук жана иммитациялык оюндар;

- конкреттүү практикалык абалдарды талдоо (case-study);

- окуу тайпалык талкуулар.

Программалаштырып окутуу. Мындай окутуунун маңызы сунушталган материалдардын жогорку даражада түзүмдөргө ажырашынан жана ал материалды өздөштүрүүнүн даражаларын кадам сайын баалоодон турат.

Программалаштырып окутууда маалымат-

тар басма түрүндө же компьютердин мониторунда бир нече блоктор аркылуу берилет. Окуучу ар бир блок менен иштегенден кийин окулуп жаткан материалдын өздөштүрүү даражасын көрсөтүүчү тапшырмаларды аткарышы керек.

Программалаштырып окутуунун артыкчылыктары болуп окуучуга анын өздөштүрүү темпи үчүн ыңгайлуу болгон өздүк кыймылына өбөлгө түзүшүндө турат. Материалдын кийинки блогуна өтүү мурдагы блоктун өздөштүргөндөн кийин гана жүргүзүлөт. Программалаштырып окутуунун варианты болуп компьютердик окутуу эсептелинет. Компьютер окуучунун жоопторун баалайт. Компьютердик окутуунун айырмаланган өзгөчөлүгү болуп кайра байланыштын үн коштогон заманбап компьютердик оюндар сыяктуу бай жана кооз болушу сунушталат.

Компьютердик окутуулар окуучуларга үйрөтүлө турган окуу материалын өтө тез өздөштүрүүгө өбөлгө түзөрүн изилдөөлөр көрсөткөн. Компьютердик программаларды түзүү жана иштеп чыгуу кымбат болгону менен аны регулярдуу жана эффективдүү колдонуу кетирилген чыгымдарды тез эле акташы мүмкүн. Немес окумуштууларынын акыркы изилдөөлөрү компьютердик окутуунун окуучуларга сунушталган окуу материалдарын өтө тез өздөштүрүүгө өбөлгө түзөрүн, бирок анын натыйжалары окутуунун башка активдүү усулдарын колдонуу менен алынган жыйынтыктардын алдында чечүүчү артыкчылыктарга ээ эмес экендигин күбөлөндүрөт. Ошон үчүн да компьютердик окутуу азыркы мезгилдеги билим берүүнүн практикасында колдонулуучу окутуунун активдүү усулдарынын ажырагыс бөлүгү болуп саналат.

Окуу тайпалык дискуссия. Окутуунун бул усулу окуучулардын салыштырмалуу чакан (6 дан 15 ке чейинки адамдан турган) тайпаларында конкреттүү проблемалар боюнча окуу-тайпалык талкууларды өткөрүүдөн турат. Адатта «дискуссия» (талкуу) дегенде анын бардык формаларындагы пикир алмашууну түшүнөбүз. Тарыхтын тажрыйбалары көрсөткөндөй пикир алмашуубуз жана аларды коштогон жарыш сөз жана талаш тартышсыз эч кандай коомдун өнүгүшү мүмкүн эмес. Айрыкча бул окуучулардын акыл-ой жашоо чөйрөсүнүн жана профессионалдык жактан өнүгүшүнүн өрчүшүнө таандык болот.

Дискуссия жаматтык талкуу сыяктуу эле үйрөтүүчү процесске, анын проблемалык деңгээлине жана айтылган пикирлердин натыйжасына жараша ар түрдүү мүнөздү алып жүрүшү мүмкүн. Илимий педагогикалык адабияттарда дискуссия ишмердүүлүктөрдүн компоненттери (субъект, объект, каражат, максат, амалдар, керектөөлөр, шарттар, натыйжа) боюнча квалификацияланбаса да, практикада ал бир областтан экинчи бир областка өзгөрүүсүз, ошол турушунда механикалык түрдө алып жүрүүгө мүмкүн болгон универсалдык кубулуш катары каралат.

Окуу-талкуу талкуулардын башка түрлөрүнөн айырмаланып анын проблемалуулугунун жаңылыгы талкууга катышкан гана тайпага караштуулугунда, б.а. проблеманын илимде табылып калган чечимин ушул аудиториядагы окуу процессинде табуу турат. Окуу-талкууну уюштуруучу үчүн проблеманын чечүүчү жыйынтыгы эреже катары алдын-ала белгилүү болот. Мындагы негизги максат жыйынтыкты объективдүү белгилөөгө, ал эми субъективдүү жактан алып караганда угуучунун көз карашында жаңыдан билүүгө алып келүүчү издөө процесси болуп саналат.

Анын үстүнө бул издөө педагогика тарабынан пландаштырылган тапшырманы закон ченемдүү алып барышы керек. Мындай нерсе проблеманы чечүүнү издеп табуу толук түрдө педогог тарабынан башкарылган учурда гана болушу мүмкүн. Мында башкаруу эки мүнөздө алынып барат:

1-ден, дискуссияны өткөрүү үчүн педагог окуучулардын өз ара катнаштарынын (боорукерлик, айкындык, ж.б.) кандайдыр бир деңгээлин түзөт жана кармап турат, б.а. педагог тарабынан дискуссияны башкаруу коммуникативдик мүнөздү алып жүрөт;

2-ден педагог процесс аркылуу чындыкты издөөнү башкарат.

Педагог жыйынтыктардын тууралыгын камсыз кыла алган учурда гана окуу-талкуунун максаты орундалган болот.

Жогоруда айтылгандарды жалпылоо менен оптималдуу уюштурулган жана өткөрүлгөн окуу-дискуссиялардын төмөндөгүдөй өзгөчө белгилерин бөлүүгө болот:

- каралуучу проблемадагы педагог уюштуруучунун жогорку даражадагы компетенттүүлүгү жана эреже катары окуучу-

лардагы окшош проблемаларды чечүүнүн жетишерлик практикалык тажрыйбасынын болушу;

- педагог-уюштуруучунун бекем усулдук даярдыгына жараша типтүү проблемалык ситуациялардын чечимдеринин аныкталыштарынын жогорку деңгээли, б.а. педагог тарабынан импровизациянын салыштырмалуу төмөнкү деңгээли. Бир эле убакта окуучу тарабынан импровизациянын жетишерлик жогорку деңгээли. Мындан педагог тарабынан дискуссияны өткөрүү процессин башкаруучулук зарылчылыгы келип чыгат;

- окуу-дискуссиянын максаты жана натыйжасы болуп окуучулардын чыныгы билимди өздөштүрүүлөрүнүн деңгээли, чаташтырууларды басып өтүшү, аларда диалектикалык ой жүгүртүүлөрдүн өнүгүшү эсептелинет;

- чыныгы билимдин булагы вариативдүү болот.

Конкреттүү проблемалык ситуацияга жараша бул жерде же педагог-уюштуруучу, же окуучу, же башкалар педагогдун жардамында чыныгы билимди камсыз кылышат.

Натыйжада бул методдун окуучулар тарабынан үйрөнүүчү материалды жакшы өздөштүрүүгө түрткү берүүчү окуучулардын тажрыйбаларын толук колдонууга өбөлгө түзөрүн белгилөөгө болот.

Бул деген тайпалык дискуссияда натыйжанын туура экендигин окуучуга педагог айтпай, окуучулар өздөрү педагог тарабынан сунушталган далилдөөлөрдү, принциптерди, негиздөөлөрдү жана ыкмаларды өздөрүнүн жеке тажрыйбаларын максималдуу колдонуу менен иштеп чыгышат. Окуу-тайпалык дискуссия татаал материалдарды үйрөнүүдө жана иштөөдө жана керектүү жыйынтыктарды калыптандырууда эң чоң эффект берет.

Окутуунун бул актуалдуу методу кайра байланышууга, көмөктөшүүгө, практикалык ишке, мотивдештирүүгө жана билимдер менен көндүмдөрдү бир областтан башкага которууга жакшы мүмкүнчүлүктөрдү камсыз кылат.

Case-study. Бул метод Батыштын практикасында популярдуу болгон методдордун бири болуп саналат. Аны көбүнчө конкреттүү практикалык ситуацияларды анализдөө методу деп да аташат. Акыркы жылдарда бул метод биздин өлкөнүн билим берүү системасында дагы түрдүү предметтерди, анын

ичинде математиканы окутууда кеңири колдонуп келе жатат. Бул методдун максаты окуучуларга маалыматтарды талдоону үйрөтүү, өзөктүү проблемаларды ачып көрсөтүү, чечимдердин альтернативдик жолдорун тандоо, аларды баалоо, оптималдуу вариантты табуу жана аракеттердин программаларын калыптандыруу болуп саналат.

Конкреттүү ситуацияларды анализдөөдө тайпанын ар бир мүчөсү тарабынан даярдалган проблемалык ситуацияларды жана сунуштарды тайпалык талкуулар менен окуучунун жекече иш айкалышуусу өзгөчө маанилүү. Бул окуучулардын үйрөтүлүүчү курстун тематикаларынын алкагында типтүү проблемаларды чечүүдөгү мүмкүнчүлүктөрдү кеңейтүүчү тайпалык жана командалык көндүмдөрүн өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт.

Жекече анализдерди өткөрүүнүн натыйжасында жекече анализди өткөрүү, тайпалык талкууларды уюштуруу, проблемаларды аныктоо, альтернативдерди табуу, аларды тандоо жана алардын пландарынын аткарылыштарынын натыйжасында окуучулар анализдөө жана пландаштыруу көндүмдөрүнүн өнүгүшүнүн мүмкүнчүлүктөрүн алышат.

Бул метод окуучуларды тиешелүү предметтерге коммуникациялуу окутууда өзүн өзгөчө көрсөтө алат. Практикалык ситуацияларды иштеп чыгуу эки жол менен жүргүзүлүшү мүмкүн:

1) Чыныгы окуяларды жана амалдарды баяндоонун негизинде;

2) Жасалма конструкцияланган ситуациялардын негизинде.

Атамекендик жана чет өлкөлүк изилдөөчүлөр тарабынан конкреттүү проблемалык ситуациялар менен иштөө боюнча негизинен бирдей сунуштар иштелип чыккан.

Алардын ичинен бир топ манилүүлөрүн карап көрөлү:

- Проблемалык ситуациялар эреже катары курстун бир топ темасы же предмети менен чектелгенге болбойт. Адатта ал башка проблемалар жана маселелер менен өз ара байланышкан болот. Окуучулар предметтер аралык байланыштарды табуунун көндүмдөрүн колдонуштары керек;

- Проблемалык ситуациянын анализинин жүрүшүндө окуучулар тышкы көрүнүштөрдү эмес, ички себептерди таап көрсөтүүлөрү керек;

- Окуучулар курста баяндалган концепция түшүнүгүн, идеяларды жана ыкмаларды демонстрациялаштыруу керек, андан сырткары конкреттүү ситуацияларды анализдөө үчүн сунуштарды иргеп чыгуу үчүн аларды колдоно билүүлөрү керек. Адатта проблемалык ситуацияны бир нече жолдор менен интерпретациялоо мүмкүн жана окуучулар аныксыздыкты жана бир маанилүү эместикти аныктоого даяр болуулары керек;

- Ситуациянын бир проблемалык аспектин таап эле токтоп калбоо керек, б.а. анализдин башка проблемаларын жана багыттарын табууга аракет кылуу керек;

- Проблемалык ситуация менен ишке болгон мамиле системалуу болушу керек.

Case-study методуна анализдин жыйынтыгын чыгаруу менен окуучулардын төмөндөгүлөргө болгон атайын, усулдук жана коммуникациялык компетенцияларынын калыптаныштары үчүн бул методдун манилүүлүгүн белгилөө зарыл:

- предметтер аралык байланыштарды тургузууга;

- аналитикалык жана системалуу ой жүгүртө билүүлөргө;

- альтернативдерди баалоого;

- жүргүзүлгөн анализдин жыйынтыктарын презентациялоого;

- чечимдерди кабыл алуу менен байланышкан натыйжаларды баалоого;

- коммуникациялык көндүмдөрдү жана командада иштөө көндүмдөрүн өздөштүрүүгө.

Иштиктүү жана ролдук оюндар. Окутуунун активдүү методдорунун катарында «Иштиктүү оюндар» методу чоң мааниге ээ болуп, окутууда кеңири колдонулат. Бул метод ар түрдүү, көбүнчө ага катышуучулардын карама-каршы кызыкчылыктары жана оюндун жүрүшүндө же бүтөөрүндө кандайдыр бир чечимди кабыл алуу зарылчылыгындагы

ролдук оюндардын комплекси көрүнүшүндө болот.

«Ролдук оюндар» методу окуучулардын коммуникациялык жөндөмдүүлүк, толерантуулук, чакан тайпада иштей билүү ыгы, ой жүгүртүүнүн өзгөчөлүгү, ж.б. сыяктуу маанилүү жана өзөктүү квалификацияларын калыптандырууга жардамдашат. Окуучулардан ролдук оюндарды өткөрүүдө натыйжаларды анализдей билүү жана тиешелүү жыйынтыктарды чыгара билүү деңгээлиндеги усулдук даярдыктар талап кылынат.

Иштиктүү оюндар айрым бир практикалык проблемаларды алып таштоо, ишмердүүлүктөрдүн конкреттүү жолдорун аткаруу көндүмдөрүн пайда кылуу багыттуулугуна карай мүнөздөлөт. Иштиктүү оюндар эреже катары коммуникацияга оюндун бардык катышуучуларын тартууну талап кылган, макулдашылган тайпалык ой жүгүртүүчүлүк жана издөө формасында өткөрүлөт. Өзүнүн турпаты боюнча бул метод коммуникациянын өзгөчө формасы болуп саналат.

Иштиктүү оюндар негизги көңүл анын практика үчүн бир кыйла маанилүү болгон натыйжаларынын анализине багытталган жыйынтыктоо менен аяктайт.

Билим берүү программаларында колдонуучу окутуунун интерактивдүү методдорунун анализдерин жыйынтыктоо менен окуучулардын проблемаларды табуу жана структуралаштыруу, зарыл болгон учурда альтернативдик чечимдерди даярдоо жана алардын ичинен процесстеги жекече иш сыяктуу эле башкалар менен өз ара аракеттешүү сыяктуу бир топ оптималдуу варианттарын белгилеп кетүү керек. Андан сырткары алардын азыркы учурда билим берүү практикасында кеңири колдонулуп жаткандыгын да белгилөөгө болот.

Адабият:

1. **Аттокурова А.Дж.** Математиканы интерактивдүү ыкма менен окутуу маселелери [Текст] / А.Дж. Аттокурова, Т.Л. Барышникова, М.Ш. Мамаюсупов. – Ош, 2008. – 114 с.
2. **Мамбетакунов Э.** Педагогиканын негиздери: жогорку жана орто окуу жайларынын студенттери менен мектеп мугалимдери үчүн окуу куралы [Текст] / Э. Мамбетакунов, Т.М. Сияев. – Б.: Айат, 2008. – 304 с.
3. **Касымов А.** Интерактивдик методдор жана усулдар [Текст] / А. Касымов. – Б., 2008. – 47 с.

МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДИ ӨНҮКТҮРҮҮДӨГҮ НЕГИЗГИ КӨЙГӨЙЛӨР

ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА

Бул макалада мамлекеттик тилдин, анын азыркы күндөгү мамлекеттик статусу жана аны өнүктүрүүдөгү негизги актуалдуу көйгөйлөр каралды.

В данной работе рассматриваются вопросы государственного языка и его статус в настоящее время, а также актуальные проблемы в развитии государственного языка.

Жер шаарында Бириккен Улуттар Уюмуна 180ден ашуун көз карандысыз, эгемендүү мамлекеттер мүчө, алардын арасында калкынын саны боюнча аз болсо да, өз алдынча мамлекетке ээ болгон биздин Кыргызстаныбыз бар экендиги кубанычтуу. Ата-бабаларыбыз узак жылдардан бери каада-салт, улуттук дөөлөттөрүбүздү, бөтөн элдин басмырлоосуна калтырбай ушул күнгө чейин сактап келишти. А бүгүнкү муун – биз! Эртеңки келечек үчүн мурас катары эмнени калтырып, эмнени ыйгарабыз? деген суроо жүрөктү өйүп келет.

Негизи улут катары жашоо үчүн үч негизги аспект: жашаган географиялык аймак, тутунган каада-салт, улуттук эне тили болуусу керек. Ал эми ар кандай мамлекет «**мамлекет**» деген статуска ээ болуш үчүн үч нерсеге ээ болуусу шарт: территориясы, калкы жана мамлекеттик тили. Бизде бул үч нерсе тең авариялык абалда турат. Территориябыз чекесинен оюлуп, сатылып, чек арага жакын жашаган кыргыз жарандары ар кандай себептер менен көчүп келүүдө. Калкыбыз жумушсуздуктун айынан жакшы жашоону эңсеп, жакыны Орусия, алысы Жапония, Корея, Америкаларда миграцияда жүрүшөт. Ал эми «малекеттик тилибиз», эне тилибиз, кыргыз тилибиз туралуу айтсак сөз, ыйласак жаш түгөнбөйт. Андыктан, кененирээк кеп козгоп, оюбузду ортого салып көрөлү.

«Мамлекеттик тил-менин тилим» деген түшүнүк ар бир кыргызстандык атуулдун ишеними болуш керек. Бул девиз улутуна, кесибине, жашына, жынысына, динине карабай, ар бир атуулдун милдетүү парзы, коомдогу турмуштун зарыл атрибуту катары кабылдаганда гана мамлекеттик тилди иш жүзүнө ашурууга болот-деп баса белгилейт кыргыз эл жазуучусу С. Раев [1].

«Кыргыз тили кыргыз улутунун гана эмес кыргыз мамлекетинин эне тили болуп саналат. Эне тили болгон соң ал мектепке чейинки таалим-тарбия ишине милдеттүү түрдө киргизилиши керек. А бизде мындай, мектептен окуйт дейбиз, мектептен үйрөнбөсө, жогорку окуу жайынан деп сооротобуз. Ал жерден кийин кызматтан дейбиз. Бул төөнүн куйругу качан жерге тиет дегендей эле. Энеси эрке баласын элүү жашка чейин болом бойго жете элек, катуу жумуш жасаса, кабыргасы кайышат деп алдейлегендей мамиле. Жоопкерчилик болушу кажет. Ал тил мамлекеттин турмуш-тиричилиги тили катары жашашы зарыл. Мамлекетте жашаган ар бир адам өзүнүн жашоо муктаждыгын ошол тил аркылуу канаатандыра ала тургандай шарт түзүшү зарыл. Анткени мамлекет өз аталышын алгач кыргыз улуту үчүн кыргыз тили кыргыз элинин, кыргыз мамлекетинин тарыхый тагдырынын, улуттук аң-сезиминин негизги белгиси болуп саналат. Күлүк аттын колтугуна түшкөн басмайылдын тагындай өткөндүн өчпөс тарыхы өзөк өрттөгөн жалындай күйүп турат. Аны биз унуткан менен тарых унутпайт, аны биз айтпаган менен тарых айтат. Ошол тарых бир убакта сага, мага «сенин улутуң кыргыз, эне тилиң кыргыз тили, сен кыргыздын баласысың, сен кыргызсың, кыргыз тилин унутуп калдыңбы? эне тилиңди билесиңби? Эне деп айта аласыңбы?» -деп Найман-Энече какшап, сыздап турбас үчүн **мамлекеттик тилге мамлекеттик деңгээлде** мамиле көрүшүбүз» керек дейт профессор Бейшебай Усубалиев [1].

Кыргыз тилин кантип өнүктүрөбүз? «Киргиздерге» кыргызча үйрөтүпбү? Андай болсо, кыргыз тилин Юрий Бобков өнүктүрүп жүрөт. Кыргыз эместерге кыргызча сүйлөтүп, ырдагып... «Сапаттуу окуу китеби, мыкты

методикасы жок» болсо деле сүйлөп, ырдап жүрүшөт... Кеп төркүнү Бобковдо эмес мамлекеттик тилибизде.

Тилибиздин абалы башка жагдайлар сыяктуу чакчалекей. Жогорку окуу жайларында, илимдер Академиясындагы институтта кыргыз тилибиз окутулуп, изилденип, сандаган илимий даража ээлери бар экенине карабай ушундай. Кыргыз тилинин грамматикасына эмне болду? Жаңыланып, өзгөрүп, толукталып, кайра жаралуудабы? Кыргыз тилинде илимий, көркөм окуу китептери жарыкка чыгып жатабы? Кыргыз тилинин орфографиялык эрежелери иштелип чыгылуудабы? Илимий китептер которулуп, сөздүктөр түзүлүп же кайрадан басмадан басылып чыгып жатабы? Бул сыяктуу толгон-токой суроолорго жооп издегенде, кээ бирөөлөр тил жаатында эмгектенген кыргыз тилчи мугалим-окутуучуларга, илимпоздорго суроо салышат жана аларды күнөөлүү деп эсептешет. Мүмкүн мунун кандайдыр дэңгээлде чындыгы бардыр. Бирок, кыргыз тили үчүн бардык кыргыз жараандары: жөнөкөй карапайым кетменчи-дыйкандан тартып, окумуштуу-илимпоз, врач, бизнесмен, сот, депутат, президентке чейин өнүктүрүүгө, сактоого, сүйлөөгө тийиш жана милдеттүү.

Мамлекеттик тилибиздин акыбалы деле мамлекеттүүлүк жагдайында. Канча мыйзам, канча жарлык, канча токтом, кабыл алынбасын, канчалаган программалар түзүлүп, иштелип чыкпасын мамлекеттик тил ар тарабынан аксап, алсырап келүүдө. Жазылган мыйзамдар, кабыл алынган токтомдор, программалар кагаз жүзүндө жазылып, сыясы кургагыча эле алар жөнүндө унутулуп, анын иш жүзүндө кандай аткарылып жаткандыгын көзөмөлдөп, ойломок турсун көзөмөлдөгүбүз, ойлогубуз да келбейт. Казынадан бөлүнгөн анча-мынча каражат бир жыртыкты жамаса, экинчисине жетпейт. Жетсе да, «жетпейт» деген диагноздорду коюп, өз көмөчүбүздү майлуу кылып бышырып алуудабыз. Орчундуу нерсени билбеген, же билгиси келбеген айрым киргиздер эне тилибиз дайым эле азыркыдай адам ыйлагандай абалда болуп келген экен деп ойлошот. Андай болсо бул тилдин эмне кереги бар, тезирээк орусча, англисче тилдерге өтүп кетиш керек деп эсептешет окшойт. Бишкекти эле мисалга алалы. Азыр Бишкекте мейли көчөдө болсун, мейли

коомдук транспортто болсун, мейли башка коомдук жайларда болсун, орус тили өкүм сүрүп калды. Же болбосо, жарымын орусча, жарымын чала-була кыргызча кылып тантаыраган бир «атала» тилде сүйлөшөт. Баарынан өкүнүчтүүсү, так ушу «атала» тилде депутаттарыбыз мамлекеттик маанилүү маселелер тууралуу кеп урушат [3].

Өз тилибиздин деңгээлде өнүктүрүү, андагы актуалдуу көңгөйлөрдү чечүүдө жатат. Чечүү үчүн төмөндөгүдөй сунуш-талаптардын аткарылышы зарыл.

1. Иш кагаздары, документтер мамлекеттик тилге толук которулуп, мамтилде гана жүргүзүлсө.

Анткени, ушул күндө да кээ бир банктарда, мекеме-ишканаларда орус тилинде жүргүзүлөт, жада калса, өзүбүздүн Билим Берүү Министрлигибизден жылдык эсеп-кысаптарды «кыргызчага түшүнбөйбүз орусча бергиле» деген өтүнүчтөрдү угуп жүрөбүз.

2. Расмий жолугушуулар мамлекеттик тилде өткөрүлсө.

Эмне үчүн биз расий жолугушууларды кыргыз тилинде өткөрсөк болбойт. Орус президенти В. Путин эл аралык жолугушууларда орус эле тилинде сүйлөп, жемиштүү эле жетишкендиктерге жетип жүрөт.

3. Мамлекеттик кызмат адамдары үчүн мамлекеттик тилден экзамен алынса (жөнөкөй айыл өкмөттөн тартып, депутат, премьер, президент жана алардын аппаратында иштегендерден да).

Эл аралык стандарт боюнча мамлекеттик тилде сүйлөбөгөн мамлекеттик бийлик мыйзамсыз болуп саналат.

Мамлекеттик тилде экзамен алынуусу шарт, анткени мамлекеттик тилди билбей туруп, ошол мамлекеттин өнүгүүсүнө салым кошууга болбойт. Мисалы, кошуна Өзбекистанда өзбек тилинде так сүйлөп, жаза албагандар бажы кызматына такыр алынбайт.

4. Орто жана жогорку окуу жайларында мамлекеттик тил баарына тегиз окутулса.

Кээ бир окуу жайларда кыргыз тили мамлекеттик тил катары тегиз окутулбайт.

5. Окуу китептери жана көркөм, адабий илимий китептер мамлекеттик тилде басылып, которулуп жарыкка чыкса, жана ага тийиштүү дэңгээлде акча –каражаты бөлүнсө.

Билим берүү китеп менен байланыштуу,

ансыз такыр болбойт. Мектептерде, жогорку жана орто окуу жайларында китеп жетишпейт, адистиктерге байланыштуу китептер 50%га да жетпейт.

6. Корголуучу илимий-иштер (магистрдик, кандидаттык, докторлук) адистигине, багытына карабай мамлекеттик тилде корголсо.

«Кыргыз тили эмне үчүн илимдин тили боло албайт экен?» Эң сонун эле болот. Мисалы, 60-жылдары Усубакунов деген агайыбыз эң алгач кыргыз тилинде техника багытында илимий иш жазган» [2].

7. Көрнөк-жарнактар, дүкөндөрдүн, көчөлөрдүн, ресторандардын ж.б. аттары кандай гана мекеме-уюм болбосун кыргызча аталышта болсо.

Үйүнө мейман келсе, ичиндеги жасалгаларга, андагы буюмдарга көз жүгүртүп, үй ээсине баа берет. Ал эми кыргызстанга келген мейман көрнөк-жарнактарга карап өлкөнүн, улуттун, элдин маданиятын баалашат. Көркөм табит менен катасыз жасалган көрнөк-жарнактарды көргөндө көөдөнүн ысып, кадимкидей ыркат аласың. Ал эми эптеп-септеп чүргөй салган, оркойгон катасы бар көрнөк-жарнакты же бир мекеменин аталышын көрсөң итатыйың тутулуп, иренжийсиң.

7. Бардык мамлекеттик кызматкерлер мамлекеттик тилде сүйлөөгө, жөн эле сүйлөбөстөн сылык сүйлөөгө тийиштүү болсо.

Кандай гана мамлекеттик мекемеге, органдын кабылдамасына телефон чалба «Сизди угуп жатамын» деген кыргыз сөзүнүн ордуна «Да, слушаю» деген кыргызча эмес, орусча сөздү кыргыздердин оозунан угасың. Ооруканага барсаң, өздөрүн экинчи кудай сезген врачтар эки сөзүнүн бири орусча. Карапайым ооруулуларды «непонимают, тупицы» деп мазакташып, оорулуу адамдын андан бетер көңүлүн чөктүрүп, андан бетер оорутуп, акчасын да алып, жөнөтүшөт.

Тилеке каршы, кыргыз тили баш мыйзамда «мамлекеттик тил» деп жазылганы менен, өлкөнүн өзөгүн түзгөн эне тилибиз өз өлкөбүздө өгөйлөнүп жатат. Биз жогоуда айтып өткөн мыйзам нормативдик актылар кыргыз тилинде жазылып, китептер, тасмалар кыргыз тилине которулмайынча, аларды көзөмөлгө алмайынча мамлекеттик тил эч качан алдыга жылбайт. Баарысы абстракттуу түрдө кала берет. Ошондуктан, ар бир «мен кыргызмын» деген инсанды өз тилинде таза, так жана мазмундуу сүйлөй билүүгө, жана бул ишти өзүнөн жана өз үй-бүлөсүнөн баштоого чакырат элек.

Адабият:

1. Раев С. Сөз кадырын жоготкон улут өз кадырын жоготот [Текст] / С. Раев // Кыргыз тили гезити. – 2013. - № 7. – С. 5-6.
2. Кыргыз тили илимдин тили боло алабы? [Текст] // Кыргыз тили гезити. – 2014. - № 7. – С. 3-4.
3. Түгөлбаев О. Кыргыз тилинин азыркы абалы тууралуу [Электронный ресурс] / Академия Билимкени. – Электрон. дан. – Бишкек: «Steps to Success» бейөкмөт уюму, 2010. – Режим доступа: <http://bilimkeni.kg/profiles/blogs/tugelbaev>, свободный. – Загл. с экрана. – Яз. кырг., рус.

УДК 809.434.1

Караев Т.С. – преп. К-УУ, Абдуванова А.Т. – преп. ОмМУ

ЖАШТАРДЫН ӨЗҮНЧӨ ТОПТОРУНА КАРАТА СОЦИАЛДЫК ИШТЕР

СОЦИАЛЬНЫЕ РАБОТЫ НАПРАВЛЕННЫЕ ОТДЕЛЬНЫМ ГРУППАМ МОЛОДЕЖИ

Бул макалада жаштардын коомдогу өзгөчө социалдык топ катары, мүнөздөмөлөрү жана алардын көйгөйлөрү каралды.

В данной статье рассматриваются особенности современной молодежи, их характеристики и проблемы в обществе, как социальной группы.

Наука, образование, техника. – № 3 – 2014. Кыргызско-Узбекский университет

Жаштар – коомдогу өзгөчө социалдык-демографиялык группа катары мамлекеттин саясатынын, илимий изилдөөлөрүнүн да чордонунда тургандыгы белгилүү. Башка социалдык топторго караганда жаштар билимдүүлүктөрү, жаңы кесиптерге ээ болуулары, жаныча жашоо образына умтулгандыктары жана коомдук-саясий иш-чараларга активдүү катышкандыктары менен айырмаланып турат. Азыркы учурда Кыргыз Республикасында 2009-жылдагы эл каттоонун маалымат боюнча Кыргызстандын калкынын 31,2 пайызын түзгөн, башкача айтканда 5,4 миллионго жакын адамдын 1,7 миллиондон бир аз азыраагы жаштар түзөт [1]. Ал эми Ош областында жаштар жалпы калктын 39 пайызын же 473,3 миң, адамды түзөт. Башка топтордон жаштар ролдук диапазондордун чектелгендиги, жашоодо маанилүү маселелерди чечүүдө укуктарынын чектелгендиктери менен да айырмаланышат. Психологиялык планда өздөрүн жетилген деп эсептешкени менен, ата-энелер алардын журум-турумдарын тескеп турушат. Белгилүү социолог «Кош ийгиликсиздик» теориясынын автору Р. Мертон «Эгерде жаш киши өзүнүн керектөөлөрүн легалдуу чыгармачылык аркылуу же болбосо активдүүлүк менен канааттандырбаса, ал мындай өксүктөрдү өзүнүн инсанктары кыйрашына алып келүүчү ишмердүүлүк менен толуктайт» деп айткандыгын бүгүнкү базар мамилелеринин шартындагы жаштар арасындагы жумушсуздук, сойкулук, уурулук, аракеттик, баңгилик жана адеби жоктук сыяктуу каргашалардын жаралуусуна жооп берип тургандыгын болбос беле. Дал ушул өнүктөн караганда жаштардын арасындагы чектен чыккан жүрүм-турумдардын таралуусунун негизги фактору катары социалдык факторлорду эске алуубуз керек. Базар мамилелерине өтүү шартында калктын түрдүү топторуна анын ичинде эзелтеналдынкы идеялардын алып жүрүүчүсү болуп саналган жаштардын да социалдык абалдары кескин өзгөрүүгө учурады. Социологиялык планда объективдүү процесс катарында прогресстин жаштардын социалдык өнүгүүсүнө таасир этүүнүн эки жагын белгилөөгө болот. Ал биринчи жаштардын калыптануусуна таасир тийгизүүчү макрочөйрөнүн объективдүү жана субъективдүү шарттары, экинчиден алардын баалуулуктарына, кызыкчылыкта-

рына, жүрүм-турумдарына, аң-сезимдерине таасир этүү аркылуу шарттоочу коомдук прогресстин факторлору болуп саналат. Андыктан азыркы жаштар – коомдун социалдык-экономикалык абалына жараша социалдык жетилүүнүн мүшкүлдөрүн баштан кечирип жаткан өзгөчө социалдык топ деп эсептөөгө болот. Ушундан улам, учурда базар мамилелеринин шартында жаштарга өзгөчө социалдык иштерди уюштуруунун зарылдыгы келип чыкты. Жаштарды колдоо, коргоо жана өркүндөтүү ишмердүүлүктөрүн камтыйт. Мындай ишмердүүлүккө жаштарды жумуш менен камсыз кылуу, социалдык жардамдарды көрсөтүү, үй-бүлөө турмушуна даярдоо маселелерин киргизүүгө болот.

2009-жылы Кыргызстанда 14 жаштан 28 жашка чейинки жаш курактагылар «жаштар» катары аныкталды [2]. Жаштар социалдык-демографиялык группа катары эсептелинет. Бул доордо инсандын үй-бүлөлүк жана үй-бүлөдөн тышкары социализациянын калыптанышы, жүрүш-түрүштүн жалпы үлгүлөрүн өздөштүрүшү иш жүзүнө ашат.

Жаштардын коомдогу ролу бул социалдык чөйрөгө тиешелүү болгон төмөнкү мүнөздөмөлөр аркылуу аныкталат:

- чоң потенциалдуу коомдук энергия;
- коомдун өнүгүшүнүн ар бир этабындагы негативдүү көрүнүштөрдү курч кабылдап, көрө билүүгө жөндөмдүүлүк;
- өзгөрүүлөргө болгон талап жана аларды аткарууда өз мүмкүнчүлүгүнө ишенүү;
- максимализм жана компромисске жөндөмсүздүк;
- турмуштук тажрыйбанын жоктугу;
- күчтүү лидерге болгон талап;
- өзүн жана курчап турган чөйрөлөрдү объективдүү жана адекваттуу баалай албоо;

Эмгекке жарамдуу калктын 41%тин түзгөн жаштардын эл чарбачылыгындагы үлүшү азайып, өндүрүштүк эмес чөйрөдөгү ролу жогорулап жатат, эмгектен алыстап бара жатышат.

Жаштар проблемасына төмөндөгүлөрдү кошууга болот:

- эмгек чөйрөсүндө жаштардын социалдык жактан корголбогондугу, жумушсуздук (30-ж. чейин жаштар кыскартууга дуушар болушууда).
- өнүккөн мамлекеттердин азыркы деңгээлине карата билим деңгээлинин арт-

та калышы, кесиптик-техникалык билим берүүнүн баркынын төмөндөп кетиши, жогорку, кесиптик жана орто мектептердин кадрларынын жаңы шарттарда иштөөгө даяр эместиги, техникалык базанын начардыгы; жаш окумуштуулардын экономикалык жактан коргоосуздугу, таланттуу жаштардын чет өлкөлөргө кетип жатышы;

- төмөн айлык, стипендия, сапаттуу товарлардын кымбаттыгы, жаштардын аз гана бөлүгү сапаттуу, модага ылайык кийинүүгө мүмкүнчүлүгү болсо, калгандары бул жагдайда кемсинүү менен азап чегет.

- жаштардын маданий иш-чараларын уюштуруудагы материалдык базанын начардыгы;

- жаштардын жашоо образдарынын жана никелик-үй-бүлөлүк мамилелеринин өзгөрүшү, начар репродуктивдуу негиздер, никеден тышкаркы эркин мамилелердин өсүшү, эрте жыныстык турмуш, жыныстык жана социалдык-граждандык жетилүүнүн убактыларынын ортосундагы ажырым.

Жаш адамдын калыптанышына, анын тарбиялык потенциалына таасир тийгизген факторлор катары төмөнкүлөрдү кароого болот:

- коомдун белгилүү максатка багытталган таасири;

- жаш адам жашаган социалдык чөйрө;

- инсандын активдүүлүгү, өз алдынча анын нравалык жана рухий принциптери:

Акыркы мезгилдерде антисоциалдык көрүнүштөр көбөйүүдө. Бүгүнкү күндө моралдык фактордун ролу тездик менен жогорулап жаткандыгын турмуш өзү далилдеп жатат.

Жаштык куракта жашоонун индивидуалдык стили калыптанат, тиричиликтин түзүлүшү, кун тартиби, дем алуунун формалары, баарлашуунун индивидуалдык нормалары. Социалдык жактан жетилгенде, жаштар үй-бүлөлүк турмушка даярдык көрө башташат.

Ата-энелердин милдети – балдарды эрте жыныстык турмуштан сактоо. Зарыл болгон учурларда кош бойлуулуктан жана венерикалык ооруулардан сактануунун чаралары боюнча кенеш берүү керек.

Жаштык, 16-21 жашты камтыган (паспорт алган мезгилден тартып, бардык граждандык укуктарга ээ болуу, граждандык жана психологиялык жетилүү, коомдук укуктарга жана милдеттерге ээ болуу) курактык баскыч. Бул

мезгилдерде жашоонун инсандык стили калыптанат.

Физиологиялык жаштык жыныстык жетилүүнүн этабы катары индивидуалдык түрдө келет: кыз балдарда 1-2 жыл процесс эрте жүрүшү мүмкүн. Жаштар сексуалдык мамиле – физиология, үй-бүлөлүк турмуштун бөлүгү, ал урматтоого, сүйүүгө, өз ара түшүнүүгө негизделиши керек экендигин терең түшүнүүлөрү зарыл [3].

Алгачкы социалдык жетилүү-закондорго жана нормаларга баш ийүү коркуунун же уяттын таасири астында жүрүшү мүмкүн, ал тышкы социалдык көзөмөлдүүгү ээ. Көзөмөл начарлаган учурда жаштар түрдүү антикоомдук иштерге барышы мүмкүн.

Индивид катары жарык дүйнөгө келүү менен адам бара-бара инсан катары калыптанат. Бул процесс тарыхый мүнөзгө ээ төрөлгөндөн тартып адам тарыхый жактан шартталышкан коомдук мамилелердин өзүнчө бир системасына аралашат. Демек, инсан-бул адамдын социалдык мүнөздөмөсү.

Инсан деп социалдык өсүп жетилүү жагынан белгилүү бир деңгээлге жетишкен адамды айтууга болот. Адам өзүнүн алдына турмуштук маанилүү максаттарды коюп, ага жетүүгө аракет жасайт. Инсандын активдүүлүгү анын эң бир зарыл мүнөздөмөсү болуп саналат. Адамдын өзүнүн турмуштагы абалын жана ордун сезүү менен туткан граждандык позициясынан көрүнөт. Турмуштагы бирдей эле жагдайлар инсандын активдүүлүгүнүн ар кандай формаларым пайда кылуу менен ага карата ар түрдүү позициянын түзүлүшүнө алып келет. Эң бир татаал турмуштук кырдаалдарда өзүнүн ички ишеними боюнча аракеттенүүгө даяр турушу, өз жоопкерчилигинен баш тартпоо, эрктүүлүктү, чечкиндүүлүктү көрсөтүү менен иштин жүрүшүнө кийлигише билүү адамдын инсан катары жетилгендигинин негизги белгиси болуп эсептелет.

Социалдык жактан жетилген адам өз кемчиликтерин, маданиятынын деңгээлин аңдап, биле алат. Адам олуттуу ички толгонуунун, өзүн-өзү тарбиялоонун татаал жолун өз алдынча басып өтүүсө керек. Ансыз өз жакын адамдарына кубаныч тартуулап, ишенимдүү дос, татыктуу үй-бүлө ээси болуу, үй-бүлөлүк турмушта бактылуу болуу мүмкүн эмес.

Баланы адеп-ахлактык улуу сапаттарга: чынчылдыкка, эмгекчилдикке, ак

жүрөктүүлүккө, түз сүйлөөгө, башка адамды сыйлап, анын түйшүгү менен таламдарына түшүнү менен мамиле жасоого, өз мекенин сүйүүгө тарбиялоо менен анын үй-бүлөлүк турмушка даяр болуусу калыптанат. Адегенде үй-бүлө баланы калыптандырат, ал эми бой жеткен бала үй-бүлөгө өзүнү таасирин тийгизе тургандыгын эстен чыгарбоо зарыл, анткени элибизде «ата-энеңе кылганды балдарыңдан көрөсүң» деген накыл сөз бар эмеспи.

Үй-бүлөлүк мамилелер жубайлардын сүйүүсүнө жана милдеттерине, күйөөсү ме-

нен аялынын тен, укуктуу абалына, ата-эненин сүйүүсүнө, уул менен кыздын милдетине негизделет жана утилитардык-экономикалык ойлордун эркиндиги, рухий адептик дүйнөсүнүн байлыгы, коом менен үй-бүлөнүн таламдарынын шайкештиги, үй-бүлөнүн тарбиялык дараметинин артышы, башкача айтканда балдарды тарбиялоо үчүн жоопкерчиликтин жогорулашы менен мүнөздөлөт. Жалпылап айтканыбызда, балдардын, жаштардын коомдогу ыймандык акыбаттыгы үчүн ата-эне зор жоопкерчилик арттырат.

Адабият:

1. **Авазов Э.** Социалдык иштердин тарыхы жана теориясы: Лекциялардын кыскача курсу [Текст] / Э. Авазов. – Ош: Ошская областная типография, 2002. – 48 с.
2. **Орозалиев Э.С.** Кыргызстандагы жаштар жана мамлекеттик саясат [Текст] / Э.С. Орозалиев. – Бишкек: Учкун, 2002. – 300 с.
3. **Вереничкина З.П.** Комплексная основа развития Кыргызской Республики до 2010 года [Текст] / З.П. Вереничкина. – Бишкек, 2001. – С. 108-110.

УДК 800.86.

Кудайбердиева А.И. – преп., Тажикова З.Б. – преп. ОшТУ

TEACHING NATIVE MATERIALS AT THE ENGLISH LESSONS

ОБУЧЕНИЕ МЕСТНЫХ МАТЕРИАЛОВ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

This article deals with the teaching of native materials of our land at the English lessons. Without knowing own history a man can't learn others. The article describes how to teach some native materials at the English lessons.

В данной статье рассматривается обучение местных материалов на уроках английского языка. Без знания историю своего народа человек не может изучать чужую. В этой статье описываются как обучать местные материалы студентам и дать информацию о местных исторических фактах.

Teaching, systematic presentation of facts, ideas, skills, and techniques to students. Although human beings have survived and evolved as a species partly because of a capacity to share knowledge, teaching as a profession did not emerge until relatively recently. The societies of the ancient world that made substantial advances in knowledge and government, however, were those in which specially designated people assumed responsibility for educating the young. Everyone has their own idea of effective teaching, but to be effective a teacher must 'reach' a student on every level. It is important to understand the child as a whole and be able to connect with them. It is important to constantly assess students

and decide if they are understanding what you are teaching. Also, effective teachers do not just 'test' students, rather they use multiple forms of assessment. This may include projects, reading logs, worksheets, participation, and papers.

Effective teaching requires as its baseline individuals who are academically able and who care about the well-being of children and youth. It also requires individuals who can produce results, mainly those of student academic achievement and social learning. These characteristics are prerequisites for teaching, but they are insufficient without four higher-level sets of attributes:

- Effective teacher have control of a

knowledge base that guides the art of teaching.

- Effective teacher have a repertoire of best practices.

- Effective teacher have the attitudes and skills necessary reflection and problem solving.

- Effective teacher consider learning to teach a lifelong process [2].

- Effective teacher have control over a knowledge base that guides what they do as teachers, both in and out of the classroom. In fact, professionals by definition have control over information (the knowledge base) that allows them to deal with certain matters more effectively than the average person. At the same time, no professionals, including doctors, engineers, and lawyers, have a complete knowledge base from which to find answers to every question or problem. Furthermore, not every problem can be solve by the use of best practice – patients die, design ideas fail, and legal cases are lost. The same is true in teaching. Despite the use of best practice, some students do not learn and others drop out of school [1].

Using the local materials at the English lessons-is one of the effective ways of learning of a foreign language. This article deals with using of local materials and to teaching its history. I think a man without knowing his native land and it's history he can't learn other's.

The task of this article-is how to use local materials at the English lessons. For example: there is a theme about the capital of Great Britain-London. After taking this theme, a teacher can compare these two cities in this way: London and Osh.

The similarities: 1) London is situated on the banks of the Themes river,

Osh is situated on the banks of the Ak-Buura River.

2) London is a green city,

Osh is a green city.

The differences: 1) London has the biggest clock in the world-the Big Ben.

The Double Deckers are only in London.

2) There is Sulaiman Mountains in the middle of the city

After conclusion of the theme “London”, we must give the students the task with the theme “Osh”. This common information about Osh may be done in the form of claster: The city Osh is located in Fergana valley, in the north part of Pamir-Alai Mountains, about 1000 meters above

the sea level. It is situated on the banks of the river and there is a mountain in the middle of the town. All these unusual peculiarities give the city pleasant landscape and mild climate. Archeologists from Leningrad proved that Osh is as old as Rome. The city is at least 3000 years old. It was of the main points of the Great Silk Road. Osh was known as early.

As the 8th century as a center for silk production along the Silk Road. Osh is often referred as the second capital of Kyrgyzstan. The city has an ethnically mixed population of about 255,800(2012), comprising Kyrgyz, Uzbeks Russians, Tajiks, and other smaller ethnic groups. Osh is a lively place with the largest and most crowded outdoor market in all of Central Asia.

One of the peculiarities of our city is – a mountain in the middle – Sulaiman Too. The rock rises abruptly from the surrounding plains of the Fergana Valley and is a popular place among locals and visitors, with a splendid view. Today thousands of muslims come here to pray for God. Since ancient times, Sulaiman Mountain has been at a crossroads on the ancient trading routes known as the Silk Road. It was a place where people from different parts of the world met to exchange not only fine goods, but also ideas and cultures.

The stairs leading up to the highest peak where there stands a small mosque was built by Babur in 1510. This Babur's house was reconstructed in the late 20th century. Babur was the founder of the Mogul state. He was a great thinker and philosopher.

This mountain also contains a museum, which shows the archeological, geological and historical findings and information from the local area and its history. Hundreds of visitors and tourists come to the museum every day.

The city has several monuments, including one to the southern Kyrgyz “queen” Kurmanjan Datka. She was well-known Kyrgyz woman, who lived in the XIXth century. She brought fame and glory to Kyrgyz women. This woman is well- known with her bright activities and cleverness all over Kyrgyzstan.

Kurmanjan Datka was a leader of a tribe, she did many right decisions for the sake of her people. She was honest and sincere. Datka's main features are: cleverness, leadership, decisiveness, kindness, ability, tolerance. She is an excellent example of Asian woman. The name

“Datka” means great, the most respectable, the cleverest. She took her great name “Datka” in 1831 when she was 20. Alymbek heard about Kurmanjan and he was interested in her. So when she was 20 she married Alymbek and went to Alay. In 1942, after ten years she became famous in Kyrgyz land with her wisdom advices and useful decisions [3].

In 1842, she met with Russian general baron Verevsky, made and signed some documents. She hold peaceful negotiations with other leaders for the sake of people of her region. Her peaceful activities brought her glory, fame and respect.

On the way to the airport to Osh one can see tremendous monument to the hero of the Kyrgyz people “Manas”. Manas was a hero son of the Kyrgyz people.

He was a great defender of the nation. It was given from generation to generation in oral form because there was no written language at that time. It is an epic poem.

The monumental epic Manas is the most treasured expression of the national heritage of the Kyrgyz people. It is considered to be one of the greatest examples of epic poetry, whose importance is not inferior to that of the Homeric epic. As nomads, the Kyrgyz had no written language. However, they excelled in oral composition, which they artistically employed in their traditional poetry and epic songs.

The epic Manas is a trilogy, “a biographical cycle of three generations of heroes, Manas, his son Semetei and grandson Seitek.” The plot of the Manas trilogy consists of the following main episodes:

I. Birth of Manas and his childhood; His first heroic deeds; His marriage to Kanikei; His military campaign against Beijing; Death of Manas, destruction of his achievements.

II. In Semetei Kanikei takes Semetei and flees to Bukhara; Semetei’s childhood and his heroic deeds; Semetei’s return to Talas; Semetei’s marriage to Aichurok; Semetei’s battle against Kongurbai; Semetei’s death or mysterious disappearance;

III. Destruction of Semetei’s family; Capture of Aichurok and Kulchoro; Seitek’s growing up in Kijaz’s palace; Fighting against the internal enemies; Seitek’s marriage; His defeat of the external enemies and death.

It is not known when and by whom the epic Manas was composed originally. People

remembered deeds and kindness of certain historical personalities, in which they glorified the life and the deeds of the hero.

The epic tells the story of Manas, that he was a defender of his nation. The epic is divided into three parts, each consisting of a wide collection of episodic heroic events.

Manas is the classic centerpiece of Kyrgyz literature, and parts of it are often recited at Kyrgyz festivities by specialists in the epic, called **Manaschi** (Kyrgyz: Манасчы).

Kyrgyzstan has many Manaschis. Narrators who know all three episodes of the epic (the tales of Manas, of his son Semetei and of his grandson Seitek) can acquire the status of Great Manaschi. Great Manaschis of the 20th century are Sagimbai Orozbekov, Sayakbai Karalayev, Shaabai Azizov and others. An English translation of the version of Sagimbai Orozbekov by Walter May was published in 1995, in commemoration of the presumed 1000th anniversary of Manas’ birth. Arthur Hatto has made English translations of the Manas tales recorded by Shokan Valikhanov and Vasily Radlov in the 19th century.

Manas was buried in the Ala-Too mountains in Talas region of Kyrgyzstan. There is a building “Manastin Khumbozu” or “The Dome of Manas in Talas region. You can see a museum dedicated to Manas and his legend nearby the tomb. In order of Manas Kyrgyz people call:

- University of Manas – the name of university in the city of Bishkek.

- Manas – the name of the airport in the city of Bishkek.

- The highest award in Kyrgyzstan is the Order of Manas.

- Manas – opera, composed by Abdylas Maldybaev.

The great epos “Manas” is the biggest epic poetic narration in the world. It contains more than a million lines and is 20 times bigger than Odisey and Illiad together and 2,5 times bigger than Mahabharaty. It appeared more than a thousand years ago and was passed around and through the centuries by a word of mouth inherited by every next generation sharpened by talented poets who have developed esthetic shape of every line.

Manas reflects entire history of kyrgyz people starting from about 10th century. The basis of

the epos is description of valorous feats of the central hero Manas uniting his nation suffering from invasions of foreign tribes and federations. But content of the epos is much wider than traditional heroic narrative. In its texts along with main scenes describing peoples heroism exists peaceful everyday life of nation, its traditions, customs, colorful descriptions of feasts and funerals. Another unique art of Kyrgyz people is tradition of “manaschi” – professional Manas storytellers. People called “manaschi” are welcome and respected in any house. They usually remember not less than a hundred thousand lines of the epos and share their knowledge with public on special feast occasions in a very colorful way. Voice of manaschi turns into singing at most colorful parts and their gesticulation makes listeners imagine themselves participants of the story as well.

Heroic Epic Manas is the greatest art-property of the Kyrgyz people, handed down from generation to generation and refined over the centuries, it is a living heritage of the “Aksakal” the wise sages and the “manaschi”, the oral narrators. It contains a wealth of ancient wisdom. It traces the origins and historical roots of many communities of Central Asia, hence it is a most valued ethnological and cultural source material. Today it occupies a most worthy place amongst the masterpieces of popular literature

of the world. In recognition Unesco declared the year 1995 as the “Year of Manas”.

The Kyrgyz are by tradition proud nomadic people who excel in horse games, hunting and hospitality. A wealth of oral literature depicts the spiritual vision of their forefathers and will be described as the great “Verbal Art Heritage” of the Kyrgyz people; inestimable cultural property of mankind.

The epos is not something of the past, merely of archaic and historic value. It is a most active tool of practical significance in modern times. A living heritage of a proud and progressive people portraying the cultural image, the spiritual values and nomadic life-styles of the Kyrgyz society.

The epos remains till date a principle source of the origin of professional arts not only of Kyrgyz but also of the art, opera, drama, music, graphics, sculpture, painting and architecture of many communities of Central Asia. It lends historical meanings and unites many communities through common bonds of friendship. It reveals a continuity of ancient communal links over generations. The Epos is indeed a commonwealth of nationalities.

By giving these information's we can give the students information about our native land, its history and heroes. Teaching these materials is one of the main tasks of an English teacher.

Literature.

1. **Richard I.** Learning to Teach [Text] / I. Richard, L. Akers. – USA, 1991. – 533 p.
2. **Peterson P.** Teachers for the 21st Century [Text] / P. Peterson, C. Clark. – Washington, 1986. – 432 p.
3. **Национальная энциклопедия “Кыргызстан”** [Текст]. – Бишкек, 2000. – 390 с.

Абдырахманов Т.А. – д.и.н., проф. КГУ им. И. Арабаева

ОКУУЧУЛАРДЫН БИЛИМ ДЕНГЭЭЛИНЕ БАА БЕРҮҮ АРКЫЛУУ МЕКТЕПТИН ЖАНА ЖАЛПЫ ОРТО БИЛИМ БЕРҮҮНҮН АБАЛЫН АНЫКТОО МАСЕЛЕЛЕРИ

В данной статье рассмотрены вопросы определения состояния школьного и среднего образования через знания учащихся.

Кыргызстандын мектептик жалпы орто билим берүү тармагындагы окуу-тарбия иштеринин сапатын көзөмөлдөө жана ал аркылуу сапаттуу билим берүүдөгү кырдаалды жакшыртуу проблемаларына кайрылганда бул маселени чечүүнүн өтө маанилүү фактору болгон окуучулардын билим деңгээлин системалаштырып, тыкыр текшерип, анык-

тоо жана ошого жараша билим берүү саясатын жүргүзүү маселеси өлкөдө өтө эле начар экенин көрүүгө болот. Мындай абалдан улам:

- биринчиден, мектеп окуучулары жакшы окуп, сапаттуу билим алууга болгон мүмкүнчүлүктү, стимул жана мотивацияны жоготууда;

- ал эми, экинчиден, мугалимдер сапаттуу

жана эффективдүү билим берүү жоопкерчилиги менен милдеттүүлүгүн төмөндөтүп жиберилген;

-үчүнчүдөн, мектептик билим берүүнүн сапат деңгээлин тынымсыз жана тыкыр текшерип, ошого жараша иш алып баруу системасынын дээрлик эле жоктугунан улам, мектеп администрациясы, билим берүүгө тиешелери бар жергиликтүү уюмдар менен Билим берүү министрлиги окуучулардын билим сапатын дыкат аныктап, ошого жараша бул тармактагы абал боюнча мониторинг жүргүзүп, орун алган проблемалардын диагнозун жана алардын жоюунун жолдорун аныктай албай келген. Натыйжада, алар жалпы орто билим берүү ишинин келечегине алдын ала прогноздорду жасоо, абалды жакшыртууну стимулдаштыруу менен мектептеги билим берүү деңгээлин жогорулатып туруу мүмкүнчүлүгүн жоготуп коюшкан. Ушундан улам, булар кайдыгерликке, төрөпейилдикке, көз буюмчулукка, өзүн-өзү алдоочулукка алдырып, мектептердеги берилип жаткан билимдин сапатынын жылдан-жылга төмөндөй бергенин көз жаздымында калтырып коюшкан.

Айтор, Кыргызстандын жалпы орто билим берүү тармагы окуучулардын билим деңгээлиндеги өксүктөр менен жетишкендиктерди адекваттуу аныктап, ошого жараша чара колдонуунун натыйжасында мектептердеги билим сапатын жакшыртып кете турган өркүндөтүүчү жана стимулдаштыруучу жөндөмү күчтүү болгон текшерүү системасы жок эле иштеп келген.

Ошол эле учурда, жогорудагы пикирди айтуу менен бирге өлкөнүн жалпы орто билим берүү тармагында окуучулардын билим деңгээлин, аны менен бирге мектептердин иш алып баруусунун натыйжалуулугун көзөмөлдөй турган диагностикалык, формативдик жана суммативдик маанидеги айрым механизмдердин болгонун жана алар кандайдыр бир деңгээлдеги, локалдык мүнөздөгү, чаржайыт иштерди алып барып келгенин моюнга алуу керек. Чындыгында, мектеп окуучуларынын билим деңгээлин текшерип турган айрым сырткы жана ички көзөмөлдөө механизмдери жана атайын кызматтар болгон. Мисалы, окуучулардын билим сапатынын үстүнөн сырттан текшерүү иштерин жүргүзгөн кызматтарга Кыргыз Республи-

касынын Билим жана илим министрлигинин алдындагы Улуттук тестирилөө борборун, Эл аралык PISA кызматын (Кыргызстан эки жолу катышкан), Окуучулардын жетишкендиктерин баалоочу Улуттук кызматты (НОДУ), жалпы орто билим берүүчү мектептердин бүтүрүүчүлөрүн Жалпы Республикалык тестирилөөчү кызматты (ЦОМО) кошууга болот. Бирок, тилекке каршы, булардын иши локалдуу (Мисалы, Министрликтин алдындагы борбор), убактылуу (Мисалы, PISA), пилоттук мүнөздө (Мисалы, НОДУ) болуп жана мектеп программасынан обочолонуп, жабык жана бюрократташылып, коммерцияланып кеткен (Мисалы, ЖРТ). Ушундан улам, алар окуучулардын билим деңгээлин тестирилөөнүн комплекстүү философиясынын миссиясын толук аткара алышпай келген. Башкача айтканда, алардын кызматы окуучулардын билим деңгээлине гана кандайдыр бир утурумдук, локалдык, эпизоддук, эксперименттик, техникалык бааларды берүүчү статисттик аракеттер менен чектелип, алардын жыйынтыктары боюнча мектептердин ишине республикалык жана жергиликтүү деңгээлде комплекстүү мониторинг жүргүзүү, прогноз жасоо, жалпы орто билим берүүгө корректировка кылуу, стимулдаштыруу жаатындагы административдик-уюштуруучулук иш чаралар аткарылган эмес.

Мектеп окуучуларынын билим деңгээлин текшерүүчү ички иш чараларга Европандан падышалык Россияга, андан советтик орто билим берүү тармагына өтүп, андан эгемендүү Кыргызстанга ооп пайдаланылып келе жаткан архаикалык жана анча натыйжалуулугун жоготуп бара жаткан экзамендердин түрлөрүн кошууга болот. Буларга беш баллдык системанын негизинде окуучулардын күнүмдүк, чейректик, жылдык жана бүтүрүүчүлүк билим деңгээлин текшерип туруу иштери жана алардын негизинде бааларды коюу, чейректтердин жыйынтыктарын чыгаруу, окуучуларды класстан класска которуу жана 9 менен 11-класстар сонундагы бүтүрүүчү экзамендери кирет. Акыркы мезгилдерде, бул системанын эскиргенин жана эффективдүүлүгү талапка жооп бербей калганын эске алып, анын ордуна READ программасы боюнча окуучулардын билимин текшерүүчү жүз баллдык шкаладан турган жаңыча баалоо системасын киргизүү каралу-

уда. Аны ишке ашыруу үчүн Дүйнөлүк банк тарабынан 1 млн. 600 миң АКШ доллары бөлүнүп, 60 тренерди даярдоо каралууда.

Мектептин ички экзамендериндеги субъективдүүлүктүн арбындыгынан (себеби мугалим өзүнүн эмгегин өзү баалап жатпайбы), архаикалык мүнөзүнөн, локалдык-утурумдук жаратылышынан жана иш жүзүндөгү бул экзамендердин ушул абалындагы керексиздигинен улам алар өздөрүнүн стимулдаштыруу аркылуу боло турган эвристикалык, демек окуу процессин жакшыртып, өркүндөтүүчүлүк мүмкүнчүлүктөрүн жоготуп коюшкан. Анткени, бул иштердин бул же тигил жыйынтыктарынын негизинде жалпы орто билим берүү системасы боюнча кандайдыр бир мониторинг жүргүзүүгө, прогноз жасап, жыйынтык чыгарууга жана билим берүү иштерин өркүндөтүү боюнча локалдык жана республикалык маанидеги административдик чечимдерди кабыл алууга мүмкүн эмес. Окуучулардын билим деңгээлин текшерип туруучу ички механизмдер негизинен пассивдүү-статисттик негизде болуп, окуучулардын алган бааларын гана субъективдүү аныктап, белгилөө менен тигил же бул окуучунун эле билим алуу траекториясына кандайдыр бир таасирин тийгизиши мүмкүн. Албетте, айрым учурларда мектептин ички көзөмөлдөп, текшерүү иштеринин жыйынтыктары боюнча кандайдыр бир мугалим окуучуга жана окуучунун ата-энесине, ал эми мектеп жетекчилиги мугалимге, окуучу менен окуучунун ата-энесине карата кандайдыр бир административдик (жазалоо, мактоо) чараларды колдонушу мүмкүн. Бирок, дагы бир жолу белгилеп кете турган нерсе, Кыргыз Республикасынын жалпы орто билим берүү тармагындагы окуучулардын билим деңгээлин текшерүүчү ички механизмдердин жыйынтыктары боюнча өлкөнүн жалпы орто билим берүүсүндөгү оң же терс мүнөздөгү кандайдыр бир жалпы тенденцияларды аныктап, ошого жараша жергиликтүү, областтык жана республикалык деңгээлдеги административдик-уюштуруучулук, окуу-методикалык иш-чараларды жүргүзүү мүмкүн эмес болуп калган.

Ушул өнүгтө өзгөчө басымды 9-жана 11-класстардын соңунда боло турган бүтүрүүчү экзамендерине буруу менен төмөндөгүлөрдү белгилөөгө болот. Тилек-

ке каршы, бул экзамендер жыйынтыктоочу мүнөзгө жана мектепти бүтүрүүчүлүк статуска ээ болгонуна, буларды уюштуруу үчүн бир топ мамлекеттик жана коомдук (ата-эне-лердин) материалдык, моралдык чыгымдардын жумшалгандыгына карабастан, дээрлик эле эч кандай мааниге ээ болбой калган. Анткени;

Биринчиден, алар мамлекеттик экзамен деп аталганы менен эч кандай мамлекеттик маани-статуска ээ эмес. Ушундан улам, алар академиялык, статустук жактан эч кандай чечүүчү роль ойнобой калып, мамлекет жана коомчулук аларга карата кызыкчылыгын төмөндөтүп койгон. Ушуга жараша, бул экзамендерге карата мамлекеттин жана коомчулуктун көзөмөлү өтө эле төмөндөп, муну менен алар абдан фальсификацияланып, өтө дискредитацияланып жана девальвацияланып кеткендиктен өзүлөрүнүн эвристикалык жана практикалык маанилерин дагы жоготуп коюшкан. Себеби, бул экзамендердин абдан фальсификациялангандыгынан улам, алардын жыйынтыктары боюнча жалпы орто билим берүү тармагынын абалын, андагы позитивдүү же негативдүү тенденцияларды аныктоого, аларга карата мындай же тигиндей административдик чара колдонууга мүмкүнчүлүк болбой калган. Дал ушунун айынан эл аралык PISA сынагынын Кыргызстандын жалпы орто билим берүү тармагы үчүн чыгарган өтө терс тыянагына чейин тиешелүү мамлекеттик уюмдар, мектеп жетекчилиги жана коомчулук өлкөнүн мектептериндеги берилип жаткан билимдин деңгээли боюнча алдамчы иллюзиялардын жетегинде жүрүшкөн. Мындай абалды PISАнын “коңгуроосунан» улам Кыргызстандын Билим жана илим министрлигинин алдындагы Улуттук тестирилөө Борбору тарабынан республиканын орто мектептерин артыкчылык аттестаты менен бүтүрүп жаткандар арасында өткөрүлө баштаган кошумча тестирилөөнүн жыйынтыктары дагы далилдеди. Алсак, 2011-жылы республиканын жалпы орто мектептерин артыкчылык аттестаты менен бүтүрүп жаткан 3 миң окуучунун арасында жүргүзүлгөн кошумча тестирилөөнүн жыйынтыгында алардын 95 (3%) гана окуучусу мындай аттестатка татыктуу экенин далилдей алышкан. Бул көрсөткүч 2012-жылкы кошумча тестирилөөдөн өткөн 1921 бүтүрүүчүлөр

арасында 12,5% жана 2013- жылкы кошумча тестирилөөдөн өткөн 1244 бүтүрүүчүнүн ичинен 16,8% түзгөн. Кошумча белгилей кетчү нерсе, кошумча тестирилөө башталгандан кийин орто мектептердин бүтүрүүчүлөрүнүн билим деңгээлин баалоодо объективдүүлүк жана жоопкерчилик кандайдыр бир деңгээлде жогорулаганын байкоого болот. Анткени, бир жагынын артыкчылык аттестатына болгон талапкерлердин саны кескин азайган, экинчи жагынан артыкча билим деңгээлин көрсөтө алган бүтүрүүчүлөрдүн саны көбөйгөн.

Экинчиден, бүтүрүүчү экзамендердин жыйынтыгы мектептик билим берүүгө тийгизе турган өзүнүн кыйыр таасирин эле эмес, окуучунун жеке тагдырына тийгизе турган түздөн-түз таасирин дагы жоготуп койгон. Анткени, бүтүрүүчүлөр орто же жогорку кесиптик билим алуу үчүн колледжге же университетке окууга өтүп жатканда абитуриенттин мектептен алган билими боюнча баалары таптакыр эле эске алынбайт. Бул маселеде толугу менен Жалпы Республикалык тестирилөөнүн жана колледждердин кабыл алуу комиссияларынын баалары гана чечүүчү ролду ойношот. Белгилүү болгондой, советтик доордо жогорку окуу жайынын же техникумдун кабыл алуу комиссиясынын сынак баасы менен бирге мектептик билимдин аттестаттагы бааларынын орточо коэффициенти дагы эске алынаар эле. Мындай абал орто мектептин окуучуларын 1-класстан 10-класска чейин тырышчаак кылып, жогорку деңгээлде окуганга жана жакшы бааларды алууга стимулдаштырып турган. Мындан сырткары, бул көрүнүш мектептик билим берүүнүн сапатынын ички текшерүү иштеринин аброю менен маанисин, ошого жараша анын жоопкерчилигин көтөрүп турчу. Эң негизгиси - орто мектептин жана мугалимдердин коом алдындагы жоопкерчилиги менен алардын социалдык статусун жогорку деңгээлде кармап турганга шарт түзүп келген болчу.

Азыркы учурда бул маселенин оптималдуу чечилиши боюнча Россия жана Казакстандын Бирдиктүү бир гана тест жүргүзүү жолун тандап алып, бүтүрүүчү мамлекеттик экзамендерден баш тартканы туура көрүнөт. Мындай кадам менен алар мектеп бүтүрүүчүлөрүн жалпы тест тапшыртып бир убара кылып, андан кийин кайрадан эле маани-маңызы жок кадимки бүтүрүүчү экза-

мендерди тапшырууга мажбурлап, окуучуларды материалдык гана эмес моралдык-психологиялык жактан дагы кошумча кыйнабай калышты. Ал эми билим берүү жаатындагы дүйнөлүк лидерлерден болгон Улуу Британия, Кытай, Швеция, АКШ, Япония, Канада, Франция, Болгария, Венгрия сыяктуу мамлекеттерде мектептерди бүтүрүүчү экзамендердин жыйынтыгы менен эле жогорку окуу жайларына өтүүгө болот.

Дүйнөлүк деңгээлдеги мыкты деген аналогдорду ала турган болсок, абдан оптималдуу үлгүнү Голландиянын мисалынан көрүүгө болот. Голландияда жалпы жана бирдиктүү мүнөздөгү бир эле тестирилөө өткөрүлүп, анын жыйынтыгына мектептик билимдин сапатын тастыктаган аттестаттын баалары кошулуп, окуучу-абитуриент булардын жалпы жыйынтыгы боюнча жогорку окуу жайына алынат. Голландиянын атагы алыска кеткен мектептик билим берүү системасындагы ийгиликтердин маанилүү өбөлгөсү катары бул өлкөнүн мектеп окуучуларынын билим деңгээлин тестирилөө кызматынын өтө натыйжалуулугун айтсак болот. Бул өлкөдө мектеп окуучуларынын билим деңгээлин системалуу түрдө изилдеп, анын жыйынтыктары боюнча окуучуга, мугалимге, ата-энеге, мектепке, жергиликтүү жана борбордук мамлекеттик башкаруу уюмдарына рекомендация берип турган “СИТО” деген атайын Борбор түзүлгөн. Бул уюмдун ишмердүүлүгүнүн натыйжасында системалуу түрдө тесттен өтүп туруу, тест тапшыруу иши өзүнчө индустрияга, маданиятка, адатка жана традицияга айланган. Ушул өңүттөн алганда, Кыргызстандын 15 жаштагы мектеп окуучуларынын эл аралык PISA сынагындагы алган акыркы орундарынын бир себеби катары биздин өлкөнүн мектеп окуучуларынын тест тапшыра билүү жөндөмүнүн, маданиятынын, эң негизгиси компетенттүүлүгүнүн жоктугун айтууга болот. Себеби, мектеп программасындагы окуу материалдарын өздөштүрүү менен катар эле анын тегерегинде ойлоно билүү жана алган билимди компетенттүүлүк менен пайдалана билүү тажрыйбасы биздин окуучуларда дээрлик жокко тете. Бул нерсеге аларды тынымсыз жана ар кандай тестирилөөдөн өткөрүү менен үйрөтүү керек. Болбосо, анда санда бир өткөрүлгөн PISAдай же окуучунун өмүрүндө бир жолу өткөрүлгөн ЖРТ сыяктуу

тесттердин жыйынтыктары көрсөткөндөй, эски советтик системанын “суроо-жооп” принциби боюнча берилген мугалимдин түз суроосуна даяр жооп берип көнгөн кыргызстандык окуучулар компетенттүүлүккө жана эркин ой жүгүртүүчүлүк жөндөмдүүлүгүнө негизделген тесттерге жооп берүүдө өтө кыйналышууда. Мындай абалды PISA “сабагынан” кийин өлкөдө уюшулган “Кыргызстандык окуучулардын жетишкендиктерин

Улуттук баалоо” долбоорунун биринчи жолу өткөрүлгөн сынагы дагы тастыктап койгон. Мисалы, 4-класстын сынак тапшырган окуучуларынын 45% гана “жүз жыйырма жети миң үч жүз кырк төрт” деген түшүнүктү цифра түрүндө жазып бере алышса, алардын 8% гана чейрек саат 15 минөттү түзөөрүн айтып беришкен. Бул окуучулардын 41% географиялык картаны карап туруп, Ысык-Көлгө эң жакын жайгашкан шаарды көрсөтө алышкан.

Акматов Д.А. – ст. науч. сотр. КАО

КӨРКӨМ ӨНӨР, ТЕХНОЛОГИЯ ПРЕДМЕТТЕРИНИН ОКУТУУНУН УЧУРДАГЫ АБАЛЫ ЖАНА КЕЛЕЧЕГИ

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ ОБУЧЕНИЯ ПРЕДМЕТАМ ХУДОЖЕСТВЕННОЕ РЕМЕСЛО И ТЕХНОЛОГИЯ.

В данной работе рассмотрено современное состояние и перспективы обучения предметам художественное ремесло и технология.

Азыркы өнүккөн коомдун негизги көйгөйлүү проблемаларынын борборунда көркөм – эстетикалык жана техникалык билим берүү, эмгекке үйрөтүү, тарбиялоо иш – аракеттеринин натыйжасында адамды өнүктүрүп, калыптандыруу маселелери турат. Билим берүүдө «компетенттүүлүк» түшүнүгүнүн киргизилиши бизди курчап турган дүйнөдө болуп жаткан ыкчам өзгөрүүлөрдөн улам адамдардын аң-сезими, алардын кесиптик билим жана көндүмдөрүнүн деңгээли ошондой эле коомдун жалпы маданиятынын өнүгүү деңгээли өзгөрүп жаткандыгы менен түшүндүрүлөт.

Биз келечектеги жаңы коомдо жаш муундарыбыз кандай болуусу керек деген суроого – ар тарабынан өнүккөн, дени сак, билимдүү, жан дүйнөсү таза, ички дүйнөсүнө сырткы келбети төп келген, жүрүм-туруму моралдык эрежелерге дал келген, көркөм – эстетикалык табити өнүккөн, эмгек көндүмдөрү бийик деңгээлде калыптанган, маданияттуу инсанды элестетебиз. Жогоруда аталган ар тараптан өнүккөн инсанды тарбиялоо жалгыз гана агартуу тармагындагы кызматкерлердин колунан келүүчү нерсе эмес, бул жалпы коомчулук менен мамлекеттик деңгээлде биргелешкен, бирдиктүү ишинде жүзөөгө ашырууга болот.

Эстетикалык тарбия берүүдө сөзсүз түрдө «Искусство» билим берүү тармагындагы предметтерди окутууда буга чейинки түшүнбөстүктөр эске алынып, кетирилген кемчиликтер оңдолуп, кийинки келечектүү иштерди аткарууга тоскоол болбогондой алгылыктуу жактары унутта калбагандай болуусу шарт.

Эгемендик алганга чейинки мезгилде Кыргыз Республикасынын элге билим берүү министрлигинин 16.06.1989-жылкы №3/6 Коллегиясынын чечими менен Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүчү мектептеринде эстетикалык билим берүүнүн концепциясынын долбоору «көркөм өнөр» багыты боюнча М.Г. Жуленков, Т.С. Сыдыков, С.Ч. Чокморов, Б.С. Дараган, Д.А. Акматов, А. Бакиров, К.С. Энкебаев, Л.И. Гришковец, М.Ш. Алыгулов, Ж. Сыдыгалиев, Ч.С. Омурзакова, М.А. Абдыкеримовалар тарабынан иштелип чыккан.

Мындай жумушчу топ тарабынан түзүлгөн Концепция эки деңгээлде ишке ашырылышы керектиги эске алынган, т.а.:

— жакынкы арадагы перспективада (мурдатан бери калыптанып калган системаны бузуп, аны кайрадан курбастан, коомдогу колдо бар мүмкүнчүлүктөрдү эске алып) ишке ашыруу;

— узак мөөнөттөгү перспективада (бардык билим берүү системасын жана эстетикалык тарбия берүүнү баштан аяк өзгөртүп) ишке ашыруу;

Тилекке каршы, эстетикалык тарбия берүүнүн Концепциясы ушул күнгө чейин тиешелүү деңгээлде колдонулбай, мамлекет тарабынан да колдоого алынбай келет. Мунун бирден-бир далили болгону жалпы орто билим берүүчү мектептерде искусство тармагындагы көркөм өнөр жана музыка предметтери 1-класстан 7-класска чейин жумасына бир сааттан гана окутулгандыгы.

Канчалаган педагогикалык окууларда, конференцияларда кесиптик билимдерин өркүндөтүүгө келген курстарда, ар түрдүү жолугушууларда мугалимдердин көйгөйлүү маселелери, өтүнүктөрү, сунуштары айтылганы менен Билим берүү министрлиги тарабынан колдоого булар алынбай келет.

Мисалы:

— искусство тармагындагы предметтер боюнча окуу программалары жазылган менен программалык материалдарды аткаруу үчүн окуу топтомдору жаңыдан, жакынкы үч жылдын аралыгында чыга баштады;

— искусство тармагындагы предметтерге жана класстан тышкаркы иштерге бөлүнгөн сааттар кыйла кыскарды;

— сааттардын азайышы атайын кесиптик билими бар мугалимдердин кыскарышына алып келди;

— эмгекке үйрөтүү багытында окуу кабинеттери, мастерскойлор техникалык жабдуулар, тиешелүү каражаттар менен камсыз болбой кароосуз калды, окуу топтомдор ушул күнгө чейин жокко эсе.

Балдарыбыз бул предметтер аркылуу туулуп өскөн жерибиздин ажайып кооздугун, көркөм сулуулугун, дүйнө элдеринин өнөр инсандарынын жалпы адамзаттын көркөм сулуулукка болгон купуя сырларын сезип-туюшу зарыл эле. Алган билимдерин күндөлүк жашоо-турмушунда, көркөм-сулуулуктун мыйзам ченинде өздөштүрүшү керек эле. Бирок балага көркөмдүктү, сулуулукту өз колу менен жаратып, аткарган ишинен рахат алуу сезиминин өсүшүнө тиешелүү шарттарды түзүп бербей жатабыз.

Азыркы учурда предметтердин санын кыскартып, окуучулардын окуу жүктөмүн азайтуу талабы коюлган. Бирок өнүккөн мамле-

кеттердин тажрыйбаларын эске алып, предметтерди интеграциялоо, аларга бөлүнүүчү сааттардын санын кайрадан кылдат карап чыгуу зарылдыгы келип чыкты.

Мисалы, мурдагы «сүрөт» деп аталып, көп маани берилбей келген предметтин абройун жогорулатуу максатында жергиликтүү шартты, эске алып бул предметтин жаңы окуу программасы 1993-жылы түзүлүп жер-жерлерде сынактан өткөрүлгөндөн кийин Республикабыздын мектептерине сунушталган. 1997-жылы предметтин аталышы «Көркөм өнөр» болуп өзгөртүлгөн. Предметтин атынын өзгөрүшүнө мурдагы окуу программасынын жалгыз гана сүрөт өнөрү менен чектелип «Сүрөт» предмети деп аталып келиши себеп болгон.

Ал эми «Көркөм өнөр» башталгыч класстарда окутулуп келген мурдагы сүрөт искусствосу жана эмгекке үйрөтүү предметтеринин интеграциясы болуп эсептелет. «Көркөм өнөр» предметинде окуучулар түрдүү көркөм каражаттар менен иштешет. Окуучулар тиешелүү тапшырмаларды класста толук аткарууга тийиш, башкача айтканда, башталган ишти бүтүрүү үчүн жок дегенде эки саат бөлүнүшү керек эле, бирок эки предметке бөлүнүүчү эки сааттын бири окуу планында кыскартылып калган. Бир саатта бүтпөй калган ишин окуучу жети күндөн кийин кантип улантат, уланткан күндө да ал сабак максатына жетеби? Өтүлгөн сабактардын сапаты, максатына жетүүсү көңүлдүн борборунда болуусу керек да. Эгер башталгыч класстарында дагы эле эки предметтин интеграцияланышынын маанисин, максатын түшүнбөй, мурдагыдай жумасына бир эле саат менен чектелсе, анда технология (эмгекке үйрөтүү) жана көркөм өнөр предметтерин өз-өзүнчө бөлүп окутуудан башка айла жок.

Технология (эмгекке үйрөтүү, черчение) предметтери боюнча окуу программасы, предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарты, советтик мезгилдеги орусчада кыргызчага которулган айрым китептерден башка эч нерсе жок. Жалпы билим берүүчү орто мектептердин көпчүлүгүндө окуу мастерскойлорунун абалы өтө оор абалда, станоктордун эскилиги жетип, иштебей корпустары эле калып, имараттар капиталдык ремонтко муктаж. Мугалимдер сабакта аткарылуучу иштерге керектелүүчү каражат-

тарды окуучулардын үйлөрүнөн алдырып, ар кандай нерселерди эптеп жасашат.

Республикабыздын мектептеринде технология (эмгекке үйрөтүү, черчение) предмети боюнча календарлык пландар негизги программанын талаптарына ылайык өздөрүнүн колунда бар материалдарга ылайыкташтырып түзүү сунушталган. Мектептердин басымдуу бөлүгүндө программалык материалдар «эптемей-септемей» менен аткарылууда. Анын негизги себеби мамлекет тарабынан эч кандай жабдуулары, окуу каражаттары менен камсыз болбогондугу жана аларды каржылоо, өнүктүрүү механизмдеринин иштелип чыкпагандыгы.

Технология предметине бөлүнгөн сааттардын саны уламдан-улам азайгандыгы сөзсүз предметтик мугалимдердин маянасынын азайуусуна алып келген. Ошондон улам адис мугалимдер башка кызматтарга кетип, алардын саатын башка предметтик мугалимдерге (ставкасы толбогондорго) бөлүштүрүп берүү адатка айланган. Сааттардын азайуусунун дагы бир себеби: эгер класстагы окуучулардын саны отузга жетпесе, эмгектин тармактары боюнча группаларга бөлүп окутууга болбойт. Мындай көрүнүш айрыкча айыл жергесиндеги окуучулардын саны аз мектептер үчүн өтө кыйын кырдаал түзүлүүдө.

Бирок коомдогу өзгөрүүлөр, адам баласынын жашоо-тиричилиги үчүн азыркы учурдагы илим менен техниканын өсүп-өнүккөн доорунда эртеңки келечек ээлерине болгон жаш муундарды турмушка даярдоодо учурдун талабынан артта калбай окуу-тарбия иштерин жүргүзүүгө, айрыкча кесипти туура тандай билүүгө жаңыча мамиле кылуу талап кылынууда.

Акыркы жылдары өлкөбүздө атайын кесиптик орто окуу жайларга тийиштүү деңгээлде маани берилбей келет. Ата-энелер болгон тапкан-ташыганынын акыркысына чейин жогорку окуу жайлардын контрагы үчүн төлөшөт. Бирок, тилекке каршы көптөн күткөн дипломдуулар, жогорку билимдүүлөр иш таппай көчөдө калышууда. Ансыз деле кыйналып турган коомчулук учурда майнапсыз кесиптин ээси болууга кеткен чыгымды жер иштетүүгө, малдын башын көбөйтүүгө, балдарынын шык-жөндөмдүүлүгүнө жараша кесипке багытталса жашоо-турмушубуз бир кыйла оңолуу жолуна түшөт беле?! Ал

эми мамлекетибиз коом кандай кесиптерге муктаждыгын, кандай кесипке канча орун керектигин эсептеп, кесиптик орто окуу жайларында окутууну пландаштырып системалуу иш кылуусу зарыл болуп турат.

Ар бир окуучунун шык-жөндөмү эске алынып ага жараша келечекте тандап алынуучу кесипке багыттоо иштерин уюштуруу, профилдик билим берүүгө басым жасоо максаты коюлуусу керек. Учурда жаш муундарыбызды кийин көрүнгөндүн көзүн карабагандай, өз табиятындагы мүмкүнчүлүктөрүнө жараша кесипти аркалап, өз оокатына тың, маданияттуу, элинин дагы бакыбат жашоосуна кам көргөндөй кылып кантип, кандай тарбия берип, аларды болочок турмушуна кантип даярдай алабыз деген маселе эң актуалдуу. Ал үчүн окуучуларыбыздын жан дүйнөсүн калыптандырууда эстетикалык билим берүүчү предметтер көмүскөдө калбай көңүлдүн борборунда болгону дурус.

Балага эң биринчи эмне керек? Албетте, эң алгач алардын ден соолугу, бактылуу балалыгы, азыркы турмуштун талаптарына жооп бере турган билимдерге, билгичтиктерге, көндүмдөргө, ээ болуусу керек. Кадырман калкыбыздын карт тарыхын, салт-санаасын, маданий мурастарын окуучуларыбыздын чыгармачылык иштеринин негизи кылып сактап алар менен сыймыктануу сезимдерин тарбиялап, алардын чыгармачылыгына болгон шыгын өркүндөтүүбүз керек. Балдарыбыз тулуп, өскөн жерибиздин ажайып кооздугун, көркөм сулуулугун дүйнө элдеринин өнөр инсандарынын жалпы адамзаттын көркөм сулуулукка болгон купуя сырларын сезип туюп, алган билимдерин күндөлүк жашоо турмушубузда, көркөм-сулуулуктун мыйзам ченинде билип, көркөмдүктү, сулуулукту өз колдору менен жаратып, аткарган иштеринен рахат алуу сезимдерин өстүрүүбүз зарыл.

Мисалы, Германияда эмгекке үйрөтүү сабагы жумасына 3-4 сааттан окутулуп, окуучулар эмгектин түрдүү тармактары боюнча ишканаларда эмгектенишет, ар түрдүү кесиптер боюнча маалыматты кеңири алышат. Өндүрүштүн түрдүү тармактарындагы башталган иштин аягына чейинки процессине катышып, бүткүл жоопкерчиликти моюндарына алышып, өндүрүлгөн товар базарда кандай наркта сатылып, кандай киреше киргендигине чейин эсептегенди билишет.

Азыр Кыргызстандын билим берүү системасын жаңы принциптерге шайкеш келтирүүнүн жолдорунун бири – бул Кыргыз Республикасында жалпы орто билим берүүнүн жаңыча талаптарына жооп бергидей стандарттын жаңы муунун түзүү керектиги эсептелинууде. Кыргыз Республикасында жалпы орто билим берүү стандартынын жаңы муунунда (куррикулумдун долбоорунда) жети билим берүү областы көрсөтүлгөн: тилдик, социалдык, математикалык, табыгый-илимий, технологиялык, ден соолук маданияты, көркөм өнөр.

Көркөм өнөр (искусство) билим берүү областына адабият, музыка, көркөм сүрөт чыгармачылыгы, дүйнөлүк жана Ата-Мекендик көркөм маданият предметтери киргизилген.

Анда төмөндөгүдөй деп көрсөтүлгөн. «Көркөм өнөр» (искусство) билим берүү областынын алкагында эстетикалык билим берүү боюнча иш-аракеттер окуучулардын эстетикалык дүйнө таанымын алардын жалпы адамзаттык жана улуттук маданият дөөлөттөрүн өздөштүрүүсү аркылуу калыптандырууга багытталат. Мектептеги ар бир баскычтын милдеттерин эске алууда, окуучулар көркөм өнөрдүн (искусствонун) негизги түрлөрүн (адабиятты, музыканы, сүрөт өнөрүн ж.б.) андап-билип, өздөштүрөт. Бул алардын чыгармачыл дараметин ачууга жана көркөм ишмердикти ишке ашыруу ыкмаларын өздөштүрүүсүнө өбөлгө түзөт.

Эгер көркөм сулуулук биздин сезүү органдарыбызга, акылыбызга таасир этиши анык болсо, анда сөзсүз жасаган иштерибизге түздөн-түз таасири тийгизери бышык. Ошондон улам, элибизди көркөм сулуулукту сезе билүүгө тарбиялоо денгээли жогоруласа, биздин кол өнөрчүлөрдүн жасаган буюмдары көрктүү, нарктуу болоор эле деген тыянак чыгарса болот. Кайсы гана кесипте иштебесин адамдын көркөм сулуулукка болгон табити канчалык жогорку денгээлде болсо, анда анын аткарган жумушунун көркөмдүк баркы, наркы да ошончолук жогору болот.

Мисалы, келечектеги конструкторлорду, архитекторлорду, сүрөтчүлөрдү, дизайнерлерди, скульпторлорду, карапачыларды, көркөм жасалгалоочуларды, усталарды, зергерлерди, тикмечилерди, саймачыларды, жыгач усталарды кесипке үйрөтүүнүн алгачкы пайдубалы мектепте эмгекке үйрөтүү,

көркөм өнөр сабактарында түптөлөт.

Окуучулардын шык-жөндөмү келечекте кайсыл кесипке ылайыктуу болоору жаңыдан байкалып келе жаткан учурда көркөм өнөр предметин окутуу жетинчи класста бүтүп калганы туура эмес болууда, учурда таланттуу балдар үчүн сөзсүз профилдик окутууну мектептин жогорку класстарына киргизүү учурдун талабы экендиги белгиленүүдө. (Эми 8-11 класстарда көркөм өнөр (искусство) билим берүү областы боюнча «Дүйнөлүк жана Ата мекендик көркөм маданият» предмети окутулуп, 1-класстан 11-класска чейин искусство бөлүгү үзгүлтүксүз окутулушу пландаштырылууда.

Кыргыз Республикасынын билим берүүнүн мамлекеттик стандартын көркөм өнөр, технология предметтери боюнча компетенттик мамиленин негизинде учурдун талабына ылайык түзүү маселеси күн тартибинде турат.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2012-жылдын, 23-мартындагы № 202 “Кыргыз Республикасындагы жалпы билим берүүчү уюмдарда мектептик окуу жүктөмүн этап-этабы менен кыскартуу тууралуу” токтомуна ылайык, 2012-2013-окуу жылдарында базистик окуу планына айрым өзгөртүүлөр киргизилди. 1-7-класстарда көркөм өнөр предметин жумасына бир сааттык жүктөм менен ал эми “Эмгекке үйрөтүү”, “Черчение” предметтери интеграцияланып “Технология” деген аталыш менен жумасына бир сааттык жүктөм каралды. Бирок бул жетишсиз экендиги айтпасак да белгилүү.

Илимий-технологиялык прогресс жана глобализациянын өнүгүшү менен бүткүл дүйнөдөгү билим берүү системасы да өзгөрүүдө. Айрыкча мындай көрүнүш технология тармагында байкалууда, ал билим берүү системасына таасирин тийгизип жатат. Жалпы билим берүү мектептердин негизги маселеси болуп – өсүп келе жаткан жаш муундарды келечек жашоо-турмушуна даярдоо. Бул биринчиден, тез өнүккөн технологиялык жашоого инсан катары даярдоого байланыштуу. Экинчиден, техника тармагында жакшы сабаттуу адистердин элдик чарбага керектелүүсү өсүүдө. Билим берүү системасынын бул процессинин негизи деп «Технология» предметин учурдун талабына шайкеш өркүндөтүүнү эсептесек болот.

Ушундай татаал шартта Германиялык эксперттер көйгөйлүү маселелерди чечүү үчүн Кыргыз билим берүү академиясы менен биргеликте “Эмгекке үйрөтүү” (технология) предметинин 5-9-класстар окутуунун багыттарынын маанисине, эмгек рынокторундагы компетенцияларынын талаптарына ылайык пилоттук мектептер үчүн окуу программа, жаңы окуу жылынан баштап черчение, эмгекке үйрөтүү предметтеринин интеграцияланган «Технология» предметинин окуу программасын, предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттарына ылайыкташтырып түзүүгө негиз болду. (GIZ) Германия техникалык кызматташтык уюму азырынча республикабыздын областтарындагы жети мектепти техникалык жабдуулар менен камсыздоо иштерин жүргүзүп, ошол жабдылган технология кабинеттеринин базасында пилоттук мектептердин мугалимдеринин билимин өркүндөтүү боюнча курстарында жыгач, темир жана синтетикалык материалдарды иштетүүнүн негиздери, энергетика, автоматташтыруу, компьютердик техника, курулуш техникасы боюнча семинарлар уюштурулду. Курстан өткөн пилоттук мектептин мугалимдери жер-жерлерде өз кесиптештери менен ой бөлүшүп, тажрыйба алмашууда.

Көркөм өнөр, черчение, эмгекке үйрөтүү предмети боюнча куррикулумду түзүүдө эстетикалык билим, берүүнүн концепциясындагы узак мөөнөттөгү эмес, жакын арадагы ишке ашыруунун перспективасы, предметтик билим берүүнүн стандарттары, жана окуу программалары эске алынды.

Ар бир класс үчүн окуучулардын курактык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен элибиздин көп кылымдардан бери калыптанып келген тарыхый, маданий мурастарын жалпы

адамзаттык дөөлөттөр менен айкалыштырып, түрдүү көркөм каражаттардын жардамы менен чыгармаларды жаратып, изденүүгө багытталды. Предметтик куррикулумдун долбоорун талкуулап, тиешелүү жумушчу топтор, адистер менен бирдикте пландаштырылган ишти улантуубуз зарыл.

Азыркы турмуштук шарттар, коомдогу мүмкүнчүлүктөрнө шайкеш келгендей кылып, өнүккөн мамлекеттердин тажрыйбаларын эске алып, предметтерди интеграциялоо, аларга бөлүнүүчү сааттардын санын кайрадан кылдат карап чыгуу зарылдыгы бар. Ошондон улам техниканын тили болгон черчение предметиндеги алгачкы техникалык маалыматтарды 8-9-класстарга чейин создуктурбай, 5-9-класстарга чейин эмгекке үйрөтүү предмети менен интеграциялап окутуп, ал эми 10-11-класстарда инженер, архитектор, жана дизайнер, модельер багытындагы кесиптерин тандагандар үчүн эки багытта (көркөм-графикалык, инженер-техникалык) жаңыланган черчение курсу окутуу маселелери талкуланууда.

Эми республикабыздагы жалпы билим берүүчү мектептери үчүн иштелип чыккан “Технология” предмети боюнча жаңы окуу программасындагы материалдарды аткаруу үчүн сөзсүз мамлекеттик деңгээлде жогоруда аталган көйгөйлүү маселелерди чечилиши керек. Бирок кандай болгон күндө да кол куушуруп отура бербей келечек муундарыбызды турмушка татыктуу даярдоо бардыгыбыздын милдетибиз болгондуктан жалпы коомчулук, айыл өкмөттөрү, ата-энелер мектептин администрациясы менен эмгектин зарыл деп эсептелген тармактарын иликтеп, бирге иш алып барышса, сөзсүз натыйжалуу ийгиликтерге жетсе болот.

Адабият:

1. Концепция эстетического воспитания в системе народного образование Кыргызской ССР [Текст] / Учитель Кыргызстана. – 1990.
2. Из истории развития педагогической науки в Кыргызстане [Текст]. – Бишкек: Педагогика, 2003.
3. Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнү жаңылоонун Концепциялары [Текст]. – Бишкек, 1995.
4. Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттары [Текст]. – Бишкек: Билим куту басма борбору, 2006.
5. Кыргыз Республикасындагы жалпы орто билим берүүнүн Алкактык Улуттук куррикулуму [Текст]. – Бишкек, 2008.

БАЛАСАГЫНДЫК ЖУСУП ЖАНА АНЫН АДАБИЙ МУРАСТАРЫ

Бул макалада Баласагындык Жусупбек адабий мурастары, патриоттуулугу, илим менен билимге кошкон эбегейсиз чоң салымы тууралуу жазылган.

Орто кылымдардагы түрк урууларынын ичинен өзгөчө бөлүнүп турган белгилүү аалым, акын жана жазуучу Жусуп азыркы Токмок шаарынын түштүк-батыш тарабындагы айтылуу Баласагын калаасында туулган. Биз билген Бурана эстелик-музейи – ошол Баласагын шаарынын калдыгы. Ага Ак-Бешим шаарчасы да кирерин убагында В.В. Бартольд, А.Н. Бернштам сыяктуу чоң окумуштуулар жазышкан. «Кут алчу билим» жалпы дүйнө элдерине акылман ойдун – накыл сөздөрдүн бай казынасы, көөнөрбөс кенчи катары жакшы таанымал. Дастанды Жусуп мусулман жыл санагы менен алганда 462-жылы, азыркыча 1069–1070-жылдары жазган. Түрк тилчиси Р.Р. Араттын (1900–1964) эсеби боюнча «Куттуу билим» жазылган маалда анын автору 54 жашта экени анык болсо, Жусуп 1015–1016-жылдары дүйнөгө келген. Экинчи бир түрк тилчиси А.Дилачар анын 1018-жылы төрөлгөнүн айтат. Көрүнүп тургандай, даанышман жердешибиздин өмүр жолуна байланыштуу маалыматтар анчалык так эмес.

Баласагын калаасы ал кезде алдыңкы илим-билимдин, жогорку маданияттын ордосу болгон. Жусуптун балалык чагы, жигиттик курагы дал мына ушул калкы негизинен түрк жана согду тилдеринде сүйлөгөн, рухий маданияты жогору, билими өнүккөн чөйрөдө өтөт. Көчмөн уруулардын турмуш-тиричилиги, салт-санаасы, ички руханий жашоосу менен кеңири, жакындан таанышып, ой-санаасы жедеп бышып жетилген кезинде жазууга отурганбы, акын бул «Куттуу билим» дастанын он сегиз гана ай ичинде бүтүрүп, колдон чыгарган. «Куттуу билимдин» Герат, Каир жана Намангандан табылган Ташкент кол жазмалары болуп, бизге бири-биринен аздыр-көптүр айырмаланган үч варианты келип жетти. Бул үч кол жазманын бизге жетиш тарыхы тууралуу проф. К.Артыкбаев мындай деп жазат: «1439-жылы Хасан Кара Саил Шама деген адам Герат калаасында жазып алган кол жазма кандайдыр бир жол менен Түркиянын Токат деген шаарына алынып келинет да, андан

1474-жылы Стамбулга өтөт. 1776-жылы бул кол жазманы австриялык Иосиф фон Хаммер-Пургшаль деген окумуштуу букинисттин колунан сатып алат да, анан аны Вена шаарындагы императордук китепканага тапшырат. Уйгур тамгасындагы бул кол жазмада көчүрмөчү тарабынан көптөгөн каталарга жол берилген, бир катар ыр жолдору жок болуп, өтө начар сакталган. Венада сакталып турган бул нусканы веналык, же гераттык кол жазма деп атоо илимий адабияттарда кеңири колдонулуп келүүдө.

Араб тамгасындагы экинчи кол жазма Каир шаарындагы Хидив китепканасынан 1896-жылы немец окумуштуусу Б.Мориц тарабынан табылган. Кол жазманын көчүрмөсү академик В.В.Радловдун тапшырмасы боюнча 1898-жылы Петербург Илимдер академиясынан Азия музейине алып келинген, азыр СССР Илимдер академиясынын Чыгыш таануу институтунун Ленинграддагы бөлүмүнүн кол жазмалар бөлүмүндө сакталып турат. Кол жазма толук эмес, ал Каир кол жазмасы деген ат менен белгилүү.

Үчүнчү кол жазма 1913-жылы А.З. Валидов деген адам тарабынан Наманган шаарындагы Мухаммед кожо-эшен Лоляриштин өздүк китепканасынан табылган. Бирок андан кийин араб тамгасында жазылган бул кол жазма дайынсыз болуп кетип, 1925-жылы өзбек окумуштуусу Фитрат тарабынан кайрадан оозго алына баштаган. 1928-жылы Фитрат өзүнүн «Өзбек адабиятынын үлгүлөрү» деген китебине «Кутадгу билимдин» үзүндүлөрүнөн жарыялаган. Текстинин толуктугу жана жакшы сакталгандыгы менен айырмаланган бул кол жазма азыр Өзбек ССР Илимдер академиясынын Чыгыш таануу институтунда сакталып турат» (1: 6). Жусуп бизге мына ушул үч башка вариантта келип жеткен залкар чыгармасын Кашгардын өкүмдары Табгач-Богра Кара-Хакан-Абу Али Хасанга (ал 1056-1103-жылдары бийлик жүргүзгөн) арнап жазган. Ушундан улам ага «хас хажиб» – «улуу хандын атайын кеңешчиси» деген ардактуу наам ыйгарыл-

ган.

Ушундай кызык тарых-тагдырга ээ «Куттуу билим» дастаны дээрлик он кылым мурда жазылганы менен, элдин ички руханий дүйнөсүнө бекем ширешкендиктенби, калкыбыздын дүйнөнүн улуу ойчулдары, философтору: Аль-Фараби, Абу Райхан Бируни, Абу Али Ибн-Синанын, ошондой эле поэзия алптары: Рудакинин, Фирдоусинин, Низаминин, Жаминин, Навоинин албан эмгектерине, айтса сөз жеткис шедевр туундуларына тең катар, бирдей бааланчу, дагы нечен жүздөгөн муундар алмашып, кылымдар оошсо да окула берчү түбөлүктүү эстелик-мурастарынын бири, кирдүү кол менен кармагыс ыйык кенчи болуп калды.

Баласагындык Жусуп – илим-билим, маданият гүлдөп өнүгүп турган орто кылымдардагы Күн Чыгыш ренессансынын көрүнүктүү өкүлү. «Кут алчу билим» Күн Чыгыш ренессансынын бардык жетишкен жактарын өзүнө камтып, ошону менен катар орто кылымдык түрк (кыргыз) тилинде жазылган алгачкы самалык көркөм туунду болгону үчүн да биз сыймыктануубуз керек. Башкасын айтпаганда да, өзүнүн замандашы, жердеши Махмуд Кашгари «Түрк сөздөрүнүн жыйнагын» араб тилинде жазган учурда Жусуп бул улуу чыгармасын атайы өз эне тилинде – түрк тилинде жаратканы не деген чыгармачылык эрдик да, не деген албан патриоттуулук! Ж.Баласагын ырасында эле өз учурунун татыктуу атуулу, залкар инсан болгону шексиз.

Поэмадагы төрт негиз жана сюжеттик өзөк окуялар:

Кечээги эле көчмөн калк бүгүн отурукташып, өзүнчө шаар, мамлекет күтүп баштаганы, түрк эли – Караханийлер династиясы үчүн өлкөнү башкаруу чеберчилигине жетишүү, анын жол-жобосун, маданиятын өздөштүрүү татаал, оңой менен чечилгис маселелерден болгону талашсыз. Бийлөөчү ири ак сөөк төбөлдөрүнүн көрүнүктүү өкүлү, ордого жакын адам катары ал хан сарайынын ички турмушун, өлкөнүн бүткүл чарбасынын уюштурулушундагы кыйчалыш жактарын, жылдап жыйылган олуттуу проблемаларын эң эле жакшы билген. Заманынын эң билимдүү адамдарынын бири, зор таланттуу акын, Мекенинин татыктуу уулу Жусуп бир тууган элинин, өлкөнүн келечек тагдыры кыл таразага коюлган маалда түк четте кала алмак эмес. Ал өз байкаганын, билгенин,

көңүл туюуларын – болгон акылын бүт ушул «Кут алчу билим» дастанында чагылдырды. Мында акын Караханийлер династиясынын өкүлдөрүн өлкөнү башкаруу меха-низмине – маданиятына үйрөтүү максатын көздөдү. Бул китебинде даанышман акын «акылман хан менен бектин, аларды тоюндурган ашпозчунун, баатыр жол башчы менен катардагы жоокердин, дегеле дыйкан менен малчынын, кол өнөрчү менен соодагердин, сугатчы менен суу башынын, багбан менен жемиш дарагына, эрди-катын, ата-баланын мамилелерине чейин, адеп-ахлактын ар бир тамырын, үлгүсүн, таалимин, таасирин; комдук түзүлүштүн мыйзамын, тартип эрежесинин калк аралык мамилелерин, ал тургай кайсы чөйрөдө тамак-ашты кандай ичишти, адам өзүн кандай алып жүрүштү – бакылдап сүйлөбөй, какырып-түкүрүнбөөгө чейин насаат айтып» (2:5). баяндады. Чыгарма дидактикалык поэма түрүндө жазылды.

Поэманын өзөгүн төрт башка түшүнүктү алып жүрүүчү төрт адам – төрт негиз түзөт. Окуя ушул төрт адамдын өз ара аңгемелешүүлөрү аркылуу өнүгөт. Ал төрт негиз булар:

1. **Күнтууду Элик** – бийликти ак өтөөгө милдеттүү, адил өкүмдар ысымы; адилет бийликтин символу.

2. **Айтолду – бийлик ээсине ырыс, дөөлөт апкелчү башкы вазир ысымы; ырыс, дөөлөттүн символу.**

3. **Акдилмиш** – ак-караны айра билген, акылман вазирдин ысымы, Айтолдунун уулу; акылмандуулуктун символу.

4. **Өткүрмүш** – Болгонго каниет кылган такыба адамдын ысымы, Айтолдунун иниси; каниет кылуунун символу.

Баласагындык Жусуптун «Кут алчу билим» дастанынын темасы, идеялык мазмуну так мына ушул төрт негизге байланыштуу чечмеленет. Бул поэмада негизинен төрт тема, төрт башкы идеялык багыт бар дегенди билдирет. Адилеттүүлүк (Күнтууду Элик) менен акылдын (Акдилмиш) тамыры бекем, түбөлүктүү болгону үчүн окуянын башынан аягына дейре катышып, андан ары да өмүр сүрүүсүн улантышат. Ал эми бакубат дөөлөт, ырыс (Айтолду), ошондой эле такыбалык, бул дүйнөнүн кызыкчылыгынан кечип кетүү (Өткүрмүш) түшүнүктөрү тез өтүп кетчү, убактылуу көрүнүштөрдөн болгону үчүн, бу-

лар бат эле реалдуулуктан – күндөгү кайнаган турмуш аренасынан четтеп, тирүүлүктөн сырткары калышат. Бирок адилеттүүлүк, акыл-эстүүлүк сыяктуу эле дөөлөт менен каниет кылуу да кыйла олуттуу, маанилүү сапат-түшүнүк-төрдөн. Ошол себептүү аны алып жүрүүчү адамдар да акылы терең, ойчул инсандар (Айтолду, Өткүрмүш) эсебинде.

Күнтууду Элик деген падыша болуп, ал кол алдындагыларга адилет бийлик жүргүзөт. Элдин жыргалчылыгын баарынан жогору коюп, Мекенине ак кызмат өтөөнү алдына максат кылгандыктан, ал бийликте турган жылдары өлкөдө элдин жашоо деңгээли жакшырып, бейпил, бактылуу турмуш орноп баштайт. Ошону менен катар ал: «жалгыз тыгына эле берсем, шаам жетер эмес» деп, өзүндөй элге ак кызмат кылган жакшы бир жардамчы күтүүнү эңсейт. Ушул тилегин билдирип, атайын жар чакыртат. Өлкөнүн чет жакаларында Айтолду деген акылман адам жашап турат. Күнтууду Эликтин жарлыгын угуп ал токтоосуз падышага келет да, өзүнүн кызмат өтөөгө болгон ниетин билдирет. Падыша аны алгач сынактан өткөрүп, купулуна толгондон кийин гана өзүнө увазирлик кызматка алат. Айтолду увазир болуп келгенден тарта падышанын жүгү жеңилдеп, иши илгерилей баштайт. Эл турмушу дагы жакшырат. Айтолду – дөөлөт, байлык деген түшүнүктү алып жүрүүчү символикалык каарман. Анын түшүнүгүндө дөөлөт менен байлык бир эле күндө, өзүнөн өзү келе калбайт. Ал кичинеден чогулат.

Абайлап күтө албасаң, андан тез эле ажырап калууң мүмкүн. Айтолду аталышы да бекеринен эмес. Дөөлөттүн топтолушун ал жаңырган айдын акырындап толуп отуруусуна салыштырат. Ошентип падышага, элге ак кызмат өтөп жүргөн күндөрдүн биринде Айтолду катуу ооруп калат. Бул оорудан жакшы боло албасын билип, ал уулу Акдилмишке акыркы акыл-насаатын – керээзин айтат. Баласын ар дайым түз жүрүп, калыстыктан тайбоого, жыйып калтырган оокатты сарамжалдуу пайдаланууга, кызматын так аткарып, адамга жакшылык кылууга чакырат. Күнтууду Эликке деп кат жазып берип, уулун ага табыштап, өлүп кете берет.

Атасын жайына тапшырып, Акдилмиш өкүмдардын алдына келип, атасынын керэ-

ээ катын берет. Акдилмиш кызматка алынат. Көп узабай эле падыша Акдилмиштин акылдуулугуна, ишти атасынан да мыкты алып кете аларына көзү жетип, аны увазирликке дайындайт. Өкүмдар экөө дагы далай ирет аңгемелешип, Акдилмиш ага бийликти кандайча туура жүргүзүү, кол алдындагыларга мамиле кылуунун жол-жоболору тууралуу айтып берет. Акдилмиш увазирликке келгени элдин турмушу дагы жакшырат. Анын калдыр-баркы өсүп, даңазасы алыска кетет.

Бир күнү Күнтууду Элик Акдилмиш менен маектешип отуруп, өзүндөй эми бир жардамчы болгондо, ишибиз дагы да илгерилер беле деген оюн билдирет. Акдилмиш ойлонуп туруп, андай киши бардыгын, ал атасынын иниси Өткүрмүш экенин, бирок анын бул дүйнөнүн жыргалынан кечип койгон такыбалыгын, макул болбой коёбу деп чочулап турганын айтат. Күнтууду Элик аны токтоосуз ээрчитип кел деп Акдилмишти жөнөтөт. Өткүрмүш келбейт. Экинчи жолу да келбегенин, үчүнчү жолкусунда ал Өткүрмүштү кызматка эмес, маектешип, конок болуп кетүүгө чакыраарын, эгер келе албаса өзү барарын айтат. Мына ушундан кийин гана өзү ыңгайсыз сезген Өткүрмүш Күнтуудунун алдына келет. Ал падыша менен тирүүчүлүктүн, жашоонун маңызы жөнүндө пикир алышып, эки дүйнөнүн ой-чуңкурунан өйдө чечмелеп берет. «Эч болбосо, кенешчиликке кызматка кел, өлкөнү башкарганга көмөктөшүп тур» деди эле, Өткүрмүш бул жолу да макул болбойт. Себеби, ал бул дүйнөнүн камынан тиги дүйнөнүн камын көбүрөөк ойлойт, тирүү туруп небак өлүп калган сыяктуу. Өткүрмүш бу дүйнөнүн түйшүктөрүнөн оолак жүрүп, бийликке, байлыкка кызыкпай, сыйынуу менен күн өткөрүп, эмитен бейишке камдануу керек деген принципти бекем тутат. Буга автор өзү да өзгөчө басым жасайт. Кейпи, «муну менен ал байлык, дөөлөт, бийлик, мансап күтүүнүн да кандайдыр бир чеги болууга тийиш, ар бир адам өз турмушунун ченемине каниет кылса гана коомдо, өлкөдө тартип болуп, тынчтык турмуш өкүм сүрөт деген ойдо жүргөн ошол мезгилдин кээ бир адамдарын да элестетмек болсо керек» (1:29).

Ошондон көп өтпөй Өткүрмүш катуу ооруп калып, жанына Акдилмишти чакыртат. Жаман түш көргөнүн, өлөрүнө аз эле калганын айтат. Акдилмиш анын түшүн жакшы-

лыкка жоруду эле, Өткүрмүш өз түшүн өзү жамандыкка жоруйт. Керээзин айтып, ал жарыкчылык менен кош айтышат. Күнтууду Элик Өткүрмүштүн өлгөнүн угуп, абдан өкүнөт. Поэмадагы окуялар ушуну менен акырына чыгат.

Поэмадагы поэтикалык образдар:

Чындыгында, «Куттуу билимдин» сюжеттик өзөгүндө демейки биз билгендей түзүлүштөгү, үлгүдөгү каарман, образ деле жок. Андагы окуя төрт адамдын бири-бирине жасаган мамилелери, пикир алмашуулары сымал өнүгөт. Демек, поэмада төрт образ иштелген десе болот. Жупуну болсо да өзүнчө сюжеттик өнүгүшкө ээ болуп, адам мүнөздөрү баяндалып жаткан соң, булар толук кандуу образ катары каралып, ар тараптан талдоого алынган ылайык. Бул төрт каармандын ар бирине тийиштүү мүнөздөмөлөр поэманын өз текстинде камтылып берилген. Лирикалык чегинүү иретиндеги акындын өз ой толгоолору, ошондой эле басымдуу көпчүлүгүндө кейипкерлердин бири-бирине берген суроо-жооптору аркылуу жүзөгө ашырылган бул мүнөздөмөлөрдө ар бир образ ошол өз доорунун тарыхый шартына, талаптарына, деңгээл-түшүнүктөрүнө ылайык чечмеленген.

Башкы каарман болуп, албетте, өкүмдар *Күнтууду Эликтин* өзү эсептелет. Поэмадага бардык окуялар анын ордосунда, тегерегинде өтүп, анда баяндалган ойлордун орчундуу бөлүгү да анын өтүнүчү, ишаратынан улам ортого салынат. Калган башка кейипкерлердей эле Күнтуудунун образы да символикалуу. Адилеттиктин символу катары Күнтууду Элик кол алдындагыларга камкор, адилеттүү бийлик жүргүзүүгө чакырылган.

Күнтуудунун күчтүү бийликтин, адилеттүүлүктүн символу экени анын Айтолдуга айткан сөздөрүнөн ачык байкалат. Анын Күнтууду аталышынын да өзүнчө мааниси бар. Биринчиден, ал жарык оту түгөнбөгөн, кемибеген Күн сыяктуу, «адилет иши бөксөрбөйт, кемип койбойт». Экинчиден, Күн ааламга жарык чачып, мээримин төгүп турган сымал Күнтуудунун да «ак иши, адил сөзү» жалпы элге багышталган. Үчүнчүдөн, Күн асмандан жылуулугун жиберип, миң түркүн гүлдөрдү жайнаткан мисал ал дагы калкка өмүр берет. Ал чыгарган адилеттүү, жакшы мыйзамдан эл жыргайт, чөл көгөрөт.

Ошондой эле Күн нурун баарыга бирдей төккөн сыяктуу Күнтууду да адилет бийлигин баарыга бирдей жүргүзөт. «Өкүмдар жакшы болсо, өлкө гүлдөйт, жыргалда баары жашап, кырсык билбейт».

Дайым эл деп күйүп, элге болгон камкордук баарынан жогору турганы үчүн, Күнтууду жеке өз мүмкүнчүлүгү менен чектелгенде алыска бара албасын жакшы түшүнөт. Мына ошон үчүн ал атайын жар чакыртып, алгач Айтолдуну, анан анын уулу Акдилмишти увазир кылып алып, Өткүрмүштү кызматташ болууга чакырат. Менин билбегенимди ушулар толуктап, өлкөнүн ишинин алга жылышына демөөр, көмөкчү болушсун дейт. Күнтууду Эликтин мисалы адилет башкаруучунун идеал үлгүсүн берет.

Айтолду – өкүмдар Күнтууду Эликтин увазири, жакын кеңешчиси. Поэмада Айтолду бакты-гаалайдын, дөөлөттүн символу катары көрүнөт. Адамдын башына бак конуп, дөөлөт келип токтосо, ал тез эле мартабасы артып, ырыс-кешиктүү болуп чыга келет. Дайым кубаныч-шаттыктын, сыйдын үстүндө болуп, ашыкча түйшүктөнүү дегенди билбейт. Ошону менен катар, Айтолду – дөөлөттүн эң эле орчундуу кемчилиги, мүчүлүш жагы бар, ал – өзгөрүлмөлүү, туруксуз. Өзү айткандай, «ким тартса, ошону ээрчип кете берет».

Анан келген ырыскыны, дөөлөттү да күтүп алуу керек, антпесе кол жууп калыш бат эле. Келген дөөлөттү кетирбей кармап калса да болот, ал үчүн бой көтөрүп мактангандан, текеберлик кылгандан, бирөөгө жамандык издегенден алыс болуп, барга топук кылууну, улууну урматтап, кичүүнү сыйлоону, адамды кордоп кейитпөөнү, алсызга бой көтөрүп чондук кылбоону, ичимдиктен, бекерликтен тышкары жүрүүнү дайым кармаону керек. Ушул принципти тутунган адам гана дөөлөттү качырбай, туруктуу токтотуп кала алат.

Анын Айтолду аталышы бекеринен эмес. Жаңырган ай сымал, анын толуп, кайрадан бөксөрүшү сымал дөөлөттүн да адамга келгенинен кеткени бат. Анын мүнөз-сапаты мына ошол өзгөрүлмөлүү айга салыштырылат, Айтолду деп аталышы мына ушундан улам.

Акдилмиш – Айтолдунун уулу, поэмада ал акылдуулуктун, иш билгиликтин символу катары. Адамдарга таандык сапат-касиеттердин эң эле баалуусу жана керектүүсү

мына ушул акыл эсептелинет. Ансыз адам адам болуудан калат. Бүгүн бар, эртең жок байлык менен дөөлөттөн өзгөчөлөнүп, ал адам төрөлгөндө эле кошо жаралып, өсүп-өнүгүүгө ээ болот. Поэмадагы башка кейипкерлерден айырмаланып, ал түк кемчилиги жок идеал образ эсебинде.

Адеп караганда өкүмдар Күнтууду Элик баарынан бийик сымал туюлганы менен Акдилмиш өзүнө таандык сапат мүмкүнчүлүктөрү боюнча баарынан жогору турат. Акындын ички жан дүйнөсүнө да Акдилмиш алда канча жакын, жогору бааланат. Мына ошондонбу, поэмада айтылган накыл кептердин бөтөнчө баалуулары мына ушул кейипкер тарабынан айтылат.

Өткүрмүш – Айтолдунун иниси, жокко кейибей, барга каниет кылуунун символу. Аны байлык да, бийлик да, ал гана эмес адамдар чөйрөсү да кызыктырбайт. Өзүн бул дүйнөгө келген убактылуу конок деп билип, аркы чын дүйнөгө татыктуу барууга даярданып жүрөт. Мындай түшүнүк анын тирүүчүлүгүнүн маани-маңызына биротоло айланып бүткөн. Анткен менен акын өзү мындай калпыс ишенимге, философияга каршы. Мына ошон үчүн анын идеал каар-маны Акдилмиш Өткүрмүштүн андай жаңылыш позициядан кайтуусун өтүнүп, дайым эл менен бирге болуусу керектигин айтат.

Адабият теориясы: Дидактикалык чыгарма. Бейт.

«Дидактика» тарбия, тарбиялоо дегенди билдирет. Ал грек-тердин «дидактикос» деген сөзүнөн келип чыккан. Педагогикалык

термин катары ал XVII кылымдан бери карай колдонулуп келет. Бул терминди улуу чех педагогу Я.А.Коменский өзүнүн 1657-жылы чыккан «Улуу дидактика» аттуу эмгегинде биринчи болуп илимий колдонууга киргизген.

Ал эми **дидактикалык чыгармалар** деп тарбиялык мааниси бар, адамдарды жакшы сапаттарга үйрөтүүнү көздөгөн адабий туундуларды айтса болот. Кайсы элдин адабиятында болбосун, дидактикалык чыгармалар өзгөчө ардактуу орунду ээлеп турат. Себеби, жаштарды коомдун татыктуу мүчөсү – инсан кылып калыптандырууда эбегейсиз зор мааниге ээ болуу менен катар, аларда элдин кылымдардан берки турмуштук тажрыйбалары, ар кыл ой жоруулары, жакшы-жаман, оң-терс жөнүндөгү түшүнүктөрү, адамдарга деген таалим-тарбиясы, деги эле дүйнө таанымы кыскача жыйынтыктар, так, таамай айтылган корутундулар түрүндө берилген. Дидактикалык чыгармалар чакан же көлөмдүү болушу мүмкүн. Мисалы, Баласагындык Жусуптун «Куттуу билим» поэмасы чоң көлөмдөгү дидактикалык чыгарманын үлгүсүнө кирет.

Бейт – бул ыр куруунун өзүнчө бир ыгы, жолу. Көбүнчө чыгыш классикалык поэзиясында кеңири колдонулган. Өз ара уйкашуу менен байланышып, жыйынтыктуу, белгилүү бир бүткөн ойду билдирип, эки сап ыр куплеттеринен турган поэтикалык туунду бейт деп аталат. Алсак, Жусуптун «Куттуу билим» поэмасы так ушул бейт формасында жазылган.

Адабият:

1. **Артыкбаев К.** Дагы бир жолу орто кылымдагы адабий эстеликтерибиз жөнүндө [Текст] / К. Артыкбаев. – Б.: Адабият, 1991. – 6 с.
2. **Сыдыкбеков Т.** Кут белгиси – билик [Текст] / Т. Сыдыкбеков. – М.: НИК, 1993. – 5 с.
3. **Мусаев С.** Көркөм сөз өнөрү (Кыргыз адабияты) [Текст]: жалпы билим берүүчү кыргыз орто мектептеринин VIII класстары үчүн окуу китеби / С. Мусаев, А. Турдугулов. – Бишкек: Технология, 1998.
4. **Оторбаев Б.** Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” поэмасын сегизинчи класста талдап өздөштүрүүнүн айрым маселелери [Текст] / Б. Оторбаев, А. Эсенгулова // Эл агартуу. – 1999. - № 5-6. – С. 25-30.

Ибирайым кызы А. – к.п.н., Сыдыкова М.Б. – аспирант КАО

МАКСАТ – ОКУУ ПРОЦЕССИНИН САПАТЫН АНЫКТОЧУ НЕГИЗГИ ФАКТОР

ЦЕЛЬ - ОСНОВНОЙ ОПРЕДЕЛЯЮЩИЙ ФАКТОР УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА

Наука, образование, техника. – № 3 – 2014. Кыргызско-Узбекский университет

Бул макалада максат, окуу процессинин сапатын аныктоочу негизги фактор катары каралган.

В данной работе цель, рассматривается как основной определяющий фактор качества учебного процесса.

Окуу процессинин жана жалпы эле окуу-тарбиялоонун сапатын жакшыртуунун негизги компоненти болуп **максат** эсептелет. Ал өз кезегинде окуу ишмердүүлүктүн мазмунун аныктап, окуучулардын окуу, тарбия алуу жана өнүгүү критерийлерине негиз болуп берет, ошондой эле окуу процессинин өнүгүү багытына ориентир болот. Методикалык жактан сабаттуу коюлган максат сабактын аягында зарыл болгон натыйжаны алууга, жетишүү деңгээлин аныктоого, жыйынтык чыгарууга, айрым кемчиликтерди оңдоптүзөөгө жана кийинки сабакты ийгиликтүү улантууга мүмкүндүк берет. Демек, мындай шартта, *максат* – бул пландалган педагогикалык ишмердүүлүктүн жыйынтыгы [1]. Ал эми максатты туура коюу жана аны ишке ашыруу – *максатка багытталгандык* болуп саналат. Буга кошумча, мугалимдин ой жүгүртүүсүнө жараша окуу ишмердүүлүгүндөгү пайда болгон жаңы максат – *максаттуулук* болуп эсептелет [2].

Максат белгилүү бир иерархиядан турган окуу процессинин системасынын ишке ашырылышын камсыз кылат. Ар бир окуу предметине карата максаттар **жалпы, тематикалык** жана **сбактын максаты** болуп бөлүнөт.

Жалпы максат узак мөөнөттүү болуп, тигил же бул предмет боюнча окуучунун дүйнөгө болгон көз карашын калыптандырууну көздөйт. Бул максат бир окуу курсу бүткөнчө актуалдуу бойдон кала берет. Буга *мисалы* информатиканын базалык курсунда: «Учурдагы маалыматтык коомдун шартында окуучуларды маалыматтык-технологиялар менен иштей билүү көндүмдөрүн калыптандыруу» – максатын алсак болот. Белгилүү болгондой, жалпы максат көпчүлүк учурда өзгөрө бербейт. Ал качан гана коомчулукта жаңы көрүнүштөр, жаңылыктар жана окуу предметин өзгөчөлүгүнө жараша жаңы материалдар киргизилгенде өзгөрүшү мүмкүн. Мындай учур информатика предметин окутууда ага программалоо бөлүмүн киргизгенде болгон.

Тематикалык максат конкреттүү коюлуп, курстун ар бир темасы боюнча окуучулардын окуу жетишкендиктерине коюлган талаптар эске алынат. Мындай максаттар бир теманын бир нече сабактарына ылайыкталган. *Мисалы*, «Окуучулардын тексттик документтер менен иштөө көндүмдөрүн калыптандыруу» максаты [4].

Сбактын максаты – бул ар бир конкреттүү сабакка ылайыкталган максат. Ал теманын мазмунунун ар бир кадамын жана сабактагы окуу ишмердүүлүгүн аныктап турат. *Мисалга*, «Окуучу текстин кандайдыр бир фрагментин бөлүп, которуп, көчүрө алат» максатын алсак болот.

Коюлган максатка жараша милдеттер конкреттештирилип, ага жетүүнүн багыты аныкталат. Ага *мисал* катары төмөндөгүдөй милдеттер аркылуу коюлган максатты алсак болот – «Окуучуларда күнүмдүк турмушта жаңы информациялык технологияны колдоно билүү билгичтиги калыптанат». Тематикалык максат менен сабактын максаты алардын милдеттери менен конкреттештирилет.

Жалпы жана тематикалык максаттар билим берүүнүн мамлекеттик стандартындагы, окуу программасындагы окуучулардын окуу жетишкендиктерине коюлган талаптардын ишке ашырылышын шарттап турат. Айрым максаттар окуу-методикалык адабияттарда келтирилип, алар окуу процессинде эле ишке ашырылат. Сбактын максаты мугалим тарабынан коюлуп, анын ишке ашырылышы класстагы окуучулардын өзгөчөлүктөрүнөн, мугалимдин методикалык даярдыгынан, окуу процессин уюштуруудан жана темага жараша окуу материалын пайдалануудан көз каранды.

Бирок, жогорудагы айтылгандар кандай гана болбосун окутуунун үч аспекти-син чагылдырган максаттар менен – **билим берүүчүлүк, тарбия берүүчүлүк** жана **өнүктүрүүчүлүк** – ишке ашырылат.

Дидактикалык же **билим берүүчүлүк** максат предметин мазмунун чагылдырган билим, билгичтик, көндүмдөрдүн калыпта-

нышын шарттап турат.

Билим берүүчүлүк максатты коюуда мугалим теманын мазмунун эске алып, аларды сабактарга бөлүү аркылуу ишке ашырат. Ал үчүн бир нече факторлор эске алынышы керек: 1) окуу материалынын татаалдыгы; 2) сабакта колдонулуучу методдор; 3) класстын, окуучулардын өзгөчөлүктөрү; 4) сабакты өтүү убактысы ж.у.с.

Бир сабактын максаты бир теманын максатын чагылдыра бербейт. Себеби, биринчи сабакта, адатта, жаңы материалды окуучуларга тааныштыруу, андан кийинки сабакта теманы өздөштүрүү, анан билим, билгичтиктерди бекемдөө, акырында теманы жыйынтыктоо процесстери жүрөт. Мындай шартта, бир эле теманын максаты бир нече сабактар аркылуу улам өнүктүрүлүп жүрүп отурат.

Айрым учурларда максат конкреттүү коюлбай окуучу ээ болууга тийиш болгон билим, билгичтиктер көмүскөдө калып калат. Ага мисал катары төмөндөгүнү алсак болот: «Окуучу виртуалдык документтерди редакциялай алат». Мында, “редакциялоо” түшүнүгү – окуучунун текст менен иштей билүүсүн: текстти көчүрүп алуу, оңдоп түзөө, сактоо, берүү, өчүрүү ж.б. билдирет. Бирок, бул максат жалпыланып коюлуп, мында конкреттүү иш аракеттердин аткарылышы чагылдырылган эмес. Жалпыланып коюлган мындай максаттын ишке ашырылуу деңгээлин көзөмөлгө алуу бир топ кыйынчылык жаратат.

Ошондуктан, максат коюудагы эске ала турган негизги талап болуп – конкреттүүлүк эсептелет. Мында окуучу ээ боло турган белгилүү бир билимдердин зарылчылыгы жана келечектеги алардын колдонулушу эске алынат. Коюлган максаттын конкреттүүлүгү окуу процессинин башка элементтеринин ишке ашырылышына өзүнүн таасирин тийгизет. Мындай максат диагноздолот б.а. анын ишке ашырылышын көзөмөлдөөгө жана баалоого болот. **Диагноздоу коюлган максат** окутуунун мазмуну кайсыл билим, билгичтиктерде чагылдырылып жаткандыгын жана кайсыл билимдер бааланыш керектигин көрсөтөт. Бул өз кезегинде сабактын жыйынтыктуу болушун камсыз кылып, мугалимдин ишмердүүлүгүнүн маанисин ачып берет.

Диагноздоу максатты коюу үчүн төмөндөгүлөр эске алыныш керек:

1) Окуучу өздөштүрүүгө тийиш болгон

билимдерди бөлүп алуу;

2) Ар бир түшүнүктүн өздөштүрүлүү деңгээлин аныктоо; билүү, түшүнүү, колдонуу ж.б.

3) Өздөштүрүлгөн деңгээлди баалоо.

Мындай шартта, бир эле темага бир нече максаттар коюлушу мүмкүн. Ал материалды өздөштүрүү деңгээлине жараша болот. Мисалы: «Окуучу ондук эсептөө системасын экилик эсептөө системасына которо алат», деп коюлган максатты төмөндөгүдөй кылып формулировкалоого болот:

✓ Окуучулар ондук эсептөө системасын экилик эсептөө системасына которуу ыкмаларын билишет;

✓ Окуучулар ондук эсептөө системасын экилик эсептөө системасына которуу ыкмаларын өздөштүрүшөт;

✓ Окуучуларда ондук эсептөө системасын экилик эсептөө системасына которуу көндүмдөрү калыптандырылат.

Бул максаттар материалды өздөштүрүүнүн түрдүү деңгээлдерине кабыл алуу, түшүнүү, колдонуу ж.б. туура келет. Ага ылайык окуучуга коюлган талаптардын аткарылышы ачык көрүнөт. Ал эми жогорудагы максаттарды: «окуучу... өзүнүн практикасында колдонот», «окуучу... мисалдарды өз алдынча чыгара алат», «окуучу ... текшере алат», сыяктуу максаттар менен улантууга болот.

Жалпыланып коюлган максат анын милдеттеринин такталышы менен ишке ашырылат. Ошону менен бирге окуучулардын билим, билгичтиктерине коюлган талаптардын аткарылышы менен такталат.

Сабактын максатын коюунун тарбиялоочулук жана өнүктүрүүчүлүк аспекти кыйла татаал жана бул максаттар мугалимдин атайын ишмердүүлүк компетенцияларын талап кылат. Тарбиялоочулук жана өнүктүрүүчүлүк максаттар бири-бирине тыгыз байланышта болуп, окуучуда үзгүлтүксүз калыптандырылышы керек.

Тарбиялоонун педагогикалык мааниси болуп окуучуну инсандык жактан калыптандырууга багытталган атайын уюштуруу процесси [2]. Ал эми **өнүктүрүү** – бул инсандын физикалык, акыл-эс жана окуу жөндөмдүүлүгүнүн калыптанышын, алардын өнүгүшүн көзөмөлдөө процесси [2].

Окутуу, тарбиялоо процессинде, т.а. сабактын максатын коюуда бул эки максат

төмөндөгүдөй аныкталат.

Тарбиялоочу максат конкреттүү инсандык белгилерди калыптандырат. Алар: тыкандык, тактык, максаттуулук, жыйнактуулук ж.б.

Өнүктүрүүчүлүк максат инсандын билиминин деңгээлин: билгичтигин, көндүмүн, анализ жүргүзүүсүн, машыгуусун, жаратмандыгын, чыгармачылыгын ж.б. жана психологиялык сапатын: ой жүгүртүүсүн, эске тутуусун, көңүл буруусун, мамилесин, тапкычтыгын ж.б. өнүктүрөт.

Бул максаттарга карата информатика предметинен *мисалдарды* келтирип көрөлү:

1. Окуучулардын оозеки жооп берүү көндүмдөрү калыптанат.

2. Окуучулар улуттук маданияттын ар бир элементтерин сыйлоого тарбияланышат.

3. Окуучулар өзүн-өзү анализдөөгө жана өзүн-өзү баа берүүгө көнүгүшөт.

4. Окуучулар жазуу иштерин тыкандык менен аткарууга көнүгүшөт.

5. Окуучулар окуу ишмердүүлүгүнүн туура уюштура билүүгө машыгышат.

6. Окуучулар иш аракеттин максаттуулугун жогорулатуу ыкмаларына ээ болушат.

7. Окуучулар практикалык иштерди өз алдынча аткарууга машыгышат.

8. Окуучулар автордук укукка сый мамиле кыла билишет.

9. Окуучулар топто бири-бирине жардам берип иштей билишет.

10. Окуучулар илимий адабияттар менен иштей алышат.

11. Окуучулар компьютерде программа түзүп, анын жыйынтыгын ала билишет.

12. Окуучулар илимий изилдөө иштерин жүргүзүүгө катыша алышат.

13. Окуучулар өз алдынча окуу программаларын колдоно билишет.

14. Окуучулар компьютерде иштөөдө анын коопсуздук эрежелерин сактоого жоопкерчиликти ала алышат.

15. Окуучулар алган тапшырмасын өз алдынча аткаруу үчүн аны аткаруу ыкмаларын тандай билишет.

16. Алгоритм түзүп, аны программалоо тилине которуп, жыйынтыгын алууну комментарийлеп беришет.

17. Окуучулар байланыш тармагында иштөөнүн этикаларын сакташат.

Мында №1, 3, 5, 6, 7, 10, 11, 12, 13, 15, 16

– максаттар өнүктүрүүчүлүк болсо, №2, 4, 8, 9, 14, 17 – максаттар тарбиялоочу максаттар. Булардын ичинде информатика предметинен башка да предметтерге тиешелүү болгон максаттар бар, мисалы: №1, 2, 4, 7, 9.

Айрым мугалимдер тарбиялоочулук максат сөзсүз түрдө «*окуучулар...тарбияланышат*», ал эми өнүктүрүүчүлүк максат дайыма «*окуучулар... өнүгүшөт*», деген формулировка менен жазуу керек деп ойлошот. Бул – жаңылыштык. Максат – теманын (материалдын) мазмунуна жараша коюлат.

Демек, сабактын тарбиялоочулук жана өнүктүрүүчүлүк максаты төмөндөгүлөр аркылуу аныкталат:

✓ окуучу өздөштүрүүгө тийиш болгон окуу материалынын мазмунунан келип чыгат;

✓ сабактын тиби жана сабакты уюштуруунун формасы, методдору аркылуу аныкталат;

✓ класстын өзгөчөлүгү, окуучунун талабы жана мугалимдин жөндөмдүүлүгү эске алынат.

Айрым учурларда тигил же бул предмет өзүнүн мазмундук өзгөчөлүгүнө карабастан бир теманын максатын бир нече предметтердин байланышын эске алуу менен коюуга туура келет. Мисалы:

1) окуучулар компьютердин иштөө принциптерин, анын математикалык жана физикалык өзгөчөлүктөрүн билишет;

2) окуучулар компьютерде иштөөдө анын коопсуздук эрежелерин сакташат;

3) окуучулар ар түрдүү маселелерди өз алдынча компьютердин жардамында иштей алышат.

Максат – окуучуга карата болгон мугалимдин ишмердүүлүгүн чагылдырат. Ошондуктан, мугалим сабактын максатын коюуда төмөнкүлөр эске алынуусу зарыл.

Сабактын максатын туура коюу үчүн бир нече сунуштар келтирилмекчи.

1. Бөлүмдүн (теманын) материалынын мазмунунун эске алынышы: жаңы бөлүмгө киришүү; теманы бышыктоо сабагы, теманы жыйынтыктоо сабагы.

2. Окуучулардын билим деңгээлдерине жараша материалдын татаалдагынын эске алынышы: билүү, түшүнүү, колдонуу ж.б. деңгээлдер.

3. Материалдын мазмунуна карата са-

бактын максатынын конкреттүү болушу: окуу процессинин улантылышы, жыйынтыкталышы же процесстин кайталанышы.

4. Максат коюуда окуучулардын өздөштүрүү деңгээлдерине жараша көрсөткүчтөрдүн аныкталышы: «билүү» деңгээлинде – окуучу билет, айтып берет, санап берет, атап берет ж.б. «Түшүнүү» деңгээлинде – окуучу түшүнөт, айырмалайт, көрсөтөт, түшүндүрүп айтып берет ж.б.

5. Коюлган максаттын диагноздуу болушу: максаттын ишке ашкандыгы, окуучудагы билимдин калыптангандыгы, окуучунун иш аракеттериндеги көрсөткүчтөрдүн ачык көрүнүшү ж.у.с. натыйжалардын баалангандай болушу.

Тарбиялоочулук жана өнүктүрүүчүлүк максаттын диагноздуу коюлушун конкреттештирүүгө болот. Бирок натыйжага жетүүдө мугалимдин көптөгөн эмгегин, даярдыгын, адистик чеберчилигин талап кылат.

Билим берүүчүлүк жана өнүктүрүүчүлүк максаттарга караганда тарбиялоочулук максат узак убакытты талап кылат. Себеби, окуучу предметтин материалын тез эле кабыл алып, өздөштүрүп кетиши мүмкүн. Ал эми өздөштүрүлгөн билим окуучунун адамдык сапаты аркылуу айкалышы үчүн бир топ убакыт талап кылынат, ошондой эле бул процесс инсандын жекече физиологиялык, психологиялык, гендик абалынан көз каранды.

Жыйынтыктап келсек, *максат* – бүтүндөй окуу процессинин сапатын аныктоочу негизги фактор. Эгер максат туура, так коюлса, анда биз күткөн натыйжага ээ болобуз. Тескерисинче, максаттын жалпыланып (абстрактуу) коюлушу, сабактын багытынын өнүгүү нугунун бурулушуна алып келет.

Демек, сабактын максатынын сабаттуу коюлушу – анын натыйжасынын сапатына кепилдик болуп бере алат.

Адабият:

1. **Вишнякова С.М.** Профессиональное образование [Текст]: Словарь. Ключевые понятия, термины, актуальная лексика / С.М. Вишнякова. – М.: НМЦ СПО, 1999. – 538 с.
2. **Педагогика** [Текст]: Большая современная энциклопедия / Сост. Е.С. Рапацевич – Мн.: “Современное слово”, 2005. – 720 с.
3. **Кузнецов А.Т.** Урок информатики: формулируем цели [Текст] / А.Т. Кузнецов, С.Л. Глухарева // Информатизация образования. – 2005. - № 3. – С. 15-23.
4. **Информатика жана ИКТ предмети боюнча жалпы билим берүүчү орто мектептердин VIII–IX класстары үчүн окуу программасы** [Текст]. – Бишкек, 2013. – 46 с.
5. **Мектепте билим берүүчү окуу предметтери боюнча мамлекеттик стандарты** [Текст]. – Бишкек, 2004. – 360 с.

Конурбаев Т.А. – к.психол.н., доцент КГУ

КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТИНИН ЖАНА МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДИН АБАЛЫ

СОСТОЯНИЕ КЫРГЫЗСКОГО ГОСУДАРСТВА И ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА

Бул макалада бүгүнкү күндөгү Кыргыз мамлекетинин жана мамлекеттик тилдин абалы ачык көрсөтүлгөн. Мамлекеттүүлүктү чыңдоо жана мамлекеттик тилди өнүктүрүү боюнча сунуштар берилген.

В данной статье раскрывается современное состояние Кыргызского государства и государственного языка. Предложены пути решения проблем по развитию государственного языка.

Эгемендүүлүк жылдары элибиз башынан эмнелерди гана өткөрбөдү.

Элдин мээнети менен топтолгон байлык “айлакер” балдары тарабынан таланып-

тонолду, жашоо-турмушунун оордугунан кыргыздар башка мамлекеттерге иш издеп кетишти. Ал эми калгандары саясатчылардын жасаган аракеттеринен майнап чыкпа-

гандыгын көргөндөн кийин, өз балдарына, туугандарына, кландарына жан тарткан эки Президентти, мамлекеттен кууп, эки жолу революция да жасап жибершти. Элдин биримдиги, жалпы элдик күч, куралданган армиянын жана милициянын каршылыгын майтарып, аларды өз тарабына тартып алгандыгын көрдүк.

Бүгүнкү күнү да бийлик башында турган айрым “чиновниктер” эптеп байлыгын артыруу, элге минген машинасы, ээлеген орду аркылуу таасир берүү жагына өтүп алгандыктарын эл байкап эле турат. Ар бир тармактан мындай “чиновниктерди” табуу үчүн атайын антикоррупциялык компанияны уюштуруп, аларга каражат төлөбөй эле, элден сураса айтып берет. Андай адамдар мамлекетти, өзү иштеген ишканаланы өнүктүрмөк тургай, ошол орунду ээлеп отуруу менен тоскоол болуп жаткандыгын сезип коюшса, мамлекетибизге бир топ салым кошкон болушар эле.

Бул айтылгандардан Кыргызстандагы 22 жылдык тажрыйба өлкөбүздүн өз алдынча жашоого көнө албай келе жаткандыгын, эгемендүүлүктүн чыныгы кадырына жетпей жаткандыгыбызды билдирип турган сыяктуу. Мындай абал бир жагынан эгемендүүлүк колго оңой тийгендиги менен түшүндүрүлсө, экинчи жагынан эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарында элди башкарууда кетирилген кемчиликтер катары каралууга тийиш.

Эгемендүүлүккө ээ болгон алгачкы жылдарда эле элди ойлогон кеменгер жетекчилерге, абийирдүү аксакалдарга бийлик тийбестен, башка элдердин идеологиясына суугарылган “шылуундар” бийликти өз колдоруна алышты. Айрым эл кадырына ээ болгон аксакалдар, белгилүү личносттор өз позицияларынан тайышып, бир аз дүнүйөгө алданышкандыгын, өз балдарына, региондоруна, кландарына жан тарткандарын көрүп эле турдук. Андай адамдар азыр деле уялбастан эл аралап, аксакал болуп жилик алып, бирөөлөргө сын тагып, кепкеңештерин берип жүргөндүктөрүн байкап эле жүрөбүз. Бийликтегилер, ал гана эмес айрым окумуштуу-педагогдор улуттун, мамлекеттин деңгээлинде ой жүгүртүүгө өсүп жете алышкан жок. Азыркы күнгө чейин айылдын, райондун, областын деңгээлинде ой жүгүртүшкөн окумуштуулар, жетекчилер арбын.

Элибиз эч качан бөлүнгөн эмес, “бир жакадан баш, бир жеңден кол” чыгарууну, биримдикти туу тутуп келген кыргыз эли ХХI кылымдын босогосунда “түндүк”, “түштүк” болуп калбайт. Аны түпкүлүгүндө мамлекетке доо кетируүнү эңсеген, алысты көрө албаган саясатчылар же кыргыздын ички, тышкы душмандары жасап жатышат. Элдин насиллиндеги ачык, айкындыкка дал келбеген, батыш демократиясына сыйынган адамдардын ойлору да улутубузга залакасын тийгизип жаткандыгы талашсыз. Мындан мамлекетибиз тандап алган жол таптакыр туура эмес дегенден алыспыз, анын оң жактары да болууда. Бирок жалпы жыйынтыгын илимий тактоосуз эле, элдин жашоо кейпи далилдеп отурат.

Демек, мамлекетибиздин өнүгүп кетүүсүнө өбөлгө болуучу идеология бүгүнкү күнгө чейин сунушталбай келди деп айтууга негиз бар. Албетте мамлекет тарабынан идеология жаратуучу топтор, комиссиялар түзүлүп, токтомдор токулган. Бирок алардан жыйынтык да чыккан жок.

Бүгүн биз эгемендүү мамлекетибиздин, анда жашаган бардык улуттардын өкүлдөрүнүн, асыресе кыргыз улутунун өсүп-өнүгүүсүнө тиешелүү болгон эн маанилүү маселеге - **мамлекеттик тилдин мындан аркы тагдырына** маани берүү туура деп ойлойбуз. Аны эч кандай саясатка айландырбай, жашоодогу зарылдык катары кабыл алуу учурдун талабы. Тил- мамлекеттин көз каранды эместигинин, саясатты элге жеткирүүнүн каражаты. **Ал эми мамлекетти түзүп турган элдин тили, өз мамлекетинде эркин сүйлөнбөсө, башка улуттун өкүлдөрү аны үйрөнүүнү каалашпаса, басынтып турса, анда ал тил кайсы жерде өнүгөт? Кыргыз тили Россияда, Казакстанда, Өзбекстанда ж.б. мамлекеттерде улуттук тил катары өнүгө алабы? Кыргыз тилин кыргыздар өнүктүрбөсө, аны башка улуттар өнүктүрүшөбү ж.б.у.с. сыяктуу суроолорго бир жактуу: “жок!” – деген гана жооп алууга болот.**

Мындай маселелерди чечүү үчүн мамлекеттик комиссия түзүлүп, ага каражат бөлүнүп, ал жетпей жаткандыгын элибиз билет. Кыргызстанда мамлекеттик тил боюнча комиссия түзүүнүн өзү саясат, ал кызматка баруу да саясатташкан. Кызматтан саясий ката кетир-

гендиги үчүн иштен алынган атуулдарыбыз да жок эмес. **Биз билгенден эгемендүүлүк жылдарында башталган саясий иштердин бирөөсү да ийгиликтүү аяктаган жок, аяктаса да элдин купулуна толо элек.** Абалдын мындай болушунун негизги себеби каражаттын жетишпегендигине барып такалат. Мамлекеттик тил боюнча комиссиянын тагдыры деле саясий иштердей аяктаганы турат. Саясий оюндар менен тил өнүкпөйт, ага чыныгы камкордук керек. Азыркы күнү аталган комиссиянын төрагалары, мүчөлөрү колдон келген аракеттерин жумшашып, өз милдеттерин абийирдүүлүк менен аткарып келе жаткандыктарын объективдүүлүк үчүн белгилеп койгонубуз туура.

Мамлекеттик тилдин алдында карапайым калк, элеттик кыргыздар өз милдеттерин толук, так аткарышууда. Биздин оюбузча, дагы деле интеллигенттер чабал. Алар кыргыз тилин коргоо боюнча теориялык материалдарды, саясий иш чараларды уюштурушууда, бирок аны андан ары өнүктүрүүнүн заманбап жолдорун сунуш кылууга кудуреттери жете элек. Өмүр бою тил менен машыгып, анын аркасында илимдин кандидаты, доктору, КР УИА мүчө-корреспонденти, академиги болдум деген адамдар биригишип, кыргыз тилин үйрөнүүнүн деңгээлдерин аныктоо боюнча талаптарды иштеп чыгыша элек. Англис, немис, түрк ж.б. тилдерди үйрөнүүнүн жолуна салып, кыргыз тилин үйрөнүүчүлөргө да талаптар иштелип чыкса дурус болмок.

Ал эми шаардык кыргыздардын жана “киргиздердин” кыргыз тилинин өнүгүшүнө, башка улуттун өкүлдөрүнө караганда, көбүрөөк залакалары тийип жаткандыгын ким билбейт. Эгемендүү Кыргыз Республикасынын Конституциясына орус тили ыйгарымдуу тил катары кирип калгандыгына да, так ошол “киргиздердин” таасири чоң болгон. Россия Федерациясы тарабынан кыргыздардын бул “эрдиги” жогору баалангандыгын байкай элекпиз.

Эгемендүүлүккө ээ болгон алгачкы жылдары эле, орус тилине, Россияга көз каранды болууну Конституцияга киргизип коюп, эркин мамлекетпиз деп сайран куруп келе жаткандыгыбызды бардык чөйрөдө жашыргыбыз келет. Албетте орус тили керек, англис тилин да билүү учурдун

талабы, бирок Кыргызстандын аймагында кыргыз тили бардык чөйрөдө колдонулууга укугу бар. Ал эми чет мамлекетке чыгам деген кыргыз атуулдары башка тилдерди үйрөнүп алып, кетип жатышат. Ал гана эмес Нарын облусунда чет элдик конокторду күтүү үчүн боз үйдүн ээлери англис тилин үйрөнүүгө ыктап отургандыктарын ким билбейт.

Кыргыздарда башка улутка, “улуу элге” жагынуунун тамыры терең. XX кылымдын 20-30-жылдарындагы кыргыз интеллигенттери өз тагдырларын орус тилине байлашып, башка улуттарга үйлөнүшүп, өздөрүн интернационалист катары сезишкен. Андай үй бүлөлөрдөн маргинал балдар төрөлүшкөн. Албетте, “Курама темир курч болот”- дегендей маргинал балдар эки улуттун маданиятынан бүчүр алышып, дүйнөгө белгилүү личносттор чыгышты. Алар коомдун өнүгүшүнө өбөлгө болушту, улутубузду дүйнөгө таанытты, бирок бир чындык айтылбай келе жаткандай көрүнөт: **Кыргыз улутунун наркнасилини, маданиятын өзүн даңазалоо же аброй алуу үчүн жалпы адамзатка туура эмес жеткирген уулдар ары болгондо каны башка, бери болгондо “киргиз” болуп чыгышы мүмкүн. Улуттук нарктарга аяр мамиле кылбаган белгилүү личносттордун тукумдарынан эл кадырлаган муундар чыкпай жаткандыгына көңүл бура турган мезгил келди. Ар бирибиз бул наркты оюбуздун тумары катары карманып жүрүүгө милдеттүүбүз. Мындай тарбия балдарга үй бүлөдө гана берилет.**

Ошондуктан XX кылымдын 20-30-жылдары бир жагынан кыргыз адабий тилинин жаралуу мезгили болгону менен азыркы убактагы кыргыз тилинин көйгөйлөрүнүн башталуу этабы катары кабыл алынууга тийиш. Ошондон бери кыргыз тили колдонуудан чыгып отуруп, азыркы абалга келди деп айтсак туура болчудай.

Азыркы эл башчыларына улут уңгусунда жаткан адамгерчилик сапат жетишпей жаткандыгын жашырбай эле айтып койгонубуз туура. Бул бийликтин үч бутагына тең таяндык. Биздин оюбузча башкаруунун адамгерчилик системасы ишке кирүүсү учурдун талабы. Кыргыз эли - коңшу же башка чет элдердей эмес, чыдамкай жана оригиналдуу кадамдарга бара алган эл. Бирөөгө катылбайт, катылгандын катыгын берет, айтканга көнөт,

алдаганга жол бербейт. Мындай элди алдап башкаруу же башка элдердин конституцияларына салуу мүмкүн эмес, өзүбүздүн бара турган багытыбызга чыйыр салууга убакыт жетти. Мурда салынган эки чыйыр бир жерден жолугуп, мамлекетти жарга такады. Эми жаңы чыйыр салынып, аны менен элибиз кыйналбай баса тургандай болуу керек. Жетекчилер жаңы жол таба алышпаса, анда ата-бабалар салган чыйыр даяр турат. Аны тазалап, учур талабына ыңгайлаштырууга неге болбосун. Бул багытта Япониянын өнүгүү жолу өрнөк боло алат.

Ал эми “Манас” эпосун жараткан кыргыз тили мындан да оор абалды баштан кечирген. Тилибиздин келечеги сөзсүз болууга тийиш, антпегенде мамлекет да сакталып калышы мүмкүн эмес. Бирок ал өзүнөн-өзү эле жаралбайт, бардыгыбыз аракеттенишибиз керек. Элдин тилин эл гана сактай алат. Биздин эл ага даяр, ал эми мамлекеттин өбөлгө болгону жакшы жөрөлгө. Президент, Премьер-Министр, Спикер тыштан келген расмий конокторго мамлекеттик тилде сүйлөшүп, кыргыз котормочусунун кызматын пайдаланышса ЖОЖда бул багыттагы адистерди даярдоого оң таасирин бермек. Бир кыргыз баласы жумушчу орун менен камсыз болмок, аны менен бирге вертикалдык түрдө бир топ социалдык, саясий маселелер чечилип калмак. Бир эле кыймыл бул багыттагы канча деген жакшылыктарды жаратат. Андай кыймыл жасай турган боштуктар толуп жатат.

Бул олуттуу маселе И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин деңгээлинде туура жолго коюлуп бара жатат деп айтсак болот. 2010-жылдан бери мамлекеттик тилди өнүктүрүү максатында, көрнөк-жарнактар кыргыз тилине толук которулуп, иш кагаздар мамлекеттик тилде гана жүргүзүлөт. Китепканалар кыргыз тилиндеги илимий, окуу-методикалык адабияттар менен жабдылган. Компьютерлерге “Тамга-Кит” программасы толук киргизилген. Университеттин деңгээлиндеги иш чаралар мамлекеттик тилде гана өткөрүлөт. Мамлекеттик тил курстары уюштурулуп, окуу процесси кыргыз тилинде жүргүзүлөт.

И.Арабаев атындагы КМУ айыл жерлеринен келген жаштарга билим берип, адистикке ээ кылып, кайра айылга жөнөтүп тургандыгы менен эл, мамлекет алдындагы милдетин аткарып келүүдө. Ар бир ишкананын, ЖОЖдын бул багытта иштөөсүнө расмий укуктар жетиштүү, болгону атуулдук парызды аткаруу сезими жетишпей жаткандай көрүнөт.

Айтылгандардан агылар жыйынтык Кыргыз мамлекетинин жана мамлекеттик тилдин абалы окшош – экөөсү тең жардамга муктаж. Мамлекетибизди тикелеш үчүн “чиновниктер” эмес, элди ойлогон кемеңгер жетекчилер бийликке келүү керек. Эл арасы кур эмес, андай атуулдарыбыз арбын, өлкө үчүн каражат сурабай бекер иштеп бере турган адамдар чыгышат.

Конурбаев Т.А. – к.психол.н., доцент КГУ

АЛА-БУКА КОЛЛЕДЖИ РАЙОНДОГУ ИЛИМ, БИЛИМ БЕРҮҮНҮН ЖАНА МАДАНИЯТТЫН БОРБОРУ

АЛА-БУКИНСКИЙ КОЛЛЕДЖ - ЦЕНТР НАУКИ, ОБРАЗОВАНИЯ И КУЛЬТУРЫ В РАЙОНЕ

В данной работе рассмотрено научная, образовательная и культурная деятельность Ала-Букинского колледжа Кыргызско-Узбекского университета.

Бүгүнкү күнү Кыргыз Республикасында билим берүү системасы саясий өңүт алып, окуу жайлардын көп экендиги мамлекеттик деңгээлдеги иш чарага айланып, элдин көңүлүн буруп турган учур. Мындай шартта өлкөдө болуп жаткан реформалар жалпы элге канчалык пайда алып келди деген суроо жа-

ралары бышык. Өз алдынча көз карандысыз мамлекет болгону экономикада, айыл чарбада, мал чарбачылыгында, саламаттыкты сактоодо, кадр тандоодо, жаштар саясатында бир топ реформалар жүргүзүлүп, 500 күндүк, 100 күндүк программалар иштелип, алардан билинерлик майнап чыкпай келе жатканды-

гы жашыруун эмес. Жыйынтыгында жылдан-жылга эл өзүнүн аракети менен жашоо турмушун оңдоп келе жатса, мамлекеттин дүйнөлүк банкттагы карызы өсүп бара жатат.

Мындай реформалар мурдагы эки бийликке жакын адамдардын жеке байлыктарын арттырганы менен мамлекеттин байлыгын, наркын көтөрө алган жок. Азыркы күнү Кыргызстандан качып кеткен мурдагы бийликтердин өкүлдөрү чет өлкөлөрдө кадыресе турмуш кечирип, үй- бүлөлөрү менен элден кем эмес, алда канча алдыда жашап жатышкандыктары жаш муундардын аң сезиминде кандайдыр бир деңгээлдеги установкага айланып калгандыгын карапайым эл, алар гана эмес бийлик өкүлдөрү элес ала беришпейт.

Мамлекет башында турган адамдар же бийлик өкүлдөрү жылдан-жылга түрдүү саясий оюндарды тартуулап отурушуп, элдин социалдык эсинде кездешпеген көрүнүштөрдү алдыңкы иш мерчемине алышып чыгышканда, ага чыдабаган эл эки жолу революция да жасап жиберешти. Бирок элдин жалпы жашоосу бир нукка түшпөстөн, “Белгисиз маршрут” кино тасмасындагыдай бардыгы аралашып, кайсы тарапка бет алганы билинбеген заманда жашап жаткандыгыбызды моюнга алсак туура болчудай.

Акыркы 4 жылда бир топ алдыга жылуулар болгону кубанарлык иш. Бирок Кыргызстандын бардык тармагында майнапсыз жасалган реформанын кезеги эми билим берүү системасына келгендей көрүнөт. Билим берүүнүн сапатынын начарлап кеткендигин мугалимдердин, профессордук-окутуучулар курамынын коррупциялык иштерге аралашып кеткендиги менен байланыштырып жүргөндөр арбын (Анын социалдык-экономикалык, саясий мотивдери, дүйнөлүк тенденциялары бар. Аларга токтолбойбуз). Мындай көрүнүштөрдү толук танууга азыр эрте. Ошондой болсо да билим берүү системасында өз ишин мыкты билген, эли, жери үчүн жан үрөп иштеген адистер, жетекчилер арбын.

Мындай жетекчилердин арасына **Рыспаева Салима Абыловнаны** кошсок болот. Өз жеринин өсүшүнө ар тараптуу салым кошууга аракет жасаган, мекенчил, жаратман эженин кутман куракка келип, өзү ачкан окуу жайга 15 жыл болгондугун белгилеп отургандыгы ак эмгектин үзүрү. Өз кезинден Сали-

ма Абыловнага ак эмгектин акыбети кайтып, элинин сый урматына ээ болуп, ден соолукта, узак өмүр сүрүшүн каалап кетем!

С.А.Рыспаева менен 1999-жылдары И.Арабаев атындагы КМУда таанышкам. Ал мезгилде университеттин ректору ф.и.д., профессор А.А.Бекбалаев, Кадрларды кайра даярдоо жана билимин өркүндөтүү институтунун директору п.и.д., профессор М.Р.Рахимова эле. Бул эки адамдын демилгелери менен университеттин филиалдары Нарын шаарына, Баткенге (директору Иматов Турдалы), Жалал-Абадка шаарына (директору Субанов Садыркул), Ала-Букага (директору Рыспаева Салима), Кербенге (Ала-Буканын бир группасы, жооптуу Исабаев Бекболот Исабаевич) ачылып, аларды жалпы көзөмөлдөө (координатор) милдети мага жүктөлгөн. Аталган филиалдардагы сабактын башталышына жараша университеттин профессордук-окутуучулар курамынан группа түзүп, студенттерге билим берип кайтчубуз. Бишкектен Рахимова М.Р, Ыбыкеева Ж., Төрөгелдиева К.М., Капарова Ү.К., Баетов А., Салиева Д., Дүйшөналиев Ж. С., Эсенгулова М.М. ж.б. филиалдарга сабак беришип, студенттердин алкоолоруна татыктуу болушкандары эсимде.

Филиалдардын жер-жерлерде ачылышы ошол мезгилде эл тарабынан жылуу кабыл алынып, борборлордон билим алууга шарты болбогон бир нече жарандар жогорку билимге ээ болушуп, турмушта өз ордуларын табышты. Ошондуктан периферияда ачылган ЖОЖдор сапатсыз билим берет деген саясий чакырык бир тараптуу айтылып жүрөт. Борбордо жайгашкан ЖОЖдо эмгектенишкен тажрыйбалуу профессордук-окутуучулар курамы периферияга барганда сапатсыз билим берип калышпайт. Бул биринчиден. Экинчиден, Ала-Букада жашаган адам Бишкек шаарына келип окууга тапшыруу үчүн 2-3 эсе көп чыгымга дуушар болот. Башка чыгымдарын кошпогондо жол киреси, жатаканасы, окуу акысы эле 2-3 эсе кымбат. Өз үйүндө жүрүп, арзан акы төлөп билим алуу Аксы өрөөнүндөгү тургундар үчүн ыңгайлуу шарт. Үчүнчүдөн Ала-Бука районунун борборунда жайгашкан окуу жай жергиликтүү калктын маданий, илимий деңгээлин көтөрүүнүн өбөлгөсү боло алды. Себеби окуу жайга кирип чыккан студенттердин өздөрүн кармоосу,

көчөдө жүрүшү кийинки мундардын окууга болгон ынтызарлыгын жаратат. Төртүнчүдөн райондун деңгээлиндеги иш чаралар, улуттук майрамдар азыркы колледждин катышуусуз өтпөйт. Мындай уюштуруу иштеринде студенттер оюн-шооктордун чордонунда болушуп, жергиликтүү бийликтин, элдин ыраазычылыктарын ээ болгондоруна далай күбө болгонмун, ал эми андай активдүүлүк жаш балдардын билим алууга, илимге болгон кызыгуулары үчүн мотив боло тургандыгы психология илиминде чечилген. Бешинчиден колледждин админстрациясынын демилгеси боюнча Бишкек, Ош шаарларынан тренерлер, алдыңкы методисттер чакырылып, окутуучулардын жана райондун мугалимдеринин билим деңгээлин көтөрүү боюнча семинар-тренингдер уюштурулуп, окутуунун инновациялык технологияларын айыл мугалимдерине жеткирүүнү өз моюндарына алышкан. Алтынчыдан колледждин директору С.А.Рыспаева баш болгон бир нече кызматкерлер, ошол жерде жүрүшүп диссертацияларын ийгиликтүү коргошуп, илимдин кандидаты боло алышкан. Анын өзү кызматкерлердин, мектеп мугалимдеринин арасында илимий иштер менен алектенүүгө болгон ишенимди жаратып, илимий багыттагы иштерди активдүү жүргүзүүгө негиз боло алды. Жетинчиден борбор шаарлардан билим алган адистер айыл жерине кайтып келбей жаткан учурда, аталган окуу жай билим берүү мекемелерин жергиликтүү кадрлар менен камсыз кылуу жаатында мамлекеттик деңгээлдеги миссияны аткара алышты.

Жогоруда аталган жети фактор Ала-Бука колледжинин өз миссиясын татыктуу атка-

рып келе жаткандыгынын далили. Аталган колледж 15 жашка толуп, адамдын өмүрүнө салыштырып караганда, ар тараптан калыптанып, өнүгүүнүн туу чокусуна келип турган убагы. Бул курактагы баланы келечек, жетилүү күтүп турган сыңары, колледждин Кыргызстандын билим берүү системасынын өнүгүшүнө кошо турган салымы алдыда деп ойлойбуз.

Бүгүнкү күнү Аксы, Ала-Бука, Чаткал райондорунун мектептеринен аталган окуу жайды бүткөн адистерди кездештирүүгө болот. Ал гана эмес коңшу Өзүбекстандын Наманган облусунун кадрлар маселесин чечүүгө көмөк көрсөтүшкөндүгүн айтпай кетсек болбос.

Мындан 15 жыл мурда И.Арабаев атындагы КМУнун филиалы катары түзүлгөн окуу жай, Ала-Бука колледжине айланып, замандын оош-кыйышына туруштук берип, өз жашоосун улантып келе жаткандыгын чоң эрдик катары баалоо туура. Мында коллективдин үзүрлүү аракети жана жетекчиликтин мезгилдин күрөө тамырын кармай билүү жөндөмү бааланууга тийиш. Бул аралыкта окуу жайдын тагдырына кайдыгер болбогон адамдардын сабында туруп, колледждин 15 жылдык мааракесин, анын жетекчиси – С.А.Рыспаеванын кутман курагын куттуктайм!

Урматтуу Салима Абыловна, окуу жайды түзүүдөгү талыкпаган эмгегиңиздин үзүрүн көрүп, жек-жаатыңыз, жамаатыңыз менен аман болуңуз! Сиздин жаңычылдык, жаратман аракетиңиз кийинки муундарга өрнөк болоруна, окуу жай өз алдынча жашап кетүүсүнө терең ишенем.

Иманкулов М.К. – к.п.н., доцент КАО

КЫРГЫЗСТАН ТАРЫХЫ КУРСУНУН ПОЛИМАДАНИЯТТУУ КООМДО ЖАШООГО ТАРБИЯЛОО ПОТЕНЦИАЛЫ

ПОТЕНЦИАЛЫ ВОСПИТАНИЯ К ЖИЗНИ В ПОЛИКУЛЬТУРНОМ ОБЩЕСТВЕ КУРСА ИСТОРИЯ КЫРГЫЗСТАНА

Бул макалада азыркы шарттагы Кыргызстан тарыхы курсунун полимаданияттуу коомдо жашоого тарбиялоо потенциалы чагылдырылган.

В данной работе рассмотрены вопросы потенциала воспитания к жизни в поликультурном обществе курса "история кыргызстана".

Наука, образование, техника. – № 3 – 2014. Кыргызско-Узбекский университет

Азыркы шарттардагы мектептин маанилүү милдеттеринин бири, окуучуларга зарыл болгон билимдердин көлөмүн берүү гана эмес, жогорку денгээлдеги саясий маданиятка ээ болгон, өз алдынча чечим кабыл алууга жөндөмдүү жана азыркы турмушка максималдуу түрдө даярдалган, социалдык активдүү жаранды даярдоо болуп саналат. Бүгүнкү күндөгү билим берүүнүн башкы милдети, өсүп келе жаткан муундарга өткөндүн баалуулуктарын өткөрүп берүү жана азыркы учурдагы жетишкендиктерин сактап калуу гана эмес, аларды азыркы жашоо чөйрөсүн чыгармачылык менен кайра курууга даярдоо, башкача айтканда, акыл-эстүү жаранды тарбиялоо болуп саналат.

2012-жылдын 27-январында Кыргыз Республикасынын Президенти Алмаз Шаршенович Атамбаевдин «Кыргызстандын элинин тарыхый жана маданий мурастарын окуп-үйрөнүүнү тереңдетүү жана жарандык атуулдукту калыптандыруу боюнча чаралар жөнүндө» Жарлыгы, мамлекет башчысынын бул проблемалардын маанилүүлүгүн андап билгендигин көрсөттү. Мамлекет башчысы билим берүү системасын өзгөртүүлөр ишине билим берүү жана илим министрлигинен тышкары, башка мамлекеттик структуралардын, бизнестин, улуттук элитанын, ата-эне-лердин күч-аракеттерин тартуу зарылдыгын белгиледи. Бүгүн сапаттуу билим деген — бул мамлекеттин көз карандысыздыгынын шарты жана коом үчүн келечекке жол салуу мүмкүнчүлүгү. Мамлекет башчысынын айтымында, «...ар бир кыргызстандык өзүнүн диний ишенимин жана этностук таандыктыгын унутпай, эң оболу өзүн Кыргызстандын жараны экендигин андап-түшүнүп жана аны менен сыймыктана тургандай шартты түзүү зарыл».

Жарлыкта орто жана жогорку окуу жайлар үчүн кыргыздар жана Кыргызстан тарыхы боюнча окуу куралдар менен жабдуу маселеси маанилүү милдет катары каралып, «билим берүү системасында Кыргызстан элинин тарыхын жана маданиятын окуп-үйрөнүү боюнча колдонуудагы окуу курстарын жана программаларын талдоо жана жаңыларын иштеп чыгуу» милдети коюлду.

Жаш муундарда тарыхый аң-сезимди калыптандыруунун кыйла натыйжалуу каражаттарын жана методдорун табуу пробле-

масы, бул багыттагы советтик мектеп басып өткөн жолго ой жүгүртүү, өткөндүн тажрыйбаларынын позитивдүү жана негативдүү жактарын айкындоону талап кылууда. Ата Мекендик тарыхый билим берүүнүн өткөндөгү тажрыйбасына терең анализ жасабай жана анын позитивдүү жактарын таанып билбей туруп, келечектеги тарыхый билим берүүнүн проблемаларын ийгиликтүү чечүү мүмкүн эмес. Тарыхка кайрылуу, өткөн доорлорго терең көңүл буруу — ар кандай өткөөл доорлор үчүн мүнөздүү белги. Кризис, өзгөчө руханий чөйрөдөгү кризистер мезгилинде, адам түзүлгөн кырдаалда кризистин себептерин аныктоонун жана андан чыгуунун жолдорун табуу үчүн таяныч точкаларды, идеалдарды табууга аракет кыла баштайт. Ушундан улам, биздин өлкөдөгү мектептик тарыхый билим берүү системасынын абалына терең анализ жасоо жана дүйнөлүк тарыхый билим берүү жаатындагы тажрыйбаны ар тараптан окуп-үйрөнүү кыйла актуалдуу жана мезгилдин талаптарына ылайык багыт болууда.

Бүгүнкү күндө тарыхтын, өзгөчө Ата Мекен тарыхынын *тарбиялык потенциалы* туралуу маселе улам-улам көтөрүлүүдө. Орто мектептерде патриотизмге тарбиялоонун туусу астында улуттук артыкчылыкты даңазалоо басымдуулук кылып кетүү коркунучу да бар. Бул көп улуттуу биздин өлкө үчүн зыяндуу көрүнүш болуп саналат. Ал эми ушу сыяктуу мисалдар, бизде деле орун алып жаткандыгы жашыруун деле эмес. Көп улуттуу өлкөдө мындай проблемаларды көтөрүп чыгуу, өлкөнү күчтөндүрбөстөн, тескерисинче аны алсыратат.

Чыныгы патриотизмди түрдүү элдердин тарыхы, маданияты менен тааныштырбай, түрдүү маданияттардын бири-бири менен тыгыз байланышта өз ара аракеттенүүлөрүнүн жана өз ара баюусунун туруктуу мүнөзүн түшүнбөй туруп элестетүүгө мүмкүн эмес. Окуучу өзүнүн эли — дүйнөлүк цивилизациянын бир бөлүгү экендигин түшүнүүгө тийиш.

Тарыхый баяндап жазуу тигил же бул мезгилдеги көрүнүштү аныктоо үчүн пайдаланылган чечимдердин, баалуулуктардын, баалоолордун шкаласын тигиндей же мындай чагылдырат. Мектеп курсунда окуучу ошондой эле, бир эле окуяга баа берүүдө түрдүү мезгилде: ошол учурда жашаган замандаш-

тарынын жана кийинки муундардын ойпикиринде, «ошондо» жана «бүгүнкү» күндө ошол эле окуяны баалоонун өзгөчөлүгүн көрө алат.

Кандай гана болбосун, улуттук аң сезимди калыптандыруу, ошол адам тиешелүү болгон элдин бардык өкүлдөрүнүн жалпы теги (чыныгы жана ойдон чыгарылган), маданий жана тарыхый байланыштары тууралуу идеялар менен тыкыз байланышкан. Курт Хюбнер белгилегендей, улутту тагдыр (тарых) түшүнүгү менен окшоштура турган болсок, анда биз аларды тарыхый окуялардын айрым тизмектүүлүгүндөгү топтук иденттештирүү катары кароого тийишпиз. Жеке биография сыяктуу эле, улуттун тарыхы кургак маалымат же поэзиялаштырылган сюжет катары баяндалышы мүмкүн. **Улуттун тагдырын сүрөттөп жазуунун мүмкүн болуучу формалары өтө көптүгү,** улуттук иденттештирүүнүн ченемдеринин да өтө көп экендигин да билдирет — ал инсанды иденттештирүү сыяктуу эле, бир жактуу эмес, ошол эле учурда чыныгы реалдуулук дагы [1].

Бирок, төмөндөгүнү белгилеп коюу абзел: «Айрым улут менен иденттерштирүү эркин же эркин чечимдин актысы болуп саналбайт. Бул — тагдыр. Адам өз эне тили, өмүрүнө өчпөс из калтырган балалыгы жана жаштык курагы, өзүнүн туулгандыгы фактысы менен өз улутуна тиешелүү болот [1]. «Албетте, «Улуттук аң сезим дайыма, ачык байкалбаган формада болот, ал жок кылынбайт, аны сүрүп чыгуу же басып салуу мамилеси коркунучтуу жарылууга алып келиши мүмкүн. Жалпысынан алганда, ал күч колдонуу жолу менен эмес, табигый жол менен гана жок болушу мүмкүн. Экинчи жагынан алганда, тышкы басым тескерисинче аны күчөтөт», деп жазган Курт Хюбнер. Анткени, Брехттин «элди таратуу жана жаңысын шайлоо» сунушун жүзөгө ашыруу мүмкүн эмес, анткени, мамлекет, өзгөчө көп улуттуу мамлекет бул маселени көз жаздымда калтыра албайт. Аны күч менен чечүү аракеттери да, этникалык иденттүүлүккө сыртынан көңүл кош, «нейтралдуу» позиция да, мамлекеттин бардык мүчөлөрүн жөнөкөй абстракттуу жарандарга теңеп коюу да коркунучтуу. Анткени, мындай позицияда, чындыгында, чоңураак этникалык топко артыкчылык берилет, бул та-

бигый түрдө миноритардык топтордун терс мамилесин пайда кылат.

Ошентип, улуттук иденттүүлүктү калыптандыруу процессинде, ойдон чыгарылган же чыныгы тарых абдан маанилүү роль ойнойт. Улуттук иденттүүлүктү калыптандырууда мамлекеттин да ролу чоң. Пьер Бурдьё: «Мамлекет укуктук, тилдик бардык коддорду унификациялап, алака-мамилелердин формаларын гомогендештирүүнү жүргүзүп, маданият базарын бириктирүүгө катышат. Укукка жазылган классификациялоо системасынын жардамы менен, бюрократиялык процедуралар, билим берүүчү структуралар, мамлекет менталдык структураларды түзөт жана элестетүүлөрдүн жана бөлүүнүн жалпы принциптерин, б.а. ой жүгүртүү формасын таңуулайт. Ошонусу менен ал, адатта улуттук иденттүүлүк деп атап жүрүшкөн (же салт болуп калган тилде — улуттук мүнөз) нерсени курууга катышат» [2].

Бардык пайдалуу деген нерселерди илип алган, синтетикалык агымга кирген, азыркы изилдөөчүлөр (Энтони Д. Смит ж.б.) улуттук иденттүүлүктү баалуулуктардын, символдордун, эскерүүлөрдүн, мифтердин жана каада-салттардын топтому аркылуу аныктайт. Улуттук эстутум иши, этносимволизмдин образдуу катарлары (жол башчылар, ыйыктар, баатырлар, айрым бир жеңиштер жана жеңилиштер) — улуттук иденттүүлүктүн мазмундук жагын түзөт.

Булардын бардыгы толугу менен мектептеги тарыхты үйрөнүү процессинде кездешет, ал окуучулардын көпчүлүгүндө тарыхый билимдердин пайдубалын гана түптөбөстөн, алардын тигил же бул тарыхый окуяларга карата позицияларын да аныктаары айдан ачык. Мектептик тарыхый билим берүү, эреже катары, окуучулардын аң сезиминде, андан ары тарыхка жана азыркы учурга карата өз мамилесин салыштырган, өзүнчө бир «матрицаны» түптөйт.

Азыркы мектеп окуучусу окуу процессинде Кыргызстан тарыхы жана Дүйнө тарыхы боюнча окуу китептери менен кездешет. Алардын ичинен, Кыргызстан тарыхы боюнча окуу китептерин карап көрөлү.

Билим берүү чөйрөсүндөгү өзгөрүүлөр өтө жай жүрүүдө. Ата мекендик тарыхый билим берүү башынан өткөрүп жаткан, көп сандаган өзгөрүүлөрдүн жүрүшүндө, саясий жана

экономикалык тарыхты окуп-үйрөнүүдөн социалдык-маданий антропологияны окуп-үйрөнүүгө басым жасоо зор кыйынчылыктар менен жүрүүдө. Бул көңүлдүн борборуна мамлекет жана анын институттарын эмес, адамды, анын предметтик-материалдык жана руханий чөйрөсүн, жашоо образын жана көз караштарын коер эле. Тарыхка карата мамиледе европоцентристик моносубъектилик мамиледен бошонуу абдан эле кыйын болууда.

Кыргызстан тарыхы боюнча окуу китептеринде, коомдун көп улуттуу, полимаданияттуу мүнөзү жеткиликтүү деңгээлде чагылдырылбагандыгын белгилеп кеткендигибиз абзел.

Ал эми бүгүнкү күнү, окуучулардын окуу жүктөмдөрүн жеңилдетүү, окуу предметтерин жана окуу курстарын интеграциялоо талаптарына жооп берген тарыхый билим берүү системасын түзүүнүн зарылдыгы келип чыкты. Илимий негизде иштелип чыккан теориясыз тарыхый билим берүүнү оптималдуу деңгээлде жакшыртуу мүмкүн эмес.

Ата мекендик педагогикалык традицияда, мугалим сапаттуу, стабилдүү окуу китептеринде чагылдырылган, тарыхый билимдердин кандайдыр-бир үлгүсүн, «канонду», универсалдуу моделди берүүгө милдеттүү деген көз караш эталон катары бекемделген. Ошондуктан, коомдук тарыхый-педагогикалык мурасты окуп-үйрөнүү, жана Кыргызстанда улуттук, регионалдык жана жергиликтүү компоненттердин оптималдуу балансы сакталган азыркы билим берүү системасын түзүү максатында, азыркы эл аралык, ошонун ичинде, батыштык тарыхый билим берүүнүн тажрыйбасына түшүндүрмө берүү жана аны адаптациялоо жолдорун издөө — приоритеттүү милдет. Бул милдетти чечпей туруп, тарыхый билим берүүнүн конкреттүү проблемаларын чечүү мүмкүн эмес.

Чет өлкөлүк тарых илиминин жана тарыхтын дидактиканын азыркы учурдагы өнүгүшүн анализдөө, дүйнөдө ата мекендик педагогикалык практикада салт болуп калгандарга таптакыр карама-каршы келген тенденциялар актуалдуу болууда. Тарыхый билим берүүдөгү салттуу мамиледен, жаңы, көп маданияттуу мамилеге өтүүдөгү, тарыхтын дүйнөлүк дидактикасынын, бир нече актуалдуу тенденцияларын бөлүүгө болот:

1. Элдин тарыхынан мамлекетте отурукташкан элдердин тарыхына;
2. Айырмачылыктардын тарыхынан жалпылыктардын тарыхына;
3. Тарыхтын бир жактуулугунан мультиперспективалуулукка.

Орто мектептерде колдонулуп жаткан окуу китептери азыркы талаптарга жооп бербейт. Ошондуктан, Кыргыз Республикасынын Президенти Алмазбек Атамбаевдин Жарлыгына жана Куррикулумдун талаптарына ылайык Кыргызстандын элдеринин тарыхын жана маданиятын үйрөнүү боюнча окуу программаларын түзүү. Ал программа боюнча Кыргызстанда жашаган этностордун тарыхын жана маданиятын окуп-үйрөнүүгө жана жайылтууга шарт түзүлөт.

Жаңы окуу программасына ылайык Кыргызстандын элдеринин тарыхын жана маданиятын чагылдырган жаңы муундагы бирдиктүү Тарых курсу боюнча окуу китептерин даярдоо зарыл. Жаңы окуу китептерин даярдоо боюнча атайын жумушчу топ түзүлүп, атайын талаптар иштелип чыгып, конкурс жарыяланып, окуу китептерин жазуу автордук коллективдерге берилсе жакшы болор эле. Мурда мындай иштер жүргүзүлбөгөндүктөн, окуу китеби боюнча көптөгөн проблема пайда болду.

Кыргызстандын тарыхый билим берүүсү кандай иденттүүлүктү (инсанды) калыптандырууга тийиш? Бул тууралуу так, ачык-айкын түшүнүк азыркы тарых жана педагогика илиминде жок. Бүгүнкү күндө ата мекендик билим берүүнүн өнүгүшүнүн жалпы философиялык концепциясы да иштелип чыга элек. Аны иштеп чыгууга, азыркы коомдун бирдиктүү идеологиялык негиздеринин жоктугу эле эмес, көп сандаган параллелдик билим булактарынын (ММК, Интернет) да болушу тоскоолдук кылууда.

Тарыхый билим берүү, Марк Ферро көрсөткөндөй дайыма жана бардык жерде тигиндей же мындай деңгээлде идеологиялашкан болот. Маселе, бул идеология мамлекеттеги бардык жарандардын, же жок дегенде, түрдүү социалдык топтордун кызыкчылыктарын канчалык чагылдыра алат дегенде турат.

Ошондуктан, коомдун бөлүктөрүн түзгөн түрдүү коомдук, социалдык жана этникалык топтордун (ошонун ичинде, билим берүү

чөйрөсүнүн) өкүлдөрүнүн ортосундагы консенсусту, көз караштардагы жакындыктарды табуу зарыл. Аны жүзөгө ашырууга болот, анткени, билим берүү этникалык маданий баалуулуктар болуп эсептелбеген билимдерди (математика, физика, химия, астрономия, геология, техника ж.б.у.с.) берүү мүмкүнчүлүктөрдү караштырат.

Мындай жетишкендиктер демократиялык мамлекеттин түздөн-түз ийгилиги болуп саналат. Мисалы, Швейцарияда унификацилоого барбай туруп, мультимаданияттуу жарандык союздагы этникалык чыңалууну болтурбай койгонго кудурети жетиштүү федерация түзүлгөн.

Тилекке каршы, бир топ жылдар бою мамлекетте улуттук проблемаларга, улуттук билим берүүгө жеткиликтүү даражада көңүл бурулбай келген. Албетте, бир гана тарыхый билим берүү коомдогу кырдаалды түп-тамырынан бери өзгөртүп жиберсе албайт. Бирок полимаданияттуу социумдун бардык өкүлдөрүнүн кызыкчылыктарын эсепке алган, тарыхый билим берүү системасын түзүү этникалар аралык мамилелерди жакшыртууга олуттуу салым кошо алат. Этникалар, маданияттар аралык айырмачылыктар, көңүлдүн сыртында калтырууга же кол шилтеп коюуга болбой объективдүү реалдуулук экендигин турмуш көрсөтүүдө. Бул маселе өзүнөн-өзү эле чечиле калбайт.

Айрым этнососиалдык жана маданий проблемаларды түшүнбөө же андан билип туруп баш тартуу, мамлекеттик билим берүү системасынын өнүгүшүнө олуттуу тоскоолдуктарды гана жаратпастан, маданияттардын өнүгүшүн да жайлатып, этника аралык ишенбестиктерди пайда кылат же кесиптик чөйрөдө конфликттерди пайда кылат. Майда этникалык топторго карата, тең салмакташтырылбаган билим берүү саясаты коомдук турмушта жана маданиятта, чарбачылыкта жана экономикада терс кесепеттерге дуушар кылуучу олуттуу социалдык деформацияларга алып келет.

Этникалар аралык мамилелерде толеранттуулук кырдаалын түзүү максатында, маданияттар аралык айырмачылыктарды ишенбөөчүлүктү жана кастыктын отун жагуу үчүн эмес, маданияттарын ортосундагы, ошонун ичинде, билим берүү чөйрөсүндө

конструктивдүү диалог түзүү үчүн колдонуу маанилүү.

«Маданияттардын диалогу» **диалог** болсун үчүн, жок дегенде эки маданияттын болушу зарыл. Тилекке каршы, билим берүү процессиндеги маданияттардын диалогу урчакырыктардын денгээлинен өйдө көтөрүлө албай жаткандыгы жашыруун деле эмес.

Бенедикт Андерсон, Чарльз Тили, Ернст Геллер сыяктуу, азыркы батыш тарыхчылары улуттук тарыхтын «пайгамбарлык функциясын» бөлүшөт: «Тарых өткөндөгү жалпыга негизделген, жалпы келечекти түзүүгө жардам берет. Тескерисинче, мамлекеттин жарандарынын өткөндөгү тарыхы менен эч кандай жалпылыгы жок адамдар, андан четтеп калып, ага карата касс маанайда болуп, ошонусу менен, алардын жалпы келечеги да болбойт. Тарых элди **бириктире** алат, бирок ошол эле мезгилде, коомдун социалдык бекемдигин **буза** да алат».

Мамлекет, башкаруу системасын оптималдаштыруу үчүн «жарандарынын» маданий жалпылыгын калыптандырат жана улуттук мифтер (ой жүгүртүүнүн формасы катары) анын ишмердигинин продуктысы болуп калат. Бирок, калыптанып калган улуттук идентүүлүк өз жашоосун уланта берет жана эми тескерисинче, мамлекет өзү улуттун инструменти болуп калат. Ошол эле мезгилде, цивилизациялуу мамлекетте, этникалуулук жана анын маданий компоненттери дегеле четке кагылбайт. Тескерисинче, алар улуттук аң сезим менен жуурулушуп кетип, аны жарым-жартылай проблемалуу кылып (идентүүлүктөрдүн мүмкүн болуучу конфликттилерине байланыштуу) эле жөн болбостон, аны консенсустук топту түзгөндөй кылып ар түрдүү жана вариативдүү кылат. Демократиялык коом дал ушуларга негизденет.

Ата мекендик тарыхый билим берүүнү, маданияттар аралык диалогдун негизинде, дүйнөлүк гуманитардык билим берүүнүн өнүгүшүнүн актуалдуу тенденцияларына ылайык түзүү оптималдуу чечим болор эле. Ошентип, биз эртең кандай өлкөдө жашай тургандыбыз, бүгүнкү күндө биздин балдарыбыз кайсы окуу китептери, кайсы тарыхты окугандыгына жараша болот.

Адабият:

1. Хюбнер К. Нация [Текст]: от забвения к возрождению / К. Хюбнер. – М.: Канон, 2001. – 52 с.
2. Бурдые П. Дух государства [Текст]: генезис и структура бюрократического поля / П. Бурдые // Поэтика и политика. Альманах Российско-французского центра социологии и философии Института социологии РАН. – М.: Институт экспериментальной социологии, СПб: Алетейя, 1999. – С. 125-166.

Дуйшеналиев Ж.С. – ст. науч. сотр. КАО

«САМАНЧЫНЫН ЖОЛУ» БАЛЕТ ОРАТОРИЯСЫ ЖЕ ОКУУЧУНУН ТААНЫП БИЛҮҮ ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН АКТИВДЕШТИРҮҮ МАСЕЛЕЛЕРИ

Бул макалада окуучунун таануу, жалпы музыкалык-эстетикалык билим, тарбия ишмердүүлүгүн активдештирүү маселелери каралган.

Адам тарыхында жыйналган билимдерди, баардык окуучулар так ушул мектепте, бир канча жыл ичинде алышат. Окуучу таанып билүү ишмердүүлүгүн өзүнүн турмушунда кокусунан кезиккен байкоолордон, улуулардын жетишкендиктеринен же болбосо массалык маалымат каржаттарынан, турмуштук тажырыйбадан жана ар кандай чачыранды болгон маалыматтардан таанып билүү системасына кабыл алат да, окуучунун окуу процессинде болсо, бул нерселер билбегенден, билүүгө өтүү деген татаал процессти элестетип турат.

Таануу – анын социалдык маанисинде караганда, психология менен педагогикада илимдеринде жаратылыштын мыйзамдарын чагылдырган, коомдо, элдер аралык мамиледе, адамдын өзүнүн жашоосунда, руханий байлыктардын топтолуусуна керектүү болгон тарыхый процесс катары каралат.

Окуучунун ар тараптан жалпы өнүгүүсү үчүн жана анын инсан катары калыптанышын таанып билүү ишмердүүлүгүнүн маанилүүлүгүн баалоо мүнкүн эмес. Себеби, таануу процессинин өзү, бир канча чымырканган акыл күчүн талап кылат жана ал мектеп шартында мугалимдин жетекчилиги астында гана ишке ашат. Бирок, баланы окутууда окуучу мугалимдин гана көрсөтмөсү менен аракеттенет да ички сезимдерин ойготкон баалуктарга ээ болбойт. Мындай учурда, мугалимдин окуучуга жумшалган убакыты, күчү, энергиясы бекер эле пайдасыз нерселерге кеткендей болот. Ошондуктан, окуучунун ишмердүүлүк позициясынын калыптануусун таануу, жалпы музыкалык-эстетикалык билим, тарбия берүүнүн окуу процессинде не-

гизги милдеттерден болуусу абдан зарыл. Таланттуу педагог В.А.Сухомлинский музыканын баа жеткиз күчү жөнүндө төмөнкүлөрдү айтат: «...Музыка баланын фантазиясын, элестөөлөрүн ойготот, курчап турган айлана-чөйрөнү кабыл алууну курчутат, кубулуштар жөнүндөгү элестетүүлөрдү тереңдетет, башкача айтканда акылдын чыгармачылык күчүн активдештирет...» [1].

...Биринчи класстын окуучулары... Сулуу, кичинекей, туп-туура, таза сезимдүү, ачык болушат эмеспи! ...Биринчи музыкалык тапшырма. Тынчтыкты уга билүүнү үйрөнүү болот. Балдар, тынчтыкты уга билүүнү үйрөнүүбүз кызыктуу болуш үчүн, «Ким узак убакытка чейин добушту уга алат?» -деген оюнду ойноп көрөбүз. Ал мындай болот: Мугалим музыкалык аспапта (фортепиано) бир добушту ойноп берет. Окуучулар болсо угушат. Уктурулуп жаткан добушту канчан гана окуучулар укпай калганда кол көтөрүшөт. Алгач, бул оюнду ойноп жатканда, бардык эле окуучуларда ийгиликтүү боло бербейт. Акырындан улам класста тынчтыкты угуу ийгиликтүү боло баштайт. ... Мына, эми класста тынчтык өкүм сүрүүдө. Класстагы дал ушул тынчтык өкүм сүргөн мезгил, музыканы түшүнүү үчүн абдан керек болот. -Кызыктуу бекен, балдар? -Ооба! Анда эмесе, ушул уккан добушуңарды, музыкалык аспаптын добушунун бийиктигинде, оозубузду акырын ачуу менен «аа» деп ырдап көрөбүз. Окуучулар өздөрү баамдагандай, алгач кооз, таза уккулуктуу болгон жок. Ошондуктан, туура дем алып, бир мезгилде биргеликте баштоону үйрөнүшүбүз керек экендигин балдарга эскертебиз. Андан ары

оюнду улантабыз.

Элестетип көргүлөчү балдар, ар бириңердин колуңарда бирден РОЗА ГҮЛҮ бар дейли. Колуңардагы Роза гүлү гүлдөй баштайт да, бир заматта эле аябагандай кооз жана чоң болуп гүлүн ачып калат. Эми балдар, бардыгыңар көңүл буруп менин колуңа карап, «таң калуу» менен, бардыгыбыз биргеликте акырын гана «Аа-ах!» - деп айтабыз. Мугалим үчүн ауфтакттын башталышы «таң калуу» болот, андан кийин биз, (балдар менен биргеликте) ичибизге демибизди терең алып, «роза гүлүнүн кооздугуна таң калуудан» улам, бир көз ирмемге демибизди ичибизде кармап турабыз да, үндүү «аа» добушунун ордуна «фа» добушун ырдайбыз. ...Мына балдар байкадаңарбы? ...Биринчи тапшырма, биринчи таң калуу, биринчи активдүү таануу болду!

Музыка жана жашоо – «Музыка» предметинин баштапкы, улуу темасы болуусу зарыл. Окуучулар биринчи класстан эле музыканы окуп, үйрөнүп жатып музыка бул – жашоонун өзү экендигин жана жашоону үйрөнүп жатканын сезүүсү абзел. Бадар, «... жакшы музыка угуп же ырдай баштагыла – бул силердин эмоцияңарды жана сезимиңерди өзгөртөт...» [2] жана жашоого болгон ишеничиндин, активдүүлүгү жогорулайт. Себеби, «... жактымдуу эскерүүлөр, табият сүрөтү, ... жактымдуу музыканын сырлары маанайыңарды ... сезимиңерди» [3] жакшы тарапка өзгөртөт. Тагыраак айтканда музыка жашоо экендиги жөнүндөгү окуучуларда *сезим* пайда болуусу керек. Ушул жерде өзүмдүн окутуучулук практикадан бир көрүнүштү айтып берүүнү туура таптым.

Ал мындай болгон: Бешинчи класстын окуучуларына алгачкы окуу жылын баштап жатып, «Музыка-өзүнүн башталышын кайдан алат?» - деген суроо менен окуучуларга кайрылуудан баштадым. Окуучулардын жооптору ар кандай болду. Бирок, көпчүлүк окуучулардын ойлору окшош болуп, -Музыка композитордон башталат – деп жооп беришти. Мен окуучуларга кайрылып: -А эгерде композиторду, бир бөлмөгө камап, айнек терезелерин эч нерсе көрүнбөй тургандай жаап, курчап турган жашоодон, айлана-чөйрөдөн бөлүп койсок, ал жаңы музыканы жарата алабы? – деген суроону дагы бердим. – Жоок! – деп жооп беришти. – Ал,

айлана-чөйрөнү, курчап турган жаратылышты көрбөй калат. Жашоодогу болуп жаткан көрүнүштөрдү билбейт жана адамдар менен сүйлөшө албай да калат – деп жооп беришти. Анда мен: -Айткылачы балдар, биздин айлана тегерегибиздеги болуп жаткан окуяларды, адамдардын сезимдерин, жаратылыш сыяктуу түшүнүктү бириктирип турган кандай сөз же сөз түркүмдөрү менен түшүндүрсө болобу? – дедим. -Ооба болот. -Бул *адамдардын жашоосу* – деп жооп беришти көпчүлүк окуучулар. Ошентип, окуучулар менен биргеликте, музыка өзүнүн башталышын, өзүнүн учугун жашоодон алат деген жыйынтыкка келдик. Демек, музыка – бул жашоонун өзү турбайбы!

Эгерде музыка жашоонун өзү болсо, анда музыкалык образдардын жашоосу адамдардын мамилесинин мыйзамы боюнча жүрөт тура. Кээде бул образдар музыкалык чыгармаларда, тынчтыкта, бирин-бири толуктоо менен, кээде карама-каршылыкта, конфликте жашап келет эмеспи. Мисалы: «Саманчынын жолу» балет ораториясы. Бул чыгарма бүткүл адамзаттын түбөлүктүү эң бир орчундуу маселелерине айланган жер, эмгек, махабат, эне, интеллект, гумандуулук, адамкерчилик, кан жуткузган кайгылуу согуш жөнүндө жазылган Ч.Айтматовдун «Саманчынын жолу» аттуу повесттин негизинде залкар композитор Калый Молдобасанов жаңы жанрдагы «Саманчынын жолу» аттуу үч көрүнүштөгү балет-ораторияны жазат. Ал алгачкы жолу, 1975-жылдын 15-мартында А.Малдыбаев атындагы Кыргыз улуттук опера жана балет театрында коюлат.

Балдарды музыка менен турмуштук кырдаалды салыштыруу ар дайым кызыктырат, алар үчүн көптөгөн музыкалык түшүнүктөрдү жеткиликтүү кылат. Мектеп окуучулары үчүн «Интонация» аттуу тема ар дайым кызыктуу болуп өтөт. Себеби, окуучуларга бардык эле тааныш болгон ырдын текстин мугалим тарабынан көркөм, тез, кээде түшүңкүз, эч кандай эмоциясыз, бир калыпта окуп берүүсү, окуучуларды ар дайым жандуу жана өзгөчө көңүл бурууну жана кызыгууну жаратат. Окуучуларга тааныш болгон «Таазим сага мугалим!» (Сөзүн жазган: С.Рысбаев. Музыкасын жазган: Ж.Дуйшеналиев) аттуу ырдын текстинин биринчи куплетин жана кайырма-сын тез, эч кандай *эмоциясыз*, түшүңкүз

кылып окуп берип көрөлү.

Аруу тилек балдарга,
Агай, эжей дедирген.
Билбегенди билгизип,
Билим балын жедирген.

Кайырма:

Мактоо сага, мугалим,
Алкыш сага мугалим.
Мактоо сага, мугалим,
Таазим сага мугалим!

- Мугалим: Балдар силерге жактыбы? (мугалим күлүп)

- Окуучу: Жок!

- Мугалим: Эмне үчүн?

- Окуучу: Абдан тез, түшүнүксүз, таасирсиз окудуңуз.

- Мугалим: А силер кандай окуйт элеңер?

Окуучулар түшүнүктүү жана таасирдүү окуганга аракет жасашат. Жайынтыгында: Окуучу алдын ала бир нерсени айтуунун анын талдоонун ордуна, жакшылап ойлонуусу зарыл болот. Ошондуктан окуучу, бул ырды мен кандай интонация менен окуйт элем? – деген суроону өзүнө кюуусу керек экендиги келип чыгат. Мындай мамиле окуучуга эмне берет? Биринчиден: окуучу ошол ырдын текстин окуп жаткан окуучунун интонациясын талдоого аракеттенүү менен, жана аны башкача бир вариантта өзүнө жана башкаларга жагымдуу, уккулуктуу кылып аткарууга аракет жасайт. Экинчиден: башка окуучулардын ырды окугандарына сын көз менен кароого мүмкүнчүлүк алат. Окуучу таасирдүү, эмоция менен окууга аракет жасайт. Ушул жерде, «Чексиз байлык» мультимедиялык программасынын түзүүчүсү жана жетекчиси, көрүнүктүү психолог Боб Дойлдун эмоция жөнүндөгү айтканын эстеп көрөлү. Ал, «... Эмоция – эң сонун белек. ...Алар биз ойлоп жаткандардын бардыгын көрсөтүп турат» [3] -дейт. Балада эмоция качан пайда болот? Качан гана балага жаккан искусствонун таасири астында. Алар, көркөм адабиятты окуу, көркөм сүрөт чеберлеринин өнөрүн көрүү, элдик ырларды, залкар комуз күүлөрүн жана классикалык музыкаларды угуу жана аткаруу аркылуу чыгарманы образдуу элестетип, интонациясын кабыл алып түшүнгөндө пайда болот деп ойлойбуз. Жыйынтыгында: сен окуп бере турган текстине көз жүгүртүп жатып, алдын ала сенин интонацияң кандай болуу керектигин ойлонууң керек экенди-

гин окуучулар таанып билет, түшүнүшөт. Ал эми, «Эгерде музыка болбогондо, адабият менен эмне болмок?» деген суроого жооп издеп көрөлү. «Саманчынын жолу» балет ораториясынан «Толгонайдын монологу» темасынан музыкалык фрагмент угабыз. Музыкалык фрагментеги адамдын речи менен мелодиянын интонациялык жакындыгына көңүлүбүздү буруп көрөлү. Чыгармадагы мелодия жан-дили, ачык-айрым, чын жүрөктөн, ак ниетте биз менен «сүйлөшүп» жатат. Чыгарма симфониялык оркестрдин коштоосунда аткарылат да, Толгонай эненин темасынын негизги оюн, виолончель менен скрипка аспаптарынын мукамдуу, сыбызгаган тембри менен Толгонай менен Жер-Эненин баалашуусу улантат. Ошол эле убакта чыгармадагы музыкалык-диалог менен аңгемелешип жаткан каармандардын диалогуна тоскоол болбоо аракетте жүрөт. Мына, так ушул жерде композитор, «бешик ырына» мүнөздүү болгон интонациянын элементтерин жогорку чеберчиликте пайдаланат. Бирок, «бешик ырына» таандык болгон, жакшынакай калоо тилектер, баланы сооротуу, бапестөө, сылоо, уктатууну берип турган интонациялар менен эмес. Композитор эненин гана өзүнө тиешелүү сагынуу, кусалануу, күтүү маанайдагы мундуу минордук-лирикалык кайрыктар менен берет. Чыгармадагы кандуу улуу Ата-мекендик согуштан балдарын күткөн Толгонай эненин образы аркылуу, бүтүндөй жер жүзүндөгү Энелердин сагынуу, күтүү, кусалануу жүрүштөгү түбөлүктүү интонация менен элестүү сүрөттөйт.

Ушул жерден бешик ыры жөнүндө кебибизди улайлы. Бешик ыры. Ал эмне? Биринчиден: адамды адам кылып тарбиялоонун эң алгачкы башаты «Бешик ыры» болот. Мүмкүн, азыркы биздин заманбан балдар энелердин бешик ырын угуудан ажырап калгандыр? Бешик ырынын интонациясын такыр эле сезбестир! Урматтуу кесиптеш! ...мүмкүн, азыркы өсүп келе жаткан муундун балдарында руханий «дүлөйлүк» болуп жаткандыр? Мүмкүн, ...Сүйүүнү балдарга үйрөтүшүбүз керектир жана өзүбүз да үйрөнүшүбүз керек болуп жаткандыр ...!?

Ал эми, жалпы билим берүү мекемелериндеги музыка сабагыбызда кандай болуш керек? Алгач, окуучуларга төмөндөгүдөй кайрылып көрөлү. -Балдар!? ...Бир көз ирмемге

тынч олтуруп, көзүбүздү жумуп көрөлүчү!? ...Ошол маалда, апабыздын жүзүн, апабыздын көздөрүн элестетибиз да, өзүбүздүн ичибизде кандай музыка угулуп жатканын угуп көрөбүз!? Балдар жооп беришет. -Албетте, бул угулуп жаткан музыка, менин апамдай болгон назик, жароокер, боорукер, сулуу жана акырын, акырын угулган болот – дейт. Макул, ал кеңейтилген көлөмдөгү обон болбосун. Бар болгону, кичинекей сөзү жок, бир канча жолу кайталанган интонация болсун. Бирок, ал интонация, балалыктын назик, таптаза болгон ички дүйнөсүнө, эч нерсеге тең келбеген бардык жакшы нерселерди концентрациялайт эмеспи. Мүмкүн, ал интонация балдардын үнү менен угулбастыр. Бирок, балдардын колдорунун кыймыл аракетинен, магдыраткан денесинин чайпалуусунан, керек болсо, баланын жүзүн чагылдырып турган, жөн эле ички сезими менен ыкылас койгондугунан угулуп жаткандыр. ...Бала үйүнө барып апасына, кандай гана «ыксыз»,

жагымсыз үн менен ал интонацияны (кичинекей обонду) аткарбасын, бала кокусунан уккан музыкасы аркылуу апасына болгон сүйүүсүнө жана апасынын сулуулугуна тамшанганын, ал музыкада чагылдыргандыгын билдирет. Азыркы заманбап музыка сабагы ушундай болуш керек. Мына бул башталыш болот. Мына дал ушул, баланын *музыкалык образды* түзүүгө болгон жолунун башталышы болот, кесиптешим!?

Жалпы билим берүү мекемелериндеги музыкалык билим берүүнүн жана тарбиялоонун башкы максаты – баланын инсандык сапатын, анын *эмоционалдык* чөйрөсүн, интеллектин, эстетикалык *сезиминин* пайда болуусун жана өнүгүүсүн, адеп-ахлактык позициясынын орнолушун, адамдык моралдарынын мыйзамдарын таануусун өнүктүрүү. Өнүгүүнүн мындай жолу, баланы активдүү болгон бардык музыкалык ишмердүүлүктүн формаларына аралашууга түрткү болот.

Адабият:

1. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям [Текст]. Рождение гражданина. Письма к сыну / В.А. Сухомлинский. – Издательство «Радяньска школа», 1985. – 59 с.
2. Ронда Берн. Secret-Купуя сыр [Текст] / Берн Ронда. – Бишкек: Турар, 2011. – С. 45-46.
3. Ронда Берн. Secret-Купуя сыр [Текст] / Берн Ронда. – Бишкек: Турар, 2011. – С. 37-38.

Кармышаков А.Н. – науч. сотр. КАО

МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДИ ӨНҮКТҮРҮҮДӨГҮ КӨЙГӨЙЛӨР ЖЕ ӨЛКӨБҮЗДӨГҮ МАМЛЕКЕТТИК ТИЛ САЯСАТЫНЫН АБАЛЫ

Бул макалада мамлекеттик тилди өнүктүрүүдөгү көйгөйлөр, мамлекеттик тил саясатынын бүгүнкү күндөгү абалы, аны туура багытта жүргүзүү маселелери каралган.

Мамлекеттик тилибиздин абалы өлкөбүздөгү негизги көйгөйлүү маселелердин бирине айланып калганына көп эле болду. Анткени өлкөбүздө тең салмактуу тил саясатын жүзөгө ашыруу иши дагы да уланып келет. Анын үстүнө ички этностук жамааттардын эне тилдеринин сакталышына кепилдик, шарт түзүп берүү маселеси, ааламдык өнүгүүнүн күрөө тамырынан улам келип чыккан талап катары дүйнөлүк тилдердин жок дегенде бирин үйрөнүү зарылдыгын таңуулап турат. Түз айтканда бул зарылчылык жарандарыбыздын дүйнөлүк аренанын ар кандай тармактарында атаандашуу, «таймашуу мүмкүнчүлүктөрүн» өстүрүп-өнүктүрүүгө жол ачат деп

түшүнөбүз. Алибетте жарандардын таймашуу мүмкүнчүлүктөрүн өнүктүрүү дурус иш, бирок, жергиликтүү элибиздин ичиндеги “киргиздерче жашап, “киргиздерче” ой жүгүртүп, маңкуртчулуктун деңгээлинен өйдө көтөрүлө албаган айрым жарандардын жаштарга тийгизип жаткан терс таасирин кантип жоёбуз? Ырас, жетишсиз болсо да бир топ жылдардан бери бул багытта атайын мамлекеттик деңгээлде көңүл бурулуп, Кыргыз Республикасынын президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия иштеп келет. Бирок ал Президенттик шайлоодо гана баш көтөрүп, талапкерлердин мамлекеттик тилди канчалык деңгээлде би-

лерин текшерген сынак алуу менен чектелет. Ал эми Республикалык “Кыргыз тили” коомунун болсо, тил күнүнө арналган майрамдарда илимий конференцияларды, концерттерди уюштуруп, массалык маалымат каражаттарынан аздыр-көптүр жарыялап жатканы менен карапайым элибиз ага көңүл деле бурбагандай туюм калтырат. Элибизде “Улут болсом тилим менен улутмун”, “Эне тил болбой эл болбойт”, “Эне тилин билбеген, элин сүйүп жарытпайт”, деген сыяктуу мекенчилдик дилдин түпкүрүнөн жаралган акыл-ойлордун күчтүү таасири чыныгы турмуштук сабак катары эмес, майрамдык чакырыктарга айланып бараткандай сезим жаратат.

Өз эне тилин билбөө – “уяттан уят” болорун, өз эне тилин билбегендиктин өзү ал улуттун өкүлү болуу укугунан алыстап каларын, ошондуктан биз азыртан жаштардын аң-сезимине туура багыт берүүчү таасирдүү тарбиялык сабактарды жайылтып, улут уңгусун таза сактап калуу үчүн кам көрүү зарылдыгын унутпашыбыз керек. Ошондуктан өз алдынча мамлекет катары, көз каранды эмес, эркин эл катары өз тилибиздин кадырбаркын акыры бир көтөрүп алышыбыз керек! Болбосо кийинки жылдары өлкөбүздөгү ар кандай саясий окуялардын чыгышынын тереңдеги тамыры да ушул мамлекеттик тилге жасаган кайдыгер мамилебизден улам болуп жаткандыгын оңдуураак ойлонуп сезбей жатабыз. Тарыхтан белгилүү болгондой ар бир өлкөнүн ички абалын, ынтымагын анын уңгулуу улуту сактап келген. Ал эми уңгулуу улуттун дарамети анын касиеттүү тилинде, таза дилинде эмеспи. Эгерде тил касиетин ал тилдин өкүлдөрү баалап, бапестеп бакпаса ал жөнүндө эч ким кам көрбөстүгү анык. Кам көрүлбөгөн тил ата-энесиз өскөн жетимдей томсоруп, өтүмдүүлүгү жоголуп, ал турсун айрымдар ал тилде сүйлөөдөн кооруна да баштайт. Мына мамлекеттик тилибизге да ошентип жетиштүү көңүл бурулбагандыктан өлкөбүздө жашап жаткан башка улуттарга эч кандай таасири да жарыгы да тийбей келет. Бул маселе өлкө элдеринин ынтымагына да акыры өз кедергисин тийгизбей койбойт. Мына ошондуктан өлкөбүздүн ынтымагын бекемдөө үчүн да тикебизден тик туруп мамлекеттик тилибиз үчүн кам көрүп, аны өнүктүрүү зарыл! Бул маселе белгилүү окумуштуу, профессор С. Байгазиев иштеп

чыккан “Кыргыз республикасында элдин биримдигин жана этностор аралык мамилелерди чыңдоо концепциясынын” мазмунундагы Мамлекеттик тилдин бириктирүүчү ролу жана тилдик көп түрдүүлүктү өнүктүрүү жөнүндөгү идеаларын да өз ичине камтып турат. Анткени ал концепциянын баалуулугу – тилди өнүктүрүү аркылуу улуттук биримдикти этностор аралык мамилелерди чыңдоо экенинде.

Тилдин өнүгүшүнө билим берүү тармактары менен массалык маалымат каражаттарынын ролу да абдан чоң. Эгерде билим берүү тармактарында тилдин мааниси, тилдин табияты, анын мыйзам-ченемдерин менен колдонулушу тууралуу окутуп үйрөтсө, массалык маалымат каражаттарында журналисттер тилдеги диалектикалык өзгөчөлүктөргө, эркиндиктин желаргысынан улам пайда болгон айрым кологой сөздөрдү пайдаланууга этият мамиле кылышы зарыл. Анткени макалаларда тилдик чен өлчөмдөр адабий номадан ыксыз четтеп, туура эмес колдонулса, ал көз карашы калыптана элек жаштардын аң-сезимине да терс таасирин тийгизип коёт. Мына ошондуктан Мамлекеттик тилди өстүрөбүз десек, анда бирдиктүү адабий норма сакталышы зарыл. Тилдик мыйзамдарды бузган учурда ага тыйуу салган чечимдерди кабыл алуу керек. Тилдик каражаттарды ар кандай пайдаланууга ыксыз жол берүүдөн көрөңгөлүү тилибиз жардыланат, сөздүн таасир-баркы төмөндөп, көркөмдук көркү бузулат. Алсак; радио берүүлөрдө (“Саламдарың кимге? Салам жолдойм”, ... ж.б.өндүү тантырак сөздөр)

Алибетте диалектикалык, лексикалык өзгөчөлүктөрдүн көптүгү элибиздин тилдик тарыхынын бай экенин көрсөтөт. Бирок ошол эле учурда бирдиктүү адабий нормадан четтеп, жогорудагыдай өзгөчөлүктөргө басым жасаган чыгармаларды жаратып, окуучулар менен студенттерге сунуштоо бери болгондо туура эмес. Анткени ал барып-барып эле окурмандын башын айлантып, түшүнүктөрдүн карама-каршылыгын жаратып, тилдеги башаламандыкты пайда кылат.

Эмне үчүн мен өз эне тилим жөнүндө мындай пикирди айтып жатам? Анткени 1989-жылы Жогорку Кеңеш тарабынан кабыл алынган мамлекеттик тилдин статусу жөнүндөгү маселе бүгүн жыйырма беш жыл

өткөндөн кийин да ошол абалынан көтөрүлө албай келет. Бүгүн мектептер менен жогорку окуу жайларын албаганда айрым мекемелерде мамлекеттик тилди өнүктүрүү сабагы окулуп, тил майрамдарын гана өткөрүү шааншөкөтү менен чектелип калдык. Ал эми китеп чыгаруу, аны жайылтуу, жергиликтүү китепканаларды калыбына келтирүү, ага каражат бөлүү, телеберүүлөр менен радио уктуруулардан атайын мамлекеттик тилге арналган көрсөтүүлөр менен уктурууларды уюштуруу, мекемелерде иш кагаздардын мамлекеттик тилге өткөрүү маселелери ооз учунан гана айтылбаса, иш жүзүндө жокко эсе. Буга кошул-ташыл болуп, мамлекеттик деңгээлдеги көпчүлүк жыйындардын дагы деле орус тилинде өткөрүлүп жаткандыгы, мамлекеттик тилге болгон муктаждыктын жоктугу жарандардын кыргыз тили менен сыймыктуу сезиминин өсүп-өрчүбөй жатышын шарттап койду. Бирок, бул көйгөй учурдун гана эмес, келечек муундарыбыздын да рухий-адептик маданиятынын жардыланышына себепчи болуп, элибиздин улуу дөөлөттөрүн жок кылып алуу коркунучуна кептеп бараткандыгын акыры сезүүбүз керек!

Кандай дебейли, бүгүн мамлекеттик тилди өнүктүрүү зарылдыгы күн тартибинде күйүп турган маселе. Бирок кантип? Мына кыргыз тилинин тагдыры кейиштүү абалдан чыгалбай келет. Бул элибиздин ариет-намысына шек келтирип, кошуна өлкөлөр менен гана эмес, өлкөнүн ичиндеги бир тууган элдердин да кыргыз тилине, элине болгон мамилесин өзгөртүп койгон. Дал ошо өз эне тилибизге жасаган мажүрөө мамилебизден улам да башка тилдүүлөр бизди анчалык баалабайт. Элибизде мына ушул ойго карата мындай пикир жашап келет; “Өз тилинин наркын билбеген адам, өз элинин салтын билбейт”. “Өз элинин салтын билбеген адам, өз элинин

маданиятын билбейт”. “Өз элинин маданиятын билбеген адам, өз элинин тарыхын билбейт”. Ал эми “Өз элинин тарыхын билбеген адам ал өз ата-журтунун, ата-мекенинин, өлкөсүнүн кадырына жетпейт”. Демек, андай адамдын жан дүйнөсү жарды болгондуктан, ал үчүн өз ата-энеси, бир туугандары, эл-жери, мекени, мамлекети да ыйык эмес. Андай адамдар мекенин сатып жиберүүгө да даяр. Ата-Журт, ыйыктык жөнүндө кымындай да ойлонуп койбогон, көкүрөгү жарды көр пенделик менен өз мекенин сатып ийген “Манас” эпосундагы чыккынчылар Көзкаман менен Көкчөкөздөр да, өз акыл-эсине ээ боло албаган маңкурттук кемпайлыгы менен адам жүрөгүн титиреткен Ч.Айтматовдун чыгармасындагы Жоломандар да азыр арабызда көбөйүп бараткандыктан канчалаган кылымдар бою каныбызда калыптанып, тарыхыбызда тамырлап, байманабызда байып, өнөгөлүү өргөөбүздө өрчүп келип, уккулуктуу десе уккулуктуу, кооз десе кооз, жатык десе жатык, улуу десе улуу тилибиз, төкмөлөрдүн оозунан ыр саптуу обон болуп куюлуп, манасчылардын оозунан күпүлдөгөн ыр-дарыя болуп агып, келген тилибиз эми тынч заманда өспөй, дилибизге, салтыбызга сиңбеген чочун маданияттар менен булганып жатса да анчалык түйшөлбөй, тек гана кайдыгер карап четтеп турабыз. Дал ошол тил саясатынын тиешелүү жүргүзүлбөй келгенинен улам да өлкөбүзгө четтен каптап келип жаткан ар кандай диний агымдарды тескөө маселеси колго алынбай, жарандарыбыз Сирияга чейин кетти. Анткени алар көбүнчө тил билбегендиктен алданып калып жатышат. Аны акыркы жылдары маалымат алып, жете ойлонбой, жакшы түшүнбөй туруп эле ар кандай диний секталарга кирип жаткан жарандарыбыздын өтө эле көбөйүп баратканынан улам байкоого болот.

УДК:37:371.3:494.3.-2

Мурзалиева З.К. – к.п.н. КАО

МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДИ ҮЙРӨТҮҮДӨ ЭЛДИК-ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЛАР ТААЛИМ-ТАРБИЯНЫН, АДЕП-АХЛАКТЫН НЕГИЗИ

Макалада мамлекеттик тилди үйрөтүүдө элдик оозеки чыгармачылыктын орду, элибиздин рухий байлыктары болгон макал-лакаптар, фразеологиялык сөздөр, «Манас» эпосу, «Кара жорго» бийи, эл акындарынын чыгармаларынын тарбиялык мааниси тууралуу маалыматтар берилди.

Наука, образование, техника. – № 3 – 2014. Кыргызско-Узбекский университет

Келечек муунду тарбиялоодо, учурдун талабы коомдо социалдык- экономикалык жактан аң сезимдин өсүшүнө өз эне тилин терең өздөштүрүүгө болгон кызыгуусун арттырууда, компетенттүүлүк багытта элдик-оозеки чыгармаларды таалим-тарбиянын, адеп-ахлактын негизи катары окутуу бул өтө маанилүү. Кыргыз тили – мамлекеттик тил болуп, өзүнчө макам алгандан бери билим берүү системасы максаттуу жаңы багыттагы технологияларды колдонуу менен иш алып барууда. Мына ушуга карабастан дүйнө жүзү бүгүнкү күндө ар кандай социалдык-саясий, улуттук, диний, дагы башка орчундуу маселелерден, табигый кубулуштардан жабыркоодо. Мындай көрүнүш эзелтеден бери келе жатса да, дүйнөнүн ар кайсы жеринде болуп жаткан саясий-экономикалык өзгөрүштөр азыркы мезгилде өмүр сүргөн муундардын психологиясына кандайдыр бир таасирин тийгизбей койгон жок. Инсан коом менен бирге жашап, коом ооруса кошо ооруп, коом гүлдөсө кошо гүлдөп, андан бөлүнүп жашай албай тургандыгы маалым. Ал эми тарбия иши кандай кыйынчылыктар болбосун, өз маанисин жоготпойт. Анткени эң негизги фактор – бул адам фактору. Ошондуктан тарбия берүүнү коомчулук, мектеп, үй-бүлө колго алып, балдардын сабакка кызыгуусун арттырып гана тим болбостон, ар тараптан тарбияга сугарылып, баба салтын, дилин улаган, адамдык касиети бийик, моралдык келбети таза инсанды тарбиялоого умтулат.

Негизги максат – өзүнө, үй-бүлөсүнө, коомго пайдасын тийгизген инсанды тарбиялоо. ТИЛ – өз ара пикир алышуу, маалымат берүүдө үй-бүлөдө, бала бакчада, мектепте, коомдук чөйрөлөрдө жана булардан тышкаркы чөйрөлөрдө да тынымсыз ишке ашып туруучу кубулуш. Эне тилинин жардамы менен өткөн муундардын жашоо тиричилигиндеги алгылыктуу иш тажрыйбаларды өздөштүрүп, өз мезгилине мүнөздүү адеп-ахлактын нормаларына ылайык жүрүш-туруш үгүтүн үйрөнүп, жаштар коомдо өмүр сүргөн идеологияны аң сезимине сиңиришет. Тарбия – адам коомунун эң негизги функциясы. Бүткүл адамзаттын иштеп чыккан материалдык жана руханий байлыгын улуу муундар улам кийинкилерине тарбия аркылуу берет, улам кийинки муундар өткөндөрдөн калган мураска – тарбияга ээ болушат. Улам кий-

инки муундар эне тили аркылуу тарбияга ээ болгон материалдык жана руханий байлыктарды андан ары байытуу менен коомдогу прогрессти камсыз кылышат.

Аларга: үйрөтүү, көнүктүрүү, ишендирүү, аңгемелешүү, үлгү көрсөтүү, балдардын турмуш тиричилигиндеги ишмердүүлүктөрүн уюштуруу, мактоо, жазалоо ж.б.у.с. кирет. Булардан сырткары, баланын дүйнөгө көз карашын, акыл ишмердүүлүгүн, адеп-ахлак тарбиясын (алардын түрлөрү болуп: идеялык, экологиялык, укуктук, жыныстык, эмгек, сарамжалдуулук, эстетикалык, дене тарбиясы, үй-бүлөдөдөгү тарбия, жамааттагы, коомдогу тарбия ж.б. эсептелет), боорукерлигин, жан дүйнөлөрүнүн тазалыгын, акылынын тунуктугун, ой жүгүртүүсүнүн, эс тутумунун зиректигин, психологиялык-физиологиялык жактан толук, туура тарбияланып, алардын жетилүүлөрүн да кошуп кетсек ашыкча болбос. Тарбиянын маңыз мааниси дал мына ушунда туруп, дегеле, тарбиясыз коомдо өсүү болбойт эмеспи.

Тарбия ишинин негизине алынып, мазмунун аныктай турган кенч, бул – улуттук тарых. Биздин улутубуздун чыныгы тарыхы башкача, баскан жолу бөлөкчө. Кыргыз тарыхы – сыймыктана турган тарых. Кыргыздар Азияда биринчилерден болуп өзүнүн жазмасына ээ болгон эл. Кыргыздардын биздин эранын V кылымында эле рун жазуусун колдонгондугун Чыгыш менен Батыштын окумуштуулары эбак эле далилдеп көрсөтүшкөн. Борбордук Азия калктарынын ичинен байыркы тарыхта аты биринчи учураган кыргыздар илгерки доорлордо алгачкылардан болуп алтын, темир кендерин иштеткен, өзүнүн хандыгына, мамлекеттүүлүгүнө эгедер болгон (кытай жазмаларынын далилдери), а түгүл Азияда өзүнүн империясын түзгөн (IX кылым), темирден аскердик куралдарды жасоо жагынан алдына киши чыгарбаган, кытай жазмаларынын жана орто кылымдагы саякатчылардын берген маалыматы боюнча чептерди, шаарларды (маселен, «Алакчын», «Кыргыз хан» шаарлары) курган, башка тайпалар, калктар менен дипломатиялык мамилелери өнүккөн, эпостордо айтылгандай «*Эрендер менен маңдайлаш, чечендер менен таңдайлаш, беттеп адам барбаган, ар душман жеңип албаган*» жоокер, эмгекчил, баатыр эл болгон. Манас атабыз, Барсбек, Алп Сол, Тагай

бий, Кубат бий, Жаңыл Мырза, Курманбек, Атаке, Бердике, Жайыл, Ормон хан, Тайлак, Курманжан датка, Искак хан, Балбай, кийинкилерден Абдыкерим Сыдыков, көкүрөгүн окко тоскон Чолпонбай сыяктуу улут ар намысы жана боштондугу үчүн кара жанын садага чапкан жүздөгөн, миндеген баатырларыбыз улуттук тарыхыбыздын мактанычы жана сыймыгы. Кыскасы, биздин бүгүнкү тукумдарыбыздын духун көтөрө турган, көкүрөгүн сыймыкка бөлөп, улуттук ар намыс сезимин (чувство национального достоинства) бийиктете турган даңктуу тарыхыбыз бар экендигин эч ким тана албайт. Кыргыз тарыхынын бай жана баатырдык мазмуну – тарбиянын соолбос булагы. Патриотизм үчүн, улуттук өзүн-өзү андап түшүнүүнү (национальное самосознание) өстүрүү үчүн керектүү орошон мазмун ушул жерде жатат.

Улуттук рух казынасынын ыйык дөөлөтү – таалим-тарбиянын башкы урааны.

Биринчиден. Ошондой улуттук ыйык дөөлөттөрдүн бири, бул – Эне тили, Ата Мекен идеясы. *Кыргыздын ыйык дөөлөтү – Эне тил, Ата-Мекен, Ала-Тоо.* Ата журт улуттук идеясынын символу бул – улуу «Манас». Атажурттун азаттыгы, өз алдынчалыгы, бөлүнбөс бүтүндүгү, бакыбаты үчүн карууну казык, башты токмок кылып кызмат кылуу, кара башты курман чалуу идеясы, каарман күрөш өрнөгү, мекенге карата толуп-ташкан сүйүү сезими «Манаста» берилген. Манас атанын ушул улуу идеясы менен кыргыздын уул-кыздары Барсбектен тартып Курманжан даткага чейин аба менен дем алгандай дем алып, тарыхта жашап, күрөшүп келишкен. Ата журт менен камыр-жумур болуп жуурулушкан биримдиктен кыргыз баласы өз өмүрүнүн маңызын көргөн. «Алатоомсуз, мен киммин? - Ата-энесиз жетиммин!» - деген кыргыз. Ата журт улуттук идеясы кыргыздын канында, социалдык-маданий генетикасында жашайт. Азыр да элдик менталитеттин тереңинде «жүрөк кагып» турат. Дал ушул мекенчил менталитет, тагдырды ата журт кызыкчылыгына байлаган патриоттук принцип, эл-журттун эгемендүүлүгүн ыйык санаган улут идеясы бүгүнкү таалим-тарбиянын негизинде жатууга тийиш.

Экинчиден. Таалим-тарбиянын пайдубалында жата турган дагы бир улуу дөөлөт бар. Бул – биримдик, ынтымак. Өзүнүн та-

рыхый тагдырында кыргыз калкы ички бытырандылыктан, бөлүндүлүктөн, өз ара уруу чабыштарынан далай азап чеккен, бүгүн да трайбализм, жер-жерлерге бөлүнүүчүлүк илдетинен жабыр тартып отурат. Бирок ошондой болсо да, «*Бөлүнсөң бөрү жеп кетет, бөлүнүп калды кыргыз деп, бөлөк элге кеп кетет*», «*Өлсөк бир чуңкурда, тирүү болсок бир дөбөдө бололу*» («Манас») деген патриоттук даанышмандык кыргыз социумунун ички өзөгүн тепчип өткөн дайымкы улут идеясы болуп келген. Дал ушундан улам кыйын-кезең кырдаалдарда кыргыз калайык-калкы бир жеңден кол, бир жакадан баш чыгарып, бир туунун алдында биригишип, тарыхтын бороон-чапкындарынан аман-эсен чыккан учурлары көп болгон. IX кылымда Азияда өкүм сүргөн айтылуу кыргыз империясынын ийгилиги биримдик улуттук идеясына негизденгендигинде болгон. Кыргыздын алдыңкы акылман акыл-эси өз ара коюн-колтук алышкан, күмүштөй оролушуп, жездей чырмалышкан биримдиктин, ынтымактын («*Бирдик болбой – тирдик болбойт*» - эл макалы. Өз ара ыркыбыз кетсе, «*Пил да болсок жыгылдык, миң да болсок кырылдык*» - Бакай. «*Ырыс алды ынтымак, ынтымагың жок болсо, алдыңдан таяр алтын так*» - Калыгул. «*Бакыт – чыгаандардыкы: бир жеңден кол, бир жакадан баш чыгаргандардыкы*» - Нурмолдо) идеясы улут тагдыры үчүн фундаменталдык мааниге ээ экендигин терең туюнган. Үстүбүстөгү жылы ЖКнын депутаты К.Самаковдун жетекчилиги менен ЮНЕСКОнун каттоосуна киргени «Манас» үчилтиги элибиздин сыймыгы. Кыргыздар Азияда эң бай фольклордук адабиятты жараткан таланттуу калк. Эпосторго бай экендиги жагынан түрк-моңгол калктарынын ичинен бир да калк кыргыздарга тең келе албас. Океандай «Манастын» дүйнөдө теңдеши жок. Кайсын Кулиев айткандай Кыргызстан – ырдын, поэзиянын мекени.

Улуу аалым, Карамолдо, Ниязаалы сыяктуу шайырлар комузга кол ойнотуп черткен, «кулактан кирип бойду алган» сандаган залкар күүлөр, Боогачы, Мусалар созгон керемет обондор улуттун гана эмес, жалпы адамзат музыка казынасынын асыл кенчи десек эч жаңылышпас элек. Бир сөз менен айтканда, элибиздин кылымдап жараткан адабий-музыкалык маданияты, кыргыздын духун, идея-

идеалдарын, каада-салтын боюнда көтөрүп алып жүргөн көркөм өнөрү тарбиячылар үчүн пайдалана турган баа жеткис гүлазык, орошон маани-маңыз, табылгыс педагогикалык курал экени ырас эмеспи. Мынакей, тарбия үчүн суудай сузуп ала турган мазмун кайда жатат?

Тарыхый маалымат боюнча байыркы кыргыздардын өзүнүн цирки, эки жүздөн ашык элдик оюндары болгон. Ал оюндардын бир тобу (ордо, көкбөрү, кыз куумай ж.б.) азыр да эл арасында ойнолуп, өзүнүн кайталангыстыгы менен кимдин да болсун көңүлүн бурат. Арийне, дагы бир токтолуп кетүүчү нерсе, учурда хит болуп эл арасында бийленип жаткан «Кара жорго» бийи эмне деген гана керемет. Ал эми кымыз, бешбармак баш болгон, жүздөгөн түркүн тамак-аштын атын камтыган кыргыздын кулинардык искусствосу бүгүн үйрөнүүнүн объектиси, пайдалануунун предмети болууга тийиш. Бул фактылар кыргыздардын бай маданияты бар, канат-бутагы жайылган түптүү журт экенин айгинелейт. Түптүү журттун көөнөрбөс көптөгөн элдик оюндары менен, тамшанткан ашкана даамдарын ойной, жасай билүү өнөрүн өздөштүрүү өсүп жаткан муундардын социалдашуусуна өзүнчө этномаданий колоритти киргизип, улуттук аң сезимдин дагы да бекемделишине сүрөө болмок.

Тарбияга омок болуучу орошон байлык – этникалык маданияттын казынасы.

Тарбия ишине чоң азык-көрөңгө, омок болуп берчү дагы бир байлык, бул – этникалык маданияттын казынасы. Кыргыздын боз үйү, түркүн буюмдарга чөгөрүлгөн, түшүрүлгөн не бир керемет оюулар менен кыял-көчөттөр дүйнөдө сейрек кездешкен эстетикалык сулуулук экендиги бардыгына маалым. Кыргыз зергерлеринин, уздарынын, жез оймокторунун, усталарынын колунан бүткөн буюмдар, жасалгалар өзүнүн ажайып кооздугу жана чеберчилиги менен илгертен туран аймактарында даңкталып келген. Көз жоосун алган алтын-күмүш билерик, шакектерди, керемет кемер курларды, жаркыраган жүгөн-куюшкандарды, койкойгон ээрлерди, колодон жасалган кумураларды, «шиберге койсо өрт кеткен, шилтегени мүрт кеткен» кылычтарды кимдер таңданып карабаган. Археологиялык казуулардан табылып, дүйнөгө белгилүү болгон алтындан уютулуп

жасалган бугу, куш, жейрен алган илбирс сыяктуу көркөм эстеликтер жалаң эле байыркы сактарга эмес, кыргыздарга да тиешелүү болгон. Кыскасы, кыргыздын байыртан өнүгүп келген керемет кол өнөрчүлүгү, материалдык маданияты Борбордук Азия аймагындагы уникалдуу феномен. Мындай өнөргө эгедер ата-бабаларыбыз менен кийинки тукумдар сыймыктанууга акылуу жана ошондой эле, бул өнөрдү унуткарбай татыктуу улантууга, өстүрүп-өнүктүрүүгө милдеттүү.

Эне тили – улуттун жүрөгү, эгер бул жүрөк токтосо, улут өзүнүн жашоосун токтотот же Мамлекеттик тил – таалим-тарбиянын туусу.

Улуттун улут экенин, кыргыздын кыргыз экенин билгизген башкы көрсөткүч – эне тил. Кыргыз тилибиз – улутубуздун жүрөгү. Кан тамырында жүтүрүп, көөдөнүндө согуп турган эне тили – жүрөгү токтосо, улут улут катары жашоосун токтотот. Эне тилин жоготкон, унуткан адам – тирүү өлүк, маңкурт, экономикалык макулук. «Эне тилин билбеген, элин сүйүп жарытпайт» (Байдылда) деген накыл бекеринен эмес. Жогоруда айтылгандай, «Тилиңди бурба» - деген насаат ата-бабалардын муундарга айткан биринчи насааты болгон. Демек, түп маанини туюнсак, эне тилибиз ар бир алатоолук атуулдун ар намысы, сыймыгы, жашоосунун маңызы, дүйнөгө көрсөтө турган «улуттук паспорту» (Э.Ибраев). «Күчтүүбүз ата журттун кучагында, калкымдын уюткулуу дили менен, биз элбиз, биз инсанбыз, биз улуттук, алатоолук кыргыздын тили менен!» Дал ушундай философияны, улуттук идеяны бекем тутунуп жашаган, мамлекеттик тилдин кызматы үчүн тикесинен тик турган намыскөй атуулдарды өстүрүп чыгаруу мүдөөсү тарбия ишинин өзөгүн аныктап, ар дайым активдүү аракетте турса, анда мындай менталдуулук – республикабыздын дүйнөлүк цивилизация көчүнө өз жүзүн сактап кошулушунун өбөлгөсү болмок. Биздин кыргыз элибиздин өлбөс-өчпөс табылгасы, көөнөрбөс мурасы, рух кенчтери, улуттук байлыгы, укумдан-тукумга, муундан-муунга, атадан-балага, баладан урпакка адеп-ахлак, таалим-тарбиянын алкагында жете турган түгөнгүс байлык – бул бабалар түзгөн элдик, улуттук мурас. Рухка биринчи маани берген кыргыз калкы өзүнүн тарыхый жашоосунда кош аяктуу пендеге

адам болуунун жолун, шартын көрсөткөн моралдык-этикалык дөөлөттөрдүн бүтүндөй бир системасын иштеп чыккан. Эл жазуучусу Кеңеш Жусупов бизге жеткен улуттук тарыхый-көркөм маданий мурастарды, адеп-ахлак нускаларды, осуяттарды жана калкыбыздын моралдык практикасын терең талдай отуруп, ошол дөөлөттөр системасын төмөндөгүчө жалпылап, жыйынтыктап, алдыбызга тартат. Таанышыңыз: *«Жер – Сууну ыйык тут, боордоштой ылым сана, шайкеш жаша. Жер-энени көзүң менен көрүп, жүрөгүң менен таанып, аны ыйык сакта. Тең бөлгөндү Теңирим сүйөт, ата-бабанын арбагына, улуу касиеттерине сыйын! Алар сенин колдоочу жана жол көрсөтөрүң. Бабаларга жана келечек муунга төлөмөрсүң. Берегилерди жадыңа түй: дайыма кишичилик милдеттериңди (адамкерчилик) бил. Адал жаша. Оюңду тазарт. Адептүү бол. Ичиң тар болбосун. Бар-жокко каниет, топук кыл. Ыймандуу, боорукер, жоомарт, ак көңүл бол. Арам ойдон, арамдыктан кач, карасанатай болбо. Намыскөй бол. Намысты өлгөнчө колдон түшүрбө. Жерди корго, тууңду сакта. Дос, душманды айыр. Бал сөзгө, жалтырак дүнүйөгө алданба. Антты бузба. Салт, наркты сакта. Атаны, улууну урматта. Улууга сый, кичүүгө урмат көрсөт. Акылмандык – калканың. Акылга баш ий, жакшыга жанап. Сөз кунун баркта. Кан сөзүн, эл сөзүн, атанын жана улуунун сөзүн эсерге таштаба. Башканын никесин бузба. Энени, аялзатын сыйла. Калыс бол. Чынчыл бол. Өзгө, жатка болсун акыйкаттан тайба, ушак, калп айтпа. Ач көз болбо. Башканын дүйнөсүнө көз артпа. Сабырдуу бол. Кыялыңды оңдо. Ачууңду бек карма. Ниет пейлиңди таза алып жүр. Жаман ойдон, жаман жолдон кайт. Адамга, кыбыр эткен тирүү жанга жакшылык жаса. Тирүүлүктү ая. Жабык көзүңдү ач, устатыңа ишен. Акыл көкүрөгүңдү өзүң жар. Дүйнөнү өзүң тааны. Өзүңдүн оюң менен ишиңди тең, таза алып жүр. Аалам жашоосу чексиз. Адам өмүрү кыска, узак да. Сен өз жолуңду тап. Теңир колдосун!»* (Кеңеш

Жусупов. Кыргыздардын байыркы маданияты. – Бишкек, 2006, 63-64-б.) Мына, кыргыз элинин моралдык улуу кодекси. Өзүнүн универсалдуулугу менен айырмаланган бул кодекс, керек болсо дүйнөлүк ыйык китептер «Куран» менен «Библиянын» негизинде жата турган асылнарктар го. Бул моралдык осуят-кодекс кыргыз элинин улуу эл экенин айгинелейт. Ушул кодекс кечөөкү патриот, гуманист ата-бабаларыбыздын жүрүм-турумунун регулятору болуп келген жана тарыхтын «аяздуу бороон-чапкындарында» улутубузду аман-эсен сактаган башкы тиректерден болгон. Бүгүн да ушул кодекс таалим-тарбиянын мазмунун аныктоого тийиш жана эгер ушул моралдык баалуулуктар менен тарбиялануучуларыбыздын жан дүйнөсүн асылдандырууга жетише алсак, анда бул суверендүү ата журтубузду нраваларынын жакшыртышынын жана анын жаркын болочогунун кепилдиги болмок.

Кыргыз тилин – улуттук тилибизди келечек муунга өзүнүн таалим-тарбия ишинде толук кандуу реализацияланышын күтүп жаткан мазмундук потенциалды, үй-бүлө, бала бакча, мектеп, лицей, колледж, институт, университет жана башка коомдук, мамлекеттик, мекеме-уюмдар, структуралар аркылуу максатка багытталган түрдө, эффективдүү пайдалануунун, окутуунун, үйрөтүүнүн, көз караштык позицияга айлантуунун, жан дүйнөгө сиңирүүнүн ырааттуу системасын, механизмдин түзүүнүн камын көрүү биринчи даражадагы милдет. Сөзүбүздүн жыйынтыгында, баба сөзүнүн өлбөс-өчпөс ыйыктыгын үйрөнүү менен аз да болсо топтолгон мурас булактарындагы таалим-тарбияны келечек муунга жеткирүү менен колдоно билүү ыкмаларына жетишүүгө аракет кылып келбиз. Өткөндүн жакшылык булактарын, азыркынын урпагына жеткирүү көпүрөсүнө, аз да болсо ар бирибиз өз салымыбызды кошсок, мекен, эл-журт, коом ар бир инсандын, муундун келечегине көмөк көрсөткөн болоор элек.

Адабият:

1. Шергелдиева А. Адеп башы элдик мурастарда [Текст] / А. Шергелдиева. – Кант, 2005.
2. Байгазиев С. Ата мекендик жана дүйнөлүк этика [Текст] / С. Байгазиев. – Б., 2007.
3. Бекенбай А. Тарбия назарияты [Текст] / А. Бекенбай. – Ош, 1996.
4. Шакиров М. // Ак Башат. – 2006. - № 1.

5. Шери уулу Ж. Адабият тааныткыч [Текст] / Ж. Шери уулу. – Ош, 1993.

6. Рысбаев С.К. Максаттуу окутуу аркылуу окуучулардын тилдик- коммуникативдик жана маданий – рухий компетенттүүлүгүн өстүрүү [Текст] / С.К. Рысбаев // КББАнын кабарлары. – 2009. - № 1.

Мухаммед Гундогду – преп. БГУ

ОКУУЧУНУН ТАБИГЫЙ ИЧКИ ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ЖӨНДӨМДҮҮЛҮГҮ

ЕСТЕСТВЕННАЯ ВНУТРЕННЯЯ ТВОРЧЕСКАЯ СПОСОБНОСТЬ УЧАЩЕГОСЯ

Бул макалада окуучунун табигый ички чыгармачылык жөндөмдүүлүгү - интеллектинин ички структурасы классификацияланып берилген.

Мектеп курагындагы өспүрүмдүн адамдык ички табигый жөндөмдүүлүктөрүнүн, анын ички потенциалдык ресурстарынын кенчи катары анын табиятынан калыптанып жүрүп олтурган шыгын мектеп курагында сбактарда, ар кандай мектептен, класстан тышкары иштерде, кружоктордо өнүктүрүү натыйжалуу өбөлгөлөрдү түзөт. Ар кандай курактагы адамдын табият берген ички жөндөмдүүлүк болот, ал эми мектеп курагындагы окуучунун жөндөмдүүлүктөрү аны тынымсыз калыптандырууга, өнүктүрүүгө абдан эле муктаж абалда болоорун педагогдор менен психологдор дайым айтып келишкен. Айталы, белгилүү окумуштуу Говард Гарднер “Көп түрдүү интеллект” деген теориянын үстүндө өмүр бою эмгектенди. Анын түшүнүгүндө, интеллект, ар кандай адамдын толуп жаткан жөндөм-шыгынан улам пайда болгон жөнөкөй эле феномен эмес, ал ошол адамга берилген жөндөм-шык, чыгармачылыктан кыйла мурда пайда болгон татаал көрүнүш. Интеллектин көптөгөн түрлөрү болот, алардын айрымдары гана чыгармачылык менен тогошпосо, көпчүлүгү андан кыйла алыс, өз алдынча турган түшүнүктөр.

Мектеп окуучусунун табигый жөндөмү анын чыгармачылык жөндөм-шыгы сыяктуу эле дайым өсүп-өнүгүп туруучу көрүнүш, албетте, аны өнүктүрүү үчүн педагогикалык шарттардын болушу зарыл. Психологдор мектеп курагындагы өспүрүмдүн чыгармачылык шык-жөндөмүн анын акыл-эси менен байланыштырып, табигый нерсе катары карашса, педагогдор аны калыптандырып алууга болоорун айтышып, педагогикалык процесс менен байланыштырышат. Окумуштуулар бул маселеге айрыкча сексенинчи жылдардын

биринчи жарымында көбүрөөк кайрыла башташты, анткени 1983-жылы Г.Гарднердин “Акыл алкактары: көп түрдүү интеллект теориясы” деген китеби жарык көргөн эле. Ал интеллектин адамдын акыл-эсинен да жогорку баскычка коюп, чыгармачылык тууралуу айтпаса да ошондой шык-жөндөм менен болгон тыгыз байланышын айтат, окумуштуу интеллектин ички структурасын кадимкидей классификациялайт. Биз муну мектеп курагындагы өспүрүмдүн табиятынан бери калыптанып келе жаткан ички жөндөмдүүлүгү катары карайбыз да анын айрым жактарына кененирээк токтололу.

1. Мектеп курагындагы өспүрүмдүн табигый ички жөндөмдүүлүктөрү. Табигый жөндөмдүүлүктүн мындай түрү, айрыкча мектеп окуучусунун эркинин күчтүүлүгүн, көз карандысыздыгын көрсөтөт. Андай окуучу өзүнүн артыкчылык жактары менен кемчилдиктерин айкын билет. Ага сырттан эч кандай тоскоолдуктар, мугалимдин же эне-атанын көрсөтмөсү болбосо, коюлган тапшырманы ойдогудай аткарат. Ал ар кандай кырдаалдарда өзүн-өзү башкара билет, жооптуу тапшырма болсо, жалгыз иштегенди жактырат. Сурап калсаң, өзүнүн учурдагы абалын, сезимин так сүрөттөйт, өзүнүн кадырын билет, классташтары да аны менен дайым эсептешет. Мындай бала жашынан искусство чыгармалары менен көркөм адабиятка жакын келип, өзүнүн келечектеги кесибин да жаштайынан аныктап алган. Ал келечекте же психолог, же мугалим же тарбиячы болот, сезимтал келет.

2. Окуучунун кыймылына, аракетине байланышкан ички табигый жөндөмдүүлүктөрү. Ички табигый

жөндөмдүүлүктүн бул түрү дене-бой кыймыл-аракеттерине жана организмдин түзүлүшүнө, ошону менен бирге мээнин дене-булчуң кыймылынын башкаруу кыртышына түздөн-түз тиешеси болуп, демек, акыл-эстин өөрчүшүнө да таасирин берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ. Ал көндүм-адаттар, тажрыйба аркылуу калыптанат да баланын жашынан бийге кызыккандарга, кандайдыр бир окуяларды туурап көрсөтүү, окшоштуруу жөндөмү барларга, актерлорго жана спортчуларга айрыкча тиешелүү болот. Мындай интеллектке ээ болгондор спортто жакшы натыйжаларга жетишет. Башкалардын жаңсоо кыймылдарын, ишаараттарын (мимика), баскан-турганын так өзүндөй кайталап туурай алышат, мындай жөндөм-шык, айрыкча, он эки – он алты жаш курактагы өспүрүмдөрдө активдүү өнүгөт. Ал эми андай бала мындан жашыраак курагында, айталы, алты – он жаш курагында, нерселерди, буюмдарды, жадесе, татаал конструкциядагы буюмдарды чачып, кайрадан жыйнап алууга маш келишет. Андайлар көбүрөөк кыймылда болушат да чуркаганды, секиргенди, атырылганды жакшы көрүшөт. Ар кандай кол өнөрчүлүк жумуштарына да шыктуу болушат.

3. Мектеп курагындагы өспүрүмдүн натуралисттик жөндөмдүүлүктөрү. Муну айрым психологдор “табият таанучулук жөндөм-шык” деп да жүрүшөт. Мындай жөндөм-шыгы көбүрөөк өнүккөн өспүрүм балдар мектеп курагына келгенде табият, жаратылыш, табигый көрүнүштөргө, жаныбарлар менен өсүмдүктөргө абдан кызыгышат. Булар жаратылыш дүйнөсүн түшүнө алышат, мүнөзү боюнча да жароокер келишет. Айлана-чөйрөдөгү ар кандай кубулуштарды, белгилерди так, даана ажыратып, жадесе аларды өз алдынча эле классификациялай алышат. Мектеп курсунун табияттаануу предметтерин (физика, математика, химия, биология, география) жакшы өздөштүрүшөт.

4. Мектеп курагындагы окуучунун логикалык-математикалык ички табигый жөндөмдүүлүктөрү. Мектеп курагындагы, ал эми айрым балдар мектепке чейин эле эсептегенди, сандар менен иштегенди жакшы көрүшөт, искусство, көркөм чыгармаларга анчалык деле кызыгышпайт. Жаштайынан математикалык түшүнүктөргө, жөндөм-шыктарга ээ болушуп, логикалык тапшырма-

ларды, баш катырмаларды (ребус, кроссворд, сканворд) чечкенди, шахмат ойногонду жакшы көрүшөт. Классташтарына же курсташтарына караганда булардын абстрактуу ой жүгүртүү жөндөмү жакшы өнүккөн абалда болот. Турмуштагы ар кандай окуялардын себеп-натыйжалык байланыштарын туура аныктап, мындай балдар практик болушат. Мындай окуучу улам класс жогорулаган сайын, өзү жетилген сайын ой жүгүртүү жөндөм-шыгын, математикалык шыгын улам арттырып отурат. Коюлган маселени, тапшырманы бат түшүнүп, туура чечимдерди кабыл алууга жөндөмдүү келет.

5. Мектеп курагындагы өспүрүмдүн вербалдык же лингвистикалык ички табигый жөндөмдүүлүктөрү. Мындай жөндөмдүүлүк ар бир адамдын бала кезинен бери мүнөзү жумшак, ар нерсени жүрөгүнө жакын кабыл алган, таасирденүүсү күчтүү адамдарда болот. Мындайларды табият талант жагынан да кем кылган эмес. Искусство чыгармаларын түшүнөт, таасирленет, кино, театр, көркөм адабиятка жакын. Көп окушат, айтылгандарды кунт коюп уга билет, аларды жакшы эстеп калат. Оозеки жана жазуу речи жакшы өнүккөн, сөзгө бай, чечен, айтканын так, таамай жеткиликтүү, ары түшүнүктүү кылып жеткире алат. Турмуштун ар кандай кырдаалдарында абалдан оңой чыгат. Жазанды, окуяны кооздоп, көркөмдөп оюнан чыгарып айтканды мыкты өздөштүрүп алышкан. Мындай чыгармачылык жөндөм-шыгы бар балдар келечекте акын, жазуучу, драматург, сценарист, режиссёр, же чыгармачылык менен иштеген кесиптерге ээ болушат.

6. Мектеп курагындагы өспүрүмдүн музыкалык же көркөмдүк жактан ички табигый жөндөмдүүлүктөрү. Өспүрүм курактагы адамдын чыгармачылык жөндөмдүүлүгүнүн мындай түрү көпчүлүктөрдө эле боло бербейт, бир класстан же бир группадан ашып кетсе эки гана адам чыгат. Андайлар музыкалык образдарды, анын ичинде бизди курчап турган табияттагы ар кандай добуштарды, үндөрдү таанууга жөндөмдүү келип, ыргак сезимине негизделген. Мындай окуучулар мектеп курагынан баштап эле таланттуу келишет, мүнөздөрү да жумшак болот. Ырлардын обондорун бир укканда эле эстеп калат, музыкалык аспаптардын биринде же бир нечесинде ойной алышат, мектеп хорунда,

өздүк көркөм чыгармачылык кружокторунан калбайт, анын активдүү катышуучусу же уюштуруучусу. Жашоосунда да ыргак менен кыймылдайт жана ыргак менен сүйлөйт. Башка жумуш жасап жатса да кыңылдап ырдап жүрөт, мындай интеллектке ээ балдар-кыздар келечекте ырчы, бийчи, композитор, актёр же чыгармачылык менен алектенген кесипти тандашат.

7. Мектеп курагындагы өспүрүмдүн визуалдык же мейкиндик жөндөмдүүлүктөрү. Мындай табигый ички жөндөмдүүлүккө ээ болгон окуучу жаштайынан эле көрүү элестери аркылуу ой жүгүртүп көнгөн, искусство чыгармаларына кызыгат, бирок тексттерге караганда карталарды, схемаларды, диаграммаларды, сүрөттөрдү жакшы түшүнөт. Фантазия менен жашап, ар дайым кыялданып жүрөт, ошонусу менен бир нерселердин элестерин түзүп алып, ошону улам өркүндөтүп, татаалдаштырып отурат, логикасы жакшы өнүккөн абалда болот. Сүрөттү жакшы тартып, моделдерди түзө билет, чыгарма окуса же картина көрсө, сөздөрдөн эмес, элестерден көбүрөөк таасир алат. Психологдордун пикиринде (Рубинштейн), мындай окуучулар “көз алдына элестетүү, көрүп кабылдоо сезимдеринен жана нерселерди даана элестетүү жөндөмүнөн өзү көз каранды болуп калышат, ал ички аң-сезимдик, кээде кыялдык образдарды түзүү менен тыгыз байланышкан интеллект”. Мындай окуучулар келечекте сүрөтчүлүк, скульптор, архитектор, ойлоп табуучу кесиптерин тандашат.

8. Мектеп курагындагы өспүрүмдүн коммуникативдик же инсандар аралык ички табигый жөндөмдүүлүктөрү. Ички табигый жөндөмдүүлүктүн мындай түрү жакшы өнүккөн балада анын башкалар менен болгон мамилесинен ачык көрүнүп, кызматташтыктын шартында башкалар менен биргелешип, ынтымакта иштөөдө, ар кандай адамдар менен бат тил табышууга көмөгүн көрсөтөт. Мындай окуучу классташтары, курдаштары менен кеңири баарлашканды жакшы көрүшөт, мүнөзү ачык, шайыр келишет. Ар кандай кырдаалдарда курдаштарынын ичинде лидер, башкаларга кеңеш бергенди, бир нерселерди үйрөткөндү жактырышат. Ар дайым башкаларга кам көрүп, анын кайгысына, кубанычына ортоктош болушат. Башкалар да мындайлар менен мамиле түзгөндү,

ага жакындаганды каалап турушат. Мындай интеллект айрыкча дин кызматкерлерине көбүрөөк мүнөздүү болгону менен окуучунун мектеп курагынан баштап эле элчи-дипломат же саясатчы болууга акырын даярдап коёт. Айрыкча, соңку мезгил, учурдагы социалдык шарт-жагдай мына ушундай интеллектеги жаштарга муктаж экендигин жашыруу болбойт.

Ошентип, биз мында мектеп окуучусунун өспүрүм курагынан баштап чоң турмушка аттанганга чейинки аны өмүр бою коштоп жүрүүчү креативдүү, чыгармачылык жөндөмүнүн анын ички интеллектти менен болгон байланышын карап, андай интеллекттин классификацияланышын да карадык.

Окумуштуу Говард Гарднер ырастагандай, интеллекттин биз жогоруда кеп кылган тигил же бул түрүнүн ачылышы, калыптанышы жана өнүгүшү ошол адамдын турмуш тажрыйбасына да байланыштуу болооруна ынандык, ал эми турмуштук тажрыйба деген ал адамдын мектеп курагынан баштап кийинки турмушунда тынбай жыйналып олтуруучу нерсе экенин биз билебиз. Ошол окуучу интеллектин тигил же бул түрүнө канчалык жакын болсо, анын окуп-үйрөнүү мүмкүнчүлүгү канчалык кенен жана жакшы болсо, ал окуучуда интеллектин аталган түрү да ошончолук жакшы өнүгөт. Демек, биздин оюбузча, интеллект өнүктүрүп туруучу, бапестеп багып алуучу жөндөмдүүлүк экен, ошону менен бирге ал ордунда токтоп турбаган, дайым кыймылда болгон көрүнүш экен.

Көп түрдүү интеллект теориясын мектепте колдонуу, ар бир окуучунун жеке айырмачылыгын, чыгармачылык жөндөм-шыгын эске алуу менен буга тыгыз байланышта болгон интеллектин тиешелүү түрлөрүн өнүктүрүү окуу-тарбия процессинин милдеттеринин башкысына айланышы керек деп ойлойбуз.

Кыргызстандын шартында мектептер канчалык көп түрдүү болсо (биз мында жалпы билим берүүчү кыргыз орто мектептерин, кыргыз-түрк “Себат” лицейлерин, кесиптик билим берүүчү гимназия-лицейлерди эске алып жатабыз), бул макалада жетекчиликке алган Гарднердин теориясын ошол мектептерде колдонуунун варианттары менен формалары, технологиялары да ошончолук көп түрдүү болушу мүмкүн. Жалпы билим берүүчү орто мектептин мугалими

же кыргыз-түрк мектеп-лицейлеринин мугалими менен тарбиячысы, профилдик-кесиптик билим берүүчү мектеп-гимназия-лицейлердин окутуучулары, жатак мектептердин тарбиячылары бул иште кыйшаюусуз жетекчиликке ала турган бир гана педагогикалык принцип бар, ал: окуу-тарбия процесси балдарга интеллекттин ылайыктуу түрүн өнүктүрүүнүн амалдарын туура тандоо жана тиешелүү тажрыйба алууга мүмкүнчүлүк берген усулда жүргүзүү принциби.

Биз мында кеңири анализге алган “көп түрдүү интеллект теориясы” окуу-тарбия ишинде канчалык таасирдүү болушу мүмкүн деген маселенин үстүндө ой жүгүртүп көрөлү. Мектептердеги окуу программасы менен тарбия пландары окуучуларга чыгармачылык жөндөм менен интеллекттин тиешелүү түрүн калыптандырууну талап кылуучу педагогикалык тажрыйбаны топтоого мүмкүнчүлүк бергидей кылып түзүлүшү эң башкы маселе. Тигил же бул предметти окутуучу мугалимди эле алып көрөлү. Ал келерки сабагынын планын жана теманы өздөштүрүүгө натыйжалуу мүмкүнчүлүктөрдү берген формаларды, ыкмаларды ойлонуп жатып ушуга зарыл болгон бир катар суроолорго жооп алышы керек, аларды ал өзү табат. Айталы, сабакта теманы натыйжалуу түшүндүрүү үчүн окууну, жазууну же оозеки айтып берүүнү кантип уюштурсам болот? Сандарды классификациялоону, татаал амалдарды, эсептөөлөрдү кандай жолдор менен пайдаланам? Элестетүүнү, түстү, графиканы, сүрөттөрдү, искусствону кантип пайдалансам болот? Музыканы, үндөрдү, ритм менен рифманы, кыймылды, жест менен мимикаларды кантип колдонсом болот?

Жеке тандоо менен жеке иш үчүн убакытты, классты майда топторго бөлүүнү, окуучуларды түгөйлөшүп иштөөсүн камсыз кылууну, жалпы талкууну кантип уюштурсам болот? Ар бир окуучунун жеке жөндөмүнө кантип ылайыкташсам болот? Ар бир окуучунун кабыл алуу жөндөмүнө ылайык кандай тапшырмаларды даярдоо зарыл? Алардын чыгармачылыгын, өз алдынчалыгын өнүктүрүү үчүн кандай форма, технологиялардын пайдасы көбүрөөк?

Мындайда эң оболу предметчи мугалим окуучулары эмне билишээрин жана эмне жасай алышаарын так, анык билиши керек, окуучуларынын жакшы өздөштүргөн маселелерине, күчтүү жактарына таянып, ал эми начар, чабал жактарын өнүктүрүү менен жөнөкөйдөн-татаалга, жеңилден-оорго жетелеген дидакт болушу керек. Окуучунун интеллекттин чыгармачылык жөндөм катары кабыл алып, ошол чыгармачылыкты өнүктүрүүнүн педагогикалык-психологиялык шарттарын билгичтик менен пайдалануусу талап кылынат.

Мектеп окуучусуна билим менен тарбия берип гана чектелбестен, анын чыгармачылык жөндөм-шыгын, ичинде ойгонбой катылып жаткан талантын ойготууну да көздөгөн мугалим менен тарбиячы адамдагы мына ушундай интеллекттин бар экендигин эсине алып педагогикалык ишмердүүлүгүндө ар дайым жетекчиликке алып жүргөнү максатка ылайык. Себеби мектеп курагындагы окуучунун жеке ички жөндөмү, анын чыгармачылыгы интеллект менен тыгыз байланышта болоорун ар бир педагог билет, билиши керек.

Турдугулов А.Т. – д.филол.н., проф. КНУ

РИТОРИКА КАК ОСОБАЯ ФОРМА ХУДОЖЕСТВЕННОЙ РЕЧИ АКЫНОВ-ИМПРИВИЗАТОРОВ

В статье рассматривается общие филологические, философские и лингвистические вопросы риторики как форма художественной речи. Автор анализирует данный вопрос из позиции современной трактовки и предприняты попытки классифицировать в лингвистическом аспекте.

В предыдущей статье нами были приняты попытки раскрыть сущность риторики как отрасль лингвистики, как один из

приёмов ораторской речи, имеющей прямые отношения к поэтике, к теории литературы и эстетике [1]. Там же рассмотрели историю

риторики, начиная с древних времен (от Коракса) до 60-х годов XX века в разрезе развития в теоретическом плане. В этой же статье, пожалуй, рассмотрим риторику как способ и форму выражения художественной речи и как средство достижения поэтичности, как средство создания художественной речи вообще, с помощью риторических операций риторических фигур.

Риторику история которой уходит вглубь веков (нами рассмотрены основные этапы ее развития), в двадцатом веке постигла судьба еще более забытой дисциплины. Ученые многие годы (в данном случае, до шестидесятых годов риторику схоластикой – набором приемов ораторской речи, не имеющей прямого отношения ни к поэтике, ни к теории литературы, ни тем более к эстетике. Однако во второй половине XX века точки зрения к этой проблеме намного изменились: сначала на Западе (А. Греймас, Г. Гадамер, Р.Барт, Р. Яусс), затем в России (М. Поляков, Ю. Лотман, П. Гринцер), благодаря которым риторика становится формой, способом и средствами художественной речи, а с точки зрения эстетики – риторикой художественной речи и поэтикой художественной реальности.

В 60-е годы берут начало своего развития структурализм, семиотика, рецептивная эстетика, герменевтика, теория художественной коммуникации, культурология, вопросы стиля, художественности. Все это возобновило и обострило интерес к риторике. Теперь риторика выступает как способ обогащения художественного мышления стилистической окрашенностью и концептуальной насыщенностью, “идейно-эмоциональной действительностью и убедительностью” (Д.Карнеги).

Прежде всего следует различать риторику как особенность художественной речи, как форму, способы и средства художественной речи, как раздел науки, изучающей фигуры этой речи. Ведь речь - это и устная, и письменная форма в семиотическом значении, то есть речевая деятельность на

основе не только вербального языка, но и языка живописи, кино, театра, музыки, хореографии, архитектуры и других видов искусства.

Она выступает в качестве творческого инструмента художественного мышления, способствующего созданию

стиля художественной речи. Риторика нацелена на постижение специфики художественного языка и средств его создания.

Теперь рассмотрим риторику как логику художественной мысли и как средство создания художественной речи. При этом, прежде всего нам нужно выделить два аспекта, на наш взгляд, основных - это риторические операции и риторические фигуры.

Еще в ранних творениях искусства создавались элементы образного мышления. Уже первообразы искусства – свинкс, кентавр, орнамент – были продуктами конкретно-чувственного мышления. Иными словами, риторика накапливает набор художественных клише, которые в творческом процессе используются для нахождения речевых форм описания, формирования художественной реальности. Благодаря риторическим фигурам, художник достигает своей цели: художественной мысли, выраженной художественной речью, которая рисует художественную реальность. Картина мира, осознаваемого человеком, зависит от характера стилистической окрашенности языка, то есть от использования в нем риторических фигур. Язык определяет то, как человек воспринимает и понимает окружающий мир. М. Поляков дал риторическое истолкование этого феномена, подчеркнув, что риторические фигуры “являются той образной сеткой, которая не только накладывается на мир, но и определяет его художественное видение” [2].

Риторические операции основываются на трех свойствах художественного текста:

1. Членимость художественной речи на все более и более мелкие единицы. Это характерно особенно для творчества акынов – импровизаторов, которые во время поэтического состязания (айтыш), прямо - таки членят свою на мелкие единицы с помощью импровизаторского искусства.

2. Соотносимость художественного текста с его стилистически бесцветным, чисто информативным вариантом, это явление тоже можно проследить в поэтических состязаниях акынов – импровизаторов. Риторические фигуры существуют лишь постольку, поскольку они противопоставлены норме “принятого употребления” (Ц. Тодоров).

3. Избыточность текста. Для надежности коммуникации язык как бы подстраховывает

себя тем, что содержит не только необходимые и достаточные для передачи сообщения единицы, но и такие, которые хотя и помогают усвоению смысла сообщения, однако не обязательны для его понимания.

У кыргызских акынов – импровизаторов это один из необходимых приемов составления художественного текста, он часто пользуется такими готовыми стихосложениями, дабы готовить себя, либо еще крепче и шире дополнить сказанное. Избыточен не только литературный язык, но и язык других видов искусства. Язык театра складывается, например, из нескольких знаковых систем: речь актера, его жесты и мимика, музыкальное и звуковое сопровождение, костюмы и грим, свет, цвет, декорации и т.д. Все эти “компоненты языка” дополняют друг друга, создавая большую информативную избыточность. Импровизаторское искусство особенно еще и тем, что ему свойственен синкретизм.

Риторические операции, с помощью которых создается художественный текст, включают в себя два элемента: а) создание отклонений - автор творит, осложняя текст и отклоняя его от минимальных средств; б) редукция: тут уже не поэт – импровизатор перед аудиторией (или манасчи), а сам слушатель или зритель в процессе восприятия сводит сложный текст к простому, тем самым и смысл понимает и красноречие автора замечает...Риторически обработанная речь тем самым требует активного творческого восприятия.

Импровизаторское искусство - всегда целенаправленное речевое воздействие, использующее целый арсенал риторических фигур, что диктуется самой образностью художественного языка. Без риторических фигур не бывает искусства вообще. Значимое отсутствие фигуры в художественном тексте есть также фигура. Отсутствие метафор, сравнений и других фигур в стихотворении Барпы Алыкулова “Шамал”, Токтогула “Дүнүйө”, Жещижока “Аккан суу” придает этому лирическому презнанию форму безыскусной откровенности и поэтичности. В древних книгах по хореографии индусы описали более ста риторических фигур танца, с помощью которых можно музыкально - пластическими движениями, жестами, мимикой - выразить любую художественную мысль.

В качестве риторических основных фигур можно выделить: *метафору* – семантическое замещение по сходству; *метонимию* – замещение по сложности, ассоциации, причинности; *синекдоху* - замещение на основе количественных отклонений или причастности. Скажем так, если в литературе – метафора, в кино – метонимия, по своей природе – мышление. Или же по теории А. Потебни, “поэзия - всегда иносказание”. Итак, классифицируем риторические фигуры таким образом:

1. Морфологические – это знаки и слова.
2. Синтаксические – это смысл грамматических кодов.
3. Семантические – это смысл художественной речи.
4. Логические – это принципы мышления.

Морфологический тип риторических фигур возникает на основе отклонений от морфологической нормы, т. е. знаки и слова полностью деформируются и заменяются другими. Например; эпентеза (вставка) – риторическая фигура, возникающая путем добавления в середине знака лишнего слова. Это художественное средство применяется при создании карикатурного портрета или шаржа. В этот тип риторических фигур входит также синонимия, неологизмы, архаизмы. Цитирование иностранных слов также может быть риторической фигурой. А диалектизмы, используемые автором, выполняют функции риторических фигур. Это часто встречается в стихах Барпы Алыкулова, Молдо Нияза. Каламбур, анаграмма, палиндром – тоже средства, с помощью которых создается риторическая фигура первого типа.

Второй тип риторических фигур (синтаксических) возникает на основе отклонений от синтаксической нормы, при этом автор воздействует на форму предложения, изменяет его грамматическую структуру. В этот тип риторических фигур входят: эллипсис (художественно – выразительный прием), амплификация (перечисление или нагромождение), силлепсис (нарушение правил морфем или синтагм по роду, числу, лицу или времени), хиазм (фигура в плане композиции в стихах), параллелизм (одна из строк по своему синтаксическому построению повторяет другую), инверсия (изменение порядка под-

лежащего, сказуемого, обстоятельств времени и места).

Риторические фигуры третьего типа (семантические) строятся на основе “семантических сдвигов”, замены одного смыслового содержания другим, например, это синекдоха и антономазия, метафора и сравнение, метонимия и оксюморон.

Четвертый тип риторических фигур возникает на основе отклонений от логической нормы. Они строятся на основе сознательно-го использования полисемии. Это антитеза (противопоставление различных, резко контрастных явлений), наложение (употребление слова одновременно в прямом и переносном значении), гипербола и литота, аллегория (иносказание, перенос значений одного

круга явлений на другой, перенос по сходству), эвфемизм (замена грубого, запретного, неприличного более мягким, приличным, приемлемым к этике и эстетике), антифразис и отрицание...

Итак, подводя итоги, можно отметить, что риторические фигуры – более ранние формы мышления, чем схожие с ними научно – логические силлогизмы.

Подробный литературно-лингвистический анализ текстов стихов кыргызских акынов – импровизаторов, творивших искусство в устной форме, использовали широкий арсенал типов риторических фигур и форм, тем и обеспечили высокую художественность, эстетичность и поэтичность речи.

Литература:

1. Турдугулов А.Т. Акындык поэзиядагы риториканын функциялары (Функции риторики в акынской поэзии) [Текст] / А.Т. Турдугулов // Известия ВУЗов. – 2004. - № 5. – С. 131-135.
2. Поляков М.Я. Вопросы поэтики и художественной семантики [Текст] / М.Я. Поляков. – Москва, 1978. – 144 с.

Рысбаев С. – д.п.н., профессор КАО

БАЛАНЫН КИТЕП ОКУУСУН УЮШТУРУУ МАСЕЛЕЛЕРИ

ОРГАНИЗАЦИЯ ЧТЕНИЕ КНИГИ РЕБЕНКА

Бул макалада баланын китеп окуусун уюштуруу маселелери, окууга кызыктыруучу технологиялардын өзгөчөлүктөрү кеңири жазылган.

Баланын окуу ишмердиги – кеп ишмердигинин төрт түрүнүн ичинде айрыкча орунду ээлейт. Мында ал репродуктивдүү ишмердик болгону менен, бала окуу аркылуу дүйнөнү кабыл алат, чөйрөнү таанып-билүүсү өсөт. Окуу аркылуу таанытуучулук маанилүү маалыматтарды алат жана тарбиялык таасир берер сезим-туюмдарга туш келет. Сөздүк кору байыйт, анын маанилерин түшүнөт, кеп байлыгы артат, логикасы кеңейет, ой жүгүртүүсү калыптанат, сонунда сүйлөө ишмердигине багыт алат. Байкаган адамга баланын окуу ишмердиги анын сүйлөө ишмердиги менен тыкыс байланышта өнүгөт жана аны андан ары улантат. Ошентсе да, баланы окууга үйрөтүүдөн көрөкчө, акын А.Блок «педагог үчүн баланы ишке эмес, сүйлөөгө үйрөтүүдөн өткөн кыйын нерсе

болбойт» деп айтмакчы, мугалим баланы сүйлөө ишмердигине үйрөтүүдө кыйла кыйынчылыктарга туш келет. Анткени мында шартта педагогикалык-психологиялык кыйла татаал процессор бирге жүрөт, т.а. окуганы тууралуу сүйлөп берүүсү үчүн адегенде баланын окуганына көңүлүн буруусу, окуганынын үстүндө ой жүгүртүүсү, аны түшүнө билүүсү, окуяларды талдай алуусу, окуганынан жыйынтык бүтүм чыгарууга жетишүүсү, окуганын кайра өз сөзү менен айтып берүүсү, ал үчүн тиешелүү сөз каражаттарын тандай билүүсү, бирдиктүү ой корутундусун чыгарып, эсинде негизги ойду сактап калуусу сыяктуу уланмалуу татаал процесстер жүрөрүн психология илими далилдеген.

Баланы окууга үйрөтүүнүн жолдору кыйла көп. Ал көптөгөн окумуштуулар, мисалы:

Я.Коменский, А.Дистервег, К.Ушинский, А.Макаренко, В.Сухомлинский, ошону менен бирге, кыргыз окумуштуу-методисттеринен алгач ирет С.Турусбеков, кийин профессор К.Иманалиев ж.б. илимий жактан негиздешкен. Айрыкча, соңку жылдары баланын китеп окуусуна көп көңүл бөлүнүп, окуу гана баланын интеллектуалдык жактан өнүгүүсүнө өбөлгө түзүүчү негизги каражат экендиги баса айтылууда. Эл аралык «Р.Отунбаевнын демилгеси» фондунун булл багытта жүргүзүп жаткан иштери да эске аларлык болууда.

Деги эле, практикада китеп окуунун негизги **эки жолу айрыкча белгилүү**, анын биринчиси – **биргелешип окуу**, албетте, бала менен эне-атанын жана мугалимдин, экинчиси – **өз алдынча**, баланын өз алдынча окуусу.

Биргелешип окууда, ири алдыда эмне эске алынат, мисалы: баланын мугалим менен бирге окуусу же жана баланын ата-энеси менен үйдө бирге окуусу көңүлгө түшөт. Албетте, биргелешип окуу ишмердиги-баланын алгач ирет окуу ишмердигин уюштуруудагы жана ага калыптандыруудагы маанилүү этап болмокчу. Анткени бала адегендеги окуу ишмердигине киришүүдө класстамугалимдин же үйдө ата-эненин жөлөгүнө айрыкча муктаж болмокчу жана ал мезгил баланын өз алдынча окуу ишмердигине ээ болуунун биринчи этабы, т.а. пайдубалы катары кызмат кылмакчы.

Ал эми баланын **өз алдынча окуу ишмердиги**-анын аң-сезимдүү түрдө окуу ишмердигин өз алдынча уюштура билүүсү калыптанган соң өнүкмөкчү. Бул учурда баланын окууга болгон ички муктаждыгы жаралып калган болот. Ал кезде В.Сухомлинский айткандай, «окуу баланын кубанычына айланат», «окууга болгон ички муктаждык жаралат», «окуу бала үчүн зарыл муктаждыкка айланат». Андай болсо, ал окуу бала үчүн «пайдалуу окуу» (А.Дистервег) ишмердиги гана болмокчу.

Мындай көрүнүш – бала үчүн гана эмес, бала тиешелүү болгон улут үчүн да, ал жашаган коом үчүн да маанилүү, анткени ошондой окумал муундун калыптанышы – албетте, улуттун интеллектуалдуу деңгээлине оң таасир этер абалдын жаралышын камсыз кылмакчы.

Анда эмесе, бул ирет баланын биргелешип

окуу ишмердигин уюштуруу туурасында кеп кылалы.

Биргелешип окуунун алгачкы убактарында эске алар төмөндөгүдөй жагдайлар түзүлөрү түшүнүктүү, т.а. ал – **окуунун максатын унутта калтырбоо зарылдыгы менен** байланыштуу. Баса, бала эмне үчүн окуу керек?

1. Окуу көндүмүн калыптандыруу үчүнбү?

2. Шар, көрктүү окууга машыктыруу үчүнбү?

3. Сөзүн өстүрүү үчүнбү?

4. Тарбиялык жактан таасир этүү үчүнбү?

Окууда мына ушундай максаттарга жараша, ар биринин мүнөзүнө ылайык иштөө керектигин сөзсүз эске салуу кажет. Мисалы: эгер үйдө ата-эне **баланы окуу көндүмүнө калыптандыруу үчүн китеп окуп берсе**, алар төмөндөгүдөй учурларды көңүлгө алуусу шарт. Мисалы: каармандарынын үнүн тууроо, кебетесин же кыймылын элестетүү, баланын көңүлүн айрым тыбыштарды, муунду, сөздү туура айтууга буруп, айрым сөздөргө логикалык басымдын туура коюлуусун эске алуу ж.б. Эгер мектепте мугалим **шар, көрктүү окууга көнүктүрүнү максат кылса**, үндү өтө бийик чыгарбай, жумшак, коңур чыгарып, окуу темпин мазмунага ылайыктап, жай, жагымдуу добуш менен, айрыкча, ыр түрүндөгү чыгармаларды окуп берүү же жомок айтып берүү ылайыктуу болмокчу. Мында каармандардын кебине, алардын кыял-жоругуна ылайык сөздөрдү, сүйлөмдөрдү образдуу, көрктүү окуу айрыкча дидактикалык маанилүү кызмат аткармакчы.

Ал эми **тарбиялык жактан таасир көрсөтүү үчүн окууда** каармандарынын оң жана терс кыялдарын көңүлгө алуу, алардын жүрүм-турумуна баа берип отуруу, ал аркылуу тарбиялык таасир берүүчү учурларына басым коюу, сөз, мимика жана кыймыл менен мазмунду ачып берүү иш-аракеттери аткарылат. Ошону менен бирге, **сөз өстүрүү максатында окулган болсо**, сюжеттеги каармандардын кыймыл-аракеттери менен сөздүн, кырдаал менен сөздүн жана ошондой эле, мазмун менен сөздүн айкалышына баланын көңүл буруу, ар бир сөзгө басым жасоо, сөздүн маани-маңызын, күчүн сездирип, кептеги ролун ачып, кырдаалга жараша аткарган

кызматын жест жана мимика, анан да кыраат менен түшүндүрүп, элестүү, сезимдүү окуу ылайык келмекчи.

Ушул айтыылгандарды синтездеп келип, балага китеп окуп берүүнүн жолдору, методикалык ыкмалары кандай болору түйшөлүүгө, анны издгө туура келет. Анда сөзсүз түрдө, ири алдыда, жай окуу, элестүү окуу, образдуу окуу, көрктүү окуу, эмоционалдуу окуу жана сонунда түшүндүрүп окуу технологияларын эске салбай койбойбуз.

Кантсе да, кандай максатта болсо да, окуу процессин кантип уюштуруу маселеси негизгилерден болмокчу. Эми сөз кезегин ушул жагдайларга буралы.

Окууга кызыктыруу төмөндөгүдөй технологиялар менен ишке ашмакчы.

1. Ээрчишип окуу. Окуунун бул ыкмасы мугалим же ата-эне баланы китеп окуу көндүмүнө үйрөтүүнүн алгачкы жолу болуп саналат. Ошонусу менен ал жалпыга белгилүү жана дамаамат практикаланып келүүдө. Анда, адегенде, мугалим (же ата-эне) аңгемени (же жомокту) окуй баштайт, мугалим (же ата-эне) баланы артынан кайталап, тура, муундап же сөздөп, көрктүү, сезимдүү окууну суранат. Бала мугалимди (же ата-энени) ээрчип, окууну улантат, мында мугалим (же ата-эне) баладан өзүнүн артынан сүйлөмдөрдү туура, так окуусун гана эмес, окуганынын мазмунун түшүнүп отуруну тапшырат. Ал үчүн сөз эмне тууралуу болуп жатканына мерчемдүү кезде (аюзацтарда, эпизоддордо), атайын токтолуп, кайталап, ойду суроо-жооп менен бекемдеп, суроо-жооптор менен алым сабак аңгемелешүү жүрүп отурат. Ээрчишип окууда ушундайча окуу техникасы эң жакшы пайда берет.

2. Укканынын окуу. Окуунун бул түрүндө мугалим же ата-эне бала менен бирге окуй турган китеп, анын мазмуну тууралуу алдын ала маалымдап, сюжетин кызыктуу кылып айтып берет, т.а. чыгармага баланы кызыктыруу аракети көрүлөт, бала психологиялык жактан алдын ала даярдалат. Сюжетти айтып берүү кезинде окуя ким же эмне тууралуу болуп жаткандыгына, андагы окуянын эң маанилүү учурларына айрыкча басым коюлат, андагы кырдаалдарга, диалогдорго маани берип, ал аркылуу каармандардын кыял-жоругун баамдап, мүнөзүн ачып,

образдуу түрдө, ырааттуу баяндап берүү өтө маанилүү. Окуяны баяндоодо, албетте, мазмундук ырааттуулук абдан зарыл, бирок ага кызыктыруу үчүн мазмундук ырааттуулук гана жетиштүү болбойт. Немец окумуштуусу В.Глайн айтканда, «баяндоо ырааттуу гана эмес, образдуу айтканда, психологиялуу болуусу керек». Анткени андагы психологиялуу баяндоо гана баланы окуяга кызыктырат. Андан ары мугалимдин же ата-эненин сунушу менен же өзүнүн эле каалоосу менен, бала китепти өз алдынча окуусу талап кылынат. Демек мындагы «ырааттуу жана психологиялуу баяндоо» гана баланы өз алдынча окууга даярдоо мезгили ишке ашкан болот.

3. Таржымалап окуу. Окуунун бул түрү да – бүгүнкү күндө мугалимдер же ата-энелер дээрлик дамаамат колдонгон ыкмалардын бири. Анда мугалим же ата-эне, адегенде, кызыктуу бир текстти же китепти балага окуп бере баштайт да, андагы окуучуга оорчулук келтирген сөздөрдү же түшүнүүгө татаал учурларды түшүндүрүп, чечмеленип, пайда болгон проблемалар өз учурунда чечилип отурат. Каармандардын мүнөзү, кыял-жоруктары да талданып, «Кандай экен, эмне деди, туура кылдыбы, туура эмес кылдыбы? Сага бул жактыбы, жаккан жокпу, жакса, жакпаса эмне үчүн...?» деген суроолорду берип, баланы чыгармадагы окуянын өнүгүшүнөн артта калбоого аракет жасалат, аны бирге ой жүгүртүп отуруу, окуянын чечилишине биргелешип чыгуу, жыйынтыкка биргелешип келүү аракеттери аткарылат. Мындай окуудагы окуганын түшүнүүгө түздөн-түз багытталган маанилүү дидактикалык кызматты аткарышы шексиз.

4. Даярданып окуу. Окуунун бул түрү да тексттин мазмунун түшүнүүнү алдын алууда өтө маанилүү орунду ээлейт. Ага киришүүдө окуучу менен ата-эненин же мугалимдин биргелешкен төмөндөгүдөй иш-аракеттери аткарылат, атап айтканда, окуучуга «сен кандай китепти окугун келет, кандай жомок жагат, эмне тууралуу болсо сени айрыкча кызыктырат?» деген суроолорду берип, ошондой чыгарманы окууга алдырткан кызыгуусун ойготуу иштери аткарылат. Бул кезде окуучу алиге окуй элек чыгармадагы каарманды элестетет, анын, кебете-кешпирин көз алдына келтирет, аны менен «жолугушууга», «сүйлөшүүгө» өзүн даярдайт. Мындай аңгемелешүү – оку-

учуну кайсы бир жанрдагы же тематикадагы чыгарманы окууга психологиялык жактан алдыртадан даярдайт; мындай даярдык окуунун ийгиликтүү болуусун алдын ала шарттаары шексиз.

5. Кубалашып окуу. Окуунун бул түрү да күндөлүк практикада кеңири кездешет, т.а. окуучулар берилген аңгемени же жомокту билгиленген тартипте биринин артынан экинчиси кубалашып окушат (бул иш-аракет окуучу менен мугалимдин же үйдө бала менен ата-эненин ортосунда да аткарылса болот). Мында алгач ирет бир окуучу текстти окуй баштайт да, окуянын бир үзүмүн бүткөн соң же каалаган жеринен күтүүсүздөн токтойт. Экинчи окуучу окуу ыргагын бузбастан, мазмунду үзбөстөн, чыгарманы ошол жетинен андан ары улантып окуп кетет. Мындагы коюлган негизги шарт- өзүнөн мурда уланып келаткан окуу ыргарын бузбоо гана эмес, анын мазмунун да үзбөй түшүнүүгө үлгүрүү, ага жетишүүгө окуучунун эске сактоосун өнүктүрүүгө даярдоо аракети болмокчу.

6. Бөлүктөргө бөлүп окуу. Баланы натыйжалуу окууга үйрөтүүдө окуунун бул түрүнүн кызматы абдан чоң, анткени анын алдына- текстти ички мазмундук этаптарына жараша бөлүктөргө бөлүп окуу, чыгарманын ар бир эпизодунун мазмуну тууралуу ырааттуу ой жүгүртүп түшүнүүгө даярдоо, сюжетти сызыкты анализдеп-талдап, соңундө бирдиктүү ырааттуу синтезге келүү, алардын жардам менен баланын жекеден жалпылап логикалык ой жүгүртүү операциясын жүзөгө ашыруу милдети коюлат.

Бул учурда мындай иш-аракет ишке ашат: адегенде, аңгеменин же жомоктун жалпы мазмуну бир нече логикалык бөлүктөргө алдын ала бөлүнөт, мугалим окуучуга же ата-эне балага, адегенде бөлүктүн биринчи кезегин окуну тапшырат, ал бөлүк бүткөн соң, бөлүктөгү мазмунга ылайык суроолор коюлат; суроолорго жараша талкуулоо жүрөт, талдоолор ишке ашат жана бөлүктүн мазмунунан улам жараша жыйынтыктуу ой бүтүмү айтылат. Бирок чыгарма аягына чыга элек, башталган окуя жыйынтыктала элек. Эми ал окуя кийинки логикалык бөлүктө эмне болуп уланат, каармандар эмне иш-аракетти аткарат, алардын мындан аркы тагдыры кандай болот, окуянын жыйынтыгы эмне менен чечилет?-деген мыйзамдуу суроолор жара-

лат. Балада андай суроолорго кызыгуу башталат, коюлган суроолорго жооп издегиси келет, ал суроого жоопту кайдан издөө керек, албетте, тексттин өзүнөн издөө керек; демек бул логикалык бөлүктөргө бөлүп окуу ыкмасы чыгарманы бүтүн түшүнүүгө баланы жетелейт жана проблемалуу суроолорго тексттен өз алдынча жооп табууга машыктырат, бара-бара баланын өз бет алдынча китеп окуусуна туура багат алдырат.

7. Улантып окуу. Окуунун бул ыкмасы, негизинен, окуунун продуктивдүү ыкмасына кирет десек жаңылышпайбыз. Анткени мындай жол менен мугалим окуучуну же үйдө ата-эне баланы китеп окууга кызыктырууга толук мүмкүндүк табат. Анда да, китепти окуп берүүдө баланы окуянын кызыгына батыруу үчүн мугалим же ата-эне текстти көрктүү, образдуу окуу менен, айрыкча каармандардын кебине көңүл бурат, окуянын башталыш, өңүгүш кезеңдерине баланы бирге аралаштырууга аракет жасайт. Анан окуянын кульминациялык чекитине келгенде, андан ары окууну баланын өзүнө тапшырат. Китептеги окуяга, анын андан аркы өнүгүүсүнө же каармандарынын андан аркы тагдырына кызыгуусу ойгонуп калган бала эми текстти өз алдынча окууга аргасыз болот. Демек китептеги (же текстти) эми өзү окуусу үчүн оң стимул жаралат, башталган ишти бала өзү соңуна чыгарат, натыйжага өз алдынча жетет, окуянын чечилишин өз алдынча табат, каармандардын андан аркы тагдырына бала өзү күбө болот, ой бүтүмүнө өз алдынча ээ боло. Мындай кызыгуу гана баланы китеп окууга оң стимул жаратарына шарт түзө алат.

8. Үзүп алып окуу. Окуунун бул ыкмасы башка ыкмалардан бөтөнчөлүгү менен айырмаланат. Анда китеп окууга бет алып калган бала менен эми өз алдынча иштөө улантылат, мурдатан тааныш аңгеменин же жомоктун каалаган эпизодун үзүп алып окуу аркылуу, анын толук мазмунун түшүндүрөт. Окуянын кантип башталганын, анын кантип андан ары улантылганын, ал тургай, эмне менен жыйынтыкталганын да тиешелүү эпизодду үзүп алып окуу аркылуу түшүндүрүп берүүгө өтөт; мунун өзү баланын китеп окууга болгон көндүмү калыптанганын, окуянынын үстүндө ой жүгүртүүгө жарап калганын, окуяны тууралуу башка адам менен талкуулап ой бөлүшүүгө жетишип калганын

түшүндүрмөкчү.

Жыйынтыктап айтсак, мындай ыкмалар баланы китеп окууга кызыктыруучу жана аны уюштуруучу орчундуу иш-чаралардан

болорунда талаш жок. Ошондуктан, аларды мугалим же ата-эне чыгармачылык менен пайдаланып иш жүргүзүшсө сөзсүз натыйжага жетишилмекчи.

Адабият:

1. Дистервег А. Избранные труды [Текст] / А. Дистервег. – М., 1952.
2. Ушинский К. Избранные труды [Текст] / К. Ушинский. – М., 1983.
3. Макаренко А. Том 7 [Текст] / А. Макаренко. – Б., 1958.
4. Сухомлинский В. Мугалимге жүз насаат [Текст] / В. Сухомлинский. – Ф., 1982.
5. Турусбеков С. Түшүндүрүп окуу [Текст] / С. Турусбеков. – Ф., 1965.
6. Иманалиев К. Окуучунун өз бет алдынча окуусун уюштуруу [Текст] / К. Иманалиев. – Ф., 1985.

Урматова А.Д. – к.ф.н., доцент КНУ

КАЗАТ АКМАТОВДУН «МЕЗГИЛ» РОМАНЫНДАГЫ МЕЗГИЛ ЖАРАТКАН КААРМАН

Бул макалада Казат Акматовдун "Мезгил" романындагы мезгил жараткан каарман өз орду менен чоң чеберчиликте кылдат сүрөттөлгөн.

Жазуучу Казат Акматовдун «Мезгил» романы биринчи жолу 1979- жылы жарык көргөн. Роман боюнча «Жашоо үчүн жан кыйуу» аттуу көркөм фильм тартылган. Романдын жарыкка чыгышы авторго бир топ түйшүктөрдү алып келген, анткени роман жарыкка чыккандан кийин көп өтпөй эле авторго саясий жалаа жабылган. Анын себеби, чыгармадагы өзгөчө өңүттөн сүрөттөгөн орус адамы Емельян Красиндин образы болгон. Ал мезгилдеги кыргыз адабиятында орус каармандарынын образын негативдүү жактардаи көрсөтпөш керек эле. Бул жерден автор проблемалуу жана саясий көз караштан каралган орус адамынын образын жаратууда чоң эрдик кылган.

Айталы, Э.Нурушев өзүнүн макаласында: «Тескерисинче, Совет бийлигинин алгачкы кездеринде кыргыз жеринде жаралган революциячыл жаңылыктар

романда таптык, идеялык позициясы, таянган турмуштук принциби жок Красин сындуу арабөк адамдар менен байланыштырылат. Дегеле, бул образды тоолуу аймакта Совет бийлигин чыңдоо үчүн өмүрүн өрткө салып коюп күрөшкөн орус элинин прогрессивдүү революциячыл уулдарынын жалпылаштырылган көркөм элеси катары кабыл алуу кыйын» [1] – дейт. Ал эми чыгармататы Красиндин образын автор кооздоп

– шөкөттөбөйт, кемчиликтерин жаап – жашырбай реалдуу турмушка жакындаштырып жараткан. Автордун бул образды жаратуудагы өзгөчөлүгү реализмди көздөй кадам жасап жаткандыгында. Мунун өзү жогоруда айтылгандай, келишимдүү орус адамынын образын жаратпастан, көнүмүш инерциядан качып, реалисттик образга жакындап жаткандыгында. Бул роман жөнүндө дүйнө элине таанымал кыргыз элинин белгилүү залкар жазуучусу Чыңгыз Айтматов: «Новое имя. – Мухтар Ауэзов завещал молодым национальным писателям литературный образ русского человека, в характере которого заключаются лучшие черты советского человека – борца за справедливость: интернационализм, душевная щедрость...

Прочитав новый роман киргизского прозаика Казата Акматова «Время земное», я с радостью обнаружил, что он предпринял попытку (и, на мой взгляд, весьма удачную) воплотить завет прозорливого мыслителя. Один из главных героев произведения - Емельян Красин, человек, посвятивший свою жизнь созидательному труду на киргизской земле. Его судьба драматична. Ему пришлось преодолеть сложный нравственный барьер, ценой собственной жизни утверждать правоту идей и дела, которому он служит. Роман готовится к выходу в «Советском писателе».

Сегодня же я с удовольствием предлагаю читателям «Литературной газеты» главу из него» - деп белгилейт.

Чындыгында, автор чыгармасы аркылуу оош - кыйыш кемчиликтери бар реалисттик көркөм образ жараткан.

Ал эми чыгармадагы Емельян Красиндин образына карата белгилүү адабий сынчы К.Рысалиев: «Совхоздун атчысы Емельян Красиндин образы да абдан жеткилең иштелген.

Алыскы Вологдадан асыл тукум жылкы өстүрүү үчүн атайын эки айгырды алып келип, Кошой менен бирге жаңы уюшулуп жаткан совхоздун азап-тозогун чогуу тартышкан бул орус жигиттин жеке турмушуна көз чаптырсак огеле оор, огеле кайгылуу. Бир кезде дал ушул улуу тоо койнунда көтөрүлүш чыгарып эркиндик талашкан калкты атып-асып, өзү кызмат өтөгөн отряд менен бирге, андагылар «Казан тепсе, казан тээп, күл сапырса, күл сапырып» жүргөн. Ангыча революция эски түзүлүштүн ташталканын чыгарып, эбегейсиз зор империянын аймагында ошого дейре адамзат билбеген кайра куруулар башталды. Ошондо бүткүл орус журтуна атагы чыккан Красиндердин асыл тукум жылкы чарбасы да мамлекеттин карамагына өттү. Ушунданбы же эртенки жашоосунан күдөр үздүбү, айтор Савелий Красин (Емельянын атасы) өзүн-өзү өлтүрөт. Энесин болсо атасынын достору, ак гвардиянын офицерлери токойго асып кетет.

Ата-энесинен айрылган Емельян Красин кызылдарга өтүп, Вологдадан кеткени менен баары бир өз коломтосуна оролуп, атасынын коомго өткөн жылкы чарбасында иштейт, үйлөнөт. Аялы менен оту күйүшпөй кыйналып жүргөн кезинде совет өкмөтү асыл тукум жылкы өстүрүү маселесин көтөрүп, Савелий Красиндин айгырлары өлкөнүн ар кайсы жерине таратылат. Ушуга байланыштуу Емельян Красин Кыргызстанга экинчи жолу, арийне бул сапар турмуш жөнүндөгү ою, көз карашы таптакыр башкача болуп өзгөрүп келет» [2] – дейт. Мында айтылгандай, турмуш Красинди кыйла трагедиялуу тагдырга кириптер кылат. Бул жерден автор орус карапайым адамынын образын берет. Ал башка улуттардагы карапайым эл массасынын өкүлү сыяктуу эле, орус элини жумушчу табынын өкүлү, көп нерсени түшүнсө, көп нер-

сени түшүнбөйт. Чыгармада бул образ аркылуу автор көптөгөн ой корутундуларды берет.

Айталы, бардыгына таанымал залкар сүрөткер Чыңгыз Айтматов өзүнүн алгачкы кадамдарынан тарта эле элибиздин сыймыгы гана болбостон, бүт дүйнө элдерине элинин атын чыгарып келе жатат. Муну айтканыбыздын себеби, чыгармаларынын чакандыгы жана ошол эле чакан чыгармага терең социалдык – философиялуу мазмунду сыймындыруусу менен абдан баалуу маселелер камтылгандыгы окурмандар чөйрөсүн эле эмес адабиятчы - окумуштууларды да улам баалуу кенч-казына катары кызыктырып келе жатат. Ал эми мындай чыгармачыл инсандын чыгармаларына болгон изилдөөлөр барган сайын күч ала берери күмөнсүз андай чыгармалар эч качан эскирбей турганын, адабий - изилдөөчүлөр тарабынан улам жаңы өмүрү жарала берерин айтуу менен биз айрым бир романдар эки-үч томдуктардан турса да, мазмуну жарды келерин, андыктан романдын көлөмү эмес, ага романдык мазмун сыйдырылышы керектигин белгилемекчибиз. Жогоруда айтылгандай, көлөмүнүн чакандыгы жана терең социалдык-философиялык романдык мазмундун сыйдырылышы менен айырмаланган романдары жараткан жазуучу катары Казат Акматовду сыймыктануу менен айта алабыз. Аны өз кезегинде адабий-сынчылар да белгилеп келе жатышат. Айталы, Т.Касымбеков: «Ырас, шык болбосо киши дувана боло албайт, ар нерсеге шык зарыл, бирок ошол бар шыкты акыл менен кенитүү, курчутуу, түнү уктабай түйшөлүп, баш менен жер казган дегендей оор мээнет зарптап жүзөгө ашыруу улгайган үчүн да, жаш үчүн да эн керек экенин унутуш жарабас... Ал эми ошол колдо бар талантына бүгүнкү күндүн ой-санаа бийиктигин коруштан, «өзү чиркелешип» келер окуяларды күтпөй, эмне үчүн жазуу керек, кандай кылып жазуу керек деп, күн мурунтан жети эмес, жетимиш өлчөй ой толгоо тартып, эгер кыйын кезен мезгил, маселесин көтөрүп чыгууну, аны чечмелөөнү көздөсө, ага максат менен, акыл-эс менен, анын иш учурундагы мүшкүлүнө да, бүткөндөн кийин ар түркүн ниеттеги окурмандын не көтөрө чапканына, не кинээкидиретине баш байлашкан өзүн-өзү даярдап киришкен алда канча бекем окшойт.

Мына Казат Акматовдун «Мезгил» деп

аталган чакан романын окуган сон ушундай керектүү даярдык менен жазуу столуна отуруп, максатын жүзөгө ашырганына кубанып отурабыз...

Максаттуу, идеялык негизи бекем, маселе мамлекет таламында коюлуп, мамлекет талабында чечилген бул саясий роман авторунун эс-акыл менен иштелген олуттуу кадамы, кыргыз адабиятынын олуттуу табылгасы деген ойдобуз» [3] – дейт. Ал эми белгилүү сынчы, адабиятчы К.Асаналиев: «... Казат Акматовдун жаңы чыгармасы кыргыз романынын азыркы өнүгүш процессине өзүнчө бир принципиалдуу жанылык апкелген окуя болобу деп ойлойм. Маселе сыртынан Караганда чакан, тыгыз келип, биз көнүп алган чон форматтуу романдарга окшобой жатканында гана эмес. Кеп романдын ички көркөм табиятында, структуралык биримдигинде, тарыхый мезгилдин философиялык-социалдык концепциясын жана жеке адамдын рухий дүйнөсүн айкаш сүрөттөөдө, эн акырында, жазуучулук көркөм ой жүгүртүү маданиятында жатат» [4] – дейт.

Чындыгында эле, адабиятчылардын айткан ойлорунда белгиленгендей,

калемгердин өз мезгилинин курч маселерин тикесинен коюшу, коомдук социалдык көрүнүштүн курч миздерин жумшартып, жылма жазмакерликке таянбастан, түздөнтүз мезгилдин ички карама-каршылыктарын, туңгуюкта чечилбей калган күрөштөргө чейин реалдуу сүрөттөөгө болгон умтулуусу роман жанрынын ички табиятына ылайык жеке мүмкүнчүлүктөрдүн ачылышы, жүрүп олтуруп жазуучуну «Мезгил» романынын жаратылышына түрткү болгон.

Бул романын жазууда чебер жазуучу фактыны терең жалпылаштырып эле берип тим болобостон, аны конкреттүү адамдардын же болбосо каармандардын тагдырларында, ой толгоолорунда берүү менен конкреттүү турмуш кырдаалдарында ачып берген. Романда автордун айтайын деген ою окуялар, алардын байланыштары, тизмеги аркылуу берилген. Сүрөттөлгөн окуялардын көлөмү чыгарманын жанрына, айтыла турган ойдун мүнөзүнө, татаалдыгына жараша көрсөтүлгөн. Романда жаңы заманды же совет бийлигин орнотуудагы эски менен жаңынын ортосундагы күрөштүн татаал учуру сүрөттөлөт. Ошондой эле, чыгармадагы каармандардын мүнөзү

белгилүү бир окуялардын тутумунда ачылуу менен андагы окуялардын татаал тутуму аркылуу каармандардын өз ара мамилеси менен карым-катнашынын ачылышы романдын сюжетинде берилген. Чыгармадагы совет бийлигин орнотуудагы эски менен жаңынын ортосундагы мезгил бүктөмдөрүндө тарыхыбызда айтылгандай эстен кеткис так калтырган улуттук боштондук күрөштүн өзгөчө бир татаал учуру сүрөттөлөт.

Андагы 1916-жылдагы көтөрүлүш алдындагы карапайым эл башына түшкөн оор турмушту, куугунтукта арып-ачкан элдин кыйын ахвалы жана андан кийинки элдин тагдыры берилет. Негизинен өзөгүн адам жана коомдун өз ара карым-катышы, кейипкерлер менен социалдык чөйрөнүн мамилелери түзгөн кырдаал жатат. Академик Д.С.Лихачев: «Адам ар дайым адабий чыгармачылыктын борбордук объектисин түзөт. Адамды сүрөттөө менен калган нерсенин баарын жалаң эле социалдык турмушту, тиричиликти эмес, табиятты, дүйнөнүн тарыхый өзгөрүштөрүн жана башкаларды сүрөттөөдө да айкалышта болот. Жазуучу колдонгон көркөм каражаттардын бардыгы адам кандай сүрөттөлөт - ошону менен тыгыз байланышкан» [5] – дейт. Андыктан Казат Акматовдун «Мезгил» романындагы каармандардын ар кандай тибин бөлүп көрсөтүүгө болот: баш каармандар, экинчи пландагы кейипкерлер жана да сюжеттин өнүгүшүндө аздыр-көптүр роль ойногон үчүнчү даражадагы эпизоддук кейипкерлер. Арийне, биздин баш каармандардын образы, алардын социалдык чөйрө жана сырткы дүйнө менен болгон карым-катышы кызыктырат.

Мындай чыгармадагы социалдык жана психологиялык маңызын терең жана бийик көркөмдүктө ачып берген типтүү образдар адамдардын ал же бул касиеттерин, турмуштун маанилүү жагын мүнөздөп турган жалпылагыч күчкө ээ. Ал эми мындай чыгармадагы берилген типтүү образдар турмушта чоң мааниге ээ болгон көрүнүштөрдүн, сапаттардын негизги маңызын ачып бере турган касиетке ээ. Арийне, чыгармадагы типтүү образдардын жалпы жана индивидуалдык жактары органикалык бирдикте болуп, андан ар бир инсан тип болушу менен бирге, ошол эле убакта өзүнчө инсан. Ошону менен бирге эле жазуучу башка улуттун адамын көркөм

кабылдоодогу көнүмүш инерциядан баш тартып социалдык жана индивидуалдык шарттары менен сүрөттөй алган. Мындай чыгармадагы ишенимдүү бүтүндөй жан - дүйнөсү берилген жандуу конкреттүү образдар баалуулугун арттырса, ал эми башка улуттун өкүлүнүн образындагы анын мүнөзүн жаратуудагы ишенимдүү кадам шилтөө менен сүрөттөй алган чыгарма катары да баалуу.

Жыйынтыктап айтканда, чыгармада мезгил жаркан каармандар өз орду мене кылдат сүрөттөлгөн. Айталы, Емельян Красиндин образы мезгил агымына жараша жарлтылган. Ал өз мезгилинин агымына жараша кыргыз элинин башына түшкөн оор мзгилинде, кыйын күндөрүндө жөнөкөй эле карапайым адамдардын катарындагы кейипкер катары, ак падышанын буйругу менен орустардын жазалоочу отряды менен кыргыз жергесине солдат катары келген, ал али да болсо жаңы көрүнүштөргө толук кандуу түшүнө бербейт, кайрадан кыргыз жергесине мезгилдин жаңыланышы менен башкача иш менен келди. Бирок ошентсе да ал дагы да болсо көп нерселерге түшүнө бербейт. Башкача айтканда автор чыгармасы аркылуу мезгил жаркан каарманды абдан чоң чеберчилик менен жараткан.

Адабият:

1. Нурушев Э. Дагы бир жолу «Мезгил» романы жөнүндө [Текст] / Э. Нурушев. – Советтик Кыргызстан, 1983.
2. Рысалиев К. Чындык керкем ынанымы [Текст] / К. Рысалиев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1979. – 177 с.
3. Касымбеков Т. Чыгарма мезгил күбөсү [Текст] / Т. Касымбеков // Кыргызстан маданияты. – 1979. - №17.
4. Асаналиев К. Мезгил өкүмү [Текст] / К. Асаналиев. – Советтик Кыргызстан, 1979.
5. Лихачев Д.С. Человек в литературе Древней Руси [Текст]. Избранные работы. – Л.: Худ. лит., 1987. – Т. 3. – С. 3-4.

Султанова Б.К. – преп. КНУ

ЧЕЛОВЕК В ГЛОБАЛИЗИРУЮЩЕМ МИРЕ (СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЙ АСПЕКТ)

Статья посвящена вопросам глобализации как общепланетарное добро, открытый путь устойчивого развития на основе справедливости, свободы и гармонии. Автор раскрывает проблемы деградации общества, превращению его в полностью контролируемый и безвольный инструмент западных держав по средствам слепого копирования инокультурных образцов.

Глобализация является наиболее употребляемым и наименее проясненным, вероятно, самым непонятным словом последних лет и останется таковым в ближайшее время. Лидером глобализации выступают страны западной цивилизации, которые добились наибольших успехов в развитии и использовании достижений информационной революции. Вместе с тем, во взаимосвязанном мире глобализация втягивает в свою орбиту народы разных культур и уровней развития.

Усиливающаяся экономическая, политическая взаимосвязь ведущих стран мира не только открывает новые возможности, но и ставит сложные проблемы перед теми стра-

нами, которые вступили в новое тысячелетие со многими нерешенными проблемами. Современная глобализация вселяет народам чувство надежды и страха. Глобализация может стать для человечества общепланетарным добром, открыть путь устойчивого развития на основе справедливости, свободы, гармонии. Но может обернуться и вселенской бедой, втянуть род людской во всеобщую вражду, поставить его на грань различных катастроф. Развитие глобализации сопровождается трансформацией сфер жизнедеятельности общества. Наш мир превращается в транснациональное общество, которое «растворяет» национальные границы. Тенденции

глобализации в мировом масштабе приводят к ограничению многомерности человека, усиливаются попытки стирания идентичности личности по менталитету, этносов, рас и национальностей. Во многих уголках Земли нивелируются и гибнут оплоты национальной государственности и самобытности – национальные традиции и обычаи, ценности сформированные в ходе многовекового развития. Слепое копирование инокультурных образцов приводит к деградации общества, превращению его в полностью контролируемый и безвольный инструмент западных держав. Только развитие на собственной культурной почве, использование традиционных потенций в целях модернизации способно, с одной стороны, помочь обществу справиться с вызовами и проблемами современности, а, с другой – сохранить свою культурную идентичность и политическую самостоятельность. Таким образом, проблема идентификации является актуальной, становится ключевой в качественном анализе как для отдельно взятого индивида, так и для общества в целом.

В условиях глобализации одна из важных проблем – это свобода человека. Свобода – одна из философских категорий, характеризующих человека как многомерного, что определяется возможностью личности мыслить и поступать в соответствии со своими представлениями и желаниями, а не вследствие внутреннего и внешнего принуждения.

Проблемы, охватываемые темой статьи, были предметом пристального внимания в социально-философской литературе. Значительный вклад в осмысление проблемы единения человечества на пути цивилизации и развития внесли Платон, Аристотель, Т. Гоббс, Д. Локк, Т. Кампанелла, Ш. Монтескье, И. Кант, И. Фихте, Ж.Ж. Руссо, Г. Гегель, К. Маркс, Ф. Энгельс [1].

Сегодня проблема глобализации привлекает внимание многих исследователей. При этом сложность и многогранность глобализации позволяет найти внешне убедительные аргументы для обоснования самых различных точек зрения на проблему. Существующие публикации отечественных авторов посвящены в основном поиску приемлемых ответов на вызовы глобализации в отдельных сферах общественной жизни. Оценки и пред-

лагаемые векторы развития проблемы существенно различаются. Одни авторы исходят из того, что мир становится все более гомогенным в политическом и культурном планах (Ф. Фукуямы, М. Кастельса, У. Бека и др.). В других теоретических схемах мир, напротив, оказывается разделенным и расколотым (И. Валлерстайна, А.Н. Некласса, Э. Тоффлера, С. Хантингтона).

Сегодня исследователи глобализации подразделяются на ее сторонников и противников. В частности, И. Валлерстайн, С. Нанн, С. Хоффман оценивают глобализацию позитивно. Напротив, С. Амин, А. Ананьев, З. Бжезинский, Ф.Д. Бобков, Субкоманданте Маркос, С.А. Проскурин, лауреат Нобелевской премии писатель Ж. Сарамагу, рассматривают глобализацию как негативный процесс.

Большинство авторов сходятся в описании негативных для культуры последствий современной глобализации, среди которых на первом месте стоят унификация культурно-исторических форм на основе базовой модели, стандартизация, беспредельное распространение различных культурных образцов, отделение знаков от ценностных смыслов, следствием чего оказывается тотальная симулякризация культурного пространства, нивелировка ценностей, утрата символического значения произведений культуры, утрата субъектной идентичности (исторической, национальной, этнической, личностной), подавление индивидуальных творческих способностей, общее упрощение и уплощение культурных содержаний, стимулирование распространения массовой культуры. Все эти критические суждения о характере современной культуры сводятся к вредоносному воздействию глобализации.

Культура нужна человеку только как живая сфера осмысления, ценностного переживания мира, в котором человек существует, идентифицирует и реализует себя — здесь не может быть неизменных вечных значений. Культура — символическое смысловое пространство, а смыслы, в отличие от значений, рождаются и умирают тогда, когда человек находится в состоянии постоянного вопрошания, поиска смыслов своего существования. Традиция не является окостеневшей системой значений, она просто задает более

устойчивую систему координат этого поиска [2].

Главная же цель вестернизации, по мнению Панарина, - уничтожение идентичности не-западного мира, его полное открытие внешнему влиянию, происходящему под видом распространения «общечеловеческих ценностей». А это «означает мир без границ, без специфической культурной и национальной идентичности, лишенной таких «архаичных» добродетелей, как чувство Родины, патриотизм, национализм», торжество бездуховности одномерного массового общества [3].

В последние годы в сфере экономических и социальных наук крепнет и находит все больше последователей теория того, что капитализм и сопутствующие ему социальные и культурные формы в их европейском и североамериканском «исполнении» исторически ограничены рамки исключительно этих регионов и что их распространение в иные области возможно по причине самой природы капитализма. Этот вопрос был поднят еще в начале XX в. такими исследователями, как Дж. Гобсон, Р. Гильфердинг, В.И. Ленин, Р. Люксембург и другие. В своей работе «Империализм, исследование» (1920) Дж. Гобсон рисует картину территориальной экспансии европейских держав, а также США. Под маской осуществления цивилизаторской миссии идет ограбление колониальных и зависимых стран. Автор допускает, что в конечном результате возникает объединение западных государств, которое целиком будет жить за счет народов остального мира. Вместе с такого рода союз возникает «чудовищная опасность паразитизма Запада». «Этот паразитизм, - пишет Гобсон, - породит группа промышленно-развитых народов, чьи высшие классы, собрав богатую дань с Азии и Африки, будут держать под своей властью огромные массы покорных им наймитов, не занятых уже в земледелии и промышленности, а исполняющих личные услуги и второстепенную работу в производственных предприятиях, подчиненных контролю новой финансовой аристократии». (4) Сходные идеи отстаивал В.И. Ленин в книге «Империализм, как высшая стадия капитализма» (1916). Он писал, что капитализм выделил теперь горстку ... особенно богатых и могущественных государств, которые

грабят – простой «стрижкой купонов» - весь мир» [5].

Вестернизация представляет не естественный, органичный процесс, призванный развить и «осовременить» традиционные общества, а целенаправленную политику западных держав. Главная ее цель – сохранение и укрепление существующих отношений неравенства и неэквивалентного обмена, которые и составляют фундамент капиталистической экономики в глобальном масштабе. Разрыв между бывшими колониями и метрополиями не уменьшается, а растет. Растет и зависимость развивающихся стран от Запада, которая принимает различные формы – технологические, финансовые, торговые. Внешняя задолженность «третьего мира» развитым капиталистическим странам достигла 3 триллионов долл., возросла также его зависимость от импорта продовольствия с Запада. В самом «третьем мире» углубляются диспропорции в народном хозяйстве, растут острейшие социальные противоречия, не ослабевают региональные конфликты, грозящие перерасти в общемировые. Бедность, голод, хроническое недоедание, высочайшая детская смертность, эпидемии, которыми охвачены сотни миллионов людей, - это и многое другое по-прежнему отягощает процесс развития в развивающихся странах. Более того, в обозримом будущем не видно перспективы радикальной перемены ситуации. При этом отсталость развивающихся стран многоаспектна. Ее экономические и социальные проявления заключаются в громадных разрывах и диспропорциях развития как между развитым и развивающимися странами, так и внутри самих развивающихся стран, в несостыкованности современных и традиционных секторов хозяйства, противоречия между меньшинством вовлеченных в процесс развития социальных групп и громадной массой людей, фактически отторгнутых от развития.

Разнообразны и серьезны политические параметры отсталости – повышенная конфликтность общественной жизни, политическая нестабильность, конфронтация между собой различных социальных слоев, обострение национально-этнических противоречий, выплеск внутренней напряженности на международный уровень. Чрезвычайно болез-

ненны для развивающихся стран процессы в культурном плане. Процесс вестернизации традиционных обществ несет с собой разрушение культурного наследия. Это связано, с одной стороны, с утратой его жизнеспособных, перспективных ценностей и элементов, а, с другой, - само новое знание, новую культуру человек развивающегося общества не успевает усвоить, и они остаются для него чем-то внешним, что он может в лучшем случае скопировать, но их содержание и процесс создания ему остаются недоступны [6].

Глобальные потрясения последних двух десятилетий ломают людей. Судьбы людей становятся все более нестабильными, зависящими от случая, в обществе усиливается индивидуализм, который сочетается с ростом подчиненности «структурному принуждению» и всеобщей стандартизации [7]. В этих условиях возникает непростая дилемма. С одной стороны, общество должно модернизироваться, чтобы выстоять перед экспансией западной цивилизации и справиться с другими проблемами современности. С другой – сохранить свой традиционный базис, не допустить распада и разлада в обществе.

Подводя итог можно сделать вывод, что каждая культура, каждый народ имеют право следовать собственными историческими путями, проистекающими из собственного куль-

турного и исторического наследия. Попытки унификации мира под эгидой одной-единственной цивилизации противоестественны и губительны. Каждая культура должна оцениваться в системе координат, свойственных ей сомой, а не какой-то абстрактной внешней модели, претендующей на истину в последней инстанции [8].

Как это ни парадоксально звучит, именно предоставление странам и народам возможности самостоятельно выбирать вектор своего развития является залогом и предпосылкой для дальнейшего их объединения в дружную симфонию семьи народов, причем каждая составляющая этого нового самобытного мира органично проистекала бы из исторических традиций и местных культур [9].

Поэтому необходимо брать и использовать положительные элементы новой концепции глобального развития, главной целью которого является преодоление негативных последствий глобализации для слаборазвитых регионов мира. Необходимо развивать и сохранять свои исторически сложившиеся культурные наследия и ценности, по возможности сохранять их в исходном виде и передавать их от поколения к поколению. Ведь мир очень интересен и красив в разных красках, если мир станет однотонным, то это будет скучной и неинтересной.

Литература:

1. **Мусский И.А.** 100 Великих мыслителей [Текст] / И.А. Мусский. – М.: ВЕЧЕ, 2002. - С. 107-135.
2. **Устюгова Е.Н.** Глобализация и культура [Текст]. В книге «Глобализация и культура: аналитический подход» / Е.Н. Устюгова. – СПб: Янус, 2003. – С. 25-46.
3. **Панарин А.С.** Политология [Текст]. О мире политики на Востоке и на Западе / А.С. Панарин. – М., 1999. – С. 8-11.
4. **Семенов Ю.И.** Философия истории от истоков до наших дней [Электронный ресурс]. Основные проблемы и концепции / Редакция журнала «Скепсис»; Гл. ред. Соловьев С.; Web-мастер Москвин А., Харламов И., Манушкин Е. – Электрон. дан. – М.: Редакция журнала «Скепсис», 2002. – Режим доступа: http://sceptis.ru/liberary/id_1065.html, свободный. – Загл. с экрана. – Яз. рус., англ., нем.
5. **Ленин В.И.** Империализм, как высшая стадия капитализма [Текст] / В.И. Ленин. – Полн. собр. соч. – Т. 27. – С. 307-308.
6. **Алешина И.В.** «Третий мир» и судьбы человечества [Текст] / И.В. Алешина, М.Я. Волков, В.Г. Хорос. – С. 5-7.
7. **Иванов С.Г.** Национальная идентичность в условиях глобализации [Текст] / С.Г. Иванов // Центральная Азия и культура мира. – 2005. - № 1-2. – С. 151-152.
8. **Дугин А.Г.** Проект «Евразия» [Текст] / А.Г. Дугин. – М., 2004. – С. 125-126.
9. **Кожемякин С.В.** Модернизация и глобализация [Текст]: Судьбы традиционных обществ в современном мире / С.В. Кожемякин. – Бишкек, 2008. – С. 37-45.

ОЦЕНИВАНИЕ КАЧЕСТВА ЯЗЫКОВОГО ОБРАЗОВАНИЯ

В настоящей статье рассматривается проблема оценивания достижений учащихся по языковому образованию в общеобразовательной школе. Качество языкового образования оставляет желать лучшего. Так как результаты международных исследований PISA показали низкую сформированность языковой и коммуникативной компетентностей наших учащихся, нам необходимо менять подходы к оцениванию знаний учащихся.

Ключевые слова: качество образования, методы оценивания, компетентностный подход, компетентностно-ориентированное обучение, ключевые и предметные компетенции, аутентичные формы контроля, тесты, кейс-измерители, портфолио.

Глобальные перемены, происходящие в современном мире, привели к необходимости коренных изменений в системе образования страны, так как на данный момент требуется сформировать к окончанию школы личность, способную жить и принимать решения в условиях, когда нет определенности и уверенности в своем завтрашнем дне. Почти во всех школах качество образования существенно снизилось. Как показали результаты исследования PISA, наши ученики не готовы к будущей жизни. Снижение качества является также результатом существенного ограничения бюджетного финансирования, что ведет к истощению фонда учебников и учебных материалов.

Недостаточное обеспечение школ учебниками и учебными материалами, доминирование в сегодняшней школе устаревших подходов к преподаванию и обучению приводят к необходимости изменения образовательной парадигмы – следует повсеместно переходить от знаниевой парадигмы к компетентностной. Система образования Кыргызстана, за немногими исключениями, в целом остается личностно-отчужденной. Согласно результатам исследования PISA преподавание у нас преимущественно направлено на заучивание фактов и сведений, а не на практическое применение знаний в жизни. Учащиеся не стимулируют задавать вопросы, применять теоретические знания на практике, проявлять инициативу и работать в команде. Проектом «Сельское образование» Министерства образования и науки Кыргызской Республики, финансируемого Всемирным Банком, началось внедрение **формативного оценивания** в Иссык-Кульской и Таласской областях, где вводится «система оценивания для улучшения познания» (часто называемого «формативным» или формирующим оцениванием, так как оно

помогает формировать и развивать личность учащихся). Эта система позволяет отслеживать уровень достижений учащихся **на индивидуальном** уровне, что значительно способствует повышению качества образования. Этот тип оценивания направлен на реализацию личностно-ориентированного принципа обучения. Формативное оценивание отличается от существующих методов оценки учащихся прежде всего тем, что оно дает возможность учителю работать с каждым учеником отдельно и систематизированно, диагностировать недостаточное овладение материалом учащимися на ранних этапах и помогает учителю организовать учебный процесс, а ученику – осознать большую степень ответственности за свое образование. В рамках формативного оценивания учителям предлагаются формы отслеживания достижений учащихся, тесты, выявляющие их те или иные способности и другие формы и методики. Применение методологии формативного оценивания становится одним из важнейших критериев новой системы оценивания.

В настоящее время эта работа продолжена проектом READ (Российская программа содействия образованию в целях развития) совместно со Всемирным Банком, основная цель которой является повышение качества образования, что полностью соответствует целям, заявленным в Стратегии развития образования до 2020 года, где говорится, что «образовательная система до 2020 года станет главным инструментом продвижения социального и политического развития Кыргызстана и обеспечит его конкурентоспособность в региональных и международных процессах» [1]. Как стало ясно из вышесказанного, одним из основных направлений государственной политики в образователь-

ной сфере **является обеспечение качества общего образования.** Любые педагогические исследования сопровождаются поиском определения качества с учетом объективных и субъективных характеристик, обоснованием наиболее эффективных способов его достижения, и методов оценивания.

Под качеством образования понимается характеристика системы образования, отражающая степень соответствия реальных достигаемых образовательных результатов и условий обеспечения образовательного процесса нормативным требованиям, социальным и личностным ожиданиям [2].

Показатели качества образования изменяются во времени и зависят от требований, предъявляемых обществом к уровню подготовленности выпускников образовательных учреждений и к качеству образовательного процесса [2, 3].

На современном этапе показателями, характеризующими качество результатов образовательной деятельности учащихся, является не только возникающих в учебной деятельности уровень сформированности у них предметных знаний и умений, но и практическая готовность использовать их при решении различных проблем, или повседневной жизни. Поэтому мы говорим, что речь идет об **эффективности и функциональности, прочности и осмысленности, связи с жизнью и практикой знаний, умений и навыков, получаемых учащимися в школе.** В этой связи в образовании на данный момент приоритетным становится **компетентностный подход к обучению.**

При компетентностно-ориентированном обучении основное внимание уделяется практической направленности содержания образования, созданию условий для приобретения навыков решения проблем в различных ситуациях. Компетентностный подход расширяет и дополняет традиционное фундаментальное образование, основанное на знаниевой парадигме. Он предусматривает формирование у обучающихся ключевых и предметных компетенций, способствующих их социальной адаптации и профессиональному самоопределению.

Ключевые (базовые) компетенции относятся к общему (мета предметному) содержанию образования. Ключевые компетенции

– это готовность учащихся использовать усвоенные способы деятельности в жизни для решения теоретических и практических задач.

Предметные компетенции – это совокупность смысловых ориентаций, знаний, умений и навыков, а также опыта деятельности учащихся по отношению к определенному кругу объектов реальной действительности, необходимых для осуществления личностной и социально-значимой продуктивной деятельности.

Обращение к оценке качества образования через компетенции означает, что результативность образовательного процесса определяется готовностью выпускника школы к дальнейшему обучению, продуктивной самореализации в жизни и профессиональной сфере.

Одной из основных проблем внедрения компетентностного подхода является то, что компетенции имеют латентный характер и их сложно оценить [4]. И многие ученые, работающие над данной проблемой, предлагают аутентичные формы контроля: контекстные задания, аттестационные тесты, кейс-измерители, портфолио.

В рамках реализации проекта «Сельское образование» Министерства образования и науки Кыргызской Республики, финансируемого Всемирным Банком разработано учебно-методическое пособие «Оценивание учащихся. Новые подходы и методы» [5]. В нем обрисованы проблемы, выявленные в области оценивания в школах страны и требующие решения:

- В настоящее время традиционно оцениваются только учебные достижения репродуктивного характера, то есть умение учениками заучивать, запоминать готовые факты и сведения.

Оценивание не направлено на выявление компетенций, необходимых для жизни и самореализации учащегося в современном обществе.

Результаты существующих выпускных экзаменов не дают достоверной информации об уровне компетенций школьников на том или ином этапе их познавательной деятельности, так как данные экзамены проводятся непосредственно в школах.

Не разработана единая система оценивания в стране.

Отдельные учителя демонстрируют новаторские методы преподавания, но, тем не менее, очень мало внимания уделяют внедрению новых форм оценивания учеников.

Учителя не обеспечиваются информацией о новых формах оценивания прогресса учеников. Не хватает материалов по новым формам оценивания, образцов тестов нового поколения для применения учителями.

Все возможные вопросы выпускных экзаменов и ответы на них известны учащимся заранее.

Билетная система при проведении устных экзаменов не дает возможности в полной мере оценить компетенции ученика. Кроме того, эта система затрудняет проведение учеником апелляции, так как ответы учащихся в достаточной степени не документируются.

В системе оценивания отсутствует эффективная система сбора данных и их анализа.

Международное и национальное оценивание достижений учащихся на основе выборки нуждается в более полном анализе с целью принятия решений в сфере образования.

Преимущественное внимание уделяется образовательным результатам отличников, ударников и победителей олимпиад.

В оценивании преобладает субъективизм.

Формы оценивания в школе не эффективны в побуждении учащихся к активной познавательной деятельности.

Вся вина за недостаточно хорошие результаты обучения перекладывается на плечи ученика и учителя, родители и местные сообщества не в полной мере участвуют в образовательном процессе.

Учащиеся и многие родители видят во введении всеобщего среднего образования лишь право на получение среднего образования, а не свою ответственность за качество образования.

- Оценка – средство наказания или поощрения, а не важнейший инструмент повышения качества образования.

- Процесс оценивания учащихся не является достаточно гибким, стимулирующим и мотивационным.

- Оценивание не определяется возможностями и потребностями КАЖДОГО ученика.

Оценивание не является прозрачным для конкретного ученика и конфиденциальным для всех остальных: результаты контрольных

работ и экзаменов широко объявляются, что зачастую травмирует психику учащихся.

Преобладает так называемое нормативное оценивание – тесты или экзамены, разрабатываемые с целью сравнения успеваемости учащихся с нормой, не определяется, насколько подготовлен ученик по тому или иному предмету, концепции или жизненной ситуации. Недостаточно широко применяется критериальное оценивание – оценивание, производимое с целью систематического отслеживания, приобрел ли ученик специфические знания и компетенции в тот или иной отрезок времени, т. е. произошел ли прогресс в его знаниях и компетенциях.

В целом, оценивание сегодня не является единой последовательной **системой**, направленной на повышение качества образования.

В связи с необходимостью решения вышеперечисленных проблем следует разработать тестовые задания нового типа, которые позволят достоверно выявлять уровень знаний учащихся, а также их способность применять эти знания в жизни. Эти задания должны проверять не только то, что учащиеся **знают** по тому или иному предмету, но и то, как они **умеют** применять знания в повседневной жизни и успешно решать поставленные перед ними задачи. При решении задач и ответах на вопросы теста учащиеся должны уметь применять накопленные знания в новых ситуациях. Они должны уметь увидеть, определить и сформулировать задачу, установить достаточность и логичность имеющейся информации, выбрать стратегию и метод решения, рассуждать в зависимости от ситуации. Следовательно, учащиеся должны показать способность рассуждать в контексте отдельных понятий и связей между ними. В то же время содержание тестов не должно выходить за рамки тех знаний, навыков и умений, которые дети получили в школе.

Необходимо изучить методологию (принципы, положения, требования) и технологию создания современных инструментариев оценивания.

Вновь созданная модель должна оценить не только знания учащихся, но и их компетенции, необходимые для жизни и самореализации, его результаты позволят Министерству образования и науки получить объективную и достоверную информацию об уровне познания школьников на том или ином этапе их познаватель-

ной деятельности и проводить независимую сертификацию учащихся, так как желательно, чтобы сертификационные экзамены проводились не непосредственно в школах, а независимой структурой.

В Кыргызской академии образования организована лаборатория мониторинга и оценки образовательных достижений учащихся по оцениванию достижений учащихся, целью которой является разработка методологии, методики и инструментариев оценки образовательных достижений учащихся, проведение семинаров-тренингов по новым подходам к оцениванию учащихся, содействие в разработке новой формы аттестации учителей в связи с введением нового механизма оплаты труда. В 2013-2014 учебном году сотрудники КАО провели 2 цикла семинаров-тренингов по Чуйской области по формативному оцениванию среди учителей начальных классов в рамках программы READ.

Но, к сожалению, обозначенные выше проблемы не может решить только лишь группа специалистов или одна лаборатория. Участвовать в решении этих проблем должны непосредственно все участники образовательного

процесса. Необходимо пересмотреть подходы к оцениванию и на государственном уровне, и на уровне школы, и на уровне каждого отдельного учителя, ученика и родителя. В этом направлении работает рабочая группа по разработке Концепции оценивания.

Способом диагностики того, что знают и умеют учащиеся является тестирование образовательных достижений учащихся.

С 2011 года уже четвертый год лаборатория мониторинга и оценки Кыргызской академии образования по заказу администрации школы проводит мониторинг достижений учащихся УВКГ № 69 г. Бишкек. Результаты данного мониторинга обрабатываются компьютерной программой TiaPlus и IBM SPSS и проанализированы специалистами отдельно по каждому предмету.

Такой же анализ проводится и по кыргызскому языку, государственному языку и по другим предметам.

Таким образом, мы можем сделать вывод, что решение данных задач актуально и требует дальнейшей разработки соответствующих технологий как формирования, так и оценивания компетенций учащихся.

Литература:

1. Стратегия развития образования до 2020 года. – Бишкек, 2013.
2. Основные положения построения общероссийской системы оценки качества образования // Стандарты и мониторинг в образовании. – 2005. – № 4. – С. 8-10.
3. Концепция общероссийской системы оценки качества образования. Версия 02.02.08. Вторая редакция. – <http://www1.ege.edu.ru/component/>.
4. Шалашова М.М. Изменения в системе оценивания результатов образовательной деятельности учащихся [Текст] / М.М. Шалашова // Стандарты и мониторинг в образовании. – 2009. - № 5. – С. 39 – 43.
5. Алымова А. Оценивание учащихся [Текст]. Новые подходы и методы: методическое пособие для учителей / А. Алымова, А. Буркитова, М. Мыкыева, Ж.М. Рыскулова. – Б., 2010.

Асанакунув Т.А. – к.п.н., доцент КАО

МАМЛЕКЕТТИКТИЛДИОКУТУУНУН МАКСАТТАРЫ ЖАНА КӨРСӨТКҮЧТӨРҮ

ЦЕЛИ И ПОКАЗАТЕЛИ ОБУЧЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА

Бул макалада мамлекеттик тилди окутуунун максаттарынын критерийлери, жогорку деңгээлде өздөштүрүү көндүмдөрү жана кеңири колдонулуучу этиштердин таблицасы сунушталган.

Бүгүнкү учурда мамлекеттик тилди окутуу процессин билим берүүнүн мыйзамдарына ылайык түп тамырынан өзгөртүүнү коом та-

лап кылууда. Ар бир мугалимдин окуучуларды сапаттуу окутуп, тил үйрөтүүгө, тарбиялоого канчалык даражада жоопкерчиликтүү

мамиле жасашына, педагогикалык устаттыгын, идеялык ишенимин, компетенттүүлүгүн өркүндөтө ала тургандыгына көз каранды. Окутуу процессин өзгөртүү, жакшыртуу маселелеринин бири окуу предметтерин илимий-методикалык, коммуникативдик-компетенттүүлүк деңгээлде окуучулардын билимдеринин, билгичтиктеринин жана көндүмдөрүнүн сапатын жогорулатып, алардын окууга болгон милдеттүүлүктөрүн күчөтүү, жоопкерчиликтүүлүктөрүн сездирүү, окуу-таанып билүүчүлүк, ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүү жана окутуунун максаттарын окуучунун позициясынан коюу негизги милдеттерден болушу зарыл.

Бул милдеттерди практикалык жактан орто мектептерде иш жүзүнө ашыруу-өз иштеринде мыкты ийгиликтерди камсыз кылып жатышкан мугалимдердин алдыңкы педагогикалык жана инновациялык тажрыйбаларын системалуу түрдө иликтеп үйрөнүүнү, жалпылоо жана жайылтуу бүгүнкү күндүн темасы болууда. Ушул мааниде алганда алдыңкы педагогикалык жана инновациялык тажрыйбаны топтоо, аны мектептерге жайылтуу коомдук өзгөрүүнүн башкы белгилеринин бири болуп эсептелет. Анткени инновациялык алдыңкы тажрыйба практиканын, эксперименталдык талдоонун жана таанып билүүчүлүк байкоонун негизинде калыптанат. Ошондуктан инновациялык алдыңкы тажрыйбалар мугалимдер жаштарды окутуу жана тарбиялоонун объективдүү мыйзам ченемдүүлүктөрүн канчалык даражада туура пайдаланып иштей тургандыктарын чагылдырат.

Алдыңкы тажрыйбаны топтоо боюнча болгон ишти эмнеден баштоо керек? Мындай ишти окутуу-тарбиялоо процессинин азыркы – болуп турган абалын педагогикалык анализдөөдөн баштоо зарыл. Анткени педагогикалык анализ жүргүзмөйүнчө, иштин бүгүнкү абалын мурдакыга салыштырып келечекти аныктамайынча жакшылыктуу ийгиликке жетишүү кыйын; педагогикалык анализ жүргүзүү гана төмөнкүдөй үч суроого туура жооп табууга мүмкүндүк берет:

1. Эмне үчүн иштин натыйжасы мындайча болуп жатат?

2. Иштеги терс көрүнүштөр кайсылар, алардын себебин кантип жоюуга болот?

3. Иштин бул ийгилигин кантип бекемдеп,

кантип андан ары өнүктүрүүгө болот?

Азыркы кезде мектептердин дээрлик көпчүлүгүндө окутуу негизинен түшүндүрүп көрсөтүү (иллюстрациялоо) жана репродуктивдик методдор менен жүргүзүлөт, мында окуучулар билимдерди, билгичтиктерди жана көндүмдөрдү мугалимдин айтып көрсөтүүсүнөн, китептерди окуудан жана өздөрүнүн угуп көргөндөрүн бир нече ирээт кайталоодон алышат. Окутуу процессин мындайча уюштуруп өткөрүүдө окуучулар мугалим аларды сураган кезде өздөрүнүн угуп көргөндөрүнүн эстеп калгандарын гана кайталап айтып берүү менен чектелишет да өз алдынча ойлонуп эмгектенүү мүмкүнчүлүктөрүнө ээ болушпайт. Натыйжада окутуу окуучулар үчүн бир өңчөй, таятма мүнөзгө айланат да алардын окууга, билим алууга болгон кызыгуулары акырындап жоголо баштайт.

Окуучулардын дал ушундай психологиясын, ички ой-мүдөөлөрүн туура түшүнүп, алардын таанып билүүчүлүк кызыкчылыктарын, эмоциясын, эркин жана өз алдынча эмгектенип билим алууга муктаждыктарын пайда кылуу чыгармачылык менен иштөөчү жаңычыл мугалимдердин бүгүнкү күндөгү иштеринин эң башкы өзөгү болууга тийиш. Бул үчүн алар педагогикалык жана психологиялык илимдерде иштелип чыккан теориялык жана практикалык билимдерди активдүү пайдаланышат. Дал ушундайча иштөөдө гана алардын педагогикалык ойлоосу өнүгүп, мугалимдик устаттыгы артат да жаңычылдык пайда болот. Эмне үчүн? Себеби окутууда жаңы билимдерди, билгичтиктерди жана көндүмдөрдү окуучулардын аң сезимдүү кабылдап өздөштүрүү процессин башкаруунун ыкмаларын туура тандап алуу айрыкча мааниге ээ. Ошондуктан мугалим окуучулардын билим, билгичтик жана көндүмдөрдү өздөштүрүүлөрүнүн азыркы илимде жана практикада аныкталган варианттары менен жакшы тааныш болушу абзел.

Мисалы, кээде окуучулардын жаңы материалды **эстеп калууларын** активдүү башкарууга туура келет. Ал үчүн мугалим окуучулардын жаңы билимдерди кабылдоосун, сезимталдуулук менен ойлонуп билүүсүн уюштурат: атайын тандалып алынган көнүгүүлөрдүн системасын пайдаланат, мындай көнүгүүлөрдү аткаруу окуучулардан

азыр эле жаңыдан алган билимдерди кайталоону жана пайдаланууну талап кылат. Бул максатка жетишүү үчүн мугалим көбүнчө түшүндүрүп иллюстрациялоочу жана репродуктивдик методдорду пайдалана алат.

Башка бир учурда окуучулардын жаңы материалды өздөштүрүүлөрүн камсыз кылуу үчүн окутуунун проблемалык-изденүү методдорунан пайдаланууга туура келет. Ал үчүн мугалим проблемалык ситуацияларды түзөт, окуучулардын алдына конкреттүү проблема коет, аны чечүүгө керектүү ар түрдүү блжомолдоолорду (гипотезаларды) окуучуларга айттырат, аларды талкуулоону, проблеманы чечүүнүн планын түзүүнү, ага керектүү методдорду жана каражаттарды аныктоону уюштурат.

Кээде окуучулардын жаңы билимдерди, билгичтиктерди жана көндүмдөрдү өздөштүрүүсүн камсыз кылуу үчүн мугалим окуучулардын теманы китеп боюнча өз алдынча окуп үйрөнүүлөрүн уюштурат, моделдештирүү жана конструкциялоо, маселе чыгаруу ж.б. боюнча алардын өз алдынча эмгектенүүлөрүн уюштурат.

Бүгүнкү мектептин алдында турган негизги милдеттер негизинен жаштарды окутуу жана тарбиялоо процессинде ишке ашырылат. Ал эми окутуу жана тарбиялоо процессинин бардык маселелеринин ичинен сабак эң негизги орунду ээлейт. Ошондуктан азыркы сабак кандай болууга тийиш деген суроонун келип чыгышы табигый көрүнүш. Жалпысынан алганда, мындай суроого берилүүчү жооп татаал жана көп кырдуу. Ошентсе да, азыркы сабак биринчиден, мектепке коюлуучу учурдун зарыл социалдык талаптарын аткарууга багытталууга жана экинчиден, бардык ишмердүүлүк дидактикалык жана ага байланыштуу илимдердин алдыңкы педагогикалык тажрыйбанын эң жаңы маалыматтарын эске алуу менен ишке ашырылууга тийиш.

Мектепке коюлуучу азыркы талаптар билим берүүнүн максаттарынын жана көрсөткүчтөрүнүн шайкеш келиши, окуу пландарынын жана программаларынын ийкемдүүлү, алдыңкы педагогикалык практикага, окутуунун жана тарбиялоонун инновациялык усулдарга таянуу менен иш жүзүнө ашмакчы.

Мындай усулдарды иш жүзүнө ашырууда

сабакты даярдап өткөрүүнү ыңгайлаштыруу зор мааниге ээ.

Мүнөздүү белгиси боюнча алганда ыңгайлаштыруу идеясынын духунда даярдалып өткөрүлгөн, башкача айтканда, окуу процессинин негизги көрсөткүчтөрү (максаты, көрсөткүчү, мазмуну, сабактын структурасы, окутуу методдору, каражаттары ж.б.) ыңгайлуу тандалып алынып ишке ашырылган сабакты инновациялык сабак деп атоого мүмкүн.

Сабакты ыңгайлаштырып өтүүнүн практикалык мааниси чоң, Себеби, мугалимдердин иш практикасында көп учурда алар сабакка даярданууну адегенде сабактын максатын аныктап албай туруп эле сабакта колдонулуучу усулдарды тандап алуудан, же сабактын максатын аныктабай туруп эле аны өткөрүүнүн формасын же ага керектелүүчү каражаттарды тандап даярдоодон баштаган фактыларды кездештирүүгө болот. Бул туура эмес, анткени сабактын максатын, көрсөткүчтөрүн же мазмунун аныктап албай туруп, анын структурасы же анда колдонулуучу усулдук ыкмалар жөнүндө кантип ойлоонууга болот?

Окутууну ыңгайлаштыруу конкреттүү шарттарда гана ишке ашырылышы мүмкүн. Мындай шарттардын эң негизгилеринин бири - окуучулардын реалдуу окуу мүмкүнчүлүктөрү болуп эсептелет. Ошондуктан биринчи кезекте окуучулардын көз карашынын өзгөчүлүктөрүн иликтеп үйрөнүү зарыл.

Орус педагогу К.Д. Ушинский айткандай «Эгерде педагогика адамды бардык жактан тарбиялагысы келсе, анда ал баарыдан мурда анын өзүн да бардык жактан үйрөнүп билүүгө тийиш» («Человек как предмет воспитания» Собр. Соч. в 10тт. М.-Л., 1950, т.8, с.23). Окуучулардын өзгөчөлүктөрүн, көз караштарын ырааттуу түрдө окуп үйрөнмөйүнчө окутуунун жана тарбиялоонун алгылыктуу вариантын тандап алуу мүмкүн эмес.

Окутуу максаттары окуучунун окуп-үйрөнүү мүмкүнчүлүгүнө карай аныкталууга тийиш.

Бул максаттардын критерийлери:

- окуучуларга маалымдалышы жана түшүндүрүлүшү керек;
- окуучуларга ачык-айкын жана түшүнүктүү болуулары зарыл;

- окуучулар максатты түшүнгөнүн өз сөздөрү менен билдириши керек;
- негиздүү болуусу, билим берүү стандартынын талаптарына ылайык келүүсү тийиш;
- ишке аша тургандай болууга тийиш;
- өлчөөгө ылайыктуу болушу керек.

Тапшырма: Максаттарды талдоо

Максаттарды талдаңыздар. Алар окуучунун окуп-үйрөнүүсүнө карай аныкталганбы же сабак берүүгө ылайыкталганбы?

№	Максаттар
1.	Зат атооч боюнча теманы аяктоо
2.	Сын атоочторду колдонуп, сөз айкаштарын жана сүйлөм түзө алат.
3.	200дөй сөздү колдонуп, бир окуя жөнүндө жазып бере алат.
4.	Ар түрдүү сүйлөмдөрдө тыныш белгилерин туура коюуну үйрөнө алышат.
5	Сөз түркүмү катары сын атоочтун маанисин түшүнүп алат.

Окутуу процессинде сабактын максаттарын жана көрсөткүчтөрүн пайдаланууда Б. Блумдун таксономиясын колдонуу натыйжалуу. Блумдун таксономиясы – бул ой жүгүртүүнүн татаалдык деңгээлдери боюнча уюштурулган классификациясы. Блум ой жүгүртүүнүн төмөнкүдөй алты деңгээлин аныктайт [1]:

1. Эстеп калуу
2. Түшүнүү
3. Колдонуу
4. Талдоо
5. Баалоо
6. Чыгармачылык

Жогорку деңгээлдеги ой жүгүртүү көндүмдөрү.

Ой жүгүртүүнүн эң жөнөкөй түрү тизмеде биринчи жайгашкан. Бул эстеп калуу же билим алуу. Ал эң жөнөкөй болуп саналат, анткени эстеп калууда алынган билим эң эле аз өзгөртүүгө эң эле аз дуушар болот.

Андан кийинки түрү – бул түшүнүү, анткени ал эстеп калууга караганда өзүнө көбүрөөк нерселерди камтыйт, мисалы, биз билимди өз сөзүбүз менен суммалай алууга жөндөмдүү болууга тийишпиз. Муну аткаруу үчүн биз маалыматты эстеп калууга жана түшүнүүгө жөндөмдүү болушубуз керек.

Колдонуу билим алууга жана аны түшүнүүгө караганда көбүрөөк нерселерди

камтыйт. Ал билимди жаңы кырдаалдарда да көйгөйлөрдү чечүү үчүн пайдалануу жөндөмдүүлүгүн түшүндүрөт.

Талдоо билим алууга жана аны колдонууга караганда көбүрөөк нерсени болжолдойт. Ал өзүнө себепти жана натыйжаны, артыкчылыктарды жана кемчиликтерди, пикирлерди жана фактыларды ажырата билүүнү камтыйт.

Баалоо өзүнө гө, колдонууга жана талдоого караганда көбүрөөк нерсени камтыйт. Ал баалуулуктар тууралуу ой жүгүртүү, жыйынтык чыгаруу жана тандай билүү жөндөмдүүлүгүн болжолдойт.

Мына ошентип, чыгармачылык кандайдыр бир жаңы нерсени пландоону же иштеп чыгууну болжолдойт. Бул адатта болгон идеяларды/продуктыларды/чечимдерди эстеп калуудан жана талдоодон, мүмкүн болгон альтернативаларды баалоодон кийин жана баалоонун, инновациялык сунуштун негизинде жасалат.

Илим-билим өтө өнүгүп жана тездик менен көбөйүп жаткан ааламда көп сандагы фактыларды эстеп калуу максатка ылайыктуу же зарыл эмес. Каалаган маалыматты интернет аркылуу көз ирмемде тапса болот. Бүгүнкү күндө көйгөйлөрдү чечүү, болгондо да ой жүгүртүүнүн жогорку деңгээли аркылуу чечүү жөндөмү бийик бааланат. Ушул себептен билим берүү бүгүнкү күндө ой жүгүртүү процессин жакшыртуу үчүн окуучуларга жардам берүүгө тийиш.

Окутуу үчүн Блумдун таксономиясынын маанилүүлүгү - ал мугалимдерге окуучулардын окуу жана таанып-билүү процессине тартуу үчүн пайдаланыла турган суроолорду пландоо үчүн мугалимдерге атайын структураны бергендигинде турат.

Мисал катары “Шаты” концепциясын пайдаланса болот. Окуу маселелери көп болгондуктан, окутуунун, үйрөнүүнүн жакшы уюштурулган стратегиялары болушу керек. Шатынын биринчи баскычынан баштагыла. Бул жөнөкөй ой жүгүртүү деңгээли. Шаты боюнча жогору карай ар бир кадам ой жүгүртүүнүн кыйла татаал деңгээлине өтөт. Эгерде биз сабагыбызда окуучулардан кайра айтып берүүнү, резюме түзүүнү жана алдын ала айтууну гана өтүнсөк, анда биз алардын ой жүгүртүү көндүмдөрүн жетишээрлик деңгээлде өнүктүрө албай калабыз. Биз кыйла жогорку деңгээлдеги суроолорду берүүгө

өтүшүбүз зарыл, бул дагы окуучуларда кыйла жогорку деңгээлде ой жүгүртүү көндүмдөрүн өнүктүрүүнү камсыз кылат. Ошентип биз окуучулардан аныктоону, салыштырууну, факты менен пикирлердин ортосунда айырмалоону, баалоону, тепкич боюнча жогору карай жана башка ушул сыяктуу иштерди

жасоону өтүнүшүбүз керек.

Окуучулар үчүн суроолорду жана тапшырмаларды түзгөндө биз пайдалануучу этиштерге көңүл бурушубуз керек, анткени алар биз багыт алган жүгүртүүнүн түрүнө карата ачык болуп эсептелет. Төмөндөгү этиштердин таблицасы пландоо үчүн пайдалуу.

Ой-жүгүртүү деңгээли	Адатта кеңири колдонулуучу этиштер
Чыгармачылык	Сөз түркүмдөрүнүн бет ачары, өз алдынча маанилүү сүйлөмдөрдү түзүү, куруу, пландоо, чыгаруу, ойлоп табуу, ойлоп чыгаруу, иштеп чыгуу, кайра жаратуу, түзүү, жакшыртуу.
Баалоо	Сөз түркүмдөрүнүн грамматикалык белгилерин негиздөө, тандоо, жыйынтык чыгаруу, категорияны аныктоо, иретке келтирүү, артыкчылыкты аныктоо, корутунду чыгаруу, баалоо.
Талдоо	Сөз түркүмдөрүнүн суроолорун коё билүү, салыштыруу, уюштуруу, жалпы белгилерин аныктоо, изилдөө, талкуулоо, таанып билүү, категориясын аныктоо, синтездөө.
Колдонуу	Сөз түркүмдөрүн пайдалануу, демонстрациялоо, көрсөтүү, иллюстрациялоо, түзүү, эсептөө, колдонуу.
Түшүнүү	Сөз түркүмдөрүнө түшүндүрмө берүү, жалпылоо, түркүмдөштүрүү, кайра сүйлөм түзүү, түшүндүрүү, негизги идеяларды берүү.
Билимди эстеп калуу	Сөз түркүмдөрүн эстеп калуу, кайра айтып берүү, аныктоо, баяндоо, саноо, атоо, билдирүү, билүү, табуу, айкаштыруу, белгилөө, тандоо, топтоо, мисал келтирүү.

Адабият:

1. Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания. Собр. Соч. [Текст]: в 10 т. / К.Д. Ушинский. – М.-Л., 1950. Т. 8.
2. Формативдик баалоо жана инсанга багытталган окутуунун, таанып билүүнүн усулдары: Мугалимдер үчүн усулдук колдонмо. – Б., 2007. – 166-б.
3. Окутуунун интерактивдүү усулдары жана классты башкаруу: мугалимдер үчүн колдонмо. – Б., 2004.
4. Добаев К.Д. Кыргыз тилин өзгө тил катары окутуу методикасынын айрым маселелери [Текст] / К.Д. Добаев, Т.А. Асанакунов. – Бишкек, 2008. – 83 б.
5. Шакиров Р. Оценивание учебных достижений учащихся: Методическое руководство [Текст] / Р. Шакиров. – Б., 2011. – 78 б.
6. Формативное оценивание – оценивание для обучения. – Б., 2010. – 78 с.

Абдыжапар уулу М. – гл. спец. НКГЯ при Президенте КР

ТЕРМИН ЖАРАТУУ – МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДЕ ИШ ЖҮРГҮЗҮҮГӨ ӨБӨЛГӨ

Бул макалада мамлекеттик тилде иш жүргүзүүнү өнүктүрүү үчүн термин жаратуудагы көйгөйлөр жана сунуштар берилген.

Кыргыз тилиндеги илимий терминологиянын тегерегинде, ошондой эле саясий документтерде, иш кагаздарында, басма сөздө пайдаланылган айрым сөздөр туурасында

журтчулугубуз ачык талашып-тартышып келет. Жазма тилибизге чоочун сөздөрдүн көп кирип, көнүмүш сөздөрдүн андан сүрүлүп атканына нааразылык билдиргендер, термин-

дердин жана атоолордун оош-кыйыш, чалды-куйду колдонулганына (каторулганына) күйүп-бышкандар арабызда аз эмес.

Арийне, эл аралык түшүнүктөр, терминдер, айрым атоолор араб-фарс атоолору менен алмашылса эле жазма тилибиз кыргыздашып жатып калбайт, тек бир бөтөн сөздүн ордун экинчи бөтөн сөз басат. Биздин жазма тилибиз али жаш, калыптануу процессин башынан кечирип бүтө элек, ошон үчүн ал орусчадан оошкон олдоксон сөздөрдөн жана калькалардан, кээде эне тилибиздин рухуна туура келген арабизмдерден жана фарсизмдерден чектеп пайдалануу менен нукура улуттук кыртыштан өнүп чыккан неологизмдер менен баюуга өтө муктаж.

Академиялык терминкомдун жана терминологиялык бөлүмдүн көп жылдык аракети менен илим-билимдин бир канча тармагы боюнча орусча-кыргызча сөздүктөр жарык көргөн. Тилекке каршы, ошол сөздүктөрдө сунуш кылынган терминдердин басымдуу бөлүгү кыргызча жазма текст жараткандар жана сүйлөгөндөр тарабынан пайдаланылбай, ар ким өз алдынча атоо чыгарып жүрөт. Кеп оролу ошондо.

Алгач котормо, термин жаратуу эмне деген суроого жооп издеп көрсөк. Котормо – бул көп кырдуу чыгармачыл процесс. Анда акыл эмгеги, терең билимге сугарылган эрудиция, маалыматтын ар тараптуулугу жана ар бир сөздүн “артындагы” подтекстти түшүнө билген интуиция талап кылынат. Термин жаратуу – бул башка тилдеги түшүнүктү (денотатты) эне тилдеги эквиваленти бар шайкеш сөз менен берүү процесси. Термин – бул өзүнө гана тиешелүү лексикалык жүктү алып жүргөн, так жана кыска атоо болушу зарыл. Мына ушул эки чыгармачыл процесс биздин кыртышыбызда кандай башталып, кандай өнүккөн.

Кыргызстан СССРдин курамындагы мамлекет катары түзүлгөн учурдан тартып эле терминдерди түзүү маселеси көтөрүлө баштаган. Анткени жалпы сабаттуулукка умтулуу окуу китептерин, колдонмолорду улуттук тилде жазуу зарылчылыгын пайда кылган. Ошол мезгилдин илим-билимдүү адамдарынын бири, коомдук ишмер Б.Данияров математикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгүн түзүп, анын натыйжасында 1925-26-жж. “Арифметика боюнча маселе-

лер жыйнагы”, “Геометриянын башталгыч курсу” аттуу китептер жарык көргөн. Ошентип, термин маселесин иштеп чыгууда математиктер дыңды бузуп, көч башында турган. Ал эми алгачкы адабий котормо китеп, тунгуч терминолог, окумуштуу Касым Тыныстанов тарабынан которулган “Өзгөрүш ырлары” деген аталыш менен 1925-жылы жарык көрүп, ага “Интернационал” баштаган 7 ыр кирген экен.

1926-жылы Кыргыз АО Ревкомунун токтому менен Билим комиссиясынын карамагында Терминология комиссиясы түзүлгөн. Ошол Терминком терминдерди түзүүнүн төмөнкүдөй принциптерин иштеп чыккан же тагыраак айтканда жалпы союздук лингвистикалык практикага таянган:

1) термин катары төл сөздөрдү пайдалануу (бул бүгүн да күчүндө, тилчилер “Манас” эпосунан терминдерди издөөдө); 2) араб-иран сөздөрүн термин катары пайдаланууга чек коюу; 3) орус жана интернационалдык сөздөрдү (эгерде эне тилде шайкеш келген эквиваленти болбосо) термин катары кеңири колдоно берүү. Ушул принциптер азыр деле көп өзгөрүүгө учурай элек. Тек гана термин жасоо үчүн сөздүн уңгусун табуу, керек болгондо ага мүчө улоо, кыскалык, бир маанилүүлүк, түшүнүккө шайкеш келүү ж.б. сыяктуу тактоолор киргизилди. Аталган Терминком учурунда өтө зор иштерди жасап, термин түзүү ишин жөнгө салып, кыргыз тилин илим менен техниканын тилине айлантууга чыйыр салып, негиз түптөгөнүн тарых алдында баса белгилеп айттып коюубуз керек. Жалпы союздук аренада илимий ачылыштар, өндүрүштөгү ийгиликтер биринин артынан бири жаралып турган ошол кездеги термин түзүүдөгү кыйынчылыктарды жеңүүгө өбөлгө болгон чоң эмгек 1944-ж., андан кийин оңдоп-толуктоо менен 1957-жылы академик К.К.Юдахиндин жалпы редакциясы менен чыгарылган “Орусча-кыргызча” сөздүк болду. Ошондой эле кыргыз тилинде терминдерди калыптандыруудагы көрүнүктүү эмгектер 6 томдук “Кыргыз Совет энциклопедиясы” (1976-80), 4 томдук “Советтик энциклопедиялык сөздүк” (1976-80) жана андан кийинки чыгарылган түшүндүрмө сөздүктөр жана тармактык энциклопедиялар болуп эсептелет. КСЭдеги көптөгөн терминдер, туунду сөздөр, термин-

ге айланган төл сөздөр жалпы кыргыз тил илиминдеги жаңы сапаттагы зор табылгалардан болуп, лексикалык корубуздун байышына өбөлгө түздү. Ошондой болсо да кээ бир терминдерди которууда кемчиликтерге (атайын) орун берилип, эне тилибизде эквиваленти турган атоолор да шовинисттик саясатка “садага” чабылды. Алсак, *Родина, заседание, старший, начальник* ж.б. сөздөрдүн кыргыз тилинде так маанисин бере турган эквиваленти турса да которулбастан айтылып, жазылып жүргөн.

80-жылдардын экинчи жарымында саясий-экономикалык мүмкүнчүлүгү дүйнөгө дүң салган, илимий-техникалык жетишкендиктери жерден гана эмес, космостон көрүнгөн СССР аттуу күч-кубаттуу мамлекет кайра куруу капшабына кабылып, анын курамындагы майда улуттар өз өткөнүн, тилин, маданиятын көтөрүү аракетин баштаган. Кыргыз журтчулугу да бул агымга бой таштап, улуттук тилди мамлекеттин негизги тили кылуу аракеттери зор коомдук күчкө өсүп жетип, натыйжада кыргыз тили мамлекеттик тил деген мартаба алып, мыйзам менен бекиген. Бирок, Теңир алдында баарыбыз теңбиз, факты деген факты, ошондуктан ак сөздү айтуу атуулдук милдет: мамлекеттик тил дагы эле өзүнүн мамлекеттик кызматын толук аткара элек, анын логикалык натыйжасы катары терминдерди кыргызчалоо, кыргызчаланган терминдерди бардык тармакта бирдей колдонуу талаптагыдай эмес экенин айтсак болот. Сөздүктөрдө сунуш кылынган терминдердин басымдуу бөлүгү кыргызча жазуу жараткандар жана сүйлөгөндөр тарабынан пайдаланылбай келет. Окуу китептерин, саясий жана укуктук документтерди, илимий адабияттарды которгондор, энциклопедиялык китеп жараткандар, кыргыз тилинде өз алдынча илимий жана илимий-популярдуу эмгек жазганга аракет кылгандар, журналисттер, жазуучулар компетенттүү орган тарабынан иштелип чыккан терминдерди пайдаланбай өз алдынча атоо чыгарып жүрөт. Натыйжада бөтөн тилдеги бир эле терминдин эки-үч эквивалентин учуратууга болот. Демек, канча кишинин эмгеги, канча каражат, дагы башка рухий-этикалык материалдык дөөлөттөр сарп кылынып чыгарылган терминологиялык сөздүктөр тилдик практикага, тактап айтканда, жазма тилдин өнүгүшүнө кызмат

кыла албай келет. Анын үстүнө административдик стиль (расмий стиль) азыркы кыргыз тилиндеги башка тилдерге караганда кыйла артта калган. Академик Б.Юнусалиевдин белгилөөсүндө совет бийлигинин алгачкы жылдарында *алфавит – алиппе, орфография – ымла, закон – заң, аргумент – убажы, далил, аттестат – сынак кат, форма – түс, квитанция – керешке* ж.б. деп алынган экен (Б.Юнусалиев. Кыргыз адабий тилинин базасы жөнүндө. // Советтик Кыргызстан. 1962.05.07). Бирок, улуттар жоюлуп бир эле совет эли болобуз, тилдер жоюлуп орус тилин колдонобуз деген шовинизм баштапкы вариантка кайра өткөнгө мажбурлаган өңдүү.

Эгемендик эпкини менен орусча жазылган документтерди кыргызчага которуу бардык жерде жапырт башталганын айттык. Кыргыз Республикасынын Президентинин Администрациясында, Өкмөттө, Жогорку Кеңеште котормо секторлору түзүлдү. Мурдатан ченемдик-укуктук актыларды кыргызча жазуу практикасы болбогондуктан жана котормо иши бир жерге борборлоштурулбагандыктан термин которуу жана колдонууда, жогоруда белгилегендей, чаржайыттык пайда болду. Мисалы, “заявка” деген *термин арыз, билдирме, өтүнмө, тапшырык*, “распоряжение” болсо буйрук, *буйрутма*, ж.б. түрдө алына баштады. Документтин тили өтө оор, көп учурда түпнуска тексттеги бардык сөздөрдүн болушун (“буква и дух закона”), кыскалыкты, өтө тактыкты талап кылат.

Мына ушул багытта Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиянын алдында түзүлгөн Терминком опол тоодой иш аткарып келүүдө. Кийинки мезгилде айрыкча иш кагаздарында көбүрөөк колдонулган терминдерди так которуу, бир түргө келтирүү боюнча көптөгөн күч-аракеттерди жумшоодо. Жыл сайын Терминком талкуулап кабыл алган жана бекиткен терминдер толукталып, жыйнак болуп чыкты. Алсак, **уникальный** деген сөздү **сейрек, апатия** дегенди **ындыны өчүү, нагрузка – жүктөм, детальный** дегенди **дыкат, промежуточный** дегенди **арабөк** деп алуу өңдүү алгылыктуу сунуштар берилген. Ошондой эле **ангар – учак сарай, учаккана, аэроупругость – аэросеопилгич, аэроэлектроразведка – аэроэлектр чалгындоосу. Взаимозачет – чегеришме.**

аукцион – тоорук, брокер – далдалчы, нетто- таза, брутто - бүкүлү, заявка – табыштама, өтүнмө, каток музайдың, музмайдан, котловина, котлован – ойдуң, критерий – ченөлчөм, легализация – мыйзамдаштыруу, расмийлештирүү, административный – администрациялык, ликвидация – жоюу, локализация – чектөө, лицензия – уруксаттама, лицензиар – уруксаттама берүүчү, лицензиат – уруксаттама алуучу, лояльность- калыстык, здоровый образ жизни – сергек жашоонун мүнөзү, фасад – маңдай, фасовка - таңгакталган ж.б.

Кийинки мезгилде кыргыз тилинин лекси-

калык коруна орус тилинен же ал аркылуу чет тилдеринен терминдер күргүштөп кирүүдө. Азыр уккан жаңылыгың, анан эскирип калган маалымат технологиясы заманында ар бир атоонун этимологиясын аңдап, төркүнүн түшүнүп, кыргызчалап анан коомчулукка сунуштоо процесси жай болууда. Ошондуктан, терминдерди бирдейлештирүү үчүн котормо ишин борборлоштуруп, Терминком ишин ыкчам алып баруу жана ал кабыл алынган атоолорду өлкөдө расмий колдонуу үчүн Өкмөттүн токтомун (балким программасын) кабыл алуу керек деп ойлойбуз.

Дуйшенбиева Д. – преп. АМУПФБ

МЕКТЕП КУРСУНДА ТҮРК АДАБИЙ МУРАСТАРЫН ОКУТУУНУН ИЛИМИЙ-ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

Бул макалада мектеп курсунда түрк адабий мурастарын окутуунун илимий-теориялык жана методологиялык негиздери берилген.

Орто кылым түрк элдеринин адабий мурастарын изилдөө жана аларды орто мектеп менен жогорку окуу жайларында окутуу жумуштары методика менен педагогика илимдериндеги иштелбей жаткан тема, демек, анын актуалдуулугу да өз күчүн жогото элек.

Кыргыз эли Борбордук Азияда жашаган эң эле байыркы элдердин бири. Байыркы доорлор менен орто кылымдар тогошкон тээ алтынчы-сегизинчи кылымдарда эле өзүнүн жазма-сызмасына, кадимки профессионал жазма адабияттын элементтери бар адабий мурастарды жараткан этнос болгонуна тарых күбө. Ошол доордун мүнөзүнө ылайык, байыркы кыргыздар гүлдөгөн маданиятка, экономикалык мамилелердеги ири ийгиликтерге жетишип, айрыкча, темир иштетүү, аскер буюмдарын, курал-жарак жасоодо, согуштук тактика менен стратегияны мыкты өздөштүргөнү да маалым. Жасалуу технологиясы өздөрүнө гана белгилүү кыргыз кылычтары демейки темирди кесип, оо кийин гана чыккан дамаск, жапон кылычтарынан кем турган эмес. Кыргыздар менен алака-катыш түзгөн калктар алардын так ушул жогорку сапаттагы курал-жабдыктарына, кол өнөрчүлүк буюмдарына кызыгып, соода-сатыгын арттырып турушкан. Кыргыздар

бир нече кылымдар саясий окуялардын да чордонунда жүрүп, айыгышкан согуштарда жеңиштерге жетишип, жыйынтыгында, дээрлик бир кылымга Борбордук Азияда бийлик үстөмдүгүн орнотууга жетишишкен. Биздин замандын 820-910-жылдарынын аралыгында кыргыздардын мамлекеттүүлүгүнүн болуп көрбөгөндөй бекемделишине, согуштук ийгиликтерине кеңири анализ жасаган академик В.В.Бартольд ошол мезгилди адилеттүүлүк менен “кыргыздардын улуу дөөлөтү” деп атаган [4].

Орто кылымдардын алгачкы жылдарында маданияты гүлдөп турган чакта коомдук маанилүү окуяларды, жанаша жашаган кошуна калктар менен болгон алака-катыштарын, каада-салты менен дүйнөтаанымын оозеки формадагы адабий мурастарда айтса, алардын айрымдарын жазма адабий мурас катары чопого, атайын иштетилген териге, жыгачтын же жалама таштын беттерине жазып калтырышкан. Таш бетине чегилип жазылган поэтикалык эстеликтер, мүрзө башындагы эпитафиялык жазуулар, Барсбек кагандын, Истеми Билге кагандын, Тонукөк баатырдын, Култегиндин эстелигиндеги жазуулар, бизге чейин жетип олтурат. Андан эки-үч кылым бери, орто кылымдардагы “Огуз наамз”

дастаны, Баласагындык Жусуптун “Кутатгу билиг” дастаны, Кашкарлык Махмуддун “Түркий тилдер сөз жыйнагы” энциклопедиялык трактаты жана башка ушул сыяктуу адабий жазма мурастар кыргыздардын орток түрк адабиятынын бир ныптасын толтуруп келген калк экендигинен кабар берет. Демек, кыргыз адабий мурастарын да орто кылымдардагы жалпы түрк урууларынын адабий мурастарынын бир үлгүсү катары кароого толук негиз бар.

Орто кылым түрк адабий мурастар тууралуу азыноолак маалыматтар тарыхчылардын эмгектеринде учкай, жалпы сомосунан айтылса, кыргыз адабияттаануу илиминде бир катар эмгектер жазылды. Алар кечирээк болсо да токсонунчу жылдардын орто ченинен баштап басма беттеринде жарыялана баштаган. Айталы, профессор А.Абдыразаковдун “Жусуп Баласагын” деген аталыштагы гезиттик көлөмдүү макаласы, “Алтынчы-тогузунчу кылымдардагы поэтикалык эстеликтер”, “Орхон-Энисей жазуулары”, “Орхон-Энисей байыркы түрк жазуулары жана рух башаттары” деген окуу куралдары, профессор К.Артыкбаевдин “Түрк сөздөрүнүн жыйнагы – адабий мурас”, “Дагы бир жолу орто кылымдагы адабий эстеликтерибиз тууралуу”, Ч.Жумагуловдун “Кыргыздарда жазуу болгонбу?”, С.Закировдун “Кыргыз кайдан чыккан?”, “Кыргыздар колдонгон жазуулар”, тарыхчы профессор Ө.Караевдин “Байыркы түрк эстеликтери жана араб-перси авторлору кыргыздар жана Кыргызстан жөнүндө”, “Энисей кыргыздарынын Тянь-Шанга көчүп келиши”, “Күлтегинге арналган эстелик”, А.Саспаевдин “Бүгүнкү кытай авторлору байыркы кыргыздар жөнүндө”, адабиятчы О.Соороновдун “Куту болбогондун руху болбойт”, жазуучу Т. Сыдыкбековдун “Күлтегин эстелигиндеги ташка чегилген жазуу”, анын Жусуп Баласагындын “Кутатгу билиг” дастанына баш сөз катары жазган “Кут белгиси – билик”, Э.Төрөкановдун “Баласагын – байыркы борбор”, “М.Толубаевдин “Булактын көзүн ачканда”, тарыхчы профессор Т.Чоротегиндин “Махмуд ибн Хусейн аль-Кашкари жана анын “Түркий тилдер сөз жыйнагы” сыяктуу эмгектер жарыяланды, токсонунчу жылдардан бери дагы бир топ окумуштуулардын ондогон эмгектери жарык көрдү.

Орто кылымдардагы түрк элдеринин адабий мурастарын изилдөө иштери кыргыз изилдөөчүлөрү менен гана чектелген жок. Ысымы, эмгектери дүйнө илимине белгилүү болгон окумуштуулар С.Абрамзондун “Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи”, В.Бартольддун “Кыргыздар”, А.Бернштамдын “Кыргыз мамлекетинин өз эркиндиги үчүн күрөшү”, “Энисей кыргыздарынын алтынчы-онунчу кылымдардагы коомдук-экономикалык түзүлүшү”, Н.Бичуриндин “Энисей кыргыздары тууралуу”, А.Газиевдин “Во времена Караханидов”, Л.Гумилёвдун “Байыркы түрктөр”, С.Маловдун “Энисейская письменность тюрков”, И.Стеблеванын “Түрк тилиндеги байыркы адабият”, “Поэзия тюрков шестого-восьмого веков”, “Поэтика древнетюркской литературы, её трансформация в раннеклассический период”, Ю.Худяковдун “Кыргыз маданиятынын таңы”, “Энисей кыргыздарынын тарыхы”, “Кыргызы: исторические предания и легенды”, “Барсбек – кыргыздардын каганы”, казак окумуштуусу Н.Келимбетовдун “Эзелки доор адабияты”, В.Мокрынин менен В.Плоскихтин “Бейдайын беле Барсбек?” сыяктуу терең мазмундагы эмгектери ар кандай жылдарда жарыяланып, көбү кыргызчаланып кайрадан жарык көрдү. Көрүнүп тургандай, кыргыздардын орто кылым, андан мурдагы мезгилдердеги жашоосу, маданияты менен адабияты, өнөрү менен салты боюнча тарыхый-этнографиялык жана адабияттаануу илимдеринин алкагында кыйла изилдөөлөр жүргүзүлгөнү менен улуттун ошол доордогу адабияты менен маданиятын орто мектеп менен жогорку окуу жайлардагы курста окутуу иштери караманча колго алынбай келет. Бул факт педагогика менен окутуу методикасы илиминдеги кемчилдик, кейиштүү абал катары каралууга тийиш. Бирок мындай кейиштүү абалдын объективдүү себептери бар окшойт. Белгилүү болгондой, өткөн кылымдын кыркынчы жылдарынын аяк чениндеги жасалган айрым аракеттерди эсепке албаганда (сөз 1947-1948-окуу жылына карата пайдаланууга берилип, орто мектептер үчүн Орхон Энесай жазма эстеликтерин камтыган адабият программасы окуу процессине киргизилгенинен эки жыл өтүп-өтпөй окуу процессинен, программдан алынып ташталган сегизинчи класстын “Кыргыз адабияты” окуу

китеби – авторлору: Ташым Байжиев менен Зияш Бектенов тууралуу жүрүп жатат), орто кылымдардагы орток түрк адабий мурастары, жазма эстеликтери (чындыгында, алардын көбү кыргыздарга тиешеси бар эле) тууралуу окуу материалдары мектеп курсунда да жогорку окуу жайларынын курстарында да окутулбай келди. Мындай кейиштүү абал Кыргызстандын союздун башка республикалары сыяктуу эле эгемендүүлүк укугун алгандан кийин, токсонунчу жылдардан баштап гана оңолуу жолуна түшө баштады окшойт. Ырас, эгемендүүлүктөн беш-алты жыл мурда, сексенинчи жылдардын ортосундагы кайра куруунун шарапаты менен 1986-жылдан тартып орток түрк жазма эстеликтерди мектеп курсунда окутууга карата айрым аракеттердин болгону маалым. Айталы, кыргыз адабиятынын мектеп программасынын 1987 жана 1989-жылдагы (алгач сегизинчи класста, кийин тогузунчу класста), редакцияларында орто кылым түрк адабий мурастары менен жазма эстеликтерин өздөштүрүү колго алынып, 1991-жылы гана толуккандуу окутула баштаптыр.

Байыркы жана орто кылымдар тогошкон доор-мезгил аралыгындагы жана орто кылымдардагы орток түрк жазма эстеликтерин: “Огуз наамэни”, “Орхон Энесай жазма эстеликтерин”, Баласагындык Жусуптун “Кутатгу билигин” жана Махмуд Кашкари-Барсканин “Түркий тилдер сөз жыйнагын” орто мектептин сегизинчи классында окутууну караган адабият программасы 1994-1995-окуу жылына карата пайдаланууга берилсе [1], ал эми булардын окуу материалдарын камтыган адабият окуу китеби 1998-жылы барып гана басмадан жарык көрдү [2]. Көрүнүп тургандай, орто кылымдардагы түрк адабий мурастарын мектеп курсунда окутуу иштеринин системалуу колго алынышына мына ашып эле кетсе, он-он беш жылдын жүзү болуптур. Демек, мектеп курсунун адабият мугалимдери деле ушул жылдарда жарытылуу тажрыйба жыйнай алышкан жок. Антсе да кыргыз адабиятын окутуу методикасы илим тармагында мектеп мугалимдерине методикалык көмөк көрсөтүү максатында айрым аракеттер көрүлгөнүн жашыруу кыйын. Айталы, илимий жыйнактарга жана методикалык илимий журналдардын беттеринде орток түрк адабий мурастарын окутуу боюнча жарык көргөн

бирин-экин макалалар [3] жарык көргөнү менен бул актуалдуу маселеге арналган атайын фундаментаалдуу методикалык колдонмо же диссертация, жадесе, сабак үлгүлөрү иштелип сунуш кылына элек.

Сонку мезгилдерде, айрыкча, он-он беш жыл аралыгында мектеп курсундагы ар бир предметти окутуунун метод-ыкмаларын жаңылоо, инновациялоо, интеграциялоо, кызматташуу педагогикасынын принциптерин натыйжалуу метод катары кеңири колдонуу процесстери ыкчам жүрүп жатат. Окутуунун салттуу принциптерин, жол-жоболору менен метод-усулдары бүгүнкүнүн талаптарына ылайыкташтырылып, сабактардын интерактивдүү ык-амалдар менен жүргүзүү улам барган сайын приоритеттүү мааниге ээ болуп бара жатат. Интерактивдүү, инновациялоо процесстери менен кошо интеграциялоо процесстери да күн тартибине коюлуп жаткан чагы, мында куррикулум маселеси турганы да белгилүү. Ырас, окутуу, тарбиялоо процесстериндеги мындай жаңы принциптердин сабак учурунда активдүү колдонуунун оошкыйыштары менен терс жактары, али тактала элек маселелери да жок эмес.

Байыркы жана орто кылымдар тогошкон доор-мезгил аралыгындагы жана орто кылымдардагы орток түрк жазма адабиятынын үлгүлөрүн мектеп курсунда окутуу боюнча окутуунун жаңы технологиялары менен салттуу педагогиканын жоболорун четке какпай, тескерисинче, анын мыкты, натыйжалуу жактарын кеңири пайдалануу талаптары турат. А дегинкиси, сөз болуп жаткан адабий мурастарды окутуунун инновациялык, интерактивдүү – заманбап технологияларга ылайык жүргүзүү ашкере маанилүү болуп тургандай. Жалпы түрк уруулары жараткан орток мурастарды мына ушул кызматташтык педагогикасынын принциптерине ылайык инсанга багыттап, интерактивдүү окутуу жагдайында атайын методикалык колдонмолор түзүлүп, сабактардын алгылыктуу, ары натыйжалуу үлгүлөрүн иштеп чыгуу, тилекке каршы, бир дагы мугалимдин иштээр жайылытыла элек. Мындай жагдай каралып жаткан маселенин актуалдуулугун андан ары жогорулатат.

Республиканын жалпы билим берүүчү кыргыз орто мектептеринде орто кылымдардагы түрк элдеринин адабий мурастары

рын үйрөнүүнүн методикасы боюнча атайын изилдөөгө алына турган иштин **объектиси** менен **предмети, максаты** менен **милдеттери**, асыресе, төмөнкүдөй болууга тийиш:

1. Жалпы билим берүү мекемелеринде орток түрк жазма адабияттын үлгүлөрүн, атап айтканда, “Огуз наамэ” дастанын, “Орхон Энесай жазма эстеликтерин”, Баласагындык Жусуптун “Кут алчу билим” дастанын, Махмуд Кашкари-Барсканинин “Түркий тилдер сөз жыйнагын” замандын талаптарына ылайык интерактивдүү, инновациялап окутуу процесси.

2. Жалпы билим берүүчү кыргыз орто мектептеринин VIII класстарында андай адабий мурастардын үлгүлөрүн окутуп-үйрөтүү процессин окутуунун заманбап технологияларынын негизинде жүргүзүү боюнча иштердин жалпы педагогикалык, дидактикалык жана жеке методикалык негиздери.

Мындай илимий изилдөөнүн алдына коюлган негизги **максат** – орто мектептин VIII класстарында орток түрк жазма адабияттын үлгүлөрүн окутууда аталган класстын окуучуларына бүгүнкү күндүн талаптарына ылайык билим берүүнүн педагогикалык-методикалык аспектилерин теориялык жактан изилдөө, концептуалдык багыттарын иштеп чыгуу жана алардын алгылыктуулугун эксперименттик жол менен текшерүү.

Жүргүзүлө турган илимий изилдөөнүн бул максатын ишке ийгиликтүү ашыруу үчүн, биздин пикирибизде, алдын ала мындай **милдеттер** коюлуп, булардын ар бир пункту тыкан иштелип чыгылышы керек:

- Жалпы билим берүүчү кыргыз орто мектептеринде орток түрк жазма адабияттын үлгүлөрүн окутуп-үйрөтүүдө интерактивдүү, инновациялык технологиялардын негизинде сабак жүргүзүүнүн теориялык жана педагогикалык-методикалык аспектилерин кеңири изилдөөгө алуу.

- Орто мектептин VIII класстарында “Огуз наамэ” дастанын, “Орхон Энесай жазма эстеликтерин” Жусуп Баласагындын “Кут алчу билим” дастанын, Махмуд Кашкари-Барсканинин “Түркий тилдер сөз жыйнагын” натыйжалуу окутуп-үйрөтүүдө адабиятты окутуунун салттуу методдорун интерактивдүү, инновациялап окутуунун технологияларын пайдалануу мүмкүнчүлүктөрүнүн дидактикалык негиздерин аныктоо.

- Орто мектептин окуучуларына орток түрк жазма адабияттын үлгүлөрүн окутуп-үйрөтүүдө заманбап технологияларга ылайык билим берүүнүн натыйжалуу жолдорун жүзөгө ашырууну камсыз кылган методикалык системаны иштеп чыгуу.

- Байыркы жана орто кылымдардын тогшкон мезгилиндеги, орто кылымдардагы орток түрк жазма адабияттын үлгүлөрүн натыйжалуу окутуунун технологияларын тандап алуунун критерийлерин аныктоо жана аларды сабактарда пайдалануунун системасын иштеп чыгуу.

Мындай изилдөө ишине **методологиялык негиз** катары атуулдук, адеп-ахлактык жашоо маңызы туурасындагы диалектикалык-материалисттик окуулар, философиялык-эстетикалык ойлор, адабияттын тарыхы, адабият теориясы, адабияттаануу, адабиятты окутуу методикасы илимдеринин жетишкендиктери, педагогикалык-дидактикалык, психологиялык адабияттар, орток түрк жазма адабияттын үлгүлөрүн окутуу боюнча жарыяланган азыноолак эмгектер, алдыңкы мугалимдердин иш-тажрыйбалары кызмат кылмак.

Изилдөөнүн максат-милдеттерин иш жүзүнө натыйжалуу ашыруу багытында теориялык жана практикалык мүнөздөгү изилдөөнүн **педагогикалык төмөнкүдөй методдору** пайдаланылмакчы:

- изилдөөнүн объектиси менен предметиндеги проблеманын айланасында адабияттарды үйрөнүү жана анализден өткөрүү;

- окуучулар менен мугалимдердин жазуу жана оозеки суроолорго берген жоопторун иргөө, анализдөө;

- диагностикалык – анкета жүргүзүү, аңгемелешүү, обсервациялык – түздөн-түз жана кыйыр байкоолорду жүргүзүү, баалоо, прогноздоочу – эксперттик баалоо методу, статистикалык – маалыматтарды иргөө методу.

Республиканын жалпы билим берүүчү кыргыз орто мектептеринин сегизинчи класстарында орто кылымдардагы орток түрк жазма адабияттын үлгүлөрүн окутууда салттуу жана заманбап, инновациялык, интерактивдүү сабактардын системасын биринчи жолу иштеп чыгуу менен практикага сынакка коюу – мындай изилдөөнүн илимий-методикалык жаңылыгы катары карала турган маселе болмокчу. Ал эми **теориялык**

жана **практикалык** мааниси катары кыргыз адабиятынын тарыхы, адабияттаануусу, адабиятты окутуу методикасы илимдери үчүн, бул тармакта изилдөө иштерин жүргүзүп жаткан изденүүчүлөр үчүн, мектеп жана жогорку окуу жайларынын мугалимдери, методисттери үчүн кеңири пайдалана турган маалыматтардын топтому болуп калмакчы. Мындай саамалык, баарынан мурда, адабиятты окутуу методикасы, педагогика, дидактикага кошо турган салым болмокчу.

Сонку он – он беш жылдан бери мектеп программасынын негизинде сегизинчи класстарда окутулуп келе жаткан орто кылымдардагы орток түрк жазма адабий мурастардын үлгүлөрүн натыйжалуу окутуу ишинде мектеп мугалимдери, болжол менен, теориялык-методологиялык, илимий-педагогикалык, жалпы дидактикалык жана жеке предметтик мына мындай маселелерди жетекчиликке алышы керек:

1. Республиканын жалпы билим берүүчү кыргыз орто мектеп-теринде байыркы жана орто кылымдардын тогошкон мезгилинде оозеки жана жазма түрүндө жаратылган адабий мурастарды, орто кылымдардагы түрк жазма адабий мурастардын үлгүлөрүн окутуп – үйрөтүүдө сегизинчи класстын (адабияттык окуудан адабияттын системалуу курсуна карай өткөөл мезгил) окуучуларына тарыхый маалыматтарды иргеп берүү менен инновацияланган салттуу жана интерактивдүү билим берүү процесин өркүндөтүп, анын илимий-методикалык негиздерин аныктоо, тактап алуу иштерин системалуу жүргүзүү.

2. Орток түрк жазма адабияттын үлгүлөрүн үйрөтүүдө сегизинчи класстын окуучуларына заманбап технологияларга ылайык билим менен тарбия берүүнүн методологиялык, педагогикалык-методикалык, дидактикалык жана жеке предметтик принциптерин аныктап, булар боюнча өтүлө турган сабактардын системасын түзүп алуунун технологияларын аныктап алуу.

3. Орто мектептердин сегизинчи класстарында “Огуз наамэ” дастанын, “Орхон Энесай жазма эстеликтерин”, Жусуп Баласагындын “Кут алчу билим” дидактикалык дастанын жана Махмуд Кашкари-Барсканин “Түркий тилдер сөз жыйнагы” энциклопеди-

ялык чыгармасынын (илимий трактат десе да болот) жанрдык табиятын аныктап, сабактардын лекциялык жана семинардык формаларын, педагогикалык шарттарын аныктап алуу.

4. Мектеп программасынын талаптарына ылайык сегизинчи класста “Байыркы Орхон Энесай жазма эстеликтери” деген темадагы лекциялык киришүү сабагында, мугалим, байыркы доор жана кыргыз эли тууралуу жалпы маалымат берет, Орхон Энесай жазуулары – кыргыз элинин байыркы маданиятынын күзгүсү, таш бетине жазылган сырлардын ачылышы тууралуу маалымат, тексттердин мааниси, мазмуну, тилдик өзгөчөлүктөрү, азыркы кыргыз тили менен алака-катышы тууралуу маалыматтарды берүү.

5. “Күлтегин эстелигиндеги ташка чегилген жазуулар” деген теманын астында кичи жазуу, чоң жазуу тууралуу, ал жазуулардын тарыхый жана маданий мааниси тууралуу, чоң жазуулардын мазмуну тууралуу маалыматтарды берүү.

6. “Жусуп Баласагын “Кут алчу билим” дастаны” деген теманын алкагында акын жана ал жашаган мезгил, өмүрү жана чыгармачылыгы тууралуу маалымат, дастандын жазылыш тарыхы жана бизге жетүү жолу тууралуу, дастандын жалпы түрк маданиятындагы мааниси, анын идеясы менен темасы, андагы адеп-ахлак ойдун берилиши, философиясы, көркөмдүк касиети, ыр куруу, ыр түзүлүшүндөгү өзгөчөлүктөр тууралуу маалымат берүү. Адабият теориясынан дидактикалык чыгарма, бейт тууралуу маалымат.

7. “Махмуд Кашкари-Барскани “Түрк сөздөрүнүн жыйнагы” деген теманын астында өтүлүүчү сабактарда сөздүктөгү элдик ырларга, макал-ылакаптарга басым жасалат. Автордун түрк элдеринин адабий-маданий дүйнөсүндөгү көрүнүктүү инсан экендиги тууралуу, өмүрү, чыгармачылыгы тууралуу, эмгектин жазылышы, жарыяланышы, анын тарыхый-этнографиялык жана лингвистикалык баалуулугу тууралуу, тексттеги фольклордук, адабий чыгармалар, алардын темасы менен идеясы тууралуу, элдик ырлардын, макал-ылакаптардын тарбиялык мааниси тууралуу кеңири маалыматтарды берүү.

Адабият:

1. Кыргыз адабиятынын программасы. V-XI класстар үчүн. Түзүүчүлөр: С. Байгазиев менен А. Муратов. – Бишкек: Мектеп, 1993.
2. **Мусаев С.** Көркөм сөз өнөрү (Кыргыз адабияты) [Текст]: жалпы билим берүүчү кыргыз орто мектептеринин VIII класстары үчүн окуу китеби / С. Мусаев, А. Турдугулов. – Бишкек: Технология, 1998.
3. **Оторбаев Б.** Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” поэмасын сегизинчи класста талдап өздөштүрүүнүн айрым маселелери [Текст] / Б. Оторбаев, А. Эсенгулова // Эл агартуу. – 1999. - № 5-6. – 25-30-б.
4. **Оторбаев Б.** “Күлтегин эстелигин” окутуунун маселелери [Текст]. Китепте: Мамлекеттик тилдин теориялык жана практикалык маселелери / Б. Оторбаев. – Бишкек, 2005. – 43-53-б.
5. **Худяков Ю.С.** Кыргыз на просторах Азии [Текст] / Ю.С. Худяков. – Бишкек: Кыргызстан-Сорос фонду, 1995. – 68-б.

Турдугулова К.М. – к.п.н. НГУ

ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ТИЛИ, АДАБИЯТЫ МЕНЕН МАДАНИЯТЫНЫН ЭВОЛЮЦИЯЛЫК ӨНҮГҮҮ ЭТАПТАРЫ

Бул макалада түрк элдеринин өсүп-өнүгүүсүнүн, калыптануусунун, тынымсыз кыймылдын үстүндө болгон тилинин, адабияты менен маданиятынын эволюциялык өнүгүү этаптары берилген.

Көркөм адабият, тил менен маданият ар кандай этностун, улуттун улуттугун башкалардан айырмалап турган эн тамга экендигин айтып жа жазып да жүрүшөт. Бирок улуттук мындай атрибуттардын жаралуу, телчигүү, калыптануу мезгилдеринин эволюциялык өнүгүшүн илимий жол менен терең изилдөөгө алган эмгектерди окубагандыктан, же бул боюнча атайын адис болбогондуктан баарыбыз эле андай маалыматтарды биле бербейбиз. Талашсыз нерсе ушул: ар кандай тил, адабият менен маданият кайсыл бир мезгилде жаралат, ал улам телчигип отуруп, калыптануу мезгилин башынан кечирет, өсүп-өнүгөт, мунун эволюциялык жолу болот. Биздин ишенимибизде, адабият менен маданияттын ачкычы тилде, тилсиз алар жансыз нерсе сымал...

Тил адам баласынын өз ара карым – катнашындагы байланыш каражаты катары өзүнө таандык касиеттери бар, ал тынымсыз өсүп-өнүгүүдө болгон табыгый нерсе, жаралуу теги боюнча узак доорлордо калыптанган байланыш системасы, сөз жана сүйлөмдөрдөн турган баа жеткис байлык. Тил – адам баласынын бир-бири менен болгон байланышты түзгөн табыгый каражат. Адам баласы сезимдерин, ойлорун, пикирлерин жана максаттарын бир-

бирине жеткизүү үчүн тил каражаттарын пайдаланат. Бирок, тил адам баласынын колдонгон башка каражаттарга окшобойт. Айтталы, тил аркылуу гана адамдар бирин-бири түшүнө алышат. Тил адам жана коом арасында байланыш-алака түзүү үчүн колдонулат. Бул алака-байланыш түзүлүп жатканда тил ар дайым эркин, көз карандысыз абалда болот. Адам жана коом тилге каалагандай мамиле жасай албайт. Тилди колдонгондо анын табиятын терең түшүнүп, олуттуу кабыл алууга тийишпиз. Тилди жандуу каражат десек да болот. Ал ар дайым өсүп өнүгүп турат. Доордун, мезгилдин талаптарына байланыштуу бөтөн чет тилдерден көптөгөн жаңы сөздөр кириши мүмкүн. Бирок, тигил же бул тилден кирген сөздөр тилдин эрежесине баш ийе турган формага келгенде гана ошол тилдин ичинде жашай алат. Тигил же бул элдин, этностун тили дайыма өзүнө пайдалуу сөздөрдү кабыл алып өсүп келген, ошону менен лексикасын байытып отурат. Өздүк лексиканы сактап калуу жана байытуу үчүн тилдин өз эрежеси менен жаңы сөздөргө орун беришибиз керек. Ошентип, тил ар кандай улуттун, этностун маданияты менен көркөм адабиятынын ички табиятын чагылдырып туруучу күзгүнүн милдетин аткарат.

Түрк элдеринин тилинин жаралуу, калыптануу мезгилин үч ири доорго бөлүп кароого болот:

1. Байыркы (көөнө) түрк доору: Мында орто кылымдарга чейин эле түрк уруулары (V-VIII кылымдар) кадимки тилине, жазма адабияты менен маданиятына ээ болгону тууралуу маалыматтар азыр жашыруун болбой калды. Андай мурастарды Орхон-Энесай руникалык жазма поэтикалык эстеликтер, андагы таш бетиндеги чоң жазуулар, кичи жазуулар, көрүстөндүн, бейиттин башына орнотулган эпитафиялык жазуулар катары карап жүрөбүз.

Орто кылымдардын алгачкы жылдарында маданияты гүлдөп турган чакта коомдук маанилүү окуяларды, жанаша жашаган кошунуна калктар менен болгон алака-катыштарын, каада-салты менен дүйнөтаанымын оозеки формадагы адабий мурастарда айтса, алардын айрымдарын жазма адабий мурас катары чопого, атайын иштетилген териге, жыгачтын же жалама таштын беттерине жазып калтырышкан. Таш бетине чегилип жазылган поэтикалык эстеликтер, мүрзө башындагы эпитафиялык жазуулар, Барсбек кагандын, Истеми Билге кагандын, Тонукөк баатырдын, Култегиндин эстелигиндеги жазуулар, бизге чейин жетип олтурат.

Орхон-Энесай эстеликтеринде энесай кыргыздарынын, ошондой эле көк түрктөрдүн башка элдер менен болгон алака-катыштары, алектенген иштери, жүргүзгөн согуштары баяндалган. Ал жазуулар тектик (жанрдык) бөтөнчөлүгү боюнча эскерүүнү, кошокту, арман ырларын, ал гана эмес бүтүн бир эпосту эске салат. Бул жазууларды улуттук жазма адабиятыбыздын башаты катары кароо толук мүмкүн. Ошондой жазма адабият үлгүлөрүнөн Барсбектин, баатыр Култегиндин, башкы кеңешчи Тонукөктүн эстеликтериндеги жана башка ондогон жазуулар биздин күндөргө жетип отурат. Көк түрктөр эл катары түп орду менен небак жолуп кеткен. Анткен менен алардын башкы каршылашы, жоолашкан душманы кыргыздар бүгүнкү күндө өз алдынча өлкө, улут катары мамлекеттүүлүгүн андан ары өнүктүрүү мүмкүнчүлүгүн алып отурат. Демек, Орхон-Энесай жазма эстеликтери андагы ошончо көп элден, уруулардан калганы жалгыз кыргыздар болгону үчүн да бизге көбүрөөк

тиешелүү. Бул багытта чоң эмгек сиңирген окумуштуулар В. Л. Томсен менен В. В. Радлов убагында биринчилерден болуп эстеликтердеги жазуулардын кыргыздарга тийиштүү экенин белгилешкен болчу. Көрүнүктүү түрколог С. Е. Малов да Орхон-Энесай жазуулары басымдуу кыргыздарга таандык деген пикирде болгон.

2. Орто кылымдар доору: Бул мезгил биздин замандын X – XIV кылымдарын кучагына алып, мында түрк элдеринин адабияты менен маданиятында ири ачылыш катары бааланып жүргөн Юсуф хас-хаджиб Баласагуни менен Махмуд ибн Хусейн аль Кашкари, булардын «Кутатгу билиг» менен Дивани луга ат-түрк» эмгектери жаралган мезгил. Талаш жок, булл эмгектер адабий-маданий жазма мурас болгондуктан түрк урууларынын тилинин калыптанышындагы өзгөчө доор, мезгил болуп калды. «Советская тюркология» журналынын 1972-жылдагы № 1– санына академик А.Н.Кононов минтип жазат: «В этом уникальном своего рода словаре содержится 7500 слов, отражающих лексику тюрков (караханских, хаканских), туркменов, огузов, чигилей, ягма и кыргызов». Ырас, бул уникалдуу эмгекти түрк элдеринин тили, адабияты менен маданияты тууралуу толук маалымат берүүчү энциклопедиялык чыгарма катары кароого болот. Филология илимдеринин доктору, профессор К.Артыкбаевдин жазганына караганда аны түшүндүрмө сөздүк катары гана кароого болбойт, ал орто кылымдардагы адабий мурастардын мыкты үлгүлөрүн ичине камтыган эң бир баалуу жазма адабий эстелик. Анда эпостук баян түрүндөгү ырлардын үлгүлөрүнөн тартып баатырларды жоктоо, адамдарга акыл насаат айтуу, табиятты сүрөтөө, айтыш, лирикалык ырларга чейинки чыгармалардын үзүндүлөрү (1000 сапка жакын ырлар) жана миңдеген макал-ылакаптар орун алган. Орто кылымдарга чейинки Орхон Энесай поэтикалык жазма эстеликтеринин жана орто кылымдардагы адабий эстеликтердин поэтикалык түзүлүшүн изилдеген илимпоз И.В.Стеблева «Развитие тюркских поэтических форм в XI веке» деген эмгегинде «Түрк сөздөрүнүн жыйнагындагы» ырларды өзүнчө бөлүп, транскрипциялап, орусча котормолорун берип, ал ырлардын поэтикалык өзгөчөлүктөрүн Орхон Энесай руникалык жазма эстеликтери менен жана Жусуп Бала-

сагындын «Кутатгу билиг» дастаны менен тыгыз байланышта экендигин далилдеди.

Демек, түрк элдеринин тили, маданияты жана көркөм адабиятынын эволюциялык өсүү жолундагы өтмө катар байланыш алардын руханий мурас катары системалуу өнүгүп отурган бир чулу организм экендигинен кабар берет.

3. Орто кылымдардан кийинки мезгил, XIII-XVII кылымдар.

Ырас, бул мезгил-доорлордо түрк тилдүү элдер бир нече алфавитти колдонуп келгени белгилүү. Түрк тилдүү элдер узак тарыхында беш чоң алфавитти колдонуп келишкен. VII-VIII кылымдарда биринчи түрк жазма тилине кездешибиз. Таластагы руникалык жазма эстеликтер, Орхон-Энисай жазма эстеликтери, VIII кылымдын биринчи жарымында Могилян (Билге) Каган, Култегин жана Тонюкук сыяктуу эл башчыларына арналып жазылган. Бул түрк элдеринин биринчи алфавити эле. Бул жазуулар, жогоруда айтылгандай, биринчи жазуулар экендигине карабай мазмуну боюнча тилдик лексиканын бай болгонун көрөбүз. Тилдин жаңы калыптанып жатканда эмес тилдин өнүккөн мезгилинде жазылганынан кабар берет. Бул жазма эстеликтерди дүйнөлүк масштабдагы: В.Радлов, П.Мелиоранский, С.Малов, С.Киселев, А.Бернштам, В.Бартольд, А.Кононов, С.Кляшторный, В.Томсен, С.Щербак, И.Стеблева сыяктуу окумуштуулар изилдешти. Тилекке каршы, VII-VIII кылымдардан мурдагы жазуулар жөнүндө маалымат жок. Ошондуктан түрк жазуу тили VIII - кылымдан бир нече кылым мурда калыптанган деген жобону шарттуу гана түрдө айтууга болот.

Бул жазуу тили XII-XIII кылымдарга чейин колдонулуп, түрк элдеринин биринчи орток тили катары кызмат өтөгөн. Борбордук Азияда жашаган элдердин баары бир тилди колдонуп келишкени белгилүү. Уйгур алфавити түрк элдеринин экинчи чоң алфавити эле. Ал VIII - XV кылымдарда колдонулуп келген. Бул алфавит көбүнчө Чыгыш Түркистанда колдонулган. Бүгүнкү күндө дүйнөнүн көптөгөн китепканаларында бул алфавит менен жазылган кыска мазмундуу көптөгөн эмгектерди кездештиребиз.

Түрк тилинин өнүгүү доорундагы үчүнчү чоң алфавит катары араб тамгаларынан тур-

ган алфавит экендиги маалым. IX-X кылымдардан баштап түрк элдеринин Ислам динин кабыл алышы менен араб алфавити менен түзүлгөн алфавит он кылымга жакын бүт түрк элдери тарабынан колдонулуп келген. Бул доордо Чыгышта Жусуп Баласагунинин «Кут алчу билим», Махмуд Кашгари-Барсканинин «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы», Ахмед Йассавинин «Диваны хикмет», Батышта Желаледдин Руминин «Ырлар жыйнагы», Юнус Эмренин «Диваны» сыяктуу жана башка чыгармалар араб тамгасы менен жазылган. Түрк тили X-XI кылымдан баштап өнүгүүнүн туу чокусуна жеткен. Азыркы учурда Чыгыш Түркстанда (Кытай) уйгур, казак жана кыргыз элдери, Ирандагы азери жана түркмөн элдери араб алфавитин колдонуп келишет.

Түрк элдери колдонгон төртүнчү чоң алфавит болуп латын алфавити эсептелет. Түрк элдери латын тамгасын XIX-кылымдын аягы XX-кылымдын башында колдоно баштаган. 1928-жылдан баштап Туркия, Кипр, Греция, Болгария, Румыния, Финляндия жана Балкан өлкөлөрүндөгү (эски Югославия) түрк элдери латын тамгасын колдоно башташкан. Эски Советтер Союзундагы түрк элдери, 1920-жылдан 1937-1940 жылдарга чейин латын тамгасын колдонушкан. Кытайдагы уйгур, казак жана кыргыздар 1954-1978 жылдары колдонушкан.

Түрк элдери активдүү колдонгон бешинчи чоң алфавит кирил алфавити, бул алфавит эски Советтер Союзундагы түрк элдери тарабынан колдонулган. Ислам динине кирбеген түрк элдеринен (Алтай, Тува, Хакас, Якут, Чуваш, Гагауз) сырткары бүт түрк элдери IX-X кылымдан XX-кылымдын башы, 1920-жылга чейин араб тамгасын колдонуп келишкен. Чуваштар 1871-жылы, Алтайдагы түрк элдери 1937-жылы, Крым, Казань, Ногой, Карачай элдери 1938-жылы, Якут жана Абакан элдери 1939-жылы, Азери, Түркмөн, Өзбек, Башкурт, Каракалпак жана Кыргыздар 1940-жылы, Тувалыктар 1941-жылы кирил тамгасына өтүшкөн. Советтер Союзундагы боордош түрк элдери кирил алфавитин колдонгонуна карабастан бири-биринен айрымаланган 19 алфавитти колдонушкан. Бул саясат боордош түрк элдерин бири-биринен алыстаткандан башка максат көздөбөсө керек. Советтер Союзунун тарашы менен түрк элдеринин кайрадан биримдикке умтулуу

арекеттери башталды. Боордош түрк элдери бири-бири менен болгон байланышта, мейли диплоиатиялык же сода сатык мамиле түзүүдө котормочу аркылуу эмес, түздөн түз байланыш түзүү үчүн кайрадан латын тамгасына өтүү үчүн арекеттер башталды. Тарыхта түбү бир болуп бири-бирин түшүнбөгөн жеке гана түрк элдери болсо керек деп ойлойм. Ошондуктан, учурда латын тамгасына өтүү арекеттери жүрүп жатат. Азербайжан 1991-жылы, Түркмөнстан жана Өзбекстан 1993-жылы, Каракалпак автоном республикасы 1994-жылы бул тамгага өтүшкөн. Учурда түрк тилдүү өлкөлөр арасында латын тамгасына өтүү боюнча иш чаралар өткөрүлүп келатат. Түрк тилинде сүйлөгөн өлкөлөрдүн биримдиги түзүлгөн жана ал социалдык-саясий, маданий чөйрөдө ар тараптуу иштерди жүргүзүп келет.

Тарыхка саресеп салсак, X-кылымдан XX-кылымга чейин түрк элдери адабият, маданият, саясат жактан өнүгүүнүн туу чокусуна жетип, тарыхка өчпөс из калтырышкан. Му-

нун себеби он кылымга жакын бир орток алфавитти колдонулушу менен түшүндүрүлөт. Тарыхта түрк элдеринин адабияты улуу араб жана фарс адабиятына үстөмдүк кылганы белгилүү. Махмуд Кашкари-Барскани түрк тилинин араб жана фарси тилдеринен бай жана ага үстөмдүк кылаарын, түрк тилине эч бир тилдин тең келе албашын жана араб фарс элдерине түрк тилин үйрөтүү үчүн «Түрк сөздөрүнүн жыйнагын» атайлап, белгилүү бир максатты көздөп жазганын белгилеген.

Ошентип, адамзат тарыхында узак мезгилдер бою өсүп-өнүгүүнүн, калыптануунун, тынымсыз кыймылдын үстүндө болгон түрк тилинин, түрк элдеринин адабияты менен маданиятынын калыптануу эволюциясы жана өнүгүүдөгү доор, мезгилдери анын ошончолук бекем, ары тарыхтан өчпөс орунчочок алганынан кабар берет. Бул тилдин, адабият менен маданияттын келечеги кең, дагы көптөгөн кылымдар адамзатка кызмат кылат деген бүтүм чыгарууга толук негиз бар.

Адабият:

1. История всемирной литературы [Текст]. – М.: Наука, 1983-1989. – Т. I-VI.
2. **Кононов А.Н.** История изучения тюркских языков в России (дооктябрьский период) [Текст] / А.Н. Кононов. – Ленинград: Наука, 1982.
3. **Стеблева И.В.** Түрк тилиндеги байыркы адабият [Текст]. Китепте: Кыргыздар / И.В. Стеблева. – Бишкек, 1991. – Т. I. – 410-423-б.
4. **Шериев Ж.** Байыркы жана орто кылымдар түрк адабияты [Текст] / Ж. Шериев. – Бишкек, 1996.
5. **Мусаев К.М.** Алфавиты языков народов СССР [Текст] / К.М. Мусаев. – Москва, 1965.
6. **Юдахин К.К.** Кыргызско-русский словарь [Текст] / К.К. Юдахин. – Москва, 1940.
7. **Allworth E.** Nationalities of the Soviet east publication and writing systems [Text] / E. Allworth. – New York and London, 1971.
8. **Ergin M.** Türk dil bilgisi [Текст] / M. Ergin. – Istanbul, 1985.
9. **Ercilasun A.B.** Örneklerle bugünkü türk alfabesi [Текст] / A.B. Ercilasun. – Ankara, 1996.
10. **Tarih Antoloji Ansiklopedi.** Başlangıçtan günümüze kadar büyük türk klasikleri. Ötüken-Söğüt yayınevi. – İstanbul, 1985. – Т. I-XII.

Рысбаева С.А. – к.филол.н. доц., Айылчиева Л.О. – преп. АБК

ЭНЕ ТИЛ УЛУТУБУЗДУН КЕЛЕЧЕГИ

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЯЗЫК – ПЕРСПЕКТИВА НАЦИИ

Ыйык китепте: “А дегенде Сөз болгон!” - деп айтылат. Кыргыздар: “Сөз атасы өлбөсүн”, “Өнөр алды – кызыл тил”, “Тил жүрөк жаралайт, тил оору дабалайт” – дейт. Адам баласы үчүн, айрыкча миллион сапка чукул “Манастай” алп үчилтикти оозеки сактап, бизге жеткирген кыргыз баласы үчүн Сөз баарынан улук да, баарынан ыйык да болгон. Улутту улут кылып, улуттун учугун улап узарта турган үч нерсе бар: тил, маданият жана тарых. Алар эне тилибизден башат алат. Улут уңгусуна, нарк насилине жан киргизип сактап келген да, келечекте сактай турган да эне тилибиз болуп саналат. Улуттун улуулугун улуттук тил гана аныктайт.

Мамлекеттик тил-эгемендүүлүктүн эн башкы белгилеринин бири, өз эне тилине чын жүрөктөн чыккан ыйык сүйүүсүн, жаны-дилин бербеген, бар дитин, инсандык, атуулдук жигерин койбогон элдин келечеги бүдөмүк. Өз тилин жериген элдин тарыхтан изсиз жок болгондугу ачуу чындык экенин унутууга биздин акыбыз жок.

Өз мезгилинде заманды, он сегиз миң ааламды, жакшы менен жаманды, аккан суу, жан-жаныбар, жаратылыш дүйнөнү түп көтөрө айткан төкмө акындык өнөр дүйнөсүн туя албай, ыйык “Манас” баяны башында турган дастандарыбызды, кыска-нуска ички мазмунуна ат көтөргүс маани батырган макал-лакаптарыбызды, учкул сөздөрүбүздү жараткан эне тилибизди кордосок, тил кадырына жете албасак, оюбузду эне тилибизде жеткире айта албасак, башка тилден жамак салып, кутун качырсак эч качан этегибиз эки болбойт, тил кусуруна калабыз. Эне тилибиз аркылуу элибиз эл болот, өсөт, өнүгөт, башка элге тең болот. Эне-улук. Эне-ыйык. Кыргызга кыргыз тили- Эне. Энени кордогон эч качан жакшылык көрбөйт.

Элибизде эне тил кызыкчылыгы баарынан жогору. Сөз баккан, Сөз кадырына жеткен, улуу сөзүн жадабай уккан элдигибизден ажырасак, көөдөнү көңдөй, көрүнгөнгө жем болуп, өз агабызды агалай албай, киши эшигин сагалап каларыбыз айдан ачык, күндөн жарык. Сөз алсыз болсо, эл-алсыз. Олуп-чолуп айтылса, омоктуу ойдон да кут качат.

Тилибиз мамлекеттик статус алганына чейрек кылымга жетейин деп калган болсо да каз-каз турган баладай калдандап, жаңы тили чыккан бөбөктөй муундап, так сүйлөп,

жүгүрүп баса албай келет. Буга ким айыптуу? Жетекчиликпи? Мугалимдерби? Балким, кемигинде да, керкисинде да болуп жүрбөсүн. Эне тилинде сотторубуз өкүмдөрүн, депутаттарыбыз мыйзамдарын жазышса, балким арада жүргөн арөбөк “киргиздерибизге”, тилин чанган, дилин чанган, энесин тааныбаган биздин замандын маңкурттарына сабак болор беле?!!

Эне тил кызыкчылыгын баарынан жогору, баарынан ыйык тута билгенде гана тилибиз өнүгүүнүн, өсүүнүн, тарбиянын тили боло алат. Бүгүнкү кыргыздар байыркы бабаларыбыздан бери муундан муунга мурасталып келген улуу касиетибизден, сөз баккан артыкчылыгыбыздан ажырап баратканыбызды, эне тилибиз жагынан жан дүйнөбүз жардыланып бара жатканыбызды көңүлгө албай, ага жатыгып, көнүп жүрүп отурсак, ашмалтай, кайдыгер абалдан чыга албасак, анда келечегибиз да жок. Адам көңүлүн эргиткен уга билүү, уккан адамды муюткан айта билүү жөндөмүбүз өзүнөн - өзү өчөт.

Мисалга Туркияда түрк тилинин тарыхый келип-чыгышынын, табиятынын калыбына келтирилишине мамлекет башчы тарабынан чечкиндүү чаралар көрүлгөн. Кана эми биздин өкмөт башчыларыбыз да жакшыга жанашып, жамандан адашса ойдогудай болор беле. Башчыларыбыздын чечкиндүү аракеттери, көргөн камкордуктары элге дем берет, үмүт жаратат.

Жыйындарда, тил майрамдары жакындай баштаганда тил жөнүндө азын оолак сөздөр сүйлөнүп, баарысы ойдогудай болуп жаткандыгын саймедирелегенибиз менен майрамдын эртеси аны эстеген адам жок болуп, кемеге башындагы кейиш сөз болуп унутулуп калууда. Бала бакчадан баштап мамлекет башчыларына чейин, жумушчудан тартып катардагы кыргыз кызматкерлерине чейин ар бирине, бардыгына эне тилинде таза, сабаттуу сүйлөөгө үйрөнүүгө катуу талап коё билсек жакшы болмок.

Учурунда генералиссимус И.В.Сталин маани берген кыргыз тили бүгүнкү күндө ошол кишидей жетекчиге муктаж болуп тургандыгы көңүл сыздатып жүрөк оорутарлык көрүнүш экендиги карандай чындык эмеспи. Сөзүбүз куру болбосун үчүн 1946-жылы Кыргызстандын Москвада маданият күндөрү өткөрүлөт. Ага Сталин башында

турган өкмөт башчыларынын баары чакырылат. Ошондо Сталин Кулатовдон, - “Товарищ Кулатов, какая ваша профессия?” - деп сураганда Кулатов тура калып, - “Товарищ Сталин моя профессия шахтер-забойщик”, - деп жооп берет. Сталин бир аздан кийин, мүштөгүн кере соруп Кыргыз ССРинин Борбордук Комитетинин биринчи катчысы Ваговго кайрылып: “Товарищ Вагов, знаете ли вы кыргызский язык?” - деп суроо салат. Күтүлбөгөн суроого апкаарый түшкөн Вагов атып туруп кака калып: “Так точно, товарищ Сталин знаю кыргызский язык, но только в пределах 30%”, - деп жооп берет. Чындыгында Вагов бир ооз да кыргыз тилин билбеген Сталинден коркуп гана билем деп калп айтып койгон болот. “Товарищ Вагов как секретарь ЦК КП Кыргызской ССР вы должны знать культуру, традиции, быт, историю, наконец родной язык кыргызского народа. То что вы знаете в пределах 30% явно это недостаточно”, - деген экен. “Туптуура жолдош Сталин! күнөөмдү мойнума алам, катамды сөзсүз тез арада жоём”, - деп кыргызча сайраган экен. Ошентип Ваговду Сталиндин каарынан кыргыз тили сактап калгандыгын Зыфар Эгембердиев деген врач-хирургга Т. Кулатов айтып берген экен.

Кийин Вагов убадасына туруп, Фрунзеге келери менен БКнын шашылыш пленумун чакырып, иш кагаздарынын баары кыргызча жүргүзүлсүн, баштапкы партиялык уюмдан тартып жетекчилердин баары, БКнын аппаратынын кызматкерлерине чейин кыргыз тилин үйрөнүп билишсин деген атайын буйрук чыгарат. Вагов өзү 6 айда кыргыз тилин үйрөнүп, пикир алышууга жетишиптир.

Эгерде адам чын ниеттен кааласа тилди үйрөнсө болоруна ынанууга болот. Кыргыз Республикасынын эмгек сиңирген артисти Юрий Бобковду ким билбейт. Анын “Ырдайлы кыргыз ырларын” теле долбоору көп жылдан бери өмүрүн улап жашап келет. Нечендеген башка улуттун өкүлдөрү кыргыз ырларын ийине жеткире ырдап, жапон кыздары кыргыз комузунда кол ойнотуп черткенин көргөндө биздин эл ойлонбойт, намыстанбайт деп түйшөлүп кетесин.

Күйгөн аял кошокчу демекчи кайсы бирин айтып, кайсы бирине күймөкпүз. Башканы коё туруп алыстан издебей эле “Кыргыз тили” гезитин алып көрөлү. Районубузда кырктан

ашык мектеп, ар бир мектепте орто эсеп менен алганда төрттөн кыргыз тили жана адабияты мугалими болгондо да 160 мугалим бар. Ошолордун ар бири милдеттүү түрдө жазылышканда да гезитибиздин нускасы көбөйүп калмак. Мектептеги көйгөйлөрүбүздү, жетишкендиктерибизди, окуучуларыбыздын тырмак алды чыгармаларын жөнөтүп турсак дурус болот беле.

Илгери райондук, облустук, республикалык басылмаларга жазылуу керек болчу. Кесиптик гезит-журналдарга каала-каалаба жазылуу милдет эле. Азыркы заманда кыргыз тилинин нанын жеп жүргөн эле кыргыз тили жана адабияты мугалимдерибиздин айрымдары ушундай аталыштагы гезит бар экенин чын эле билбейби, же билсе да билмексен болуп коёбу түшүнүп болбойт.

Улуттун уюткусу-улуттук тил, тил болбой, улуттук аң-сезим болбой, өз элинин патриоту болууга мүмкүн эмес. Себеби патриотизм-ал улуттун тилин, кызыкчылыгын коргоо, анын сыймыгын көтөрүүчү иштерди жасоо болуп саналат. Мисал катары океандай болгон улуу “Манас”, “Семетей”, “Сейтек” эпосу Юнесконун материалдык эмес мурастарынын тизмесине катталышын, ала кийиз, шырдактарыбыз кыргыз элинин ой-чабытынын, кыял оюнун туундусу экенин атасак болот.

Малайзия мамлекетинин жалпы калкынын 20% малайлыктар калган 60% кытай, индустар түзөт. Малайлыктар малай тилин мамлекеттик тил деңгээлине көтөрүүгө 11 гана жыл керек болуптур. А биз чейрек кылымдан бери ушул маселенин тегерегинде тартышып келебиз. Башкаларга тилибизди үйрөтүүнүн ордуна өзүбүз башка тилге өтүп баратышыбыз өкүндүрөт. Анан эле улуу, түбү түптүү элбиз деп көкүрөгүбүздү койгуласак дегеле демибизге аш бышат, бирок тереңдеп аңтарып байкай келсек тырмактын агындай улуттук намысыбыз көрүнбөйт.

Ошондой болсо да караманча эле куржалак эмеспиз. Анчалык сезилбегени менен мамлекеттик тилибизге карата мамиле өзгөрүп жатат. Аз болсо да мамлекеттик мыйзам, жоболор кыргыз тилинде жүргүзүлүп, жыйындар кыргызча өтүп жаткандыгын да айта кетүү керек.

Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаты Урмат Аманбаеванын “КРнын мамлекеттик тили жөнүндө” мый-

замга өзгөртүү, толуктоолорду киргизүү жөнүндө демилгеси көрүнүктүү, учурдун алгылыктуу көйгөйлөрүнүн бири болчу. Ал жалпы элибиз тарабынан колдоого алынып, парламентке сунушталды. Жогорку Кеңеште биринчи окууда депутаттар негизинен айрымдарын кошпогондо толук колдошту. Депутаттар да, коомчулук да эл башкарам, өлкөнү таанытам деген чиновник да, жетекчи да мамлекеттик тилди билүүгө милдетүү экендигин түшүнүшөт. Бул талкууланбай турганы өзүнөн өзү эле түшүнүктүү маселе.

Эне тил-элдин ар-намысы, абийири, эне тил-элдин өзүн-өзү таануусу, өзүн өзгөлөргө таанытуучу эн белгиси. Тилди жөн эле бир соймондогон кызыл эт деп түшүнбөшүбүз керек. Эне тил доско татсаң бал, таттырсаң даам, бириктирген достук, каска куйкалаган жалын, үшүткөн бороон, майсап кеткен өрт, кагып кеткен добул. Ошондуктан ким болбосун, мамлекеттин тилине өтө аяр, сак, астейдил мамиле кылуусу зарыл.

Ата-бабалар башын сайып түптөгөн өлкөбүздүн тилин сактап калуу биздин парз. Муну унутууга акыбыз жок. Бизге жеткен рух-дөөлөттөрүбүз, жан-дүйнө байлык-баалуулуктарыбыз, нарк-насилибиз аруу ар намысыбыз жөнүндө ойлонууга убакыт жетти. Мамлекетибиздин тамыры, тарыхы, пайдубалы-кыргыз эли, өлкөбүздүн өзөгү, кыргыз мамлекетинин уюткусу экендиги дайыма эсибизде болсун.

Көптөгөн кылымдардан бери элибиздин улут катары, мамлекет катары калыптануусунда кыйчалыш замандардын эпкиненин чайпалып төгүлбөй, бөксөрдөй, жоголбой улап келе жатышында тилибиздин ролу чоң, кызматына баа жеткис. Эне тил улуттуук аңсезимибиздин, жан дүйнө жаңырыгыбыздын уюткусу экендиги чындык.

Дүйнөгө белгилүү авар акыны Р.Гамзатов: “Эртең эне тилим жоголору чын болсо, анда жакшы бүгүн өлүп калганым”, - деп жанып күйүп, ачуу чындыкты айтып келди.

Тээ илгери союз учурунда эле Латвияда өз тилинде иш жүргүзүлгөн. ал эмес коңшулаш Казакстанда дүкөндө же башка бир коомдук жайларына кирип орус тилинде сурасаң, жооп кайтарбай коюшчу. Бизде да ошондой зарылчылыкты колдонуу керек болот. Ошондо гана кыргыз тилин билбеген, билгиси келбеген инсандар үйрөнүүгө аргасыз болушар

беле?

Улуттук тилибиз бизге кылымдардын бүктөмүндө калбай ушул күнгө жетип келди, эми аны өзүбүздүн келечек муундарга өткөрүп берүү биздин милдет болуп саналат.

Улутубуздун уңгүсү, эртеңки келечеги болгон улуттук тилибиздин эртеңине түйшөлүп, кандай гана жагдай болбосун аны коргоп калуу биздин атуулдук да, улуттук да милдетибиз болуп калуусу зарыл.

Мамлекеттик тилибизге Шайлообектей, Байдылдадай күйсөк дегибиз келет

Калдайгандын баарысы канат эмес,

Кабыландын баарысы Манас эмес.

Элин чанган, элинин тилин чанган,

Хан болсо да кыргыздын баласы эмес
(Ш.Д.)

Уй мөөрөйт уйдун тилинде,

Кой маарайт койдун тилинде,

Уй, койдон артта калбайлы,

Кыргыздар! Улуттук тилди билүүдө.

Кыргыз эл баатыры Ч.Т. Айтматов “Мен бул турмушта кайсы бир бийиктикке чыга алдым десем, аны эне тилимдин улуу духунан көрөм!” дегени да бекеринен эмес.

Тилди сактоо ириде улутту сактоо деген түшүнүк менен тең каралат. Маалыматтарга таянсак учурда жер жүзүндө жыл сайын тилдер, улуттар жоголуп баратат. Канчалык улуттук тилибиз тууралуу кеп кылбайлы, ал маселенин уюткусу тилде эле эмес, тил аркылуу улутту сактап калууда турат. Ал эми улуттук тилди айрым бир кызыкчылыктардан улам саясаттын предметине айлантуу, саясий чайкоочулукту жүргүзүү өз эне тилибизге жасаган кыянатчылык деп эсептөөгө болот.

Тил жөнүндө сөз болгондо эң биринчи улут жөнүндө сөз дегендик деп түшүнүүбүз кажет. Кайсы гана улут болбосун анын түбөлүктүүлүгү, келечеги тилинде. Тилге кыянатчылык кылуу-бул улутка кыянатчылык, чыккынчылык кылган катары бааланышы керек. Биз тилибизди мамлекеттик деп жарыяладык, кайталап айталы, чейрек кылым болду. Мыйзам чыкты. Бирок ошол иш жүзүндө болуп жатабы? Каерге барба, каерден караба орус тилинде сүйлөнүп, орусча жазылып турат. Муну менен орус тилин биротоло эле пайдаланба, колдонуудан чыгарып сал дегенден алыспыз. Тескерисинче ал тилди көпүрө

катары орду менен пайдалана билсек дурус болот. Ал эми кыргыз тили-бул кыргыз элинин улуттук тили. Бул тил өз кыртышында, өз жеринде өнүгө албаса, өз ордунда болбосо кайда өнүгөт, каяктан барып орун алат?

Мамлекеттик тилибиздин коомдук функциясын аныктообуз зарыл. Мамлекеттик тилдин функциясы анын күндөлүк колдонулушунан келип чыгат. Өлкөнүн расмий турмушунан, мамлекеттик деңгээлдеги иш-чаралардан четтетилип калынса, анда ал күнүмдүк турмуш-тиричиликтин тили катары гана жашап, өзүнүн улуттук милдетин жоготот. Тилди өнүктүрүүнүн системасын түзүүбүз зарыл. Айрым адамдар улуттук тилибиз саясий-экономикалык, укуктук тил катары калыптана элек дешет. Муну менен алар биринчиден улуттук эне тилибиздин аброюн түшүрсө, экинчиден өздөрүндө тилди үйрөнүүгө карата кайдыгерлигин түшүндүрөт. Улуттук тилибизге ыңгайлуу чөйрөнү түзбөй туруп, аны өнүктүрүү жөнүндө ойлоонун өзү чалагайымдык болот.

Биз, кыргыздар, ушунчалык тилибиз ийкемдүү, башканы тез кабыл алууга жөндөмдүү калкпыз. А канчалаган кылымдардан бери ирегелеш жашап келе жаткан өзбектер өзбек тилинде сүйлөшөт, өз каада-салттарын бекем кармашат. Мисалы: кыз берүү салтында биз өзүбүздүн улуттук кийимибизден уялабызбы, түшүнбөйм, шөкүлөнүн ордуна фата, көйнөктүн ордуна паланча жүз миң сомдук той көйнөктөрүн алабыз. Өзбектер болсо, өздөрүнүн улуттук, болгондо да, нукура улуттук кийими менен узатат. Ата-бабаларынан келаткан салт алар үчүн мыйзам.

Тилибиздин коомдук кызматын көтөрүүдө бардык жерлердеги көрнөк-жарактар кыргыз тилинде болушу зарыл. Ушунчалык эле зарыл болуп баратса көрүнүктүү кылып мамлекеттик тилде, анан башка тилде жазып койсо болот.

Байдылда айтмакчы: “Кыргыз деп келип дүйнөгө, кыргыз деп өтөм дүйнөдөн”, - деп сөздү улуттук ураанга айлантуубуз керек. Мындан эч нерсе болбойт. Жумурткадан кыр издеген айрым чала кыргыздар же кыргызга жан тартымыш болгон котур ташын койнуна каткандар улутчул, бул ураан улуттук жиктелүүгө алып келет деши мүмкүн. Жок, мындан эч кандай улуттук мамиле бузулбайт,

тескерисинче, тил билсе өздөрүнө жакшы эмеспи. Кыргыз элинин маданиятын, каада-салт, үрп-адатын жакындан билип аларына шарт түзүлөт.

Акбар Рыскулов сөзүн жазып, Түгөлбай Казаков обонун иштеп чыккан “Насыйкат” ырын ырдап чыгышканда чет элдик бир жаран концерттин бет ачарынан кийинки күнү келип ырды магнитофонго жаздырып кетиптир. Эмне бул жаманбы? Юлия Руцкая же Алекс кыргыз ырларын кыргыздын эл артисттеринен кем ырдап жатышабы? Мына тилдин коомдук функциясынын, кызматынын пайдасы. Бакуда үчилтикти Юнесконун бардык мүчөлөрү колдогондон кийинки көрүнүштү эске салалы. Кичинекей Үмөт Дүйшөн уулу Манасты айта баштаганда орундарынан туруп сыртка чыгып бараткандар кайра кайтып келишпедиби.

Ар бир кыргыз жараны мамлекеттик тил үчүн улутчул болсо болот. Анын эмнеси бар экен. Кыргызстанда жашап туруп, кыргыз тилинде сүйлөй албасак, маданиятын, тарыхын билбесек, мекенибиз жөнүндө толук маалымат бергенге жарабасак бул биздин кечирилгис эч качан ондой алгыс, орду толгус трагедиябыз.

Тил маселелери башка өлкөлөрдө ар дайым алдыңкы №1 орунда, ага зор маани берилип, көңүлдүн борборунда турат. Прибалтика, Россия, Германия мамлекеттеринде тилге өзгөчө көңүл бурулат. Россияга көр окаттын айынан кетип жаткан кыргыздар орус тилин билбесе кор болору ачуу чындык. Эптеп орусча билип барып да иштеген иши пол жуугуч, идиш жуугуч, көчө шыпыргыч. А ошол Россиянын кыргыз тилин билбеген жараны бизде мамлекеттик жогорку кызматтын ээси, же болбосо Германияга иштөө үчүн сөзсүз түрдө немис тилин билүү керек. А эмне үчүн немис, орус же башка элдин биздеги элчилери жок дегенде ээсин сыйлап, итине сөөк ыргытып саламдашууну акцентсиз так айтууга жарашпайт.

Мына ушулардын баары биздин күнөөбүз, биздин жетекчи атка минерлибиздин күнөөсү. Болсо болор, болбосо жок деген кайдыгерлигибиздин кесепети.

Убагында В.Родловдой улуу окумуштуу жогору баа берип кеткен тилибиздин кадырына жете албасак күнөөнү кимден издемек элек.

Адабият:

1. **Жумагулов Т.** Кыргызстандын келечеги-мамлекеттик тилинде [Текст] / Т. Жумагулов. – Бишкек, 2007.
2. **Бакиев Э.** Карт элимдин каада-салттары [Текст] / Э. Бакиев. – Жалал-Абад, 2008.
3. “Кут билим” гезити, 2011.
4. “Кыргыз тили” гезити, 2011.
5. “Тил жана маданият” гезити, 2014.
6. “Кыргыз тили” гезити, 2012.

Кадырова М.С. – к.п.н., доц. К-УУ

ПРОФЕССИОНАЛЬНО ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАПРАВЛЕННОСТЬ ЛИЧНОСТИ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ

Данная статья посвящается всестороннему профессионально-педагогической направленности преподавателя. В статье рассматриваются сущность мастерства современного преподавателя и пути его формирования и рекомендация для молодых преподавателей.

На сегодняшний день взрастить совершенное поколение являющееся фундаментом развития Кыргызстана в духовно-поведенческом аспекте считается одной из приоритетных задач государственной политики.

Конечно, в реализации этих дел виды непрерывного образования, особенно значение высших образовательных учреждений безграничны. Так как, получающие образование молодые юноши и девушки в данных учреждениях, становятся обладателем не только той или иной специальности, но и совершенствуются физически и духовно, активно участвуют в жизни общества. Своими знаниями, духовностью, культурой они будут трудиться во имя свободной и благоустроенной Родины.

Педагогическая культура является качественной характеристикой преподавателя. В этом толковании она является показателем духовного развития с сформированности педагогических знаний, навыков, умений, педагогическая способности а также потребности в педагогической деятельности.

Профессионально-педагогическая направленность личности преподавателя. Этот компонент является системообразующим элементом. Он представляет собой совокупность устойчивых мотивов ориентирующих деятельности педагога на гуманизацию педагогическая процесса через его интересы, склонности, убеждения, идеалы.

Профессионально-педагогическая направ-

ленность личности преподавателя в организация педагогического процесса включает.

- идеалы (широкое видение педагогической задачи, развитие педагогического мышления, увлечение саморазвитием, достижение профессионализма в педагогическом взаимодействии).

- интересы (увлеченность предметом, совершенствование психолого-педагогических знаний, повышение образовательного уровня в целом, духовная культура обучаемых).

- ценностные ориентации (достойное самоутверждение, активизация обучаемых в процессе воспитания обучения и развития).

Профессионально-педагогическая направленность определяет конкретные педагогические задачи работы преподавателя.

Например, в лекционной деятельности – ставится задача обеспечения последовательности разрешения поставленной проблемной ситуации с участием обучаемых, или реализация и определение в репертуаре воздействий активизирующих деятельность обучаемых.

На лабораторных занятиях – это обеспечение контроля предварительной подготовки обучаемых к выполнению лабораторной работы, подготовка рекомендаций повышающее качество проведения лабораторного занятия.

Проблема профессионально – педагогической направленности является предметом исследования многих педагогов и психологов.

Общее резюме этих исследований заключается в том, что важнейшим фактором гуманизма преподавателя, это его отношение к обучаемым как к высшей ценности, уважение достоинства личности обучаемого, чуткость, доброжелательность, требовательность, нетерпимость к равнодушию, унижению и жестокости. В основе призвания педагогической деятельности лежат мотивы и цели. Мотивы характеризуются осознанным побуждением педагога к педагогической деятельности.

Цель – это то, чего преподаватель стремится достичь в результате профессиональной деятельности.

Педагогические способности характеризуются как совокупности педагогических качеств личности обеспечивающие процесс совершенствования педагогического мастерства и повышение уровня педагогической культуры преподавателя.

Педагогические способности включают следующие компоненты:

- коммуникативность (расположенность к обучаемым, доброжелательность, общительность);
- перцептивные способности (профессиональная зоркость, сипатия, рефлексия, педагогическая интуиция, педагогическая наблюдательность);
- способность к волевому воздействию и логическому убеждению (динамизм личности педагога);
- эмоциональная устойчивость (способности владеть собой);
- оптимистическое прогнозирование;
- креативность, способности к творчеству) и др.

Некоторые авторы в структуру педагогических способностей включают:

- организаторские способности;
- коммуникативные способности;
- дидактические способности;
- научно-познавательные (аналитические) способности;
- перцептивные;
- суггестивные и др.

Педагогические способности являются одной из значимых подсистем в системе педагогической культуры а также предпосыл-

кой для достижения высокого уровня педагогической культуры.

Профессиональная подготовка преподавателя включает в себя две составляющие:

- профессиональную облученность;
- профессиональную компетенцию.

Непрерывная профессиональная подготовка является одной из составляющих частей системы педагогической подготовки преподавателя.

Профессиональная подготовка дает возможности повысить уровень педагогической культуры преподавателя, способности оптимизации решения задач обучения, воспитания и развития обучаемых.

Общепринятым в научно-педагогической литературе является представление педагогической техники как некоторого комплекса общепрофессиональных умений, определяющих активную педагогическую деятельность.

Комплекс включает четыре группы умений:

- владение пластикой тела (мимика, пантомимика);
- управления своим состоянием (снятие психического напряжения);
- социально-рецептивные умения (восприятие внешности, наблюдения);
- техника речи (дыхание, постановка голоса, дикция, темп речи).

Под педагогической техникой понимается целостная динамическая система состоящая из таких взаимосвязанных компонентов, как.

- техника педагогического саморазвития;
- эмоционально-образное самовыражение;
- моделирование педагогического взаимодействия;
- управление педагогическим взаимодействием;
- социальная перцепция;
- эмоционально-образное взаимодействие;
- реализация интеллекта.

В основе построение педагогической техники лежит принцип сознательности овладения педагогической техникой превращает эмоции, голос, речь, жест, мимику, педагога в аппарат педагогическая воздействия.

Литературы:

1. Азизходжаева Н.Н. Педагогическое мастерство [Текст]: учебное пособие / Н.Н. Азизходжаева. – Т., 2003.
2. Ананьев Б.Г. Психология педагогической оценки [Текст]. Избранные психологические труды: в 2 т. / Н.Н. Азизходжаева. – М., 1980. – Т. 2. – С. 128-267.
3. Бабанский Ю.К. Педагогика [Текст]: учебное пособие / Ю.К. Бабанский. – М.: Просвещение, 1985. – 479 с.
4. Батраков С.Н. Основы профессионально-педагогического общения [Текст] / С.Н. Батраков. – Ярославль, 1989.
5. Березовик Н.А. Проблемы педагогического общения [Текст] / Н.А. Березовик. – Минск, 1989.
6. Воинов М.Г. Педагогические технологии и педагогическое мастерство [Текст] / М.Г. Воинов. – Ташкент: IQTISOD-MOLIYA. – 2006. – 160 с.

УДК 37.091.33

Сакиева С.С. – д.п.н., доцент ЖАГУ

АДАБИЙ ОКУУГА ҮЙРӨТҮҮНҮН МЕТОДИКАСЫНА АРНАЛГАН ИЗИЛДӨӨЛӨР: ПРОБЛЕМАЛАРЫ ЖАНА КЕЛЕЧЕГИ

Макалада кыргыз башталгыч класстарында адабий окууга үйрөтүүнүн методикасынын калыптанышы, өнүгүшү жөнүндөгү маалыматтар берилген.

В статье рассматривается информация о становлении и развитии методики обучения литературного чтения в кыргызской начальной школе.

Башталгыч мектепте адабий окуу предмети негизгилердин катарына кирүү менен ал баланы кыргыз көркөм адабиятын тааныштырууга жетелеген алгачкы маалымат берүүчү булак катарында таанылып келүүдө. Ал эми адабий окуу предметин окуп-үйрөтүүнү изилдеген илим дидактикада “Адабий окууга үйрөтүүнүн методикасы” деп аталат. Мындай атап айткандын өзү көп талаш-тартышты туудурушу мүмкүн. Себеби, биз ушул кезге чейин түшүндүрүп окутуу, окуунун методикасы деп таанып келгенбиз. Орустун улуу педагогу К.Д.Ушинский “Методика объяснительного чтения” деп атаган. Ал эми 30-50-жылдары советтик окумуштуулар Е.А. Адамович, Т.Ф. Завадская, А.И. Елкина, Н.П. Канонькин, С.П. Редозубов, Н. Рождественский, Н.Н. Щепетова, Н.А. Щербакова, В.И. Яковлева, 60-90-жылдары окуунун методикасы (методика классного чтения) М.С. Васильева, В.Г. Горецкий, К.Т. Голенкина, Л.А. Горбушина, М.И. Оморокова, Е.А. Никитина, Н.С. Рождественский, 90-жылдардан бери карай адабий окууга үйрөтүүнүн методикасы (методика обучения литературного чтения) деп аталууда. Башталгыч мектепте адабий окууга үйрөтүүнүн методикасы бир кылымга жа-

кын убакыттан бери түптөлгөн, калыптанган, өнүккөн илим катарында окулуп-үйрөнүлүп келе жатат. Адабий окууга үйрөтүү башталгыч мектепте 2 этап менен үйрөтүлөт. 1-этапта жалпысынан үйрөтүүчү функцияны аткарат. Бул үйрөтүүчү функция 1-класстын окуучусуна окуу көндүмдөрүн калыптандыруунун алгачкы иш-аракеттери жүргүзүлөт. Баланын китеп окуу көндүмдөрүн калыптандыруу иш-аракети алгач сүйлөм түзүү, андан сөздү ажыратуу, андан муун, муундан тамга, тамгадан тыбышты бөлүп аркылуу тыбышка анализ-синтез методун үйрөтүү аркылуу окуучунун алгачкы окуу жөнүндөгү түшүнүк калыптана баштайт. Балада монолог, диалог түзүү жөнүндөгү алгачкы түшүнүктөр пайда болот. Бул жолдор акырындап олтуруп окуучу тексттеги тыбышты таануу менен тамганы, андан муун, муундап-сөздөп, муундап окуусу ишке аша баштайт. Муундап окуу акырындап отуруп туура окууга жете баштайт. Мына ушул иш-аракеттен адабий окууга үйрөтүүнүн алгачкы жолу ишке аша баштайт. 2-этап 2-4-класста калыптанып, өркүндөтүлөт. Бул этапта баланын окуу көндүмдөрү калыптана баштайт. Баланын текстти туура, шар, сезимдүү, көркөм окуу

көндүмдөрү калыптанат, өркүндөтүлөт.

Кыргыз башталгыч мектептеринде адабий окууга үйрөтүүнүн методикасын ар тараптан изилдөөдө ушул күнгө чейин бир канча окумуштуулар илимий-педагогикалык экспериментти жүргүзүп келгендиги белгилүү. Анда эмесе, сөз кезеги ошол изилдөөлөр жөнүндө болмокчу. Адабий окууга үйрөтүүнүн методикасы негизинен жогорку класста адабиятты окутуунун методикасына таянуу менен окутулуп келгендиги маалым. Бизге маалым болгондой, адабиятты окутууга арналган Т. Саманчиндин, К. Иманалиевдин, Б. Алымовдун, А. Осмонкуловдун, Н. Ишекеевдин, А. Муратовдун, А. Турдугуловдун, С. Батаканованын, С. Момуналиевдин, Д.Саалиеванын изилдөөлөрүнө таянуу менен окутулуп келген. Ал эми адабий окууга үйрөтүүнүн методикасын кыргыз башталгыч мектептеринде түшүндүрүп окутуунун методикасын педагогика илимдеринин кандидаты Султан Турусбеков (1962), 2-класстагы сөз өстүрүү жумуштарын үйрөтүүнү педагогика илимдеринин кандидаты Х.Дөталиев (1967), адабий окуу китептеринин дидактикалык негиздерин педагогика илимдеринин кандидаты Алмазбек Токтомаматов (1995), адабият сабактарынын этнопедагогикалык негиздерин педагогика илимдеринин доктору Сулайман Рысбаев (2006), адабий окууга үйрөтүүнүн педагогикалык негиздерин педагогика илимдеринин доктору Сайипжамал Сакиева (2013) тарабынан изилденди. Бул окумуштуулардын сунуштаган илимий-изилдөөлөрү мектеп тажрыйбасында колдонулуп келүүдө. Анда сөз кезеги ушул изилдөөлөрдүн мааниси, мазмуну жөнүндө болмокчу.

Кыргыз башталгыч класстары үчүн түзүлгөн методикалык адабияттарды анализдөөдө бул илимдин изилдөөчүлөрү, түптөөчүлөрү жөнүндө сөз учугун улоо парз экендигин анык. Адабий окууга үйрөтүүнүн методикасынын негиздөөчүлөрү агартуучулар экендиги чындык. Кыргыз балдарынын колуна алгачкы окуу китебин карматкан, туура, сулуу жазууга, туура окууга, кат-сабатын ачууга методикалык колдонмону иштеп чыккан И.Арабаевди, алгачкы балдар үчүн аз да окуп турсун деп, бара-бара көч оңолот деп алдына чоң максат коюп, орустун улуу педагогу К.Д.Ушинскийдин китебиндей өзүнүн чыгармаларынан хрестоматияны түзгөн

К.Тыныстановду, сабатка үйрөтүүдө балдардын катасыз туура, сулуу жазууга карата балалуу эмгектерин жараткан С.Нааматовду, баланын кол жазма сулуулугун калыптандырууга багыттаган М.Жаңыбаевди, Н.Макешовду, алгачкы жолу кыргыз балдарына түшүндүрүп окутуунун методикасын илимий жагынан изилдеген окумуштуу С.Турусбековду, адабий окуунун дидактикалык негиздерин изилдеген окумуштуу А.Токтомаматовду, кыргыз балдар фольклорун үйрөтүү аркылуу этнопедагогикалык маданиятын калыптандырууга арнаган С.К.Рысбаевдин атын атоого болот.

Кыргыз башталгыч класстарынын адабий окууга үйрөтүүнүн методикасында Султан Турусбековдун өзүнчө орду бар экендиги маалым. Бул илимде 60-жылдардан баштап кыргыз балдарына китеп окуунун туура, шар, сезимдүү, көркөм окуунун жолдорун үйрөтүү колго алына баштады. Алгачкы жолу 1962-жылы С.Турусбеков тарабынан кыргыз башталгыч класстарында түшүндүрүп окуунун методикасы боюнча Алматы шаарында кандидаттык эмгек корголгон. Бул эмгектин корголушу кыргыз башталгыч класстарында адабий окууга үйрөтүүнүн методикасындагы чон бурулуш жасагандыгы анык. Ушул эмгекке удаа алгачкы жолу 1965-жылы “Башталгыч класста кыргыз тилин окутуунун методикасы” деген ат менен С.Турусбеков, Э.Бердибаев, Б.Рысбекова, К.Сартбаев тарабынан иштелген фундаменталдуу эмгек катарында баалоого болот. Бул эмгектин жаралышы кыргыз башталгыч класстарында кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча адистердин командасы түзүлгөндүгүн көрүүгө болот. Мындай эмгектин кайрадан иштелбегендиги, кайрадан мындай команданын түзүлбөгөнүгү кыргыз педагогикасындагы өзүнчө бир көйгөй катарында кароого болот. Ал эми ушул эмгектеги “Окуунун методикасы” бөлүмүнүн теориялык, практикалык бөлүгү белгилүү окумуштуу, илимпоз методист С.Турусбековго таандык.

Кыргыз башталгыч класстарында адабий окууга үйрөтүүнүн методикасында алгачкы жолу түзүлгөн эмгек катарында баалоо – бул чындык. Бул бөлүм бир канча бөлүктөн турат. Биринчи бөлүгү түшүндүрүп окутуунун кыскача тарыхына анализ жүргүзүлгөн. Түшүндүрүп окутуу жөнүндө автор: “Эне тил китебиндеги материалдар иштиктүү статья-

лардан, көркөм адабияттык чыгармалардан алынат. Бул материалдарды окутуу, аны айтып түшүндүрүү жумуштары класста дайыма жүргүзүлөт. Мына ошондуктан, түшүндүрүп окутуу деген термин алынган. Түшүндүрүп окутуу деген сөз эң эле кенен мааниси берет. Башкача айтканда, окуунун бардык түрүн ичине алат да, аны ачык фактылар менен айтып түшүндүрүп, аныктап көрсөтүүнү талап кылат. Бала эне тилин үйрөнүү менен айланадагы чындыктын эмне экендигин туура түшүнө баштайт, табиятты, заттарды, нерселерди көрүп байкап, конкреттүү элестерге ээ болот. Алардын аттарын айтып сөз байлыгын өстүрөт. Мына ушулардын бардыгы баланын руханий дүйнөсүнүн өсүшүнө табигый шарт болуп саналат” – деген сунушун карайт. Түшүндүрүп окутуунун негиздөөчүсү катары орустун улуу педагогу К.Д.Ушинский эсептелет. Бул окутууну орус мектептеринде XIX кылымдын экинчи жарымынан бери пайдаланышкан. Ал эми бул окуунун ыңгайлуулугун К.Д.Ушинскийдин “Эне тили”, “Балдар дүйнөсү”, “Түшүндүрүп окутуу” деген эмгектери күбө боло алган. К.Д.Ушинскийдин бул методу Советтер Союзундагы мектептерде кеңири колдонулган. Мында негизги көңүл баланын аң-сезиминин өсүшүнө, сүйлөө кебинин байышына, ойлоо сезиминин байышына багытталган. Ошонун негизинде окуу материалдарынын көрсөтмөлүү болушуна өтө көп көңүл бургандыгы баса белгиленген. Эмгекте кыргыз класстарында түшүндүрүп окутуунун мааниси, маңызы ачып берилген. Алардын теориялык мааниси чечмеленген. Мындай сунуштар кыргыз башталгыч класстарында алгачкы жолу анализденгендигин байкоого болот.

Эмгектин экинчи бөлүгү түшүндүрүп окутуунун тарбиялык маанисин ачууга арналган. Тарбиянын эң негиздүүсү окуу экендиги баса белгиленип, китеп окуу аркылуу билимге ээ болуп, кандай гана татаал нерсе болбосун, окуучу көркөм чыгарма аркылуу аны туура чечүүгө, ойлоо сезимин кеңитип, сүйлөө кебинин туура өсүшүнө жол ачкандыгы, бала өз сөзүн байытуу менен сөздүн маанисин конкреттүү түшүнүүсүнө шарт түзүү түшүндүрүп окутуунун негизги максатын ачуу менен тарбиялык маанисин чечмелөөгө шарт түзүлөрү айтылат. Түшүндүрүп окутуудагы мугалимдин негизги милдети – окуу-

ла турган чыгарманын тарбиялык маанисин аныктай билүү, аны балдардын сезимине жеткире түшүндүрүү, ошондой кылып айтып берүүгө окуучуларды тартуу, балдарды китеп окууга, аны сүйүүгө, чеберчиликке үйрөтүү, окуганын толук түшүнүп айтып бере алуу, окуганын талдай билүүгө көндүрүү – бул түшүндүрүп окутуунун тарбиялык маанисин ачары аныкталат. Демек, түшүндүрүп окутуу аркылуу окуучунун этнопедагогикалык маданиятын калыптандырууга карата берилген сунуштар, пикирлер учурда деле актуалдуулугун жоготпой келе жаткандыгын белгилөөгө болот.

Үчүнчү бөлүгү окуунун түрлөрүнө арналган. Кыргыз башталгыч класстарында окуунун түрлөрүн классификациялоо алгачкы жолу сунушталган. Окуунун төмөнкү түрлөрү каралган. 1.Туура окуу. Сезимдүү окуу. Үн кубултуп окуу. 4. Шар окуу. Туура окуу деген сөз – сөздү окуганда ката кетирбей, так, сөздү бузбай, интонацияны туура сактап окуу дегенге жатат (1,107). Ошондуктан туура окуу жумуштарында сөздөрдү, тыбыштарды таштабай, бир тамганы экинчи тамга менен алмаштырбай окуу, тиешеси жок сөздү кошпой, сүйлөмдү, сөздү, мунун кайталабай окууга көндүрөт. Ошону менен бирге сүйлөмдүн тыныш белгилерин туура айтуу каралган. Туура окуу жумуштары окуунун негизин түзөт. Себеби, окуучу окууга биринчи көнүгө баштаганда, сөздү бузбай, туура, так окууга көнүгөт. Туура окууга көнүкпөй туруп, окуунун башка түрүнө көнүгүү мүмкүн эмес. Сезимдүү окуу – бул туура окууну улантуучу көндүм катары кабыл алынат. Сезимдүү окууда окуганын туура түшүнүү, аны айтып берүүнү негизги максат кылып коет. Ошону менен бирге окуучу жалаң эле окуганын түшүнүп, аны айтып берүү менен чектелбей, ар бир сүйлөмдү, сөздү окуганда баланын сезими өзгөчө таасирленип, күчтүү элестер көңүлүндө сакталгандай болуу керек. Ошондой эле бала окулган сөздөрдүн, сүйлөмдүн ортосундагы бири-бири менен байланышын аныктамаларды тизмеги менен айтып берүүгө көнүгөт. Ушул талаптар аткарылганда сезимдүү окуу өз деңгээлинде аткаргандыгы сунушталат. Бул ойлор, пикирлер азыркы учурда да өзүнүн актуалдуулугун жоготпогондой. Учурда окутуу системасында туура окуу негизинен са-

батка үйрөтүүдө үйрөтүлүп, окуучунун китеп окуу көндүмдөрүн системалоонун алгачкы баскычы катарында каралып келүүдө. Ал эми алар 2-4-класста өзүнүн этабы боюнча окуучунун окурмандык жана чыгармачылык компетенттүүлүгүн калыптандыруу функциясын аткарышы сунушталып келүүдө. Демек, бул методикалык ыкма алгачкы жолу кыргыз башталгыч класстары үчүн Султан Турусбеков тарабынан сунушталгандыгын белгилөөгө болот.

Окуучу туура жана **сезимдүү окуу** жумуштарына көнүккөндөн кийин, акырындык менен окуунун темпин тездетип, токтолбой шар окууга, көнүгө баштайт. Окуучу кандай гана макала болбосун, тез окууга аракеттенсе, көнүгүү иштерин дайыма жүргүзсө, ал окуучу сезимдүү, шар окууга көнүгөт. Канчалык көп окуса, ошончолук окуучунун кругозору кеңеет, шар окуу жумуштарына машыгат. Шар окууга көнүгүү иши – үн кубултуп окууга жол ачат. Демек, мында шар окууга көнүгүү иши – үн кубултуп окуунун биринчи кадамы болуп эсептеле тургандыгы далилденет. Чындыгында, бул сунуштар негизинен алиппе мезгилинде алгачкы кадамын баштап, ал акырындап калыптанат, өнүгөт, ишке ашат. Бул үйрөтүүчү жумуштар башталгыч классты бүткөнчө калыптанып, баланын окуу көндүмдөрүн калыптандыруунун булагы катары кароо ылайыктуудай. Демек, бул окуунун түрү дайыма актуалдуу. Учурда биз окуунун ушул түрүнө көбүрөөк көңүл буруп келебиз.

Үн кубултуп окуу (көркөм окуу) иши окуунун башка түрү сыяктуу эле эң негиздөө болуп саналат, ал түшүнүктүүлүктүн негизин түзөт. Үн кубултуп окуу аркылуу окуучулар материалдын мазмунуна кеңири жана толук түшүнө алат. Үн кубултуп окууда окулган материалдын мазмуну түшүнүктүү болсо да, окуучунун көңүлүндө көпкө чейин сакталат жана окуу ишине балдарды кызыктырат. Бул сунуштар учурда мектеп тажрыйбасында колдонгону менен аларды текстти талдоодо бир топ иштер аткарылбай жатканы өкүнүчтүү. Мындай идеяларды аткарууга карата илимий изилдөөлөр жүргүзүлбөй жатканы бул проблемаларды иштеп чыгууга мүмкүнчүлүк түзө албай жатат.

Окуу сабагында сөздүк жумуштарын жүргүзүү эмгекте өзүнчө бөлүм болуп су-

нушталган. Окуу сабагындагы сөздүк жумуштарынын негизги максаты – окуучулардын билимин тереңдетүү, сөз байлыгын кеңитүү, окуган аңгемесинин мазмунуна ачык түшүнүп, анын идеясын толук талдоого балдарды багыт алдыруу болуп саналгандыгы баса белгиленет. Чындыгында, окуу сабагын сөздүк жумушсуз элестетүү кыйын. Сөздүк жумушу – бул окуу сабагындагы текстти талдоодо кеңири колдонулуучу ыкма катарында баалоого болот. Автордун ою боюнча, сөздүк жумушу аңгемелешүү аркылуу гана ачылаары аныкталган. Бул сунушту колдоого болот, бирок аны сабакта пайдаланууда текстке чейинки, текстти окуп бара жатканда, тексттин окугандан кийинки функциялары ачылса, бөлүмдүн мазмуну мындан терең ачылмак.

Түшүндүрүп окутууда аңгеме жүргүзүүнүн жолдору деп аталган эмгектин кийинки бөлүгү жалпысынан окуу сабагында аңгеме жүргүзүүнүн жолдору каралат. Окуу сабактарында аңгемелешүү жумуштары өтө орчундуу иштин бири болуп эсептелет жана өзгөчө орунду ээлейт. Мында, биринчиден, окуучуну окуу сабагына даярдайт. Экинчиден, ошол окула турган аңгеменин мазмунун талдоого багыт берет. Үчүнчүдөн, жыйынтык чыгарып айтып берүүгө багыт бере тургандыгы сунушталат. Окуу сабагында аңгеме жүргүзүү аркылуу текстти талдоо жолу ушул эмгекте ачык, так аныкталган..

Жалпысынан алганда, С.Турусбеков тарабынан түзүлгөн окуунун методикасындагы көрсөтүлгөн сунуштар, алардын системасы кыргыз башталгыч класстары үчүн түзүлгөн алгачкы саамалык болуп эсептелет. Сунушталган методика ушул күнгө чейин окулуп, практикаланып келүүдө. Бул эмгектин жаралганына 50 жылга жакын убакыт өтсө да, анын кайрадан басылбагандыгы өкүнүчтүү. Ошондой болсо да, бул эмгектин жаралышы кыргыз башталгыч класстарда адабий окууга үйрөтүүнүн методикасында алгачкы саамалык катарында бааланып келе жатат. С.Турусбеков адабий окууга үйрөтүүнүн методикасы боюнча алгачкы методикалык эмгекти иштеп чыккан окумуштуу методист катарында эне тилин окутуунун методикасынын тарыхында кала бермекчи.

Кыргыз башталгыч класстарында өзүнчө илимий бурулуш жасалган изилдөөлөрдүн

катарында А. Токтомаматовдун эмгектери, изилдөөлөрү С.Турусбековдон кийинки илимпоз катары баалай алабыз. А.Токтомаматовдун адабий окуу китептеринин дидактикалык негиздерине арналган диссертациялык коргоосунун жыйынтыгы негизинен башталгыч мектептеги “Эне тил” окуу китептерин “Адабий окуу” окуулугу деп аталуу менен Кыргызстан Сорос фонду тарабынан уюштурулган гранттын ээси болуу 2-4-класстарга арналган окуулук катарында 95-жылдан бери карай окутулуп келе жатат. Окуулуктун негизги максаты – окуучунун чыгармачылыгын өнүктүрүү болуп саналган. Окуучунун чыгармачылыгы орток, биргелешкен чыгармачылык аркылуу калыптануусу көрсөтүлүп, ал ишке ашкан..

Адабий окууга үйрөтүүдө өзүнчө барандуу эмгектерди жараткан окумуштуу катарында биз педагогика илиминин доктору, профессор С.К.Рысбаевдин өзүнчө орду, ролу бар. Илимпоздун 2006-жылы башталгыч мектепте адабиятты окутуунун этнопедагогикалык негиздерине арналган изилдөөсү кыргыз башталгыч класстарындагы саамалык болуп саналат. Кыргыз балдар фольклору аркылуу адабий окууга үйрөтүүнүн методикасынын мазмуну терең ачылган. Ошону менен бирге мында эне тилин окутууда этнопедагогикалык, этнопсихологиялык баалуулуктарды сунуштаганы менен эмгек баалуу.

Азыркы учурда адабий окууга үйрөтүүнүн методикасы калыптанган, такшалган илим катары окуп-үйрөнүлүп келди. Адабий окуу окуучунун чыгармачылык, окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандыруучу предмет катарында изилденүүсү зарылдык. Ушул кезге чейин жогоруда белгилен-

гендей, адабий окууда окуунун түрлөрүн үйрөтүү (С.Турусбеков), окуу китебинин дидактикалык талаптары (А.Токтомаматов), балдар фольклору аркылуу (С.К.Рысбаев), адабий окуунун педагогикалык негиздери (С.Сакиева) изилденип, мектеп тажрыйбасында колдонулууда. Бирок ошондой болсо да, биз адабий окууга үйрөтүүнүн методикасын мамлекеттик стандартта, методикалык колдонмолордо тууралап, бир терминде пайдаланууга кезек келди окшойт. Биздин ЖОЖдор үчүн түзүлгөн стандартта түшүндүрүп окутуунун методикасы деп аталып, басмадан чыгышы талапка жооп бербешти чындык. Ошондуктан орус жана тектеш тилдер үчүн сунушталган методикалык эмгектерге, биз тарабынан изилденген тажрыйбага, корголгон диссертацияга (2013) таянуу менен “Адабий окууга үйрөтүүнүн методикасы” деп айтуу ыңгайлуу болчудай. Ал эми адабий окууга үйрөтүү аркылуу окуучунун окурмандык жана чыгармачылык компетенттүүлүгүн калыптандыруу жолдору, окуучунун чыгармачылык дептерин түзүү, адабий окууга үйрөтүүнүн методикасын түзүү проблемалары турат. 1965-жылы басылган окуунун методикасы ушул күнгө чейин жаңыланып, толуктала элек. Бул методика замандын, баланын ички жана сырткы талаптарына ылайык кайрадан түзүлүүсү зарыл экендиги чындык. Ал эми “Адабий окууга үйрөтүүнүн методикасы” учурдагы баланын инсандыгына багытталып түзүлгөн мамлекеттик стандартка, окуу-методикалык комплекске муктаж экендиги анык. Демек, адабий окуунун ушул жолдорун иштеп чыгуу келечектеги жумуш экендигин билүүбүз абзел.

Адабият:

1. **Турусбеков С.** Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун методикасы [Текст] / С. Турусбеков, Э. Бердибаев, Б. Рысбекова, К. Сартбаев. – Ф., 1965.
2. **Сакиева С.С.** Башталгыч мектепте адабий окууга үйрөтүүнүн педагогикалык негиздери [Текст] / С.С. Сакиева. – Б., 2010.

УДК: 142.3

Жумабаева Т.Т. – д.б.н., профессор, ОшГУ

МАМЛЕКЕТТИК ТИЛ ЖАНА АНЫ ӨНҮКТҮРҮҮ МАСЕЛЕЛЕРИ

Макалада мамлекеттик тилдин учурдагы абалы, өнүгүү жолдору каралды.

Улуттун бирден бир белгиси – бул анын эне тили. «Тил билсең, дил билесиң»- деп коёт эмеспи элибизде. Демек, тил бул элдин дилин, анын тарыхын, чыгармаларын, илимий-технологиялык өнүгүүсүн, маданиятын, ой-толгоолорун ж.б. чагылдыруучу жана жалпыга маалымдоочу куралы.

Патриоттук, мекенчилдик сезим улуттук идеологиянын уңгусун түзсө, кыргыз тили үчүн атайын жумалыктарды, айлыктарды уюштуруп олтурбастан, кыргыз тилинде сүйлөө көнүмүш, күнүмдүк адатка айланмак.

Улуу элибизде айтылып келген эпостор, уламыштар, жомоктор ж.б. кыргыз тилинде кенен айтылып, улуу ата-бабаларыбыз кастарлап келсе, кантип аны жарды деп, эне сүтүбүз менен алган тилибизди чанууга кудуретибиз жетип жатат болду экен.

Учурда өз балдарыбызды энелерибиз ырдаган бешик ырлары, аталарыбыз черткен комуз күүлөрү менен өстүрмөк түгүл, урушканда «кыргызбай» деп тегибизди жээрий баштадык. Бул тарбиянын үзүрүн көрүп да жатабыз. УТРКнын «Багыт» телеберүүсүндө - “Кайсыл жерде жашагың келет?” деген суроого, суралган өспүрүм балдардын бири да Кыргызстанды атабагандыгы - биз ойлоно турган чоң көйгөй эмеспи?!

Жашоого, адамдарга жана жакындарыбызга болгон сезимибизди, денебизге жуурулуп сиңген сүйүү, махабатыбызды өз тилибизде гана бири-бирибизге жеткиликтүү билдире алабыз. “Тилибиз жарды, элибиз кош көңүл” - деген бизге көнүмүш адат болуп калгандай. Кыргыз тилин жарды деп көнүмүшкө айландырып алганыбыз болбосо, орус тилиндеги кээ бир сөздөрдүн кыргыз тилинде көптөгөн маанилүү варианттары (которулган) кездешери белгилүү.

М: 1. - «Любовь» - жакшы көрүү, жактыруу, сүйүү, каалоо, арзуу, махабат ж.б.,

2. – «Лицо» - жаак, бет, ыраң, жүз, өң, чырай, келбет, түс, тарап, өкүл ж.б.,

Ал эми малды жашына, түсүнө карата ажыратып атоо:

М: 1. - «Лощадь, конь, скакун, жеребец, жеребёнок” - орус тилинде аталса, кыргызча – кулун, тай, кунан, асый, жылкы, бээ, айгыр, аргымак, күлүк, жорго, тору, ак боз, ала, кашка, кызыл, телтору ж.б.

2. – “Овец, баран, ягнёнок” – кой, кочкор, козу, шырбоз, баглан, токту, ишек, бычма ж.б.

Кыргыздарда баласына да: ымыркай, чүрпө, бөбөк, балакай, улан, боз бала, жигит; кыздарына: секелек, СССРдин 70 жылдан ашуун жалпы тарыхый өнүгүү мезгилинде орус тили Кыргызстандын саясий, маданий жана агартуу тармагындагы алдыңкы инсандарыбыздын ой жүгүртүүсүнө, алардын дүйнөгө болгон көз караштарынын, адамдык, адистик калыптануусуна негиз болгон. Азыркы күндө да илимий-технологиялык жаңылыктардын, дүйнөлүк адабият, маданияттын, саясаттын күндөлүк маалыматтары, жетишкендиктери көпчүлүк үчүн орус тилинде жеткиликтүү экендиги да, орусча булактардан алынып жаткандыгы да талашсыз. Ошондуктан орус тилине расмий статус берилип, ал тил 70 жыл кеңири жашап келип, эми мамлекеттик тилди “күнүүлөп, кысып” жаткандыгы белгилүү болуп жатса да, азырынча учурдун талабы болсо керек, официалдуу тил бойдон калууда.

Мамлекеттик тилибизди эл аралык деңгээлге жеткирүү - жетекчилердин гана эмес, ар бирибиздин, окумуштуу, саясатчы, ишкер, студент, катардагы карапайым адамдын да милдети.

Кантип? Адегенде өз тилибизди өгөйлөбөй үй-бүлөдө балдарыбызды «папа», «мама» дедирбей «ата, апа» деп сүйлөөтүдөн баштайлы:

1. Мектеп жашына чейинки жана башталгыч класстардын балдары үчүн кыргыз тилиндеги окуу куралдарын, алиппени, балдар адабияттарын, кыргыз элдик жомокторун, ырларын - кыргыз улутунун жүзүн, буюмдарын, жер-сууларын, жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсүн чагылдырган көркөм жана кооз сүрөттөр менен түстүү форматта чыгаруу (орус тилиндеги жана башка тилдердеги адабияттардан үлгү алып);

2. Мектеп окуучуларынын окуу куралдарын улуттук идеологиянын негизинде кайрадан түзүп чыгуу, котормолорго да жергиликтүү фауна, флоранын, тарыхый, маданий, илимий материалдарды кошуу, окуу китептеринин маалыматтык, жана басылуу сапатын көтөрүү зарыл;

3. ЖОЖдорду окуу-усулдук борборго айландыруу, мамлекеттик буюртмалар түрүндө сынактар өткөрүү жолу менен мектептер, атайын орто жана жогорку окуу жайлары үчүн окуу-куралдарын түзүү же

түздүрүү, мектеп мугалимдеринин квалификациясын жогорулатууда жогорку окуу жайлардын алдыңкы профессордук-окутуучулук курамынын илимий-педагогикалык потенциалын толук пайдалануу;

4. Мамлекеттик тилде көптөгөн жаңы, сапаттуу программалар, окуулуктар, окуу куралдары үчүн сынактарды жарыялоо аркылуу телерадио берүүлөрдүн сапатын көтөрүү (М.: КТРКада “Ырдайлы кыргыз ырларын” уюштуруп келе жаткан Кыргыз Республикасынын Эл артисти Ю.Бобков тилди, маданиятты көтөрүүгө чоң салым кошуп келүүдө);

5. Көз карандысыз, менчик телерадиоканалдардан тил мыйзамынын 20-беренесин сактоону талап кылуу;

6. «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө мыйзамдын» 14, 17-беренесине бир аз түзөтүү кийирүү менен мамлекеттик бийликтин бардык структураларында иш кагаздарын мамлекеттик тилге өткөрүү, ал эми расмий тилде сыртка чыгарылуучу иш кагаздарды гана калтыруу;

7. «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө мыйзамдын» 24, 27, 28, 29 беренелерине ылайык шаарларда, айылдарда *көчө, аянттардын, коомдук жайлардын: кафе, ресторан, эс алуу жайларынын, клубдардын аттары, жарнактар(жарнамалар), кулактандыруулар, почта, телеграф кагаздары, товардык белгилер, алардын номенклатуралары* ж.б. сөзсүз мамлекеттик тилде жазылуусу керек. Ал эми *кафе, ресторан, эс алуу жайларында, клубдарда* учурда басымдуулук кылып жаткан өзбек, түрк, орус тилиндеги ырлар эмес кыргыз ырлары ырдалышы зарыл. Башка тилдердеги обондор суроо-талапка жараша гана коюлуп, талап жок учурда кыргыз музыкасы ойнолуусу максатка ылайыктуу. (М.: КТРКада “Ырдайлы кыргыз ырларын” уюштуруп келе жаткан Кыргыз Республикасынын Эл артисти Ю.Бобков тилди, маданиятты көтөрүүгө чоң салым кошуп келүүдө).

Учурда шаарларыбыздын көчөлөрүндө ишкана ээси кандай кааласа, ошол тилде жарнак, көрнөктөр жазылган. М: чет тилдеринде “Salon “Prestig”, “Beautiful”, restoran “Rich man”, өзбек тилинде “сомса”, “гушт”, же латын алфавити менен жазылган “Zulaihafa”, “Dostuk”, “Salon” аттары ж.б. Шаарда булар-

га көзөмөл кылуучу структуралар жоктой же болсо да кайдыгерлик мамиле сезилет. “Театрга кирүү кийим илгичтен башталат” дегендей шаарыбыздагы өз билемчилик менен жайгаштырылган коомдук жайларыбыздын аталыштары, тейлөөчү структуралардын маалымдоо жарнактары бизге билинбеген менен сырттан келген адамга кайсы өлкөгө келгенин кабарлап турушу керек. Алыс барбай эле Өзбекстан менен чектеш “Достук” баажы-көзөмөл пунктунда кыргызча бир сүйлөм, сөз таба албайсыз.

Мамлекеттик тилди көтөрүү үчүн, патриот болуу, элин сүйүү, салт-кадаасын сыйлоо керек. Ал үчүн:

1. Чыныгы патриотторду тарбиялап, “маңкурттук” адаттан четтеп, улуттук идеологиянын өзөгүн түзүү зарыл;

2. Улуттук маданияттын, илимдин, адабияттын, тарыхтын барактарын чагылдыруучу кино, тасмаларды, теле берүүлөрдү чыгаруу;

3. Өсүп келе жаткан муундарда улуттук сыймык, мекенчилдик сезимдерин калыптандыруу;

Заманбап элдик кийимдердин тигилүүсү менен улуттук стилдеги атайын саркеч (мода)-агентиктери, ал жерде КЫРГЫЗ жүзүн тааныткан кыргыз моделдери чыгып келе жатканы бизди кубандырбай койбойт. Жарашыктуу кыргыз костюмдары, кыргыз кыздары үчүн тигилген баш кийимдер, иш мекемелерин көркөмдөөдө чий, кийиз, керамика, тери, чопо, баалуу металл буюмдарын билермандык менен пайдалана билүү - чет өлкөлөргө жана алардын жарандарына кыргыз тилин, тарыхын, маданиятын үйрөнүүгө өзүнчө жарнама боло алат. Өзүбүз Кыргыз кийиздерин, буюмдарын баалай албай Европа, Америка, Кытай, Турция ж.б. мамлекеттердин буюм, эмеректерин, сүрөттөрүн үйлөрүбүзгө толтуруу менен алектенип жаткан болсок, четтен келген туристтер, ишкерлер биздин зергер, сүрөтчү, модельер-стилисттердин буюмдарын баалап, сатып алышууда.

4. Искусство, адабият, архитектура жаатында эмгеги таанылган өзүнүн улуттук калоритин, стилин түзө билген адамдарга жеке ишканасын, агенттигин ачууга мамлекеттик колдоо көрсөтүү;

5. Мамлекеттик мекеме, ишканалар-

да, окуу жайларында, коомдук жайларда, элди тейлөөчү мекеме-ишканаларда улуттук калориттин негизинде көркөм жарнамаларды чыгаруу менен мамлекеттик тилде иш кагаздарын жүргүзүү жана тейлөө.

Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия уюштуруп келе жаткан түрдүү илимий-практикалык конференциялар, тиешелүү секцияларда баяндалган материалдарда айтылган көйгөйлөр тандалып такталбаса, сүйлөй келсе баары чечен, куру патриот, бирок мамлекеттик тилибиз ушул конференциялардагы “саргайган материал-

дар” сымал, кош көңүл, ооз учундагы мамиленин жана жылына бир жолу отчет үчүн жасалуучу “Мамлекеттик тилдин айлыктары, жумалыктары, күндөрү, майрамдары” өткөрүүдөн өрчүүбөсү, өнүкпөшү айтпаса да түшүнүктүү. Эне тилибизди биз, кыргыздар сүйбөсөк, ал тилде сүйлөбөсөк башкалардан эмнени күтүүгө болот. Сөзүмдүн аягында “мамлекеттик структурадагы, мамлекеттик деңгээлдеги иш кагаздары кыргыз тилинде жүргүзүлбөсө, мамлекет башчылары ал тилде сүйлөбөсө аны мамлекеттик тил” деп атоонун зарылчылыгы барбы? Балким, элдик тил деп атасак чындыкка жакыныраак болчудай.

УДК: 142.3

Жамгырчиева Г.Т. – к.филол.н., доцент ОшГУ

БААТЫРДЫК ҮЙЛӨНҮҮ – “МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ АРХАЙКАЛЫК МОТИВ КАТАРЫНДА

В статье рассматривается архаический мотив эпоса “Манас” богатырская женитьба и его роль в традиционности произведения.

“Манастын” белгилүү варианттары жанрдык стадиялык жагынан тарыхый-баатырдык эпостордун катарында турса да, анын бир айтымдары кадимки, байыркы эпоско таандык касиеттерди толук камтыйт. Алсак, эпостун түштүктөн жазылып алынган варианттары буга далил (манасчылар Мурат Калбай уулу, Төрө Мамыт уулу, Матисак Акбай уулу, Чал Садык уулу ж.б.). Мунун өзү кыргыз эли Манас баатыр жөнүндө ар кыл жанрдык-стадиялык мүнөздөгү чыгармаларды жараткандыгын көрсөтөт. Анын поэтикалык курулушунда мифологиялык образдар, сюжеттер менен бирге, алардын аткарылыш ыкмасы да өзгөчө болот. Көлөмү тарыхый-баатырдык эпостордой чоң эмес, баяндоо ыкмасы жөнөкөй келет. Негизги каармандардын образдарында тарыхый белгилерге караганда көөнө белгилер басымдуулук кылат. Эпикалык душмандар болсо дээрлик фантастикалык, мифтик белгилер менен чүмбөттөлгөн болот. Негизги көркөм сөз каражаттары катары гипербола, салыштыруу кызмат кылат.

Баатырдык үйлөнүү-эпикалык башкы каармандын өзүнө ылайыктуу жарды издеп таап, ар кандай шарттарды аткарып, сыноолордон өтүп ага үйлөнүшү. Фольклорчу окумуштуулар алгачкы жамаат коомунун

бузулуу мезгилинде эпикалык чыгарманын борбордук темалары “баатырдык үйлөнүү” жана “укмуштар менен күрөшүү” жөнүндө болорун белгилешет Анткени, баатырдын үйлөнүшү алгачкы эпостордун негизги темаларынын бири катарында адамзат коомунун белгилүү тарыхый доору менен шартталат. Эпикалык башкы каармандын үйлөнүшү жөнүндөгү салттык эпизод же мотив – ар кандай окуялардын өнүгүшүнүн бардык этаптарына, баскычтарына тиешелүү болот да, ар башка доорлордогу бүлө жана нике мамилелеринин мүнөзүнө жараша чагылдырылып жана өзгөрүп-өнүгүп турат. Адамзат коомунун ар бир башка каршылыгы болот. Элдик баатырдык эпостор ушул доорлордун негизги карама-каршылыктарынын натыйжасында пайда болот жана салттык көрүнүшкө айланып, өзүнүн өнүгүшүнүн ар түрдүү этаптарын башынан өткөрөт.

Мурунку уруулук жамаатын өндүрүш каражаттары бара-бара айрым бүлөлөргө таандык болуп жеке менчик негизги ролду ойной баштайт. Мындай өндүрүш каражаттарына болгон жаңы мамилелер эски түзүлүшүнүн түп тамырынан бери бузулушунан алып келет. Ошентип, жаңыдан курула баштаган түзүлүш менен эски түзүлүштүн ортосунда

зор карам-каршылык пайда болот. Бул кырдаал моногамиялык (бир нике келип чыккан жана аялдар күйөөсүнүн жамаатында турушу керек болгон) бүлөнүн түзүлүшү менен шартталышкан. Моногамиялык бүлө алгачкы жамаатын түзүлүштүн этикалык нормаларын, социалдык эрежелерин бузуп, прогрессивдүү умтулуу катарында аренага чыгат. Мына ушул моногамиялык бүлө үчүн күрөшү жана аны идеализациялоо коомдун эң башкы идеологиялык маселелердин бири болуп калат. Бул тарыхый кырдаал алгачкы эпостордогу баатырдын үйлөнүшү жөнүндөгү сюжеттердин пайда болушуна зарыл шарт түзөт. Уруулук-патриархалдык коомдун шартында үйлөнүү экзогамиялык (алгачкы коом мезгилинде; кийинчерээк да, жакын туугандардын же бир жерде чогуу жашаган жамаат мүчөлөрүнүн никеге тыюу салган салт. Кыргыз элинде кан жагынан болгон жакындык үйлөнүүгө тыюу салган. Жети атадан өтүп кеткенден кийин гана ошол уруудан аял алууга мүмкүндүк берген. Мындай эреже казактарда да болгон. Территориялык жайгашуу уруу группаларына байланыштуу болгондуктан, колуктуну дайым алыс жактан алышкан. Демек, бул түрк-монгол урууларынын көпчүлүгүндө туруктуу салтка айланган) мүнөздө болгон. Башка элден же уруудан аял алуу максатында баруу үчүн баатыр бир топ тоскоолдуктардан, кыйынчылыктардан өтүүгө тийиш болгон. Мындай шарт ар кандай өнөрдү билүүнү, адамдын күчүн, кайратын талап кылган. Бул доордо матриархаттык мамилелердин ролу өз укугун анча жогото элек болгондуктан үйлөнүү конфликти өтө татаал болуп, күчтүү ситуациялык абалды түзгөн. Уруулук-патриархалдык коом бир нече кылымдарды кучагына алып, өзүнүн өнүгүшүндө тарыхый этаптарга бөлүнөт. Ошондуктан үйлөнүү жөнүндөгү баатырдык эпостордун тематикасы да өз учурунда өзгөрүп, ар түрдүү варианттагы салттык сюжеттердин, эпикалык образдардын системасын пайда кылган.

Түрк-монгол элдеринин баатырдык эпосторунун баш каармандарынын бүлөлүү болуу үчүн күрөшүү түрдүү салттык сюжеттерден элдин байыркы доордогу бүлөлүк мамилелери, турмуштук салттары менен түздөн-түз шартталышкан баатырдык үйлөнүүнүн бир нече түрү болгондугун “Манас” изилдөөчү

Э. Абдылдаев төмөнкүчө белгилейт:

1. Жомоктук-мифологиялык мүнөздөгү үйлөнүү. Мында эпикалык баатырлар ар кандай мифологиялык жандыктардын (Теңери-каан, Ай-каан, Күн-каан, Жылан-бий ж.б.) кыздарына үйлөнүшөт.

2. Байыркы элдин турмушунда болгон үйлөнүү каада-салтынын чагылышы. Мындай эпикалык баатырлар кыз менен жеке-жеке кармашып жана ар кандай мөрөйдү жеңип (баатырдын кыз же кыздын атасы койгон түрдүү тапшырмаларды аткарышы, тоскоолдуктардан өтүшү, негизинен мындай сыноолорго бир нече талапкерлер катышып, ошондо баатырдын жеңип чыгышы) үйлөнүшү, же же болочок колуктунун өз калоосу боюнча баатырды тандап, жактырып турмуш куруусу.

3. Элдердин кийинки доорлордогу коомдук турмушундагы үйлөнүү каада-салтынын чагылышы. Мында эпикалык баатырлар куда түшүү жолу менен калың берип же зордуктап тартып алуу менен үйлөнгөн.

Баатырдын үйлөнүшү темасындагы эпостун байыркы түрлөрүнүн бири катары эпикалык баатырлар алп кыздар менен жеке-жеке кармашып жеңишке ээ болгондон кийин гана ага үйлөнүшү жөнүндөгү салттык сюжеттер түрк-монгол элдеринин эпикалык чыгармаларында ар түрдүү версияларда кеңири учурайт. Мисалы: хакастар менен якуттардын бир катар алптык эпосторунда, алтайдын “Ай Маныс”, шордун “Оглак”, буряттардын “Аламжи Мерген”, казактардын “Таласпай Мерген”, огуздардын “Коркут атанын китеби” башкырлардын “Алпамша жана Барсын-Хылуу” ж.б. элдик эпостордо сакталган.

Баатырдын үйлөнүшү салтынын эртеги доорго таандык стадиялык өнүгүшү алтайлыктардын эпосторунан ачык-айкын көрүнөт. Баатырдын үйлөнүү салтынын алгачкы стадиясына тиешелүү болгон эпикалык сюжет “Кан-Бүдөй” эпосунан жолугат. Кан бүдөй Теңери-каандын кызы Темене-Коону алыш үчүн асманга жөнөйт. Жылан-бий, Узун калап, Кыска калап, Кыска калап (“калап” – ырайымсыз, таш боор) Теңири канды коркутуп кызына кудалашып койгон болот. Теңири-каан: “Ушул үчөөнү жоготсоң Темене-Коо сеники болот” дейт. Кан-Бүдөй нечен жылы кармашып бул мифологиялык

жандыктарды өлтүрүп, Теңири-каанга келет. Теңири-каан Кан-Бүдейге дагы бир нече кыйын шарт коет. Үч аюуну, Үч көк буканы, Кер балыкты ж.б. жандыктарды кармап келип берип Темене-Коого үйлөнөт (Алтай баатырлар. Горно-Алтайск, 1-т., 1958, 24-31-б.). Баатырдын үйлөнүүсүнүн бул тибинде эпикалык сюжеттердин курулушу көбүнчө фантастикалык ой жүгүртүүлөрдүн продуктусу катарында көрүнөт. Эпикалык баатырлардын жана алар үйлөнчү колуктусун кайсы элден же кайсы уруудан экендиги жөнүндө эч кандай түшүнүк сезилбейт. Бар болгону бүлө куруу жөнүндөгү түшүнүктү гана учуратабыз. Алтайлыктардын бул типтеги эпосторунун кейипкерлери да мифологиялык кейипкерлер болуп эсептелет. Мисалы; Күн-каан, Теңир-каан, Эрлик-бий жана эпикалык баатырдын үйлөнүшүнө тоскоолдук кылуучу мифологиялык жандыктар: Жылан-бий, Кер-Балык, Көк-Бука ж.б.

Баатырдын үйлөнүшү салтынын стадиялык өнүгүшүнө мүнөздүү дагы бир байыркы эпикалык сюжет күйөө менен кыздын жекече мелдешти. Бул сюжет көп элдердин эпосторунда чагылдырылган баатыр кыздардын образы менен байланышкан. Баатырдык эпостордо экзогамиялык салт боюнча үй-бүлө курууда кызды алуу үчүн бир нече талапкер аракет кылган. Талапкерлердин бири үйлөнүш үчүн атайын ар кандай мелдештер уюштурулган жана мөөрөйдү кимиси утса, ошол үйлөнүүгө тийиш болгон. Талапкерлердин өнөрүн сыноодо көбүнчө үч мелдеш – ат чабуу, бута атуу, жекеме-жеке күрөш мүнөздүү болгон. Турмуш куруудагы мындай салт байыркы мезгилдерде эле Орто Азия менен Борбордук Азиянын элдеринде болгондугун этнографиялык материалдар ырастайт. 2-кылымдын акырында 3-кылымдын башында жашаган грек жазуучусу Клавдий Элиандын жазган маалыматында: “Сактардын кимиси кыздарга үйлөнгүсү келсе, аны менен күрөшүүгө тийиш болгон. Эгерде кыз жеңсе, жеңилген киши туткун болуп анын карамагында калган. Күрөштө кызды жеңсе гана аны өзүнүн бийлигине алган” (Клавдий Элиан, Разнообразные повествования. СБ. Древние авторы о Средней Азии, Ташкент, 1940, 23-24-б.), - деп көрсөтүлөт. Өткөн кылымдын акырында этнограф В.И. Вербицкий тарабынан жыйналып, “Алтайские инородцы”

деген ат менен жарыяланган фольклордук материалдардын ичинде кара сөз түрүндө жазылган бир катар эпостор бар. Ал материалдарга баатырдын үйлөнү салтынын алгачкы тибине кире турган жана “Манас” эпосунун байыркы катмарынын аныктоодо алтайлыктардын “Ай-Маныс” аттуу баатырдык эпосунун мазмуну ишенимдүү далил болуп берет. Жээк менен Ай-Маныс баатыр үйлөнүү үчүн Кан-Кызга барышат. Кан кыз: Күрөшкөндө кимди жыксам аны өлтүрөм, эгер жыгылсам ошо кишиге тиём” деген шартты коёт В.М. Жирмунский ушундай эле салт түрк-монгол элдеринде байыртадан сакталып келатканын жана 13-кылымда дагы учурай тургандыгын белгилеп, бир катар фактыларды келтирет (В.М. Жирмунский, Сказание об Алпамыше и богатырская сказка, М., 1960, 221-226-б.) Бул сыяктуу байыркы эпикалык сюжеттер “Манас” эпосунун тутумунан айкын көрүнөт. Маселен, Сагымбай Орозбак уулунун вариантындагы (башка варианттарда да чала чарпып айтылат) Манас менен Сайкалдын жекеме-жеке сайышын атоого болот. Жекеме-жекеде жеңилген Сайкал Манаска акыреттик жар болууга никелешсе, калмактык Кайыпдаң деген канынын кызы Карабөрк менен беттешип жеңишке ээ болуп Манас ага үйлөнөт. Алгачкы адамдардын дүйнөгө көз карашы чектелүү болгондуктан коомдун жана жаратылыштын ар түрдүү кубулуштарын натура түшүнүшкөн жана алардын дүйнөгө болгон мамилеси алгачкы коомдордо мифологиялык мүнөздө болгон. Ошондуктан байыркы жамаат түзүлүшү кулап, уруулук-патриархалдык коомдун түзүлүү доорундагы үй-бүлө куруу үчүн күрөшү алгачкы баатырдын үйлөнүү тибиндеги эпостордун негизги идеясын түзөт да да, ал тарыхый доордун поэтикалык чагылышы мифологиялык мүнөздө болот.

Баатырдын үйлөнүү салтынын кийинки этабында окуя жомоктук мүнөздө болуп, айрым мифологиялык кейипкерлер катышкандыгына карабастан доордун тарыхый чындыктарынын көп үлүштөрү поэтикалык жактан реалдуу сүрөттөлөт. Бул китептеги баатырдын үйлөнүшү салтында башкы кейипкер негизинен мифологиялык кейипкер эмес, кандайдыр бир шарттуу элдердин өкүлдөрү кандары болот. Чынында жар издөө, аны кыйынчылык менен табуу, көп тоскоолдук-

тар, кыйын тапшырмаларды аткаруу аркылуу гана аны алуу эпикалык салттардын ичинен жөө жомоктук мотивдердин эң эскилеринен. Укмуштуу көп окуялар, адам таң калаарлык сыйкырдуу эпизоддордун көпчүлүк башаты да колуктуу издөө, аял алуудан башталат. Ал бирде алты баштуу ажыдаарды жеңсе, бирде алоолонгон отту кечип өтүп, укмуштуудай тоону ашып колуктусун же жер алдына түшүп кыздын алдына жөндөмдүүлүгүн далилдеген ар түрдүү тапшырмаларды аткарган. Алтай баатырдык эпосторунда мындай мотив айрыкча мааниге ээ. “Киндигибиз биздин бирге бүткөн, кирпигибиз биздин бирге ачылган”.

“Отум аны менен күйгөн, орунум (төшөгүм) аны менен салынган” деп баатырга турмушка чыгат. Кайсы гана элдин оозеки чыгармаларында болбосун эркин жар тандоо матриархаттык доордон келе жаткан мотив экендиги талашсыз.

“Манас” эпосунда бүлө куруунун байыркы сюжетинин элементтери сакталган. Сагымбай Орозбак уулунун вариантында Шооруктун кызы Акылай Манаска өзү барат. Башка кыздар да чоролорду тандап жактырышат. Мисалы;

Болсун Манас эрим деп,
Кыздардан чыгып бөлүнүп,
Кыргоолдой мойну көрүнүп,
Сунала басып суйкайып,
Суу чыбыктай буралып,
Султан эрге бет алып,
Манастын барды кашына,
Кыз да болсо Акылай
Конду дөөлөт башына.
Теңин тапты, теңи деп,
Келди мунун эби деп,
Акылай мурда каалады,
Артыкпызбы андан деп
Алиги турган отуз кыз

Бирден бирден кармады, – деп Акылай баш болгон кыздар өзүлөрүнө күйөө тандашат. Саякбай Карала уулунун айтуусунда Карачтын кызы Көрпаян өзүнүн каалоосу боюнча Бакайды тандап барат.

Кыргыздын кенже эпосторунда башка уруудан аял ала турган баатыр алп кыз менен жекеге чыгып, аны жеңип, кызына үйлөнүшү жөнүндөгү мотив сакталган.

“Манас” үчилтигиндеги негизги теманын бири болгон баатырдык үйлөнүү темасы эпостун ар бир бөлүгүндө, ар башка вари-

анттарында көп өзгөрүүгө дуушар болуп, ар түрдүү айтыла баштаган. Ч. Валиханов жазып алган версияда баатырдын үйлөнүшүнүн байыркы белгилери сакталып, Манас аялын салгылашып жатып күч менен тартып алат. Анда “өңүүнүн актыгы ак кардай, бетинин кызылы ак карга тамган кандай болуп кызарып турган, чачы согончогуна жеткен, жыты жыпар жыттанган, тиши акактай агарган “Каракандын кызы Каныкейге (түп нуска боюнча Ханкей) Манас атасы Жакыпты куда түшкөнү жибергени менен башталат. Жакып уулуна ылайыктуу кыз издеп, көп жерди кыдырып жүрүп букарга барат. Бирок Жакыптын уулуна кан кызын бербейт да: “Менин кызыма кандын уулу тең келет, сенин уулуңа кедей бийдин кызы татыктуу” дейт. Манас согуш ачат дагы кызды зордоп алат”. Мындан элдик оозеки адабиятта кездешкен колуктуну күч менен зордоп алган баатырдын үйлөнүшү салты боюнча Манас Каракандын кызы Каныкейди алганы көрүнөт. “Манастын балалык чагы жана Каныкейге үйлөнгөнү” жөнүндө Ч. Валиханов кыскача жазып алган эпизоду ушуну менен бүтөт.

“Манас” эпопеясынын сюжеттик сызыгында үйлөнүү салты боюнча эң көрүнүктүү орунду ээлеген эпизод Манастын Каныкейге үйлөнүшү. Бул эпизоддо элдин бүлөлүк, никелик каада-салттары кенен сүрөттөлөт. Айрым эпикалык мотивдердин байыркы белгилери учураган менен негизинен кыргыздардын кийинки доорлордогу үй-бүлөлүк салттардын атмосферасы менен шартталышат. “Байыркы кыргыздарда социалдык абалына жараша калың үчүн ар кандай санда мал берип үйлөнүшкөндүгү жөнүндө байыркы даректерде эскерилет”. Кыргыздарда кудалашып калыңына төрт түлүк мал төлөп үйлөнүү байыркы мезгилдерден тартып кийинки эле убактарга чейин өкүм сүрүп келген салт. Ошондуктан Манастын Шатемирдин (Каракан) кызы Каныкейге үйлөнүшү кийинки салт боюнча конкреттештирилип берилген. “Сейтек” эпосунда да баатырдын үйлөнүшү өзгөрүп, кийинки мезгилдеги турмушта учураган асыресе көрүнүштөргө өтө жакын сүрөттөлөт.

Каныкей – үчилтиктеги негизги башкы кармандардын бири. Манастын аялы, Темиркандын (Каракандын кызы). Каныкейдин образы “Манас” эпосундагы аялдардын образ-

дарынын ичинен айрыкча бөлүнүп турат. Ал Манас баатырга дайыма жардам берген, акыл айткан мыкты кеңешчиси. Эпостун бардык негизги окуяларына катышып, чыгарманын сюжетинде чечүүчү роль ойнойт. Каныкейдин образы аркылуу баяндалган элдик идеялар эпостун башкы идеясынын ачылышында чоң мааниге ээ. Көп учурда Манаска акыл айттып, аны кыйынчылыктардан, айрым мезгилде ажалдан сактап калат. Айлакердик, акылмандык, чечкиндүүлүк, чыдамкайлык – Каныкейдин негизги касиеттери. Каныкейдин образында баатырдык касиеттер да жок эмес. Саякбайдын вариантында Каныкейдин образы эрдиги, кайраттуулугу жана күчү менен айырмаланган баатырдык образ катары берилет. Анын эр жүрөк баатырдыгы “өрүмдөн чачы өтө элек, өзү бала секелек” кезинде эле башталат. Сүрүнөн “жалпы Букар чайпалып, өлүп кете жаздаган” Чубак баатыр менен жеке-жеке кармашып, намыс алат. Каныкейдин эрдиги “Букарды төрт жолу курчоодон куткарды” деген сүрөттөрдөн көрүнөт. Аны Айкожо көрүп эч жеринде кеми жок экен, эркек болсо он сегиз миң ааламга тутка болчу неме экен, - деп сын берет. “Кыз да болсо, кылым чайкап журт бузган Каныкей”:

Узун чачтын ыктуусу,
Ургаачынын мыктуусу,
Кең көйнөктүн тазасы

Ургаачынын паашасы – деп мүнөздөлөт. Манастын образы эпосто кандай негизги мааниге ээ болсо, Каныкей да ошого барабар. Каныкей катышкан окуялар өтө аз. Манастын балалык күндөрү жана эң алгачкы баатырдык иштери гана Каныкейсиз өтөт. Манаска баш кошкондон тартып анын образы тереңдетилип, элдин асыл сапаттары көркөм чагылган. Каныкейдин сапаттары негизинен эпостун биринчи бөлүгүндө ачылат. Каныкей айрым эпизоддордо башкы ролду ойнойт. Ми-

салы, Каныкейдин тойунда, Чубактын Букарды камаганда жана Манастын сөөгүн коюуда, ага күмбөз акылмандык кылат. Көзкамандар окуясында, Көктөйдүн ашында, Чоң казатта жана башка көп окуяларга активдүү катышат. Көз камандар чыккынчылык менен Манасты ууландырганда кыраакы Каныкей Манасты өңөрө качып, өлүмдөн куткарат. Эпосто Каныкей өзү түздөн-түз катышпаган окуяларда да кыйыр түрдө катышы бар, анын аты аталат. Сарамжалы, акылы, берген кеңеши эскерилет. Жоо бетинде жүргөн баатырлар эл-жердин кабарын алганда “калк энеси Каныкей, кайгысын тарткан эл-журттун, жеңебиз аман жатабы,” – деп атайын эскерип, ал-абалын сурап билишет. Каныкейдин көңүлдү өзүнө бурган башкы белгиси колунан көөрү төгүлгөн уздугу. Баатырлардын бою-башына, жаш өзгөчөлүгүнө ылайыктап, эл намысы үчүн жоодо кийилүүчү ок өткүс кийим, курал-жарактарды алдын ала даярдайт. Көктөйдүн ашындагы балбан күрөштө Жолойду жыгып, Кошойдун намыс алышы Каныкейдин камкор, сарамжалдуулугу булар менен эле чектелбейт. Камкордугу жоокерлердин башына кыйынчылык түшүп, арыпачканда жей турган күлазык камдап, түрдүү дары-дармекти баатырлардын жанына салып бергенден да көрүнөт. Мисалы, Алманбет Чоң казатта жарадар болгондо Каныкей берген дары менен күч-кубатына кирип, кайрадан майданга кирет, Каныкей жасаган Алгаранын кебин Саралага кийгизип душмандын чегинен өтөт.

Жыйынтыктап айтканда, “Манас” эпосундагы баатырдык үйлөнүү эпостун өзөгүн түзгөн байыркы мотивдерден болуп, анын оозеки табиятында биздин күндөргө чейин сакталып жетип келишинде зор роль ойногон.

Адабият:

1. **Абдылдаев Э.** “Манас” эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары [Текст] / Э. Абдылдаев. – Ф.: Илим, 1980.
2. **Орозбак уулу С.** Манас эпосу [Текст] / С. Орозбак уулу. – Ф., 1978-82.
3. **Каралаев С.** Манас эпосу [Текст] / С. Каралаев. – Ф., 1982.
4. Энциклопедия Манас. Т. 2. – Б., 1995.

Туралиев Ж. – преп. ОшГУ, Тойчужева Г. – преп. К-УУ

КЫРГЫЗ ТИЛИ ЖӨНҮНДӨ БУЛАКТАРДЫН ИЗИЛДЕНИШИ

Наука, образование, техника. – № 3 – 2014. Кыргызско-Узбекский университет

В данной статье авторами исследуется проблемы кыргызского языка. Авторами проводится анализ интернет источников по кыргызскому языку и дается подробная информация об одной книге В.В. Каминского «Грамматика кыргызского языка» 1906 года.

Кыргыз тилинин маселелерин изилдөөдө ошол иликтөө суроолорунун тизмесин алдын ала тизмелеп алып, андан соң багыт багыт менен изилдөө максатка ылайык. А бизде дээрлик бардык филолог-изилдөөчүлөр туш келди темада иш жазышып, баары тура жана өтө маанилүү катары каралууда. Демек тилдин грамматикасын, лексикасын, тарыхын, баарын эле изилдөө керек деген уран менен окумуштуулар бир багытта иш алып барышууда. Ошондуктан көмүскөдө калып калган темалар кала берет. Азыр бир ошол кыргыз тилинин чет элдик булактардан изилденишин карап көрөлү. Негизинен интернет төмөнкүдөй маалыматтарды камтыйт: Кыргыз тили - Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили, байыркы убактардан бери өнүгүп келе жаткан түрк тилдеринин бири. Кыргыз элинин улуттук маданиятын, адабиятын, тарыхын, салт-санаасын, үрп-адатын кылымдан-кылымга сактап келген, аны ар тараптан өнүктүрүүгө шарт түзгөн, азыр улуттук адабий тилге айланган тилдердин бири.

Мурунку совет бийлигинин жылдарында Кыргыз Республикасындагы улуттук тил саясатынын көңүл бурулбагандыгынан кыргыз тилинин коомдук жана мамлекеттик турмушунун бардык чөйрөлөрүндөгү кеңири колдонулушу чектелип, бара-бара тарып, ага анчалык маани берилбей келди. Мына ушунун өзү кыргыз тилин закон жүзүндө сактоо, аны мындан ары өнүктүрүү боюнча өзгөчө зарыл чараларды көрүүнү талап кылды. Ошонун негизинде 1989-жылдын 23-сентябрында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кенешинин 10-сессиясында «Кыргыз Республикасынын Жогорку мамлекеттик тили жөнүндө Закон» кабыл алынды. Бул кыргыз тилинин мамлекеттик тил катары статусун закон жүзүндө белгилөөгө, кыргыз тилин жана кыргыз элинин улуттук маданиятын сактоого жана өнүктүрүүгө негиз түздү. Кыргыз тилин республикабыздын мамлекеттик жана коомдук турмушунун бардык чөйрөлөрүндө, ар тараптан жана толук түрдө колдонууну камсыз кылды.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндөгү Закондо жаны кабыл

алынган Конституциябызга ылайык кыргыз тили Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик өз алдынчалыгынын, көз карандысыздыгынын, эгемендүүлүгүнүн негизги белгилеринин бири, Кыргыз Республикасынын бийлик жана башкаруу органдарынын тили экендиги баса белгиленген.

Кыргыз тили азыр иш кагаздарын жазууда, өз ара пикир алышууларда, ар кандай кеңешмелерде, сессияларда, съезддерде, конференцияларда ж.б. кеңири колдонулат. Кыргыз Республикасындагы ар бир шаар, айыл-кыштак, көчө, аянт, административдик-аймактык жана географиялык аталыштар тарыхый салттарга ылайык азыркы кыргыз тилинин колдонулуп жаткан эрежелерине ылайык жазылат. Бирок ишканалардын, мекемелердин, уюмдардын аттарын мамлекеттик жана орус тилдеринде жазуу сунуш кылынган. Адамдардын аттарын, фамилияларын жазууда жана колдонууда улуттук салттардын сакталышына уруксат берилген. Ошондой эле Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тилине же ар кандай улуттук тилдерге текебер келтирүүгө же кастык мамиле кылууга катуу тыюу салынган.

Кыргыз тили Кыргыз Республикасындагы орус жана башка улуттук тилдердин эркин өнүгүшүн камсыз кылары, аларга кысым көрсөтпөстүтү белгиленген. Демек, бул закон кыргыз тили кыргыз элинин мамлекеттик тили, улуттук маданиятынын эң жогорку формасы катары өнүгүшүн камсыз кылат.

Кыргыз тили — кыргыз элинин улуттук тили, улуттук маданиятынын формасы, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили. Ал чыгыш теги боюнча түрк тилдеринин системасына кирет да, алтай тили менен бирге чыгыш хун бутагынын кыргыз кыпчак тобун түзөт.

Кыргыз элинин көпчүлүгү Кыргыз Республикасынын аймагында жашайт. Мындан тышкары Өзбекстандын, Тажикстандын, Казакстандын, Ооганстандын, Пакистандын, Түркиянын кээ бир райондорунда, КЭРдин Сынцзян Уйгур автономия районунда да кыргыздардын жашай тургандыгы белгилүү.

Тарыхта кыргыздар женүндөгү алгачкы кабар мындан эки минден ашуун жыл мурда эле белгилүү болгон. Буга Караганда кыргыз эли бир топ байыркы элдерден болуп саналат. Ал эми кыргыз тили кыргыз элинин байланышкатнаш куралы болуп, ошол байыркы мезгилден бери жашап келе жаткандыгында эч шек жок. Кыргыз коомунун өсүп-өнүгүүсү менен бирге өзүнүн бүткүл жашоо доорунда кыргыз тили тынымсыз өнүгүп, анын грамматикалык түзүлүшү, тыбыштык системасы жана лексикалык каражаттары өркүндөп, байып отурду. Кыргыз тили Октябрь революциясына чейин негизинен эки гана функция аткарып келген. Атал айтканда, кыргыздардын күнүмдүк турмуш тиричилигинде пикир алышуунун каражаты катары кызмат аткарган, ошондой эле элдик оозеки чыгармачылыктын тили болгон. Кыргыз тилинде «Манас» баштаган элдик оозеки чыгармачылыктын бай үлгүлөрү жаралган. Бирок, оозеки түрдө дүйнөлүк поэзиянын океаны «Манасты» жараткан «жазуусуз» кыргыз эли мурда өзүнүн улуттук жазма адабий тилине ээ боло алган эмес. Адабий тилдин биринчи жана негизги шарты катары анын жазуу жүзүндө берилишин эсептөө керек. Адабий тил баарыдан мурда, тигил же бул графикалык системанын жардамы менен жазылган жазма тил, Өзүнүн жазуу системасы бар элдерде гана жазма адабий тал өнүгүшү мүмкүн. Кыргыз эли өзүнүн кыйла кылымдык өнүгүү тарыхында ар кайсы жазуу системаларынан анча мынча пайдаланып келгендигине карабастан, улуттук жазмасына Октябрь революциясынан кийин гана жетишти. Демек, кыргыз жазма адабий тили советтик түзүлүштүн жемиши болуп эсептелет.

Бирок, жазуунун болушу адабий тил үчүн негизги шарт болгон менен, анын бирден бир жеке белгиси да эмес. Кагаз бетине түшүрүлгөн өткөндүн эстеликтеринин же азыр деле «сабатсыз жазылган» жазмалардын бардыгын эле адабий тилдин үлгүсү катары кароого болбойт. Тактап айтканда, революцияга чейинки мезгилдерде эле кыргыз тилинде, негизинен, кол жазма түрүндө калк арасына таралган көбүнчө ыр түрүндөгү чыгармалар (мисалы, Молдо Кылычтын, Тоголок Молдонун, Молдо Нияз ырчынын, Ысак Шайбеков жана башкалардын ырлары, санаттары, казалдары) жаралган. Лексикалык, фонетикалык жана грамматикалык

белгилери жактан алар ар башка диалект, говорлорго тиешелүү болгон. Мындан тышкары, чага тайлашкан кыргыз тилинде бирин эки китеп да басылып чыккан жана жекече официалдуу каттар жазылган. Бирок, кыргыз тилинин жазмасы революцияга чейин түйүлдүк абалында гана болуп, жазма адабий тил деңгээлине өсүп жете алган эмес. Анткени, адамдардын ортосундагы тилдик байланыштын адабий эмес формаларынан адабий тилди айырмалай турган дагы башка бир канча маанилүү сапаттардын болушу керек: лексикалык, фонетикалык жана грамматикалык жактан белгилүү бир нормага салындыгы; бир тилдик жамааттын бардык мүчөлөрүн бирдей тейлөөгө жөндөмдүүлүгү; тилдик катташуунун бардык чөйрөлөрүндө колдонулуу мүмкүнчүлүгү; анын ар кандай функциялык стилдерге бөлүнүшү жана соз чеберлери тарабынан узак убакыттар бою иштетилүү процессинде калыптанышы. Туруктуу нормага салынган адабий тил ушул тил аркылуу бириккен адамдар жамаатынын бардык мүчөлөрүнүн ортосунда кептик (речтак) катташуунун жогорку, эң өркүндөтүлгөн формасы катары жашайт. Белгилүү тилдин бардык көрүнүштөрүн өзүнө баш ийдирген атайын эрежелерди бекем сактоо адабий тилдин жалпы улуттук масштабда катташуунун маанилүү каражаты катары кызмат аткарышы үчүн өтө зарыл. Демек, жалпыга милдеттүү эрежелерге, биринчи кезекте, орфографиянын жана пунктуациянын закондору менен жөнгө салынып турган адабий тилдин жазма формасы баш ийет. Ошондой эле маданияттуу кишилердин оозеки кеби да жалпыга милдеттүү нормалардан четте турбайт. Ал да айтуунун жана сөздөрдү колдонуунун иштелип чыккан эрежелерине туура келет. Адабий тилден айырмаланып, күнүмдүк тиричиликтеги ээн-эркин сүйлөшүүдө колдонулган «карапайым тал» (просторечие) жана жергиликтүү говорлор, аймактык диалектилер сыяктуу кептик катташуунун «төмөнкү» формалары нормага салынбай, стихиялуу түрдө өнүгөт. Аталган «төмөнкү» формалар окумуштуулар иштеп чыккан жака алар тарабынан көзөмөлдөнүп туруучу нормага багынбайт.

Кыргыз тили – Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили, түрк тилдеринин курамына, анын ичинде кыргыз-кыпчак тобуна ки-

рет. Кыргыз Республикасынын түптүү калкынын, Кытайдагы, Өзбекстан, Тажикстан, Казакстан, Каракалпакстан, Ооганстан, Түркия, Орусияда жашап жаткан кыргыздардын эне тили. 2009 ж. Өткөн элди жана турак-жай фондун каттоонун жыйынтыгында Кыргыз Республикасында кыргыз тилин 3830556 адам өз эне тили катары көрсөтүшкөн жана 271187 адам кыргыз тилин экинчи тил катары биле тургандыгы аныкталган. Бул КРсындагы калктын 76% кыргыз тилинде сүйлөйт дегенди билдирет. Кыргыз тилинде 1 720 693 адам орус дагы билише тургандыгын көргөзүшкөн. Бул 2 109 863 адам кыргыз ти-

линде гана сүйлөй билишет дегенди билдирет. Болжолдуу эсеп менен дүйнө жүзү боюнча кыргыз тилинде 5100 000 адам сүйлөйт.

Ал эми 1906 жылы орус окумуштуулары тарабынан жазылган бул китепти карап көрөлү. Ал мезгилде кыргыз грамматикасы жок эле. Китеп Гарвард университетинин музейинде сакталган. Автору В.В. Катаринский. Жардам берген Султан Бахтигиреев. Китеп эски орус тилинде жазылып, алтай тилинин 1869 жылкы грамматикасына таянат. Аталышы – Грамматика, фонетика, этимология и синтаксис.

Адабият:

1. Каминский В.В. Грамматика кыргызского языка [Текст] / В.В. Каминский. – Оренбург, 1906.

УДК: 142.3

Аматова С.Р. – доцент К-УУ

МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДИ ӨНҮКТҮРҮҮНҮН МЫЙЗАМДЫК НЕГИЗИН ЖАКШЫРТУУ

Бул макалада мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн мыйзамдык негизин жакшыртуу, учур талабына ылайыктуу экендиги жөнүндө айтылат.

В данной статье доказывается что улучшение законодательных основ развития государственного языка является требованием времени.

Ар-намыстын асабасы, албетте бул тил! Эне тил! Эгемендүү эбегейсиз кыргыз тили! Болгондо да, аалам сырын камтыган, алп дастан «Манасты» жараткан кыргыз тили. Демек, кыргыз дили, кыргыз дити, кыргыздын көөнөрбөс түбөлүктүү Көкө-Теңири дини! Андыктан, кыргыздын тили, түрк тилдүүлөрдүн гана эмес, көптөгөн тилдүүлөрдүн башаты. Бекеринен «Манас» кыргыз тилинде айтылбайт. Дастан «Манас», мезгил өндүү түбөлүктүү, мезгил өндүү карыбайт да арыбайт. Демек, кыргыз тили тирүү, түбөлүктүү тил!

Атактуу акын, жазуучуларыбыз, илимдин докторлору, профессору, карапайым улуу, кичүү Кыргызстаныбызда жашоочу тургундарыбыз айткандай, ар бир улуттун улуттун далилдеген эң негизги белгиси, белеги, ошол

элдин эне тили болуп саналат. Кыргызстан деген мамлекетте кыргыз тили «Мамлекеттик тил» деген даражага ээ болгондугуна быйыл 25 жыл толооруна карабастан, кыргыз тили толук кандуу колдонулбай келе жаткандыгы «Мен кыргызмын» деген өлкөнүн ар бир жаранынын жүрөгүн сыздатышы мүмкүн.

Мына ушундай эгемен өлкөбүздө айтылуу легендарлуу парламент тарабынан кабыл алынган мамлекеттик тилибизге 25 жыл болсо да, ушул жылдар ичинде мамлекеттик тилибиз чыныгы мамлекеттик тил деген бийик даражасына жете албай келет жана да, өз алдынча канчалаган мамлекеттик мекеме уюмдарда мамлекеттик тилинде жүргүзө албай келе жаткан мамлекет-биздин Кыргызстан. Ооба биздин мамлекетибиз. Сөзүм куру болбосун үчүн бирин-экин мисал келтирип

кетейин; Он жылда граждандык согушту башынан кечирген Таджикстан 1996-жылы толугу менен мамлекеттик тилине өттү. Ал эми Астана мамлекеттик тил маселесине арналган «Казакстанстандын келечеги мамлекеттик тилинде» деген бүткүл Казакстандык чоң жыйын болуп өткөнү, ал жыйындар, ар кандай курултайлар, бардыгы мамлекеттик тилде жүргүзүлөөрү айтылганы баарыбызга белгилүү го дейм. Кыргыз тили, кыргыз бар болгондуктан кылымдарды карытып, бүгүнкү күнгө чейин жашап келет. Ооба, эне тилибиз – кыргыз эли басып өткөн эчендеген доорлордогу оош-кыйыштарда, көчүп конууда, башка элдер менен аралашууда жок болуп кетпей, кагылып-согулуп олтуруп ааламдашуу процессин жүрүп жаткан ушул заманга келди.

Тилдин тарыхы ошол тилди пайдаланып жүргөн элдин тарыхы менен өтө тыгыз байланыштуу. Анткени, тил өз коллективи менен бирге жашайт, коллективдин өсүшү менен өсөт, өнүгөт. Адам коому башталып жер жүзүндө алгачкы тил жаралгандан бери жарым миллион жылдан ашуун мезгил өттү деген илимий божомолдоолор бар. Ал эми жазуунун алгачкы түрлөрү пайда болгондон бери он миңге жакын жыл өттү десек болот. Тамгага негизделген жазуунун тарыхы үч миң жылга жетпеген мезгилди ичине алат. Жазуу адамзат коомунун эң маанилүү табылгасы, коомдук маданияттын зор ийгиликтеринин бир көрүнүшү. Жер жүзүндөгү цивилизация жазуунун жаралышы менен тыгыз байланышта өнүккөн. Адам баласы илим, билим маданияттын туу чокусуна жетүү үчүн жазылгандарды окуп азыктанат. Анткени, жазма тилде, илим-билимдин кенчи маданиятка жетишүүнүн ачкычы сакталган. Адам коомунун бүгүнкү күндөгүдөй илим, билим, техникага ээ болушу, коомдогу ийгиликтер, маданий жетишкендиктер, эл аралык официалдуу байланыш катыштар, экономикалык, соода-сатык, чарбалык жактан өз ара байланыш түзүп, тажрыйба алмашып турушу жазуу сабаттуулук аркылуу гана иш жүзүнө алып келүүдө. Оозеки кеп, мезгил жагынан жазма кепке караганда бир топ чектелген мүнөзгө ээ. Анын себебин төмөндөгүчө

түшүндүрүүгө болот. Биринчиден, айтылган кепти сүйлөшүп жаткан. Учурдун талабына ылайык окуучуларга же студенттерге тилдин жана адабияттын бай материалдарын ар тараптан жеткирип, алардын жазуу, оозеки речин өстүрүп, жалпы маданияттын көтөрүп коомчулуктун кадыр-баркына ээ болуп мугалимдерибиз шаарыбызда жана айыл мектептерибизге аз эмес. Тилдик закондордун практикалык маңызын ачып, учурдагы маанилүү маселелерди өлкөнүн ички, тышкы абалы жөнүндөгү жаңы маалыматтар менен байланыштырып окуучуларынан жалпы сабаттуулугун гана көрсөтпөстөн, аларды эмгекке, мекенди сүйүүгө, адептүүлүк патриоттуулукка, интернационалдуулукка тарбиялап тилдин таасирдүүлүгүн арттыргандыгында.

Ар бир улуттун ким экендигин айырмалаган негизги белгилеринин бир – анын тили. Эгерде улут өзүнчө мамлекет болуп турса, анда ошол мамлекетти сөзсүз эң биринчи анын тили менен таанууга болсо, анда ал эң чоң бакыт. Анткени, бардык эле бир улуттун өзөгүнөн түзүлүп, ошол улут аркылуу дүйнөгө таанылып кала алган жок. Бирок бүгүнкү күндө кыргыз элине эгемендик атыйгарылгандан бери, анын мамлекет болушуна бирден-бир ушул өзүнүн эне тили себеп болуп келет. Чынында мындай бакыт ар бир эле улутка туш келип, өз алдынча мамлекеттердин катарынан орун алып, алар менен алака түзүп, дүйнөгө желегибизди желбирете алдыкпы? Мына ошол мамлекеттүүлүк деген атты алып, мамлекеттик тили кыргыз тили деген мыйзамды алгандан бери 25 жылдын жүзү болду. Бул статуска ээ болгондон бери анын абалы кандай? деген суроону алалы.

Өз мамлекетинин тили тууралуу сөз кылгандарды «улутчул» дебей аны жөн гана өз элинин патриоту катары карасак. Себеби, кайсы бир заманда жашап өткөн айталы мисал үчүн немецтердин башкаруучусу немец тилинде сүйлөөнү уят деп эсептелгени менен, бүгүнкү күндө немец тилин билбегендер Германияда жашап дагы, иштеп дагы кете албасы баарына белгилүү. Ал эми бизде талап, шарт башка. Өзүнүн мамлекетинде жашаган кыргыз улутундагылар кыргыз тилин билбесе, кыргыз коомунан артта калгандык болуп

саналат. Анткени өз тилинди чанып, жерин башка улуттун тилинде сүйлөөнү маданияттуулук катары санагандар деле мисалы орус же француз ж.б.у.с. тилдерде сүйлөгөн эң каймактуу деген катмарлары деле толук болуп кете алышкан жок.

Анын сыңарындай, кыргыз тилин канчалык чансак деле бары бир биздин каныбыздагы, көкүрөгүбүздөгү өзгөчөлүк аны өзгөртүүгө мүмкүндүк бербесин билебиз.

Кыргыз мамлекетинин мамлекеттик тили болуп келген кыргыз тили бүгүнкү күндө КР президенти тарабынан мамлекеттик колдоого ээ болуп, бир аз болсо жылыштар болуп жатат. Бирок буга чейин мыйзам кабыл алган күндөрдө бир топ эле кыйналып, алсак келдик десек болот. Чынында, ушул жерден белгилүү адабиятчы-сынчы С.Жигитовдун сөзү эске түшөт. «Тилге дагы мыйзамдын кереги барбы? Тилди мыйзам эмес, эл өзү коргоп, өзү сактайт да»- деген. Кандай болгон күндө да, кыргыз жергесинде жашап жаткан ар бир инсан ошол элдин маданиятын, тарыхын, салтын билсе, тилге болгон кызыгуу сый урмат өсмөк. Бир эле мисал жакынкы эле аралыкта сыналгы аркылуу көрсөтүлгөн берүүлөрдө Москвадагы мектеп окуучусу биринчи кыргыз деген элдин маданиятына, жаратылышына болгон кызыгуудан улам анын тилин үйрөнүүгө баш оту менен берилгендигин жана ал тилди өздөштүрүп жаткандыгын көрүп, угуп чын эле биздин дагы ар бир атуулдун өз элине ушундай мамилеси болсо, анда сөзсүз түрдө 25 жылдан бери көп тамыры толук согуп кете албаган мамлекеттик тил өз деңгээлине жетмек беле деген ойдо калат экенсиз. Ошондуктан албетте, тилди барктап алышыбыз керек. Азыркы күндө маданиятты каада-салтты, адабиятты мектеп окуучулары-

нын арасында өстүрүүгө аракеттер көрүлүп жаткандыгын «Манас» жаштар коому тарабынан, колдоого алынып уюштурулуп жатышы, «Манас таануу», «Кыргыз таануу» ж.б. сыналгыдагы берүүлөрдүн көрсөтүлүшү айгинелеп турат. Ушуга дагы шүгүрчүлүк, бирик бол да өтө эле аз. Дагы көптөгөн иштер жасалып, аткарылыш керек.

Албетте жогорудагыдай ар кандай үгүт-насыят, тарбиялык кыргыз элинин санжыралуу накыл кептери, ойго курч, тилге жатык макал-лакаптары да кандай эл, кандай үмүт экендигибизди дүйнөгө дагы таанымал болор эле.

Айтайын дегеним сыналгыдагы берүүлөрдө кээ бир учурларда кыргыз тилинин орфографиялык эрежелери туура сакталбай сүйлөмдөр кете берет. Ал эми жеке менчик кээ бир гезиттер жазуу эрежелерин эсепке албастан каалагандай жазып жатышат.

Мамлекеттик маанидеги жыйындар, кеңешмелер орус тилинде өтөт. Анткени Өкмөт башчыларыбыз, кээ бир депутаттарыбыз өз тилине караганда, өзгө тилди жакын көрүшүп, башка тилде сүйлөгөнүн көргөндө, эмне деп жатабыз, эч нерсе айта албайбыз.

Улуттук маданиятыбыздын башаты кыргыз тили. Эзелерибиздин касиетине кандай табынсак, эне тилибиздин касиетине, ыйыктыгына ошондой табыналы. Өмүр, жашоо тагдырыбыз да кылымдардын кыйырын карыткан тилибиз менен өлчөнөөр. Демек, биз сөз даңкын, тил наркын, дил себебин баалап, ата-бабалардан калган улуу сөзүбүзгө үмүт менен мамиле кылып, келечек муундарыбызды касиеттүү эне тилибиздин саябанына тарбиялап, дилдерин жарытып, ыйман пейилин тазарталы.

УДК:809.434|1(575.2)(043.3).

Ысмаилова А.М. – преп. К-УУ

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН КӨЙГӨЙЛӨРҮ БАЛА БАКЧА ЖАНА МЕКТЕПТЕГИ БИЛИМ БЕРҮҮ СИСТЕМАСЫНДА

ПРОБЛЕМЫ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА В ДОШКОЛЬНЫХ И ШКОЛЬНЫХ СИСТЕМАХ ОБРАЗОВАНИЯ

Наука, образование, техника. – № 3 – 2014. Кыргызско-Узбекский университет

Бул макалада, бала бакча жана мектептеги билим берүү системасындагы кыргыз тилин үйрөнүүдөгү айрым көйгөйлөр каралат.

В этой статье рассмотрены некоторые проблемы кыргызского языка в системе школьного и дошкольного образования.

Тил маселеси - коомдук карым-катнашка өзгөчө бир адепти жана сыпаалыкты талап кылган чөйрө. Кыргыз тилине камкордук чынында биз каалагандай боло албай жатат. Бирок, кыргыз тили жалпы мамлекеттик тилге айланып, расмий чөйрөнүн негизги пикир алмашуу куралына айланмак турсун, тескерисинче, улам кийинки муундар арасында колдонуудан чыгып бара жаткандай сезилүүдө. Кыргыз Республикасынын алдындагы улуттук тил комиссиясынын берген маалыматына караганда тилдерди колдонуу боюнча

төмөндөгүдөй жыйынтык чыгарылган.

Бала бакчалардагы билим берүү системасында тилдерди колдонуу боюнча анализдин көрсөткүчү боюнча, эң көп балдар - 51 884 орус тилде окутулууда. Ал эми кыргыз тилинде окутулган балдар 2,3 эсе (22 282) аз болсо, өзбек тилинде - 1553 кө аз балдарды түзөт. Мындай көрүнүш ички жана тышкы (шаарларга жана Чүй областына) эмгек миграциянын күчөшү менен жана ата-эненин орус тилдүү мектептерде балдарын окутуусун каалоору менен түшүндүрүлөт.

Балдардын тилди үйрөнүүсү боюнча маалымат.

1-таблица.

Бала бакчалардын бардыгы	2000-жыл		2013-жыл	
	Балд. саны	тил үйрөнүү боюнча балдардын саны	Балдардын саны	тил үйрөнүү боюнча балдардын саны
	45768		85236	
Кыргыз тилдүү		10589		28365
Орус тилдүү		32878		55331
Өзбек тилдүү		1537		1514
Дунган тилдүү		29		
Тажик тилдүү				26

Региондор боюнча анализдин көрсөтмөсү, Жалал-Абад менен Ош областынын балдары кыргыз тилдүү бала бакчаларга барышарын, ал эми Бишкек шаары менен Чүй областында балдар орус тилдүү бала бакчаларга барарын көрсөттү.

Региондордогу мектепке чейинки окутуунун тил үйрөтүү боюнча бөлүнүшү.

2-таблица.

	Мектепке чей-ки окут мекем. саны	Балдар саны	Тилде окутуу			
			кыр.	орус	өзб.	таж.
КР	691	85236	28365	55331	1514	26
Баткен	49	5762	3041	2695		26
Жалал-Абад	158	14172	7708	5500	964	
Ыссык-Көл	49	6625	1537	5088		
Нарын	79	4649	4432	217		
Ош	112	8937	5717	2670	550	
Талас	21	3084	1698	1388		
Чүй	75	9193	998	8195		
Бишкек ш	118	26430	2044	24386		
Ош ш.	30	6379	1187			

Тил боюнча окутуунун 1991-жылдан 2013-жылдын аягына чейинки мектептердин саны жөнүндө маалымат.

3-таблица.

Тилде окутуу	1991-ж.		2013-ж.	
	Мек-дин саны	% Мек-н жалпы санынан	Мек-дин саны	% Мек-н жалпы санынан
Мектептин бардыгы	1764	100	2197	100
кыргызча	1121	63,5	1410	64,2
орусча	187	10,6	201	9,1
өзбекче	116	6,6	121	5,5
тажикче	2	0,1	3	0,1
Аралаш	338	19,2	462	21,0

Бүгүнкү күнгө бир тилдүү мектептердин арасынан кыргыз тилде окуткан мектептердин саны арбын жана аларда 623 миңден ашык окуучу окуйт, алар өлкөбүздөгү бардык окуучулардын 61,2% түзөт. Өзгөчө мындай мектептер элибиздин эң көп катмарын түзгөн Жалал-Абад жана Ош областында көп.

Облустар боюнча бир тилдүү мектептер жөнүндө маалымат.

4-таблица.

	Кыргыз Респуб.	Баланын жалпы саны	Баткен обл.	Бишкек ш.	Жалал-Абад обл.	Ыссык-көл обл.	Нарын обл.	Ош обл.	Ош шаары	Талас обл.	Чүй обл.
Баары	1735	664955	197	74	381	139	123	478	37	99	207
Кыргыз тилде	1410	485867	170	13	336	127	118	413	14	94	125
Орус тилде	201	119201	5	61	11	12	5	8	12	5	82
Тажик тилде	3	1927	3	-	-	-	-	-	-	-	-
Өзбек тилде	121	57960	19	-	34	-	-	57	11	-	-

Кыргыз тилинде окутуу боюнча мектептер көбүнчө айылдарда жайланышкан жана аз санда. Борборубузда 13 эле мектеп кыргыз тилде билим берип, Бишкектеги бардык мектептердин 4% ин гана түзөт.

Адатта мамлекетти мамлекет катары таанытып, улуттун улут катары жашап турушунун негизги белгилеринин бири мамлекеттик тили экендиги талашсыз. Кээ бир жаш муундарыбыз, өздөрү кыргыз тилин барктоодон, сыйлоодон калып, расмий тил болуп келген орус тилинде сүйлөп, жаңы тили чыккан баладай чайналып эркин сүйлөй алышпайт. Биздин келечекти түптөөчү айрым жаштарыбыз өз оюн эркин эне тилинде жеткире албай, кыргыз сөздөрүн жаза албай келишүүдө.

“Кыргыз тили билим берүүнүн тилине айлана алабы?” деген суроо туулат. Тилеке каршы, бул суроого жооп табуу өтө кыйын. Анткени кыргыз тили илимий тил болуу мүмкүнчүлүгүнөн бир топ эле артта калууда.

Мисалы, Бишкек шаарындагы, Чүй облусундагы бала бакчалар орус тилине басым жасашат.

Эмне үчүн орус тилиндеги мектептерде, кыргыз тилин окутууну жакшы карабайбыз? Орус тилдүү мектептердеги жада калса кыргыз тилдүү мектептердеги айрым балдар кыргыз тилинде кеңири эркин сүйлөй алышпайт. Балдар - биздин келечегибиз, мамлекетибиздин эртеңки күнү. Республика боюнча эки тилде билим берип, тарбия жүргүзгөн мектептердин саны жүздөп саналат. Алардын дээрлик басымдуу көпчүлүгүн кыргыз улутундагы балдар түзөт. Орусча ой жүгүртүп, орусча тарбияланган жаштар эртеңки күнү Мамлекеттик тилди өркүндөтүүгө салым кошо алабы? Мындан кандай жыйынтык чыгарууга болот? Эмне үчүн кыргыздар өз өлкөсүндө жашап туруп, өз эне тилин баалап-барктабай, өз тилин жерип, өзгө тилди өмөктөп турат? Себеби, окутуу орусча жүргүзүлгөн мектеп-

терде баланын ички дүйнөсү орусча тарбияланат, орусча ой жүгүртүп чоңоёт, инсан катары калыптанат. Биз, кыргыздар, кыргыз улутундагы келечек муундарды өз каалообуз, өз аракетинен менен орусча окутуп, орусча ойлонтуп, орусча сүйлөтүп, орусча тарбиялап орусча айлантып жатабыз. Эгерде ушул темп менен жүрүп отурсак, акырындык менен акыр түбү өңүбүз кыргыз, дилибиз орус болуп чыгарына шек жок. Эне тили кандайча окутулганда биз тарбиялаган бала бакчадагы бөбөк, мектептеги жаш жеткинчек, канткенде өз эне тилинде эркин сүйлөп, аны дүйнө тилдеринин тепсендисине калтырбай, өз баасын, ордун түшүнөт?

Ал жол - билим берүүнүн ар бир баскычында эне тилибиздин теориясын куру жаттатуудан кайтып, сөз үйрөнүү, сүйлөшүүгө маани берүү, тилди улуттук баалуулуктарыбыз менен камыр-жумурда окутууга өтүү деп айтаар элем. Ал үчүн төмөнкүдөй өзгөрүүлөр жүрүшү зарыл: I. Бала бакчада эне тилин үйрөтүү милдеттүү түрдө жүргүзүлсө; а) 2 жашта: Өз эне тилинде тилин чыгаруу, угузуу жана сүйлөтүү; б) 3 жашта: Тыбыштарды таануу, Жомоктор, ырлар аркылуу сөз өстүрүү иштери. в) 4 жашта: Айтууда кыйынчылыктарды жаратуучу тыбыштардын үстүндө иштөө; Жазууга көнүктүрүүчү элементтер менен иштөө; г) 5 жашта: Тыбыштарды үйрөтүү; муун, сөз, сүйлөм түшүнүү; Жазуунун элементтерине машыктыруу. Балдар адабияты, табышмактар аркылуу сөз өстүрүү иштери; д) 6 жашта: Окууга, жазууга көнүктүрүү иштери. II. Башталгыч мектепте эң негизги маселе жаш жеткинчектин өз эне тилинде сабатын ачуу: окууга жана жазууга үйрөтүү, машыктыруу. Ошону менен катар коммуникативдүүлүк компетенцияларга ээ кылуу. Баса айта кетүүчү нерсе - теориялык маалыматтар дээрлик берилбестен, сөз өстүрүү маселеси менен иштөө.

Республиканын бардык шаарларында, кыргызча бала бакчаларды, мектептерди ачуу зарылдыгы бар. Окутуу эки тилде жүргүзүлгөн мектептердеги класстардын басымдуу бөлүгүн окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн класстар түзүшү шарт.

Ырас, буга чейин бала бакчада, мектепте кыргыз тили окутулуп келген, эми кеп аны өркүндөтүүсүндө болуп жатат. Чындыгын-

да эле кыргыз деп жүрөгү соккон балдардын саны абдан азаюуда. Муну мойнубузга алышыбыз керек. Мисалы, кичинекей балдарды кыргыз тилине окутканда, алардын жаш курагын, кызыкчылыктарын, психологиясын, окууга болгон жөндөмүн эске алыш керек. Региондордогу мектепке чейинки мекемелерге кыргыз тилин көбүрөөк окутуу керек. Экинчи маселе, окуу китептеринин жетишсиздиги. Үчүнчүдөн, кыргыз жомоктору аз. “Эне тилин билбеген, элин сүйүп жарытпайт” дегендей, ар бир улут эне тилин баркташ керек. бала бакчадагы тарбия иштерин, мектептеги окутууну, мамлекеттик тилде окутуу зарыл. Кыргызстандагы башка тилде ачылган мектептерде кыргыз тили окутулуп, ар бир класстан окуу жылынын аягында сынак тапшыруусу зарыл.

Мамлекеттик тилдин дагы бир көйгөйү болуп, тилге болгон суроо-талаптын жоктугу эсептелет. Эгер мамлекеттик тилге болгон суроо-талап эң жогорку деңгээлде болсо, мына ошондо гана кыргыз тили мамлекеттик деген бийик макамга татып, толук кандуу мамлекеттик тил катары өнүгө алат деген ишеничтемин

“Манастай” улуу эпосту дүйнөлүк маданий казынага берген кыргыз тили жоголууга тийиш эмес. Биздин керемет тилди кемитпей сактоо, аны байытуу – азыркы муундун ыйык парзы жана милдети. Мамлекеттин уюткусун түзгөн улут катары биз- терең билимбиз, маданиятыбыз, жүрүм турумубуз менен башка мекендештерибизге үлгү болуп, өз ичибизге тарта алганда гана алар тилибизди кадырлап, сыйлайт деп ойлойм. Эгер биз тилибизди билбесек, анда башкалардын көзүн кароого мажбур болобуз. Биз тилди мойнунан байлап эмес, өз каалоосу менен, ниетин таштап үйрөнүүгө өбөлгө түзүп качан гана муктаждык жарата алсак гана жакшы жыйынтык болот. Дүйнөдө тилди бала бакчадан тартып окуткандан өткөн майнаптуу жолу жок го деп эсептейм. Наристенин дүйнөсү тунук, таза кооз нерселерге дароо үзүлүп түшөт. Ал үчүн, сыртын көргөндө эле тартып алгыдай, кыргызча жомок китептер, журналдарды жарыкка чыгаруу күндүн талабы экендиги анык.

Мамлекеттик тилибиздин өнүп- өсүп, өз ордун тапсын десек, ал үчүн мамлекетибиздеги бала бакчадан, айыл өкмөтүнөн тартып,

мамлекеттик деңгээлдеги иш чаралардын баарысын кыргыз тилинде жүргүзүүгө муктаждык жаратуу керек. Ошондо гана тилди үйрөн дегендердин көңүл жайы өз ордуна түшөт деген ойдомун.

Тилибиз маданиятыбыз аркылуу өсүп өнүгөбүз. Биздин ырыскыбыз болгон мамлекеттик тилибиздин келечеги кең, түбөлүгү

түз болсун. Өлкөбүздө байырдаган көп улуттар бар, алар кыргыз калкынын айланасында биригет, кыргыз тили ынтымактын жана биримдиктин тили болуп кызмат кылат деген ишеничтемин. Кыргыз тилинин келечек тагдырын ойлоп, кыргыз тили үчүн тердеп-курап, кыргызча сүйлөөгө чакырып, кыргыз тилинде сүйлөөсүн талап кылып туруу зарыл.

УДК 801.73.809

Жусупова Д.Ы. – доцент К-УУ

УЛУТТУК ТИЛДИН ӨНУГҮҮ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮНДӨГҮ КЭЭ БИР КӨЙГӨЙЛӨР

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ В ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА

В этой статье рассматриваются некоторые проблемы в особенности развития государственного языка.

Кыргыз тили-Кыргыз Республикасынын негизги калкынын, кыргыз улутунун тили. Ырас, эне тилибизди сүйүү ар бир атуулдун адамдык парзы, башкача айтканда эне тилибиз кан-жаныбыз менен кошо бүткөн, боор эт менен тең, эч нерсе менен алмаштыргыс ыйык дөөлөтүбүз, сыймыгыбыз анткени кыргыз тилинин тагдыры – Кыргызстандын тагдыры болуп саналат. Элибиздин эгемендигинен эки жыл эрте эне тилибиз эгемендик алган. Эне тили, Манастын тили, улуттун тили, мамлекеттик тил, деги кандай атабайлы, ал биздин тилибиз. Тилибиздин өксүк тартып, өнүкпөй, өспөй жаткандыгына өзүбүз күнөөлүүбүз. Кыргыз тилин өстүрө турган да, тилекке каршы, өлтүрө турган да биз-кыргыздар, өзүбүзбүз.

Тарыхта не деген маданий доорлор, гүлдөгөн өлкөлөр ың-жыңсыз жок болуп кетти. Бирок «Манастай» мухитти жараткан тил өлбөй, өчпөй, жарык жылдыздай, жанар тоодой жашап келатат. Ошон үчүн да биз өзүбүздүн тилибиз менен сыймыктанып, кийинки урпактарга таза сактап абийир менен өткөрүп берели.

Жыйырма жылдан ашуун убакыттан бери 23-сентябрь- мамлекеттик тил күнүнө карата республикада түрдүү иш-чаралар өткөрүлүп, кийинки жылга чейин ың-жыңсыз тынчтык өкүм сүрөт. КМШга кирген өлкөлөрдүн ичинен бир гана Кыргызстанда тилдин тагдыры тайгак кечүүгө кептелип, кургак убадалар,

кайтарымсыз иш-аракеттер менен тагдыры тайкы тил болуп ордунан жылбай келүүдө. Кыргыздын деп өзүн санаган ар бир инсан бул көйгөйдү өз дараметине жараша ар кандай ченеп, өлчөп, бирок дегеле жандуу колдоо болбой, көңүл коштуктун, кенебестиктин кемесинен чыга албай жатабыз. Мамлекеттик тил күнүн белгилөөдө жалпы кыргыз журтчулугу эмес кыргыз тилчи мугалимдерибиз гана милдеттүү болуп калууда.

«Тил-улуттун жаны» (Гумбольдт), «Мамлекеттин, маданияттын сакталышындагы негизги элементи-тил» (Ататүрк), «Тил-адам рухунун түпкү теги, суу ичкен булагы» (Х.Карасаев) ж.б.у.с. айтымдар тарыхтын так таразасында тастыкталып, өтмүш турмуштагы ар бир жашоочунун күндөлүк өмүр сүрүүсүнүн, келечек муунга мурас энчиленишинин бирден-бир уюткусу, негизи экенин капарыбызга албайбыз.

«Орто Азия жазма эстеликтеринде аты эң эрте эскерилген эл-Кыргыз эли» деп улуу окумуштуу В.Бартольд бекеринен белгилеп, айтып чыккан эмес. Улуттук ар намыс көп тил билүүдөн сыртта калуу дегендик эмес. Кыргыз жаштары өз эне тилинен тышкары зарыл делген дүйнөлүк тилдерди үйрөнүп жатышат. Орус тилин жакшы билишет. Башка тилдерди жакшы билүү менен өз тилинди өнүктүрүп, өстүр дээр элем. Кыргыз тили-кыргыз улутунун гана эмес, кыргыз мамлекетинин эне тили.

Кылымдар бою жанаша жашап, тили тектеш, жашоо-шарты, үрп-адаты, каада-салты, дин тутуму окшош болгон башка улуттун өкүлдөрү дагы мындай чөйрөдө кыргыз тилин үйрөнүү зарылдыгын турмуш өзү ырастоодо. Ал зарылдык, айрыкча, мамлекеттик тил мыйзамы кабыл алынгандан кийин даана байкалды. Мамлекеттик тилге мамлекеттик деңгээлдеги мамиле, жоопкерчилик болушу керек. Демек, ал тил мамлекеттин турмуш тиричилигинин тили катары жашашы парз. Мамлекетте жашаган ар бир жаран үчүн муктаждыктарын ошол тил аркылуу канааттандыра алгандай шарт, өзгөчөлүктөр түзүлүшү керек. Мамлекеттик тилге мамлекеттик деңгээлде кам көрүшүбүз зарыл. Себеби тил менен улут тагдыры, кыргыз улутунун улуттук жан дүйнөсүнүн тагдыры аныкталышы абзел. Шайлообек Дүйшеевдин калемине таандык:

«Жылт эткендин баары жылдыз эмес,

Кабыландын баары Манас эмес.

Калкын чанган, калкынын тилин чанган,

Хан болсо да кыргыздын баласы эмес!»- деген ыр саптары бекеринен айтылбаган чыгаар.

Кыргыз элинин атуулумун деген ар улуттагы жаштарды мамлекеттик тилди үйрөнүүгө, өнүктүрүүгө чакырат элем. Кайсы улуттун өкүлү болбосун ар бир Кыргызстандын атуулу мамлекеттик тилди билиши жана аздектеши керек. Эмне үчүн Кыргызстанда жашап туруп англис, немис, кытай, корей, түрк тилин үйрөнсө болот да, кыргыз тилин үйрөнгөнгө болбойт?.. Мамлекеттик тил бирөө эле болот. Ошого баш ийип, аны сыйлайлы. Анткени мамлекеттик тилди билүү, өнүктүрүү ар бир кыргызстандыктын милдети.

- Кыргызстандын калкынын 74 пайызын түзгөн кыргыздар эле жалпы мекенчил, улутчул болуп, жалпы кыргыз тилинде сүйлөшсө – калган улуттун өкүлдөрү кыргыз тилин үйрөнүүгө аргасыз болот.

Кыргыз журту дүйнөгө өзүнчө мамлекет катары таанымал. Ошондуктан кыргыздын улуулугу, сулуулугу, баалуулугу анын кереметтүү тилинде экендигин унутсак, ата-бабалардын арбагы бизди кечирбейт. Болгону кыргыз тили бала бакчадан тартып Ала-Тоонун суусун ичип жаткан ар бир адамга, улутуна карабай үйрөнүүсүнө милдеттендирилиши керек.

Улуттук тилдин өнүгүү өзгөчөлүктөрүнө басым жасап, аларды иш жүзүнө ашыра билсек гана тил мөңгүдөн агып чыккан тунук суудай болуп, өз нугу менен кетмек.

Ар бир кыргыз жараны алмустактан өчпөй келе жаткан кыргыз тилин бузбай туура жазып, туура сүйлөп, улутман болуп, учурдун зарыл муктаждыгы, улуттун көрөңгөсү, келечеги – мамлекеттик тил экенин пир тутуп, аздектей алганда гана орчундуу маселелер чечилет, оң жолго түшөт.

Кыргыз элибиздин залкар акыны Алыкул Осмоновдун

«Эне тилим эртең кетсе өлүмгө, мен даярмын бүгүн эле өлүүгө»,- деген ыр саптары ар бир кыргыздын патриоттук сезими менен бирге жүрөгүнүн түпкүрүндө жашаса жакшы жыйынтык бермек.

Элибизди эл кылып сактап турган бул- Эне Тилибиз. Эне - улук. Эне - ыйык. Кыргызга кыргыз тили-эне. Энени кордогон бала жакшылык көрбөйт. Өз мезгилинде заманды, он сегиз миң ааламды, жакшы менен жаманды, аккан суу жан-жаныбар жаратылыш дүйнөнү түп көтөрө түгөл айтууларына түт келген төкмө акындык өнөр дүйнөсүн туя албай, касиеттүү Манас баяны баш болгон дастандарды, таамайлыгы теңдешсиз миң-миңдеген макал лакаптарды, учкул сөздөрдү, улама сөздөрдү жараткан эне тилибизди кордосок, кор тутсак, “өнөр алды - кызыл тил” делип кастарланган тилдин кадырына жете албасак, жетимсиретсек, оюбузду ойдогудай шыдыр айта албай, эки сөздүн бири орусчаланып, эне тилибиздин кунарын, кутун качырса, элибизде эгерим жакшылык болбойт. Эне тилибиз аркылуу элибиз эл болуп өнүгөт, өсөт. Элибиздин эне тил кызыкчылыгы баарынан жогору. Сөз баккан элдигибизден ажырасак, көөдөнү көөдөй, көрүнгөнгө жем эл болуп тынабыз. Сөз алсыз болсо, эл-алсыз. Татымы жоктун таасири жок. Тил башкалардын баарынан башкача мааниге ээ. Азырынча күтө туралык дечү маселе эмес. Кечиккен сайын кеч болуп, өтүшүп, татаалдашып жүрүп олтурат. Тил-элдин жан дүйнөсү делип миң кайталанып айтылып келет. Бирок, кыргыздар калктын 74 пайызын түзгөн Кыргыз мамлекетинде дал ошол жан дүйнө жабыркап, жардам сурап, жетимсиреп жалдырап турат. Эне тилинде таза, таамай, таасирдүү сүйлөй да, жаза да билүү-мыйзам чыгаруу, аткаруу жана

сот бийлигиндегилердин түздөн-түз кызматтык милдети. Алардын ар биринин иши эл менен байланыштуу. Андыктан тил алардын кызматкердик жүзү, кимисинин ким экендигинин күзгүсү. Сыналгыдан, үналгыдан эне тилинде сабаттуу сыйлоого милдеткер.

Миң жылдар бою баатыр бабаларыбыз башын канжыгага байлап “намыс өлүмдөн өйдө” деп, каардуу кагылышууларда канын суудай төгүп “кыя барбы кыргыз каны акпаган, кырлар барбы кыргыз сөөгү жатпаган” деп бекер айтылбагандай, жесирлердин ыйы, жетимдердин көз жашы, карылардын түгөнбөс арманы менен далай хандыктар көзүн салып, тартып алайын деген касиеттүү Кыргыз жерин сактап, коргоп, эч кимге алдырбай, душман бутун бастырбай, бизге Мекен кылып, мураска калтырганын баалап, барктап, сыймыктануучу мезгил келди. Улуу кыргыз эли улуу маданиятты жаратып, байыркы кытай, грек, перс, мисир, араб өлкөлөрүнүн тарыхында өчпөс из калтырганы далай жолу тастыкталган илимий чындык.

Элибиздин эне тил кызыкчылыгы баарынан жогору, баарынан ыйык. Эгерде бүгүнкү кыргыздар байыркы бабаларыбыздан бери муундан муунга мурасталып келген улуу касиетибизден-сөз баккандык артыкчылыгыбыздан ажырап бара жаткандыгыбызды, эне тилибиз жагынан жан дүйнөбүз жабыркап аткандыгын этибарга албай, ага жатыгып, көнүгүп жүрүп олтурсак, ашмалтай абалдан арыла албасак, анда келечек жок, бозоргон боз туман бозчаңчыл абалдан чыга албайбыз. Айта билүү, уга билүү деген улуу касиет өчөт.

Этегибизде ирмешип, жакабызга жармашып жан жабыркаткан башкы маселе булбиз, кыргыздар эмне деген элбиз, азыркы абалыбыз түпкү тегибизге төп келип турабы же тамырыбыздан, өзөгүбүздөн, өсөр багытыбыздан адашып, келечегибизге түздөнө албай талаалап кетип баратабызбы, деген тагдыр маани маселе. Азыркы дүйнөлөшүү заманында тышкы бузукулуктарга, зыяндуу таасирлерге туруштук берүүгө, элибиздин элдик нарк дөөлөттөрүн сактоого, муундан муунга мурастоого, кылымдар бою элибиз өсүп өнүгүп келген өзөккө кайрылып, кай-

радан түбөлүктөшүүгө кайдыгерлик болуп аткан болсо, ал-кыргыз элине, кыргыз келечегине жасалган чыккынчылык.

Парламентте айтылгандай, жалпы ааламдагы кыргыз тилин кучагына камтый албаган азыркы мамлекеттик аталган тилибиз кыргыз элинин өз мыйзамдарын даярдоого да кудуретсиз болуп жаткандыгы, ал тил жалпы аалам кыргыздарынын өтө эле аянычтуу пайызын ээлеп турган топтун гана тили экендигин моюнга алып коюу керек. Кыргыз элин бөлүп-жарып жаткан «түндүк-түштүк» психологиясы кыргыз тилинин өнүгүүсүнө да тикелей кедергисин тийгизип келүүдө.

Мамлекеттик тилибиздин аксап турганына казактардын тилине жасаган аяр мамилесин мисалга алсак болот, анткени өлкө президенти Н.Назарбаев айткандай казак менен казак казакча сүйлөшөт. Мамлекеттик иш кагаздарды, дээрлик документ иштерин орус тилинде жасагандарга айлык маяна төлөнбөйт экен.

Тилибизди өнүктүрүү үчүн кээ бир сунуштарга токтолсок:

- Мамлекеттик кызматтагы кадрды алууда өлкө атуулдарына Кыргыз тилин билүү талабын күчөтүү аркылуу ийгиликке жетише алабыз. Кыргыз тилин окуп, түшүнүү жана жаза алуусу кесиптик компетенттүүлүктүн бир критерийи катары баалануусу атуулдардын Кыргыз тилин үйрөнүүсүн тездетет.

- Тил үйрөтүүчү курстарга жалаң эле чет тилин эмес, Кыргыз тилин үйрөтүүнү да кошуу максатка ылайык.

- Кыргызча компьютердик программаларды кечиктирбей эл арасына таратуу керек. Бул да илим жана технология тилин өнүктүрүүгө өзгөчө жардам берет. -Эне тилибизди урматтоо, колдонуу, сактоо, өнүктүрүүнү ар бир атуулдун милдети катары мыйзамдык актыларда белгилөө.

Элди эл, улутту улут кылган, мамлекетти мамлекет кылган анын тили. Заманыбыздын залкар жазуучусу Чыңгыз Айтматов “мамлекеттин түбөлүктүүлүгү анын тилинде” деп бекеринен айтпаган чыгар. Улуттун тили жоголсо, улут дагы жок болот. Кыргызстанда бир гана кыргыз тили мамлекеттик да, расмий да тил болушу керек! Кыргыз тилин коргош, колдош, өстүрүү керек. Анткени-эне тил улуттун-ынтымагы болуп эсептелет.

КЫРГЫЗ ЛЕКСИКАСЫНЫН БАЙЫШЫНЫН ТЫШКЫ БУЛАКТАРЫ

Коомдук турмуштагы ар кандай жаңылыктарга, айлана-чөйрөдөгү түрдүү өзгөрүүлөргө жараша адамдардын да түшүнүгү, аң-сезими өркүндөп, өсүп-өнүгүп турат. Бул макаланын максаты мындай кубулуштагы тилдин лексикалык составына жаңы сөз каражаттарынын кошулуп, толукталып турушун талап кылат.

Кыргыз тилинин лексикалык системасынын калыптанып өнүгүш тарыхы узак мезгилди кучагына алат. Бул мезгилдин ичинде кыргыз эли нечен тарыхый жолду басып өттү. Анын коомдук турмушу, жашоо тиричилиги, дүйнөгө көз карашы нечен кылымдар бою калыптанып, жаңыланып отурган маданий жана материалдык байлыктары да өзгөрүп, өнүгүп келди. Кыргыздар башка элдер менен да түрдүүчө байланыш-катышта болду, аралашты. Ошого жараша кыргыз тилинин лексикалык составы да өзгөрүүлөргө учурап, жаңы сөздөр, сөз маанилери менен толукталып, байып отурду.

Жаңы лексикалык каражаттар, биринчи кезекте, тилдин өзүнүн ички материалдык негизи болуп саналган төл сөздөрдөн жана мындан тышкары тилдин сөздүк составы башка тилдерден кабыл алынган даяр лексикалык каражаттардын эсебинен да толукталып турат.

Дүйнө жүзүндөгү бардык тилдерде сырттан кабыл алынган сөздөр бар экендиги талашсыз. Чынында, лексикалык составында башка тилдерден оошкон сөздөрү жок, бардыгы тең өзүнүн төл сөздөрү деп эсептеле турган бир дагы тил болушу мүмкүн эмес. Бир катар тилдер дүйнөдөгү башка тилдердин лексикасынын толукталышына көбүрөөк таасир этип, сөздөрдүн да ошончолук деңгээлде мол кабыл алынышына себепкер болуп келгендиги белгилүү.

Ар кандай тилдин лексикасынын байышы башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдүн эсебинен да жүрөт. Анткени эл тарыхтын бардык учурларында экинчи бир эл менен маданий байланышта, экономикалык жактан карым-катышта болуп келген. Коомдун өнүгүшүндөгү бир улут менен экинчи улуттун мындай байланыштары алардын тилинин сөздүк корлоруна кошулуп, лексикасын байыткан. Андай көрүнүштөр коомдук өнүгүүнүн түрдүү тармактарынан байкалат.

Тактап айтканда, бир тилден экинчи тилге өткөн же кабыл алынган сөздөр дыйканчылыкка, мал чарбачылыгына, багбанчылыкка, курулуш иштерине, көркөм өнөргө, саясатка, жоокерчиликке, соодага, өнөр жайына, техникага, илим-билимге д.у.с. байланыштуу өткөн. Сөздөрдүн мындай жол менен кабыл алынышы кыргыз тилинде эң арбын учурайт. Ал кыргыз тилинин лексикалык байышынын тышкы булагын түзөт.

Кыргыз эли өзүнүн тарыхында ар түрдүү доорлордо ар башка улуттар, элдер, мамлекеттер менен алака-катнашта болгондуктан, кабыл алынган сөздөр да ошол турмуштун кайсы тармагында аралашкандыгына байланыштуу сөздөр менен ырасталып турат.

Кыргыз эли узак кылымдарга созулган тарыхында көптөгөн башка элдер менен карым-катышта болуп келген. Андай байланыштар жалаң гана элдин турмуш тиричилигине, жашоо ыңгайына, психикасына, үрп-адаттарына, рухий көз караштарына таасир тийгизбестен анын тилине да из калтыргандыгын көрөбүз. Ал эң алды менен негизинен тилдин ийкемдүү жана дайыма толукталып, өзгөрүп турма бөлүктөрүндө-лексикасында сакталып калган.

Алсак, иран (фарси-тажик) тилинен курулуш, дыйканчылыкка, араб тилинен динге, монгол тилинен мал чарбачылыгына, орус тилинен техникага, илим-билимге байланыштуу сөздөрдүн арбын учурашы жогоруда айтылгандарды ырастайт.

Иран-(фарси-тажик) тилдеринен оошкон сөздөр башка тилдерден кирген сөздөргө өзгөрүүлөргө караганда сан жагынан да, тематикасы боюнча алда канча көптүк кылат. Алар көбүнчө чарбачылыктын тармактарына (көбүнчө дыйканчылык) ж.б. тиричилик салааларындагы ар кандай буюм, өсүмдүк, курулуш, үй-буюмдары, кийим-кечек, тамак-аш, шайман, кездеме ж.б.дын атоолорун билдирип, бир тобунун эне тилибизде маанилеш

түгөйлөрү да бар. Иран өздөштүрүүлөрүнүн бир кыйласы көбүнчө түштүк диалектиде басымдуу кездешет. Ошондой эле айрым жазуучулардын чыгармаларындагы персонаждардын речинде учурап, жазма адабий тилден да орун алып кеткендери бар.

Кыргыз эли тажик элдери менен көп кылымдардан бери эриш-аркак болуп жашап келе жатат. Кыргыздардын кайсы бир тобу ушул күндө Памир, Сыр-Дарыя тарапка тажик элдери менен аралаш же өтө жакын коңшулаш жашап келе жаткандыктан, алардын турмуш-тиричилигинде таасир кылуулар орун алып келген. Ошонун натыйжасында ал тигилерден же алар аркылуу иран-тажик тилдеринен көп сөздөр кыргыз тилине эки түрдүү оозеки жана жазма жол менен кирген. Бул тилдерден кирген сөздөрдүн кай бирлери адабий тилге тараган болсо, кай бирлери диалектилерге эле тараган.

Дүйнө жүзүндөгү бардык тилдерде сырттан кабыл алынган сөздөр бар экендиги талашсыз. Бир катар тилдер тектеш эмес тилдердин лексикасынын толукталышына көбүрөөк таасир эткен. Сөздөрдүн да ошончолук деңгээлде мол кабыл алынышына элдердин карым-катышы себепкер болуп келгендиги белгилүү.

Тарыхый маалыматтарга караганда, мындан көп кылымдар мурда кыргыздар Тянь-Шандын аймагында, Памир, Гисер тарабында жашаган иран тилдеринде сүйлөгөн бир катар уруулар (согдийлер, тохарлар ж.б.) менен саясий, экономикалык, идеологиялык жактан тыгыз байланыш-катышта болуп, аралаш жашап келген. Алар кийин тажиктер менен да ушундай байланыш-катышта болуп келишти. Кыргыз лексикасына иран-тажик сөздөрүнүн өтүшү негизинен мына ушул себептерге байланыштуу экендиги талаш туудурбайт. Мындан тышкары иран-тажик сөздөрү кыргыз тилине коңшу жашаган өзбектер, уйгурлар жана бир катар башка уруулар аркылуу да кабыл алынган болуу керек.

Азыркы кыргыз тилинде төмөнкүдөй иран-тажик сөздөрү бар:

Соода-сатык иштерине байланыштуу сөздөр: арзан, дилде, кардар, нарк, пул, соода, тараза, паракор, бекер, аян, байда, дармиян, даремет, дасмия, баа;

Дыйканчылыкка, багбанчылыкка байланыштуу сөздөр: анар, анделек, анжир, алму-

рут, багбан, беде, бадыраң, бак, дан, данек, дарбыз, жүгөрү, зыгыр, курма, күрүч, кенеп, кодура, мөмө, сейиз, мисте, пахта, пияз, сабиз, шабдалы, тыт(тут), чарба, галла, бакча, гилас, газенек, бээ;

Эмгек куралдарынын, үй-буюмдарынын же башка буюм-теримдердин аттары: аштар, апкеч, бермет, дастаркон, депкир, дүрбү, дүкөрт, дептер, илеген, кагаз, кулпу, кетмен, канжар, керней, оромол, парда, сыя, тасмал, устара, чынжыр, данекер, билте, голек, анжым, баран, гердим, амач, абдесте, барча, байтеше, байнек, аташ күрөк, араа, дасмал, бапик, байпак, байтама, дастар, тапанча, замбирек, канжар, дутар, паранжы, парда, шейшеп, сыя, болот, бокчо, дандыр, казан, калбыр, кашык, килем, куржун, маасы, манат;

Курулуш иштерине байланыштуу сөздөр: амбар, айбан, (айбан кана), дубал, дарбаза, мык, сарай, терезе, такта, устун, чатыр, шып, ылай, амбыр;

Убакытка, мезгилге, күндөргө байланыштуу сөздөр: бейшемби, бешим, дүйшөмбү, диггер, ишемби, жекшемби, чилде, шаршемби, шейшемби, күзгү, баар, аспи, базар, бейбазар, апта, куптан;

Жаныбарлардын жана мифтик жандыктардын аттары: бада, жаныбар, жөжө, илегилек, келемиш, кептер, короз, мекиян, маймыл, шер, гедик, беренде, амдуна, ажыдаар, бактек, булбул, кене, тоту;

Диний түшүнүктөрдү билдирген сөздөр: бүбү, дербиш, дил, жан, жадыгер, календер, кудай, күнөө, багымдат, бут, буткана, жайнамаз, копсо, мурут, мүнкүр, нанкир, намаз, орозо, пайгамбар, парбадигер, пери, периште, тозок;

Адамдардын кесибин, кызматын же аркандай башка түшүнүктөрдү билдирген сөздөр: балбан, бакыт, баба, дарман, дурус, док, душман, дене, дыйкан, кеп, кодон, мас, мээрим, мейман, наабай, өнөр, уста;

Саякатка байланыштуу сөздөр: азат, бей, бардар;

Музыкага, ырга байланыштуу сөздөр: басташ, абаз, ашула, дамбур, дап;

Кыз-келиндердин жасалгасына байланыштуу сөздөр: баргек, бермет, дана;

Өсүмдүктөргө байланыштуу сөздөр: беде, барик, бариктүү, берк, гарч, гедимуч;

Медицинага байланыштуу сөздөр: ардап, бат, абжип, дары, бейтап, далапаран, дары,

дарт, апийим, заар, кокнар, мумия, дарыгер, чардары;

Чарбачылыкка байланыштуу сөздөр: быз, генек, акта, акыр, гоомуш, гарам;

Адамдын дене мүчөсүнө байланыштуу сөздөр: бейшеп, бешенее, беден, бачадан, башара, гунн, дене, кодон, кал;

Мүнөзгө байланыштуу сөздөр: бадирек, анги, аста, барабар, бали, бетопук, асанти, асан, аркыл, алман, безер, баткерде, батамам, бас, балит, балант, абжирсин, абжор, азар, азил, азилкеч, бетбак, бетер, букта, абийир, гуроз, дагара, баламат, бечел, аялпоз, бас, бейкут, бейкаруу, бейкам, вазмин, гумор, дана, дагыл, дадил, дайди, дарзан, астайдил, дак, ашкере, гаш, гел, гешт, гол, дат;

Сууга, гидронимге байланыштуу сөздөр: гар, байдубан, голдов, дарыя;

Материалдарга байланыштуу сөздөр: гезбар, даки, баран, баяндос, барда, астар, алчын, байыр, бейкасам;

Тууганчылыкка байланыштуу сөздөр: гүл, кул, гүзөр, гүлбак, гүлзар, гунча, гүлчамбар, гүлкан;

Билимге байланыштуу сөздөр: дааныш, даанышман;

Адамдын абалына, мамилесине байланыштуу сөздөр; байла, даркер;

Юридика, сотко байланыштуу сөздөр: банги, банди, балак;

Тамак-аш аттары: ширгуруч, мастава, палсо, чучпара, кебеп;

Табият көрүнүштөрүнүн аттары: асман, дарыя, сел, баар.

Булардан тышкары абстрактуу түшүнүктү

билдирген чарба, дыйкан, өнөр, наам, мээр, бак, бакыт, бакты, дарман, эреже, кеп, арман, ар, арийне, абдан, ардеме, байталман, бант, барча, бара, балким, азар, спортко байланыштуу балбан, жол тосууга байланыштуу даргат, саймачылыкка, кол өнөрчүлүккө байланыштуу гүлкечте, байчылыкка байланыштуу байкери, адреске байланыштуу дарек, майрамга байланыштуу барат, оозеки чыгармачылыкка байланыштуу дастан, өлчөм сөздөргө байланыштуу алоо, алооло, үй-бүлөгө байланыштуу бижим, говара, дос-жарга байланыштуу ашна, акыл-насаатка байланыштуу дос, азат, кайгы-капага, ой-санаага байланыштуу гой, тазалыкка байланыштуу данданкуу ж.б. ушул сыяктуу сөздөр бар.

Мындан башка да, кыргыз тилине иран тилдеринин айрым грамматикалык элементтери (мисалы: -кой, -кер, -кеч, -поз, -ман, -дар, -бей, -на ж.б.) да төмөнкүдөй араб-иран сөздөрү аркылуу келип кирди; амалкой, тамашакой, кызматкер, жоопкер, мээнеткеч, асылкеч, ашпоз, илимпоз, акылман, даанышман, кусадар, жарадар, беймаал, бейкүнөө, нааразы, найынсап, бегам, бедарт, бежай, бей, бейадеп, бейал, бейарлык, бейбак, бейдаарат, бейдарман, бейжай, бейжооп, бейкапар, бесават, беймаал, бейнаар, бейнамаз, бейыйман, бейкүнөө, бейсарамжал, бейкайрат, бенамыс, бейпарасат, беймалал, беймана, бейопа, бейорун, бейпай, бенасип, бедарек, бесаз, беймар, бейнөхөр, бейпешене, бейшарим, бейбаш, бейвапа, бейтааныш, бейтартип, бейсаза, бейтарап, беймаза ж.

Адабият:

1. Карасаев Х.К. Өздөштүрүлгөн сөздөр [Текст]: словарь / Х.К. Карасаев. – Фрунзе, 1986. – С. 1-15.
2. Дыйканов К. Кыргыз тили [Текст]. Фонетика, Лексика / К. Дыйканов. – Бишкек, 1992. – С. 40-44.
3. Абдуллаев Э. Азыркы кыргыз тили [Текст] / Э. Абдуллаев. – Бишкек: Кыргызстан, 1998. – С. 190-195.
4. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь [Текст]. Советская энциклопедия / К.К. Юдахин. – Москва, 1965.
5. Сапарбаев А. Кыргыз тили [Текст] / А. Сапарбаев, С. Өмүралиева, Р. Эгембердиев, В. Мусаева. – Бишкек: Мектеп, 2003. – С. 309-310.

В данной статье отражены размышления и рассуждения читателя по поводу художественной находки, проводится толкование идейных стремлений в произведениях Ч.Айтматова.

Айтматов жөнүндө айтылган арбын сөздөн, айтыла элек ааламдык сөз жатат. Адабият алпы аталган жазуучунун чыгармалары илимпоз-адабиятчылар тарабынан абдан эле батыл изилденди. Бул аталган макалада, аталышында көрсөтүлгөндөй Айтматовдун бардык эле чыгармаларында турмуштук идеялар метафора катары берилгендигине окурмандын (угуучунун) пикири катары ой жүгүртүүгө аракет жасадык.

Айтматовдун «Адам Кудайга окшоп калды, бирок жапайы бойдон калды» деген (китепте: Ч.Айтматов 8-том. Веста Боровикова «Новые известия» 2006-ж. 9-июнь 511-б.) макаласында «...адамга адамдын өзү тарабынан болуп жаткан коркунуч бар. Себеби ал техникалык жактан Кудайдай кудуретке ээ болуп, нравалык жактан жапайы бойдон калган болчу. Менин көп үмүттөрүм ушул ойлор менен байланыштуу болгон «Тавро Кассандра» романым да дал ошол жөнүндө болчу» дейт, демек Айтматов да «адамдан адамды издеген», «адамдан адамды ачкысы келген», же болбосо А.Акматалиев таамай айткандай «катардагы адамзат пендесинин бир өкүлүнүн ой туюму, көз карашы жалпы адамзаттык маанимаңызга ээ болуп, өмүр жана өлүм, адамгерчилик жана карөзгөйлүк, абийир жана абийирсиздик, бийлик жана ынсап» деп дагы бир топ маселдетип, адам турмушун саралап келип «...канткенде Адам уулу адам болот? деген суроого жооп издетип, бул татаал талашта адамзатка руханий устат болуу укугун алды» деп белгилейт. Айтматовдун чыгармаларындагы импровизатордук табышкерлиги, чексиздиги, адам концепциясы, планетардык оюнун учкулдугу, көркөм дүйнөсү - дал мына ушулар. Бекеринен Айтматовдун чыгармаларына «симфония», «лирика», «поэма», «лиро-романтика» жана башка деген таасын баа берилбесе керек.

Айтматовдун «Кассандра тамгасы» романындагы кассандра-эмбриондун берген белгисинин мани-маңызы өтө тереңде. Кассандра эмбриондун тамгасына Улуу Ата Мекендик согуштагы кандуу окуянын адамзат башына түшкөн алааматы, Ооган согушундагы Адам жасабай турган (бирок Адам жасаган кылмыш) жырткычтык, же өлүктөрдүн ал-

дына коюлган миналар аркылуу жакындарын издеген тирүүлөрдү өлтүрүү жолу, Жер планетасындагы түрү шумдук окуялар: Италиядагы төңкөрүш, башкача айтканда мыйзамсыз киши өлтүрүүлөрдүн кайра-кайра кайтанышына карапайым элдин нааразычылыгын билдирген демонстранттар, Кремльдеги үкүнүн «өзүнчө түйшүгү», же Спасский мунарасынын айланасындагы, башкача айтканда Кызыл аянттагы демонстранттардын Аскердик өнөржай комплексин калыбына келтирүүнү жактоочулар, мунун айынан өзүн-өзү өрттөп жиберген кыз, Карабакта армяндар менен азербайджандардын көп жылдык согушундагы курман болгондорду жакындарына сатуу бизнеси, бизнесин өнүктүргүсү келген таала командирлери өзүнүн солдатын өзү өлтүрүүсү, Түркиянын бир шаарынын мейманканасында өткөрүлгөн адабиятчылар конференциясындагы мейманканага коюлган өрт, андагы ичинде мейманкада иштегендерден бери жалпы курман болушу, эң акырында ушул сындуу түркөй, жапайы көрүнүш үчүн каршы айтып чыккан Филофейдин тагдырлашы, пикирлеши футуролог Роберт Борктун айдан ачык эле таламанда өлүшү, Филофейдин мумия болуп калуу тагдырын тандашы, бары-баары дүйнөлүк окуялардагы акылга, ойго реакциячыл Киттер, же алардын жан кыюусундагы адамзаттык маани, же «Ааламдын эң жогорку милдети АКЫЛ-ЭС да АРАМДЫКТЫН түбөлүктүү туткуну экендиги, ал эми Кассандра тамгасы дал мына ушул жөнүндө зар какшап айткан белги» экендиги. Ошентип, «Кассандра тамгасындагы» илимпоз Андрей Крыльцов – Филофейдин трагедиялык образы XX кылымдын Асанкайгы философу да экендиги.

Айтматов Мезгил менен Мейкиндикти Филофейдин алаканына салып көрүп, кайра аңтарып салгандай. Адабиятчы, илимпоз А.Кадырмамбетова Филофейди “XX кылымдын Асанкайгысы” деп эң тууроо атоо менен, Филофейдин козгогон проблемасын таасын берүү менен, айрым окурмандардын түшүнүүсүнө толуктоо кошуп, каарманга жана чыгармага көркөм түс берет. Филофейдин зары эмнеге адамзатка жаккан жок? Ой токтотуп, тереңине үңүлүп, сабыр-канаат

кылып күтүү менен талдап көргөндүн ордуна болуп көрбөгөндөй ызы-чууга жана баш аламандыкка, кызуу-кандуулукка алдырып Роберт Боркту өлтүрүүнүн кажети бар беле деген суроо кимге берилет? Филофей козгон бул көйгөй жан-дүйнөнү тымызын уялап, көкүрөктү ачыштырып, адам арасында толгон-токой, кабат-кабат болуп келип, бирок көз ачып жарыя айтуу каарман Филофейдин колунан келсе, ал дагы эч ким тарабынан колдоо таппай, колдогон футуролог эл тарабынан өлтүрүлүп жатса, жазуучу ушул жерден ого бетер жүрөк түшүрөрлүк проблеманы козгоп жаткан жокпу?

Чынгыз Айтматов чыгармасында көтөргөн “адам, адамча тукум улоо” көйгөйүнүн жообун бир топ мисалдар менен, далилдер менен аргументтештирет. Маселен Филофей тукум улоонун жолуна эч кандай бөгөт болгон жок, бирок тукум улоого да кандайдыр бир деңгээлде каршы. Себеби адам жашоосуна качан, кантип тынчтык алып келет? Аны ким орнотот? Качан акыл-эстүүлүк менен тарбиялуу балдарды чоңойтуп, айбан сымал адамдар арабызда жок болот деген идеалдуулукту издеген суроосу бул башты чеңгелдеп жооп таба албастыгыбызды, тескерисинче агрессияга алдырып, башкаларды күнөөлөрүбүз айдан ачык эле иш. Ошентип Филофей космостон зондаж-нурду жиберүү менен келечекке келчү адамдардын жакшы адам, же жаман адам экендиги айкындап, анын натыйжасында канча балдар абортко тушукмак. Анда канчалаган түйүлдүктөр таштандыга ыргытылып, алаамат башталып, башкача айтканда, **энелер тарабынан жарыяланган согуш** болуп жатып калмак. Себеби Филофей айтып жатат, ушул пигменттүү так көп аялдын бетинде пайда болуп жатканы жана ошол пешенесине түшкөн тагы бар аялдардын кайра биринчи жулунушу бул козголгон проблемага өзү жооп болуп эсептелинет. Бирок, А.Акматалиев белгилегендей кассандро-эмбриондун сигнал белгисин этибарга албоо – Адамзат менен Ааламдын түбөлүктүүлүгүнө, өсүп өнүгүшүнө кайдыгер кароо болуп калмак. Ошентип тыянак ал да эмес, бул да эмес болуп баш катыруу менен гана аяктачудай.

“Филофейдин теориясы боюнча негативдүү кассандра-эмбрионго өз каалоосу менен бул жашоого мүмкүндүк бербөө - бул согуштан, кан төгүүдөн, жакырчылыктан,

кайгы-кападан, кыямат-кайымдан алыс болуу кепилдигин алгансыйт. Жогоруда саналгандарды кыскартабыз деп адамзаттын тукумун болуп көрбөгөндөй кыскартып алаарыбыз да түшүнүктүү”. Балким Акматалиев белгилегендей “жердеги жашоо тиричилик улана берүү үчүн адамдардын сансыз жана сапатысыз көбөйө берүүсүнүн зарылдыгы жоктур”. Жашообуздагы, айлана-чөйрөбүздөгү болуп жаткан терс көрүнүштөргө санасак санак да жетпейт. Маселен карылар үйүндөгү баласын багам деп ден соолугунан ажырап кароосуз калган кары-картандар, же бул жашоонун келечеги болгон балдардын балдар үйүндө толуп жаткандыгы. Баарыбыз тең эле ийин куушурабыз “Буларды ким таштаган?” деген болуп.

Ал эми «Кассандра тамгасы» романындагы Киттердин адамзат кандайдыр бир капсалаңга: же согушкабы, же кырсыккабы дуушар болоордо, же бирин-бири кырчылдашып кырышса, бейкүнөө өлтүрүшсө, негизсиз талашып-тартышышса, ыйман-ынсапты унутушса, ата баланы, бала атаны тааныбаса, таш боордук адам жүрөгүндө өкүм сүрсө, кокус кандайдыр бир табигый кырсык боло турган болсо ушул жаныбар үнсүз боздоп, топ-тобу менен адамдар үчүн жээкке сүзүп, өздөрүн жерге бир уруп, же жээкте кургакчылыкта аактап өлүшөт экен, адам абийири үчүн ушинтип жооп берет окшобойбу. Ошол Киттердин ушундай жан-алакетке түшүшүн Айтматов жүрөккө жетээрлик кылып энеси өлгөн дудук кызга салыштырат «кыздын энесин жексур атасы өлтүрүп салат, ал болсо бечара өйдө-төмөн чуркап, эмне алаамат болгонун элге түшүндүрө албайт, анан боюн трамвайга таштамак болот». Киттер да Адам сыяктуу эң акылдуу, алар адамча сезет, бир гана сүйлөй алышпайт, ошон үчүн айласы кеткен дудук кызга окшоп боздошот деп салыштырылат. Кит жана дудук кыз, демек, БИЗ жана КИТ.

Мындай кыямат, трагедия жөнүндө Айтматовдун «Кыямат» романындагы Авдий да, Бостон да, Моюнкумдан тентип келген Акбара да акыр аягындагы мерт болушу, рухий жактан айыккыс майыптарга айланышы менен окуянын аякташы, «Саманчынын жолундагы» Толгонайдын трагедиялуу образы, Султанмураттын карышкырлар менен баёо кармашы, Баланын адамдыкка карата үндөп

кеткен түбөлүк күрөшү, Сейденин өз колу менен жасаган трагедиясы, же ишеничинин кыйрашы, «Кылым карытар бир күндөгү» Абуталиптин жашоого, тирүүчүлүккө карата күрөшкөн трагедиясы, ырайымсыз Чынгызхандын каарынан өлтүрүлгөн Догулаң менен Эрденин тирүүлүктү, тукумду уланткандыгы трагедиясы, жадакалса ушунун айынан Чынгызхандын да колдоочу Ак булутунан айрылуусу, жазуучунун акыркы романындагы Арсен Саманчиндин курмандыгы, Бахиананын, Элес Жаабарсованын турмуш жыргалыны да, түйшүгүн да кечип, кечил келин болуп кетүүлөрү Айтматовдун сыр калеминин сыны, түбөлүктүү боёктуулугу, дүйнөлүк акылы, аң-сезими, руханий бийиктиги.

Айтматовдун «Тоолор кулаганда» романындагы Кайып колукту - Элес Жаабарсова, Айдана Самаровалардын Арсен Саманчин аракет кылган, башкача айтканда бир бүтүндүккө айланткан каармандары. Жашоонун маңызын ачкан трагедия, жан дүйнөнү муңкандан азап ошол - Элес Жаабарсова. Айдана Самарова бүгүнкү көрүнүштөгү аялзаты. Ал эми Элес башынан кыял менен жашаган Кайып колукту. Ал эмне үчүн Кайып колуктулукту тандап алды? Чыгармада сүрөттөлгөндөй татынакай, шайыр, бирок ошол эле учурда терең ойчул да, эли үчүн күйүп жанган, жадагалса Арсен Саманчиндин өлүмүнүн алдындагы акыркы фразаны да ошол Элес үйрөтүп жатат: «Биздин ак илбирстерден колунаңарды тарткыла! Мен силерге биздин жырткычтарды жок кылууга жол бербейм! Биздин ыйык тоолордон алыс өзүнөрдүн Дубайыңар менен Кувейтиңерге жоголгула! Бул жерди бутуңар баспасын! Силерди шайтан алсын!» Ооба, биздин ыйык тоолорду кыйратууга эч кимге жол бербөөбүз керек. Арсен Саманчин ошондой патриот

каарман. Арс аркылуу (Саманчинди Айдана дал ушинтип эркелетчү) Айтматов ыйыктык менен коргоо, абийир менен сактоо сыяктуу нерселерди эскертип жатат. Маселен, Айдана Самарованын көз көрүнөө Арсты, сүйгөнүн таштап, байлык үчүн, атак үчүн Саманчин унута албай күйгүлтүккө түшкөндөй жөн эле колун булгап да эмес, болгондо да лимузинге түшүп, Эрташ Курчалдын лимузинине түшүп, аны Арсен Саманчин жининен жаман көргөн байлыгына кетип калышы. Негизи Арсен Саманчин эгемен журналист, анын көз карашы ар дайым коомчулуктун бүйүрүн кызыткан, коомдун талуу оорусун сынга алган, таамай ашкерелеген, терс көрүнүштү келекелеген дымагы курч инсан. Анын «Байлыкка жана бийликке умтулуу оорусу» деген макаласы күн тартибиндеги негизи тема. Ал эми анын «Өлтүрүү-өлтүрбөө...» аңгемеси, андагы мазмун да кан какшап келаткан жашоо-трагедиясы. Аңгеме башталаардагы эки эле сөздө мазмун айтылып, муң төгүлүп, ченеми жок азап жана азап берилип турат: «Кан чачырабаган күн гана калат жана чабандеси жок ат үркүп качат». Шумдуктуу төлгө менен дал ушинтип башталат аңгеме. Андан ары Сергейдин өлтүрүү-өлтүрбөө түйшүгү менен өмүрү уланат, башкача айтканда согушка аттанып жаткан баласына, аскердик кызматты өтөөгө эмес, Кызыл кыргын согушка кетип жаткан баласына «Сережка, эч кимди өлтүрө көрбө, кан төкпө!» деген энесинин сыздоосу, анда эмне өзү өлүшү керекпи, жок, ал да эмес, кыскасын айтканда «энеси ал эч кимди өлтүрбөсө экен деди, атасы болсо аны өлтүрүшпөсө экен деди, ошондуктан душмандарды өлтүр деп талап койду». Ошентип, АТА-ЭНЕЛИК камкордук, мээрим, тилек, жалыныч Сергейди согуштан аман калтырды.

УДК 801.73.809

Абдулахамидова Б.Н. – к.п.н., доцент

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ВОСПИТАНИЯ ДЕТЕЙ НА ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ ОСНОВЕ

Данная статья посвящается всестороннему развитию детей. В статье раскрываются психолого-педагогические основы воспитания детей на этнокультурной основе.

С развитием образования в КР, особое звучание придано проблеме исторической преемственности поколений, распространению и развитию национальной культуры, возрождению духовного и нравственного начал в образовании. Сегодня наблюдается настоящий «национально-этнический ренессанс», выражающийся в возрождении национального самосознания, в связи с этим целесообразность этнопедагогических исследований приобретает важнейший характер. Подготовка человека к жизни, в полиэтническом социуме вызывает необходимость учета культурных особенностей этносов в процессе воспитания. Педагогическое этнокультурное наследие, содержащее веками апробированные средства гармоничного существования человека в обществе, становится средством интеграции личности в современное универсальное культурное пространство. Актуальная проблема формирования личности с чувством национального и человеческого достоинства, толерантного и гуманного, требует обращения к опыту воспитания прошлых.

Обучение и воспитание детей исторически возникли с развитием человечества. Чтобы сохранить себя как вид на Земле, уже первобытные люди были заинтересованы в том, чтобы передать молодому поколению накопленный опыт добычи пищи, защиты от непогоды, опыт охоты, сооружения жилища и т. Эти первоначальные виды обучения и воспитания, когда ребенок овладевал знаниями, умениями и навыками в процессе совместной деятельности с взрослыми, подражая им. Новое поколение, восприняв опыт предков, использовало его, добавляя при этом в него что-то новое, более совершенное. Так постепенно, от поколения к поколению формировалась народная культура.

Одновременно развивались и первые идеи обучения и воспитания детей как продолжателей рода. Вместе с опытом трудовой деятельности, направленного на удовлетворение насущных жизненных потребностей в пище, одежде, жилище и др., передавался и опыт общения людей друг с другом. Эти отношения из поколения в поколение закреплялись, развивались и совершенствовались в языке, живописи, символах.

С развитием народной культуры появляются правила обучения и воспитания детей,

советы и наставления, заповеди-запреты и заповеди - разрешения. С веками, передаваясь от поколения к поколению, они оттачивались, конкретизировались и дошли до нас, подтверждая понимание нашими предками великого значения воспитания и обучения детей для сохранения и процветания народа.

Подобные рекомендации, наставления, поучения, своды нравственных норм и правил есть у всех народов, населяющих народность. При этом эти правила, рекомендации и т.д. очень близки по смыслу, по формулировкам, что доказывает наличие общих закономерностей в развитии народных культур, и в частности тех их областей, которые относятся к обучению и воспитанию подрастающих поколений: от раскрытия содержания идеала личности к способам и правилам организации воспитательных процессов.

Так постепенно, от века к веку шло становление народной педагогики, традиционной культуры воспитания. Она включает:

- Совокупность системы знаний об идеале человека как цели воспитания;
- Совокупность идей, позволяющих осуществлять обучение и воспитание детей;
- Средства и факторы обучения и воспитания, включающие все элементы народных культур.

Народная педагогика, став самостоятельной областью народной культуры, создала целостную систему обучения и воспитания с учетом специфических особенностей наций, этносов, народностей, регионов. Поэтому у каждого народа, нации, региона сложилась самобытная культура воспитания, совершенствующаяся из поколения в поколение.

Академик Г. Н. Волков так охарактеризовал народную педагогику: «Без памяти нет традиций, без воспитания нет духовности, без духовности нет личности, без личности нет народа как исторической общности».

Человек — связующее, по меньшей мере, трех столетий. В том столетии жили бабушки и дедушки со своими родителями, мы их помним, в этом столетии мы живем со своими родителями и детьми, а вот в следующем будут жить наши внуки со своими родителями и детьми. Они нас будут помнить. Что же касается педагогических традиций, носителями которых мы сами являемся, то сохранение их в роду в течение трех веков — это и

есть народная педагогика в действии.

Эпохи, люди, их культуры неповторимы. Каждая из них имеет свой характер, свои уникальные черты.

Удаленность древних цивилизаций во времени не позволяет в точности воссоздать их облик. Но почувствовать дыхание жизни наших предков помогают нам народная культура, народные традиции, выражающиеся в материальных и духовных памятниках. «Ведь древние цивилизации — не угасшие миры, свет от них еще идет к нам. Их достижения — часть современной культуры».

Тысячелетний опыт народной педагогики выкристаллизовал наиболее эффективные средства воздействия на личность, например: пословицы, поговорки, сказки, песни, но в этом случае я решила рассмотреть загадки, как одно из видов в развитии и становлении личности.

Рассмотрим педагогические возможности загадки. Воспитательные и образовательные возможности загадки многообразны. Средствами загадки формируют любовь к народному творчеству, родному языку, живому, образному и точному слову, вводят ребенка в мир народной поэзии, доставляя ему эстетическое наслаждение. Загадка приобщает детей к народному складу мышления и поэтому служит эффективным, средством патриотического воспитания. Особое место загадка занимает в работе по развитию мышления детей. Она «доставляет уму ребенка полезное упражнение» [1].

Разгадывание загадок является для ребенка своеобразной гимнастикой, мобилизующей и тренирующей его умственные силы. Чтобы отгадать загадку, нужно внимательно наблюдать жизнь, припоминать виденное, сравнивать, сопоставлять явления, мысленно их расчленять, выделять каждый раз нужные стороны, объединять, синтезировать найденное. Отгадывание загадок развивает находчивость, сообразительность, быстроту реакции, умственную активность, самостоятельность, привычку более глубоко и разносторонне осмыслить мир. Детям нравится отгадывать загадки. У них вызывает радость и процесс, и результат этого своеобразного умственного состязания. Отгадывание загадок оттачивает и дисциплинирует ум, приучая детей к четкой логике, рассуждению и доказательству.

Разгадывание загадок развивает способность к анализу, обобщению, формирует умение самостоятельно делать выводы, умозаключения, загадки полны познавательного смысла [2].

Каждая тематическая группа загадок содержит широкий круг сведений об окружающем мире. Это дает возможность использовать загадки для развития наблюдательности, закрепления знаний о признаках предметов, о существующих в окружающем мире связях между явлениями.

Загадки познавательного содержания, обостряя наблюдательность детей, повышают их интерес к окружающей действительности, формируют реалистическое представление о природе. Отражая живописные пейзажи Родины, полные красок, звуков, запахов, загадки способствуют воспитанию эстетических чувств ребенка [3].

В загадках отражается живой, веселый, бойкий нрав каждого народа, умеющего воспринимать жизнь радостно, весело, оптимистически. Поэтому загадки полны юмора, шуток, порою насмешек, а иногда и озорной двусмысленности.

Таким образом, под влиянием загадок у ребенка складывается привычка рассматривать слово как живое и многогранное речевое средство. Это совершенствует не только языковую подготовку ребенка, но естественно и успешно развивает его мыслительные способности, расширяет представления о материальном и духовном мире. Проанализировав все вышесказанное можно сделать такой вывод [4].

Загадка, несмотря на миниатюрность жанра, обладает многими ценными качествами, так необходимыми в образовательной и воспитательной работе с детьми. Она оказывает воздействие не только на умственное воспитание, развивая логическое мышление, но и развивает речь, обогащая словарь, развивает поэтический слух, восприятие, воображение. Загадки обостряют наблюдательность детей, повышают интерес к окружающей действительности. Загадка помогает детям осваивать синтаксис родной речи и ее строй [5,6].

Думаю, что дети должны не только отгадывать загадки, но и должны пробовать сами их сочинять, давая простор своему творчеству, иногда из этого происходят интересные, удачные находки. С помощью загадок можно

активизировать мышление и речь ребенка, как успешнее решать задачи его всестороннего, гармоничного развития, что очень важ-

но для подготовки ребенка к школьному обучению.

Литературы:

1. **Апышев Б.** Педагогика [Текст]: учеб. пособие для вузов / Б. Апышев., Д. Бабаев, Т. Жоробеков. – Ош, 2000. – 54 с.
2. **Алимбеков А.** Кыргыз этнопедагогикасы [Текст]: учеб. пособие для вузов / А. Алимбеков. – Б., 1996. – 45 с.
3. **Зуев Т.В.** Русский фольклор [Текст]. Словарь – справочник / Т.В. Зуев. – М.: Просвещение, 2002. – 64 с.
4. **Касымов Т.** Үй-бүлөдөгү мектепке чейинки бала тарбиясы [Текст] / Т. Касымов, К. Миталипов. – Б., 2010. – 66 с.
5. **Гребенников И.В.** Семья и школа [Текст] / И.В. Гребенников. – М., 1988. – 85 с.
6. **Мамбетакунов Э.** Основы педагогики [Текст]: учеб. пособие для вузов / Э. Мамбетакунов, Т. Сияев. – Б., 2008. – 105 с.

УДК: 494.3: 894.341:371.302

Мамадыева Г. – преп. ОшГУ

САНАТ СӨЗҮ АРКЫЛУУ СТУДЕНТТИ АДЕПТҮҮЛҮККӨ ТАРБИЯЛОО ЖАНА ОЙ ЖҮГҮРТҮҮСҮН КАЛЫПТАНДЫРУУ

Макалада автордун тажрыйбасынын негизинде санат сөздөрү аркылуу студенттерди адептүүлүккө тарбиялоо жана ой жүгүртүүсүн калыптандыруу усулу берилди

В этой статье была затронута тема этико-нравственного воспитания и формирование мышления студентов на основе опыта автора.

Адам ишмердүүлүгү – көп кырдуу. Ал көп кырдуу ишмердүүлүктүн бири – тарбия. Ал эми тарбия – түбөлүктүү. Тарбия үй-бүлөдө болобу, мектептеби, жогорку окуу жайларындабы, булардан тышкары чөйрөлөрдөбү же андан сырткары учурда деле тынымсыз ишке ашып туруучу процесс.

Билим берүү жана тарбия ишинде студенттин дүйнө таанымын калыптандыруу, өнүктүрүү, өстүрүү, педагогикалык процессте усулдук ыкмалардын тынымсыз жаңыртылып, өзгөртүлүп, ар түрдүүлүккө ээ болуп турушу окутуунун мазмундуулугун арттырат жана сабактын кайталанма адатынан арылтат. Ошондуктан, кийинки учурда окутуунун салттуу эмес жана стандарт эмес формалары, түрлөрү жогорку окуу жайлардын, мектептердин практикалык иштеринде инновациялык педагогикалык жараян катары кеңири жайылтылып келет.

Интерактивдүү окутуу усулдары, инновациялык технологияларды колдонуу студенттердин өз ара биргелешкен ишин

активдештирүүчү каражаттар болуп саналат. “Алардын негизги бөтөнчөлүгү жамаатта, топто, жупта иштеп, ар бир адам билим алуу процессине жандуу тартылууга тийиш. Элибизде бул тажрыйба мурда эле (жаңы ыкмалар пайда болгонго чейин) болгон, алсак: “Ийри отуруп түз кеңешүү” (жамаатташып иштөө), “Кеңешип кескен бармак оорубайт” (жупташып иштөө), “Кылганың мен үчүн, үйрөнгөнүң өзүң үчүн” (өз ара кызматташып иштөө), “Жылуу-жылуу сүйлөсөң, жылан ийининен чыгат” (баарлашуу маданияты), “Жети өлчөп, бир кес” (акыл рефлексиясы), “Эр чекишпей, бекишпейт” (талаш-тартыш), “Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө” (сынчыл ой жүгүртүү), “Баш кесмек бар, тил кесмек жок” (ой эркиндиги), “Талаштан тактык жаралат” (талкуу), “Житкен окту аткан ок табат” (акыл чабуулу), “Бетке айткан сөздүн заары жок” (дискуссия) ж. б. Жаңычыл ыкмалардын төркүнү элдик педагогикада эзелтен эле иштелип чыккан. Кеп аларды терең аңдап, кеңири колдонууда ту-

рат” [6].

Айрым окутуучулар интерактивдүү ыкмалар тууралуу бир катар маалыматтарды алгандан кийин салттуу ыкмаларды колдонбой коюшат. Тажрыйбалуу окутуучу бир эле сабакты өтүп жатып, интерактивдүү ыкмалардан салттуу ыкмаларга өтүп, анан кайра жаңы ыкмаларды колдонуп иштей берет. Мындай салттуу ыкмалар менен жаңы ыкмалар айкалышкан учурда сабактын натыйжалуулугунун артканын жана айрым учурда баш-аламандыкка алып келгенин да кезиктиребиз.

“Окутуучу кайсыл ыкманы колдонсо да, студенттин “жекече жолунун” жарыкка төрөлүшүнүн “киндик энеси” болууга тийиш. “Жекече жолдун” киндик энеси болуш үчүн окутуучу окуу-тарбия процессинде биринчи иретте студенттин субъективдүү активдүүлүгүн жарата турган жаңы усулдук технологияларды пайдалануусу аба менен суудай зарыл. ...Бул технологиялар бекем билим жаратууга, студенттин чындыкка “жекече өздүк жолу” менен келүүсүн түзүүгө жөндөмдүү, эффективдүү куралдар” [2].

Интерактивдүү усулдардын бири “муз жаргычты” окутуучулар көбүнчө табышмак, жаңылмач, макалдарды айтышуу же интерактивдүү оюндарды ойнотуу аркылуу пайдаланса, биз аны студенттерге санат сөздөрдү айтуу аркылуу колдонууну сунуштайбыз. Бул ыкма студенттерди адептүүлүккө, кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүгө, бат ой жүгүртүүгө, өз оюн эркин айта билүүгө, адамдык сапаттарды баалоого, айкөл, жоомарт, мекенчил болууга, ата-энени сыйлоого, жашоодогу баалуулуктарды сактай билүүгө, жакшы менен жаманды ажырата алууга, уга билүүгө тарбиялайт.

Угуу маданиятын арттыруу үчүн тематикалык тексттерди пайдаланып, тарбиялык иш аракеттерди жүргүзүү менен жалпы маданиятын өстүрүүгө өбөлгө түзүлөт.

“Мугалимдин сабактарда пайдалануучу дидактикалык каражаттарынын жана иллюстрациялык материалдарынын жыйындысы ар түрдүү. Алар: тексттер, сөздүктөр, таблицалар, окутуунун жаны технологиялары, маалымат каражаттары, алгоритмдер, перфокарталар, иллюстрациялык карталар, сүрөттөр ж.б. бирок сабактын натыйжалуу жана эффективдүү, жандуу болушу үчүн мугалим-

дин сөзүнүн ролу теңдешсиз артык” [7].

Заман өзгөрүп, батыштын маданиятына ооп, өз ыймандарын жоготуп бара жаткан айрым жаштар үчүн мындай ыкманын зарыл экендигин баса белгилегибиз келет. Анткени, бүгүн жаш муундардын - өлкөнүн келечегинин адеп-ахлагын түптөөгө, моралдык тарбияга фундаменталдык маани бербесе болбойт. Билим берүү математикти гана эмес, математик – АДАМДЫ, дене-тарбиячы эле эмес, дене тарбиячы АДАМДЫ, билимдүүнү гана эмес, билимдүү АДАМДЫ калыптандырып чыгарууга тийиш. Демек, АДАМ жаратуу билим берүүнүн башкы мүдөөсү болууга кажет. Кыргыз эли бекеринен “Билимдүү болуш оңой, адам болуш кыйын”, “Адептүүлүк - адамдын көркү” деп эзелтен муундарга тарбия берип келбесе керек.

“Адептүүлүк – өркүндөгөн чыныгы инсандын касиети. Адеп – (мораль, -орусча нрав) адамдардын коомдогу жана жеке турмушундагы бири-бири менен мамилелеринин жана жүрүш-туруш нормаларынын тарыхый жыйындысы” [1].

Кыска жана нуска, жугумдуу, жеткиликтүү, көркөм тил менен санатталган окуялар жок эмес. Окутуучу материалдарды студенттердин жаш курагына, билимине, өтүлүүчү жаңы темаларга ж.б. талаптарга ылайык тандап алып, ыктуу колдоно алат. Бул адамдын (студенттин) “бүтүн, төп инсан” [4] болуп калыптануусуна көмөк көрсөтөт. Анда ушул ыкманы өзүбүздүн сабакта өткөргөн тажрыйбабыздын мисалында көрсөтсөк: Алгач, ак кагазды алып, анын ортосуна чекит коюп, студенттерден “Силер бул кагаздан эмнени көрүп жатасыңар?”- деп сурайбыз. Албетте, студенттердин кандай жооп берери белгилүү. Баары бир ооздон: “Чекит көрүп жатабыз”, “Кара чекит көрүп жатабыз” деп айтары талашсыз. Окутуучу анда студенттерге төмөндөгү текстти (икаяны) угууга чакырат.

“Акылман адам бир күнү шакирттерин сынамакчы болот. Бир ак кагаздын ортосуна кичинекей кара чекит тартат да, шакирттерин чакырып алып: “Бул жерден эмнени көрүп турасыңар?” деп сурайт. Алардын бири: “Кагазда чекит гана тартылган” дейт. Экинчиси жакшылап карап туруп: Ал чекит кара чекит экенин айтат. Үчүнчүсү көпкө карап туруп ал чекит күчтүү боёлгон кара чекит экенин тастыктайт. Ошондо

акылман адам алардын жообуна ыраазы болбой, көзүнө жаш алып, ары карап кетет. Анын бул кылыгына таң калган шакирттери “башка дагы бир нерсе барбы?” – дегендей ак кагазды көпкө карап турушат да, устатынан эмнени туура эмес айтышканын сурашат. Ошондо устаты аларга карап:

- Силер баарыңар бул жерден кичинекей кара чекитти көрдүңөр, бирок, бирөөңөр да чоң ак кагазды көрбөдүңөр. Тилекке каршы, канча окусаңар деле силер башкалардан эч кандай айырмалана албаптырсыңар. Себеби, жашоодо дагы ушундай адамдар, бири-бириндеги жакшы сапаттарды көргүсү келбейт да, кичинекей жаман сапатын көрсө, ошону чоң кылып айтып чыгышат, - дейт.

Бул икаяны уккан студенттерде башкача көз караш пайда болот да, ойлонушат. Окутуучу муну менен алардын оюна жаңылык киргизет. Кайрадан студенттерден “Силер эмне үчүн жогоруда уккан окуядагыдай биринчи ак кагаздагы кара чекитти байкадыңар?”, “Икаяда айтылгандай, чын эле эмне үчүн биз жаман нерсеге биринчи назарыбыз бурулат?” ж.б.у.с. суроолор менен кайрылып, аларды жакшы нерселерди байкоого, адамдардан бир гана жамандыкты издебей, алгач жакшы нерсени көрүүгө үйрөтөт, багыттайт. Турмуштун, жашоонун баары эле жамандыкты көрүү эмес, жакшылыкта жатарын, дүйнө жакшы адамдарга, жакшы нерселерге бай экендигине ынандырат.

Тажрыйбабызда эффективдүү жыйынтык берген мисалдардан дагы бирди келтирсек. Сабактын башталышында эле төмөнкү текстти студенттерге окуп беребиз.

“Ата, баланын байлыгы”

Күндөрдүн биринде бай үй-бүлөнүн кожоюну баласын айылга алып барууну чечет. Максаты – адамдар ал жакта канчалык кедей жашаганын көргөзүү жана өзүнүн байлыгын баалай билүүгө үйрөтүү эле. Алар айылдагы эң кедей үй-бүлөдө бир күн, бир түн тургандан кийин кайтып келишет. Атасы баласынан сурайт.

- Ии балам, айылга барган жактыбы?
- Абдан жакты, ата.

- Адамдар кандай жашаарын көрдүңбү?
- Ооба.
- Мындан сен эмнени үйрөндүң?
- Ата, мен көп нерсени көрдүм, үйрөндүм.

Биздин үйдө бир ит бар. Ал эми алардыкында төртөө экен. Биз бакчабызды чырак менен жарык кылсак, алардын багында жылдыздар жанып турат экен. Биз короодогу көлмөгө түшсөк, алар уч-кыйырсыз деңизге түшүшөт экен. Биздин жерибиз тосмо менен чектелген болсо, алардын созулуп жаткан талаасына көз жетпейт экен. Адамдардын ушунчалык бай болорун көргөздүңүз, ата, сизге рахмат! – дейт баласы.

Атасы баласынын жообуна таңыркап, сөз таппай калат.

“... Бардык нерсе адамдын кандайдыр бир нерсеге болгон көз карашына жана ага берген баасына байланыштуу. Ошондуктан жогоруда бала баалаган нерселерди акчага сатып алуу мүмкүн эмес” [4].

Бул санат аркылуу студенттер адамдын материалдык жардылыгына караганда жан дүйнөнүн жардылыгы коркунучтуу экендигин, өзүн канчалык бай болсо да, жупуну турса, анын мартабасы артыларын, кудай жараткан жаратылыштын өзү чоң байлык болорун андап түшүнүшөт. Мындай ыкмада студент менен окутуучунун ортосунда пикир алышуу, баарлашуу жүрөт. Пикир алышуусуз, баарлашуусуз инсанды калыптандыруу, аны тарбиялоо, акыл-эсин өстүрүү мүмкүн эмес.

“Философ Декарт мындай деген улуу ойду айткан экен: “Мен шектенип жатам, демек ойлонуп жатам, а эгер мен ойлонуп жатсам, демек жашап жатканым ошол”. Мунун сыңарындай, эгер студент окутуучунун көмөгү менен аудиторияда шектенип, ойлонуп, чындыкты издеп жатса, анда студенттин жашап жатканы ошол” [2].

Демек, окутуучу билим берүү менен адамдыктын эң бир асыл сапаттарына үйрөтсө, жашоону татыктуу жашоого үгүттөсө, коом да таза, адилеттүү болоруна шек жок. Ал эми инсанды тарбиялап, наркты сиңирген окутуучунун эмгеги жерде калбасы айкын кеп демекчибиз.

Адабият:

1. Апышев Б. Педагогика [Текст] / Б. Апышев, Д. Бабаев, Т. Жоробеков. – Б., 2002.
2. Байгазиев С. Цивилизация жана Ата журт тагдыры (публицистика) [Текст] / С. Байгазиев. – Б.: Гүлчынар, 2008.
3. Бекбоев И. Азыркы сабакты даярдап өткөрүүнүн технологиясы [Текст]. Жалпы билим Наука, образование, техника. – № 3 – 2014. Кыргызско-Узбекский университет

- берүүчү мектептердин мугалимдери жана жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн / И. Бекбоев, А. Алимбеков. – Б.: Бийиктик, 2011.
4. **Жунусалиев Б.** Турмуш сабактары [Текст] / Б. Жунусалиев, Ж. Бекчороева. – Б., 2012.
5. **Молдобаев Ж.** Интерактивдүү усулдар [Текст]. Педагогикалык көрөңгө. Педагогикалык ой өрүш үчүн материалдар. Тексттер / Ж. Молдобаев. – Ош, 2010.
6. Кыргызстандагы билим берүү системасы: кечээ, бүгүн жана эртең. – Б., 2007.
7. **Тагаева З.** Кыргыз тил сабактарында байланыштуу кепти окутуу методикасы [Текст] / З. Тагаева. – Ош, 2007.

УДК 801.73.809

Осконбаев М.Ч. – к.ф.-м.н., доцент

ТОГОЛОК МОЛДОНУН “ЖЕР ЖАНА АНЫН БАЛДАРЫ” ЧЫГАРМАСЫНДАГЫ ФИЗИКАЛЫК ТҮШҮНҮКТӨРДҮН БЕРИЛИШИ

Чыгармадагы көркөм салыштыруулардын артында физикалык кубулуштардын маани-маңызы жаткандыгы белгиленип, физиканы окутууда кыргыз адабияты менен предмет аралык байланышты түзүүнүн мүмкүнчүлүктөрү баяндалган.

В статье изложены возможности создания межпредметной связи физики с кыргызской литературой, подчеркнута, что за художественными образами скрываются физические явления.

Кыргыз акындарынын чыгармаларындагы философиялык ой-жүгүртүүлөр, философиялык закондор менен категориялардын берилиши, кыргыз элинин салт-санаасынын берилиши этнопедагогикалык багытта изилденсе, жер, суу ж.б. коюлган аттар тарыхчылар жана топонимика илими тарабынан изилденсе, табигый процесстердин жүрүшү, ал процесстердин маани-маңызын ачып берүү жагы изилдөөнү талап кылуучу жагдайлардын бири экендиги талашсыз.

Кыргыз элинин оозеки энциклопедиясына айланган “Манас” эпосундагы табигый илимдердин берилиши (1) эмгекте, кыргыздардын илимге чейинки түшүнүктөрү (2) эмгекте, Жеңижоктун чыгармаларындагы карама-каршы философиялык категориялар (3) эмгекте, Жеңижоктун “Аккан суу” чыгармасындагы физикалык түшүнүктөрдүн берилиши (4) эмгекте каралган.

Бул макалада кыргыз жазма акындарынын бири Тоголок Молдонун чыгармаларын талдап, поэзиянын тили менен жаратылыштын татаал кубулуштарынын чагылышы анализденген.

Заманга жараша мектеп окуучулары так илимдерге, өзгөчө физика, математика, биология жана химия илимдерине болгон кызыгуу начарлап жатат. Анын жыйынтыгы

жогорку окуу жайларда бул адистиктерге тапшыруу аз, натыйжада алыскы айылдан эле эмес, шаардагы мектептерде дагы жогоруда аталган адистер таңкыс болуп, адистер жетишпөөдө.

Кыргыз элинде “Сөз атасы ыр

Сөз катасы чыр”- деп бекеринен айтылып калбаса керек. Ыр менен айтылган маалымат уккулуктуу жана жетиштүү келип, угарманга кара сөзгө караганда тасири чоң. Ошондуктан физикалык кубулуштарды жана закондорду түшүндүрүү, тажрыйбада көрсөтүү менен катар, ошол кубулуштарды жана закондорду чагылдырган кыргыз акындарынын ырларын кошумча материал катары берсек, пайдалуу болмок. Биринчиден, физика предметине болгон кызыгуу артат, экинчиден кыргыз эли физикалык өлчөөлөрдү жүргүзүп физиканы үйрөнбөгөнү менен физикалык кубулуштун маңызын түшүнгөндүгүнө көзү жетип, атуулдук сыймыктануу сезими ойгонот.

Жеңижок сыяктуу Тоголок Молдонун дагы жаратылыш кубулуштарына арналган эмгеги өтө көп. Ал эмгектеринин бири “Жер жана анын балдары”. Бул чыгармадан мисалдар келтирели.

Жамгыр:

1. Дүйнөнү бүтүн жашарткан,

Менден башка кайсың бар?
 Жашартканың бар болсо,
 Жашырбастан айтыңар.
 Желип өткөн жеримен,
 Байчечекей ачылат.
 Жер жүзүнө бир бүтүн,
 Менин нурум чачылат.
 Асмандан төгүп тунук суу,
 Жерге берем тиричилик [5].

Бул ыр тизмектеринен көрүнүп тургандай жамгыр бүтүндөй жашоонун азыгы, баардык жаратылыштын башаты катары берилет жана зат айлануу процесси жамгыр аркылуу ишке ашарын белгилеген.

Жаабай коём бир жылга,
 Жандын баары кысылат.
 Эки жылга жетпестен,
 Элдин баары бузулат.
 Саздар кургап таш болот,
 Кабыгы менен бүт куурайт [5].

Жамгырдан көз каранды болгон өсүмдүктөрдүн куурап калышы, саздардын кургашы буулануу процесси менен байланышкан. Жамгырсыз жашоо жок, “сууга караганда мен биринчи”- деген ойду айтып, дүйнөнүн башаты эмне? – деген суроого жооп берүүдө.

Мактанбагын суу аке,
 Баарынды жолуң байланат,
 Калкайып калың кар жатат,
 Кара тоонун башында,
 Боройлоп согуп буркурап,
 Булут туман кашында.
 Бул дагы менин жолдошум,
 Ар качан менин кашымда [5].

Заттын агрегаттык абалдары, муз кар жана суунун болушун мен аркылуу болот деп жамгырдын апыртып жатышы менен аяктайт.

Жамгыр өзүн сел ойлойт,
 Кудук өзүн көл ойлойт.
 “Толтурам” – деп – деңизди,
 Кесирдүү сөзүн түк койбойт.
 Дүйнөгө бүт чырмалып,
 Деңиз жатат сел болуп.
 Атагың-жамгыр, өзүн – суу,
 Аңгемен сенин мына – бу.
 Мактанбагын өзүнчө,
 Деңизден чыккан сен бир буу.
 Мактанбагын жамгырым,
 Деңиздин сен да суусуң.
 Алып келген булуттун,
 Суусу турсун буусуң [5].

Конденсациянын натыйжасында, деңизден бууланган суу, атмосферадагы температурага жараша, жамгыр, мөндүр жана кар түрүндө жер бетине кайрадан түшөт.

Жайыраак жааса жымылдап,
 Адам сүйүп кымылдап.
 Катуу жааса бургактап,
 Борошолоп шыбыргак.
 Мөндүрдүн баары сел болуп,
 Талаанын баары көл болуп [5].

Жамгырдын тегиз жана жай жааганы, жердин бетине анчейин басым жасабагандыгын, ал эми катуу жааса, түшкөн жеринде өзгөрүүнү пайда кылаары, тез жана көп жааган жаандан сел жүрүп, ал өтө чоң жумуш аткарып, кез келген нерсесин бузуп кетүүгө жөндөмдүү экендиги белгиленет.

Күн күр күрөп тарсылдап,
 От чагылып карсылдап.
 Арыктар толуп жымылдап,
 Ан сайын төгүп шыбыргак.
 Адырдын баары сел болуп,
 Агын суулар шар болуп [5].

Күндүн күркүрөшү жана оттун чагылышы атмосферадагы заряддалган массивдүү булуттардын бири-бири менен өз ара аракеттенишүүсүнүн натыйжасында, разряддалуу процесси жүрүп жарыктын чыгышы, андан кийин гана үндүн күркүрөп угулушу, жарыктын ылдамдыгына караганда, үндүн ылдамдыгынын кичине экендиги, ошондуктан алдын жаркыроону көрүп, кийин үнүн угаарыбыз белгиленген.

Эми шамалдын келди кезеги,
 Үчүнчү болуп эсеби,
 Шамал сууга кеп айтат,
 Шаркырабай үнүңдү,
 Баса тургун деп айтат.
 Мен кызмат кылгам өзүнө,
 Кулагың салчы сөзүмө,
 Сага кылган жардамым,
 Көрүнбөдү көзүңө.
 Албай кетип барасыз,
 Ансайын күчөп эсиңе.
 Эсирбегин мактанып,
 Эми тийдиң безиме [5].

Шамал-бул атмосферанын түрдүү жерлеринде температуралардын кескин айырмачылыгынын натыйжасында аба толкундарынын мейкиндикте таралышы, ал эми “үнүңдү бас”- деп шамалдын сууга кайрылуусу, суу аккан жердин ыңгайына жараша түрдүү ыл-

дамдыкта агаары жана кээде анын кыймылынын жыштыгы үн жыштыгына дал келип калаары белгиленген.

Сары атан жайды кыш кылган,
Шамалдын сөзүн ким дейсиң?

Береке шамал, булутта,
Же муну көзгө илбейсиң.

Сенин шаркыраган добушун
Шамалдын салган айласы.

Суу аке, түк да билбейсиң,
Шамалдын ушу пайдасы,

Кыш чилдеде күтүнөм,
Кызматымды бүтүрөм.

Бөксөгө чыгам бөлүнүп,
Эл көзүнө көрүнүп.

Сага жардам кылгандан
Жатпайм түк да эринип.

Ала-тоо башын кураймын,
Аянып карап турбаймын.

Сага жардам кылгандан
Тартынып башым турбаймын.

Тоонун башын тунартып,
Оңой жардам кылбаймын.

Калдайган мөңгү муз кылып,
Кардын баарын жыйнаймын [5].

Жылдын төрт мезгилинин болушу, албетте географиялык кеңдиктен дагы көзкаранды. Айталы + 90° кеңдикте алты ай күн тийбей, алты ай күн батпайт, 0° кеңдикте, б.а. Жердин экваторунун айланасында жыл бою 12 саат күн, 12 саат түн болуп, жыл мезгили алмашпай, ар дайым жапжашыл, + 45° кеңдиктеги жашоочулар үчүн жылдын төрт мезгили: жаз, жай, күз жана кыш мезгилдери алмашып турат, күн узарып, түн кыскарып жана тескерисинче мезгилдин өзгөрүшү байкалат. Жогорудагы ыр саптарында шамалдын натыйжасында аскалуу бийик тоолорго “кардын баарын жыйнаймын”, токсон, чилде чыкканча, тоо башынан жылбаймын – деген ыр саптары аркылуу кыргыз жергесинде табияттын өзүнө-өзү кам көрүп, суунун башаты мөңгү экендигин, алардын массаларынын өтө чоңдугу белгиленет.

Күкүк сайрайт үн ачып,
Булактын көзү сызылып,
Бөксөдөн мөңгү бузулуп,
Калп айтпагын озунуп,
Кардын баары кошулуп,
Киресиң анан тилиңе [5].

Суунун башаты мөңгүдөн сызылып чыккан булак, суунун көлөмүнүн көбөйүшүнө,

өңү бузулуп, адам таап бара албай турган абалга жетээри баяндалган. Механиканын “жоктон бар болбойт, бардан жок болбойт, бир түрдөн, экинчи түргө гана өтөт” деген эрежесин эске салат. Демек суу кыш чилдеде шамал топтогон мөңгүсүз алсыз.

Күрүлдөп үнүң басылбайт,
Күкүк болуп күүлөнүп,
Айбаттана түшөсүң,
Ала-тоодон кар ээрип,
Бул шамалдын кылган жардамы,
Алда канча сүр берип.
Шамалдын баркын билбейсиң.
Күкүк болуп күүлөнүп [5].

Суунун көлөмү көбөйгөн сайын, анын агымынын үнү өзгөргөндүгүн, кээде ал үн күкүктүн үнүнө окшошуп кетээрин, себепсиз натыйжа болбойт эмеспи, бул өзгөрүү, шамалдын натыйжасы экендигин белгилейт.

Шамалга жооп кылып суу төмөнкү саптарды айтат:

Аккан суу менин атагым,
Эч кимге жок чатагым.
Эч ким менен чырым жок,
Аккан бойдон жатамын.
Муздактан музду эритип,
Сайдан чыгат аккан суу
Адам айран калгандай,
Жайдан чыгат аккан суу
Өзүңдө кубат болбосо
Кайдан чыгат аккан суу? [5].

Бул ыр саптарынан аккан суунун жер бетине кубаты болбосо кантип чыгары, газга караганда суюктуктун аз кысылуусу, кичине эле көлөмдөгү суу, өтө жогорку басымды жаратаары, натыйжада суунун убакыт сыяктуу башталышы да жок, аягы да жок, кайра артына кайрылбастан бир багытта ага берээри, “жакшы-жаман”- деп ылгабай, тирүү жандыктын баарын бага берээри баяндалган. Канчалык суу акса, ошончолук таза болоору бизге белгилүү.

Жыйынтыгында төмөнкүлөрдү белгилейбиз:

- суунун агып жаткан жердин түзүлүшүнө жараша ылдамдыгы түрдүү үндү жаратаарын:
- конденсация кубулушунун натыйжасында буунун пайда болору:
- температуранын айырмачылыгынан шамалдын пайда болоору:
- жамгырдын же суунун энергия-

сынын чоң экендиги.

Демек, физика илимин окутууда Тоголок Молдонун “Жер жана анын балдары” чыгар-

масын пайдаланып, так илимге кошумчалап өтсө, угуучулардын физикага болгон кызыгуусун арттырууда жакшы жыйынтык берет.

Адабият:

1. **Осконбаев М.** Табигый илимдер түшүнүктөрү “Манас” эпосунда [Текст] / М. Осконбаев, М. Курбаналиев // Материалы конференции “Актуальные проблемы естественных, гуманитарных и технических наук”. – Кызыл-Кыя, 2001.
2. **Байбосунов А.** До научные представление киргизов о природе. –Фрунзе, 1990. – 184 с.
3. **Субанов К.** Жеңижоктун чыгармаларындагы эстетикалык ой жүгүртүүлөр [Текст] / К. Субанов. – Бишкек, 2008. – 154 с.
4. **Осконбаев М.** Жеңижоктун “Аккан суу” чыгармасындагы физикалык түшүнүктөрдүн берилиши [Текст] / М. Осконбаев // И. Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. – Бишкек, 2011. – С. 332-334.
5. **Тоголок Молдо.** Чыгармалар жыйнагынын 2 томдугу. – Фрунзе, 1970.

УДК 801.73.809

Рахманова Ж.Р. – преп. К-УУ

ВОСПИТАНИЕ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ ЧЕРЕЗ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ЧЫНГЫЗА АЙТМАТОВА

В данной статье отмечается большая роль произведений Ч. Айтматова в воспитании молодого поколения, а также умение писателя вместить в небольшой «объем» злободневные, жгучие и одновременно вечные проблемы жизни.

Каждый раз, когда речь заходит о Ч. Айтматове, меня наполняет чувство гордости о том, что мне посчастливилось стать современником и соотечественником такого великого человека, гения и просто Человека с большой буквой «Ч».

Воспитательная роль произведений Айтматова, безусловно, велика. Мы сами, будучи молодыми студентами, старались глубоко вникать в суть произведений Айтматова, сопереживали вместе с героями: плакали и радовались всем сердцем, мысленно проживая рядом с ними.

Жизнь и творчество Ч. Айтматова – это подвиг. Подвиг миропонимания писателя совершался в трудных условиях предвоенных, военных и после военных лет XX века, в годы становления его как человека. Герои Ч. Айтматова – это истинные труженики, которые в жизни каждого дня утверждают переход от несовершенства настоящего к красоте и сиянию будущего. «Страшно, если человек на закате жизни вдруг поймет, что прожил жизнь впустую, зря, - пишет Ч. Айтматов. - Например, откроет случайно Чехова, и его пронзят слова: «Желание служить общему благу должно непременно быть потребно-

стью души, условием личного счастья...».

Жизнь и творчество Ч. Айтматова – это подвиг утверждения вечных этических основ, постановка вечных вопросов: Что есть добро и зло? В чем смысл жизни? Каким путем идти по жизни? Как преодолеть в себе сопротивление стихий? Только ищущий человек способен создать свой образ мира, свою картину жизни. Мысли ведут по жизни.

Каждый земледелец сеет и жнет не только для себя, но и для других, ему неведомых. Пусть он помыслит, что возвращенное им зерно кому-то принесет добро. Каждая такая дума принесет общечеловеческое взаимопонимание. Каждый труд несет кому-то помощь, особенно если сопровождается добрыми убеждениями.

Молодое поколение: студенты, дети школьного возраста подрастают в трудной обстановке нашего времени. Но для истинно культурного человека нет другого пути, как героически отстаивать свои идеалы, сопротивляться невежеству, помогать другим в овладении знаниями. Надо полюбить борьбу как неперемное условие восхождения на пути подвига жизни.

«Думается, чтобы выдержать суровые ис-

пытания, какие уготовила нам судьба, нужно быть готовыми к ним, - пишет Ч. Айтматов, – воспитывать в себе эпическое мироощущение, результатом которого станет героическое поведение как естественный образ жизни. И тогда литература без какого-либо надрыва выразит эпоху в характерах героев, обычных людей, которые не совершают исключительные подвиги, а просто живут по закону любви, добрососедства и мужества».

Может ли человек оставаться молчаливым, когда на его глазах совершаются преступления. Можно ли забыть трагические страницы нашей истории. Нельзя остаться безучастным, когда ущемляются права человека на достоинство, культуру. Нет, нельзя жить заботой лишь о личном благополучии. Подвиг действенного служения миру Ч. Айтматова – это видимые следствия, заложенных когда-то причин.

В романе Ч. Айтматова «Плаха» показываются изъяны социалистического общества. В то время никогда не говорилось о тех проблемах, которые поднял Ч. Айтматов. Но, тем не менее они существовали.

Одна из главных проблем — это проблема наркомании. Проблема наркомании — сейчас одна из самых острых в мире.

В романе показывается судьба совсем еще юного, пугливого и добродушного Ленки, судьба двадцатилетнего, смышленного от природы Петрухи. Но эти люди уже «озлоблены на мир», и у них одна цель в жизни: собрать побольше анаши и получить за нее большие деньги. У анашистов существует такой закон, который гласит о беспрекословном служении «хозяину предприятия». Главарь анашистов Гришан благоденствует за счет тех людей, которые уже втянулись в наркотики и душа которых омертвела. Гришан пользуется этим, но сам, как показывает нам автор, наркотики не употребляет. Под образом Ленки подразумеваются те молодые люди, которые уже втянулись в наркотики, а под образом Гришана те, которые сталкивают молодое поколение с пути истинного и тем самым наживают на их горе. В какой-то мере общество виновно в том, что человек становится наркоманом, но по большей части все зависит от человека, от его внутреннего мира.

Авдий Каллистратов верил, что можно вернуть наркомана к нормальной жизни, но

на собственном опыте убедился, что это невозможно. А если и возможно, то только в редких случаях и если у человека есть сила воли.

Позже Авдий Каллистратов видел анашистов в милиции, но среди них не было Гришана.

Группа Обер-Кандалова, в которую впоследствии попадает Авдий, внутренне близка собирателям наркотической травы. Именно от рук Обер-Кандалова погибает Авдий — его распяли на кресте. Именно своей гибелью он выражает протест против наркомании. И последние слова Авдия были: «Спаси, Акбара!». Это подтверждает то, что иногда животное оказывается человечней самого человека.

Мне кажется, что проблема наркомании будет существовать до тех пор, пока будут существовать люди, жаждущие наживы за счет другого человека, его горя и смерти.

«Существует одна непреложная данность, одинаковая для всех и всегда, - никто не волен знать наперед, что есть судьба, что написано ему на роду, - только жизнь сама покажет, что кому суждено, а иначе зачем судьбе быть судьбою...» - так начинается последний роман Ч. Айтматова «Когда падают горы». - Так было всегда от сотворения мира, еще от Адама и Евы, изгнанных из рая, - тоже ведь судьба, и с тех пор тайна судьбы остается вечной загадкой для всех и для каждого, из века в век, изо дня в день, всякий час и всякую минуту...».

Своеобразие айтматовского материала, его сложность заключается не только в том, что он показывает духовный мир кыргызских гор и казахских степей. Как и всякий крупный писатель, он, развивая свой писательский кругозор, подступает к традициям мировой литературы. Благодаря ему духовный мир современных кыргызских гор становится достоянием мировой литературы. Весьма значительным явлением, относящимся к его творчеству, нам представляется то, что, расширяя свой писательский мир, углубляя свое видение, он не теряет связи с национальным достоянием своего народа, с его эпическим преданием.

С развитием художественного мастерства у Ч. Айтматова крепнет эпическое звучание. Характеры людей различных националь-

ностей показаны у него выпукло, рельефно, отличаются выразительностью и жизненной силой. Героев Ч. Айтматова объединяет между собой устремление к духовному углублению жизни, к трудовому ее преобразению. А на другом полюсе собираются духовные манкурты, люди, утратившие связь со своим народом и друг с другом, способные сплотиться только в шайку какого-нибудь Обер - Кандалова.

Однако, как возникают манкурты? Можно ли пробудить в манкурте человека? Как самому не стать манкуртом? Не безнадежна ли схватка с ними в современном мире? Что стоит за «механизмом братоубийственной распри»? Почему «в душах людей была накоплена смертоносная ненависть»? «Как соотносится национализм и понятие полнотности народа?»

Вопросы можно продолжать до бесконечности. Если попытаться ставить их и подойти к ответам на них, можно по достоинству оценить подлинную глубину айтматовского творчества. Чынгыз Айтматов пишет и говорит на двух языках - русском и киргизском. Русский язык обладает богатейшей литературной традицией и по праву занимал ведущее место в жизни народов бывшего СССР.

В 21 веке вполне оправданным и правомерным является двуязычие, то есть сосуществование двух языков - одного национального и другого государственного, подчеркивает Ч. Айтматов. Это помогает избежать изоляции и провинциализма и, с другой стороны, способствует сохранению национальной самобытности. Каждый язык есть достижение человеческого гения, потеря его невосполнима, он незаменим, каждому языку должно быть гарантировано право на развитие.

Следовательно, продолжает Айтматов, культурную самобытность каждого данного народа можно определить, как накопленный им опыт, обобщенный в виде системы художественных ценностей. Эта система соответствует особенностям данного национального характера, сформировавшегося, в свою очередь, под влиянием географических и социально-политических факторов. Культура человечества это мозаика, сложенная из культур всех народов мира, причем, мозаика эта не мертвая и застывшая, а живая, все время меняющаяся, рассказами, полны событий,

напоминающих народные мифы, сказки, легенды...

В повести «Белый пароход», взяв за основу легенду о Рогатой Матери-Оленихе, сохранив основные события легенды, Айтматов усложняет фольклорный сюжет и пропитывает его животрепещущими проблемами современности. Мысль автора понятна - зло так же интернационально, как и добро. Всякий народ видел среди своих представителей и героев, и подлецов.

Два плана повествования легендарный и реальный - позволяют воспринимать факты браконьерства как покушение современного человека на существование природы вообще и природы человека в частности. Он подрывает корни, на которых держится его родовое дерево. Маленький герой этой повести («Белый пароход») вступает в конфликт с людьми, творившими на его глазах зло и несправедливость, и он, не приемлющий это, протестуя доступными ему средствами, уходит от чудовищ в человеческом образе в сказку. А сказка, плод творчества народа, и представляет родной народ неизменным другом всех своих сыновей и дочерей.

Дальнейшая разработка проблемы первоосновы человека в нравственном понимании дана в «Пегом псе, бегущем краем моря». И если в «Белом пароходе» утверждается родственная связь человека со своей родной землей, то в следующей повести подчеркивается драматизм их извечного противостояния.

В многочисленных публикациях о произведениях Ч. Айтматова основательно проанализированы их проблематика и поэтика. Отмечается умение писателя вместить в небольшой «объем» злободневные, жгучие и одновременно вечные проблемы жизни, мастерство в достижении синтеза разных явлений, пластов исторического времени (прошлого, настоящего, будущего), реального и фантастического, эпоса и лирики, трагедии и иронии, драмы и публицистики и т.п.

Уже в раннем периоде творчества Айтматова в таких рассказах, как «Ашим», «Ночной полив», «Белый дождь», «Трудная переправа» определился и нашел свое характерное выражение главный герой его творчества - человек труда. Он не утрачивает своего центрального места и в поздних произведениях Айтматова. Буранный Едигей и Бостон

из романов «И дольше века длится день» и «Плаха» достойно продолжают традиции айтматовского миропонимания.

Непринужденно, легко и раскованно вступают в повествование Айтматова фольклорные песни. Они возникают в нем как бы произвольно, даже не прерывая нить повествования, но создавая духовный лад, глубину настроения. Все больше ощущает он необходимость песни для того, чтобы почувствовать самого себя. Так возрождается в нем киргизское ощущение мира, традиция песни-плача, песни-сказания, традиция «Манаса». «Ехать в одиночку, передает Айтматов это ощущение жизни в «Белом пароходе», - песни петь негромкие - так для самого себя. Мало ли о чем поет человек наедине с собой? О несбывшихся мечтах, о годах прошедших, о том, что было тогда еще, когда любились. Нравится человеку повздыхать по той поре, где осталось что-то навсегда недостижимое. А что собственно - человек и сам толком не понимает. Хочется думать об этом, хочется почувствовать самого себя».

И это новое чувство жизни сказывается в том, как незатруднительно, без особых усилий создают сказку и живут в ней деде Момун и мальчик, как просто в песне выражает Данияр свою любовь к Джамиле, как не-

принужденно обращаются к созданию песен Джейзар и Танабай. В героях Айтматова чувствуется органическая потребность в эпосе, живущее в них эпическое восприятие мира.

Айтматов нам оставил великое наследие, цены которому нет, и это наследие поистине может служить хорошим учебником для воспитания представителей различного поколения еще очень долгое время. Наверно нет такой отрасли, которую бы не касался Айтматов в своих произведениях и не остался бы в стороне в решении той или этой глобальной проблемы [3].

Может быть, еще и не родился тот человек, который сможет написать о Ч. Айтматове роман. Нам, современникам писателя, жившим с ним рядом кажется, что жизнь его была проста как и наша, но простота эта обманна, потому как творчество Айтматова необъятно и Величие его еще нами неосознанно. Чтение книг Ч. Айтматова есть сосредоточение на лучших произведениях. Может быть, мы не встретили в жизни таких совершенных образов, созданных гением писателя, но они живут в нас и помогают в преодолении суеты и рутины каждого дня. Все впереди. Ради будущего встали ото сна, ради будущего принимаем вызов от жизни, ради будущего сложим свои прекрасные песни.

Литература:

1. **Айтматов Ч.** Воспевать дружбу и гуманность [Текст] / Ч. Айтматов. – Советская Киргизия, 1959.
2. **Айтматов Ч.** Характер и современность [Текст] / Ч. Айтматов. – Литературная газета, 1959.
3. **Пу Сяо Лун.** Авторская концепция национального характера в прозе Чынгыза Айтматова [Текст] / Пу Сяо Лун. – Москва, 1993.
4. **Темаева Х.Н.** Духовно-нравственный и художественный мир Чингиза Айтматова и его мотивы в северокавказской прозе [Текст] / Х.Н. Темаева. – Майкоп, 2010.

УДК 681:07.2(07)

Өмүрова Т.А., Чаткалбай кызы С. – преп. К-УУ

ЭКОЛОГИЯЛЫК ТАРБИЯ БЕРҮҮДӨГҮ ЭЛДИК ПЕДАГОГИКАНЫН РОЛУ

Бул макалада, экологиялык тарбия берүүдө элдик оозеки чыгармачылыктын орду чоң экендигин көрсөтүлдү.

“Бир жылды ойлосоң – күрүч эк, он жылды ойлосоң – дарак эк, жүз жылды ойлосоң – элге билим бер”. Гуан Цзы.

Адам баласынын алдындагы экологиялык проблемаларды чечүүдөгү эң негизги орунду

элдин экологиялык билимин, маданиятын, ой жүгүртүү денгээлин жогорулатуу болуп саналат.

Эгерде тескерисинче, экологиялык билими өтө төмөн, маданиятсыз болсо, келечекте экологиялык катаклизмге тез дуушар болуп,

улуттук же мамлекеттик деңгээлде экологиялык катастрофага учуроо мүмкүнчүлүгү жогорулайт. Азыркы учурда элге билим берүү системасында (мектептерде, окуу жайларда) экологиялык жактан билим берүү, тарбиялоо боюнча көптөгөн пикирлер бар, б. а. канткенде, кандай ыкмаларды колдонгондо окуучуларга, студенттерге, ал эле эмес бакчадагы жаш балдарга экологиялык билим берүү, тарбиялоо эффективдүү болот.

Көчмөн турмуштун жана түрдүү тарыхый кырдаалдын натыйжасында кыргыз эли чоң жазма тарыхый эстеликти калтырбаганы менен көптөгөн кылымдар бою эмгекчил элдин башынан кечирген нечен түрдүү кайгы, кубанычтарын, бейпил турмушу менен жоокердик күндөрүн чагылдырган кара сөз жана ыр түрүндө түзүлгөн оозеки адабияттык эстеликтерди жаратты. Ал чыгармалар педагогикалык залкар идеяларга жык толгон, тарбиянын элдик тажрыйбасынын соолбос булагы болуп саналат.

Ар бир улуттун тарыхый жана социалдык өнүгүү жолу ар башка болгондуктан, алар жалпы адамзаттын рухий байлыгына, анын ичинде, педагогикалык маданиятка тиешелүү салым кошот.

Бул жагынан алганда, эзелтеден бай тажрыйбасы бар Орто Азия калктарынын салттары, оозеки чыгармалары элдик педагогика үчүн негизги булак боло алат. Анткени, бул аймактагы элдердин улуттук педагогикасы табигый, тарыхый, экономикалык жана социалдык шарттарынын өзгөчөлүгүнө ылайык, башка элдердикинен бир топ айырмаланып турат. Анын негизги себеби, баарынан мурда элдик оозеки чыгармачылыктын өнүгүшүнө байланыштуу. Анткени, андагы кыска, бирок нуска накыл сөздөр бүтүндөй турмуш энциклопедиясы болгон эпикалык чыгармалар элдик педагогиканын түгөнбөс казынасына айланган. Андагы негизги максат – чыныгы адамды тарбиялоо болуп келгендигинде. Элдик педагогика мындай тарбия милдетин чечүүнү бардык ата-энелердин коомдук жана жеке парзы катары карайт. Баланы жаш кезинен тарбиялоо – үй-бүлөнүн түйшүгү. Балдары кандай чыкканына карап, ата-энесин баалаган акылман кептер да бекеринен чыккан эмес. Мисалы; “Балапан уядан эмнени көрсө, учканда ошону алат”, “Эжени көрүп сиңди өсөт, аганы көрүп ини өсөт”, “Алма саба-

гынан алыс түшпөйт”, “Эмне эксен, ошону оросун”, деген сыяктуу акылман кептер жаралган. Ажайып дүйнө жөнүндө эргип айтылган жомоктордо небере менен чоң эненин ортосунда сыйкырдуу байланыш түзүлөт. Боз үйдө жашаган кыргыз эли боз үйдүн түндүгүнөн асманды карап, жылдыздар жөнүндөгү түшүнүктөрдү айткан. Боз үйдөн чыксаң эле жаратылыштын кооздугу, керемет жерлер көрүнөт. Мына ушундай кооз жерлерде сойлоп жүргөн өңү серт жыланды дагы өлтүрбөстөн, ага ун сээп, же аякка айран, сүт коюп коюшкан. Бул нерсе, мүмкүн ошол макулукка болгон ак тилекти билдирүү болсо керек. Себеби, жыланды чагат деп баарыбыз андан коркобуз. Ошол ак нерсени көрүп, адамдын өлтүрүү жөнүндөгү ою жок экенин, ага ак дили бар экендигин түшүнөттүр. Жаш балдар канаттууну кармап алса, анын оозуна түкүртүп, “түбөлүктүү дос болобуз” дедиртип, коё бердиришкен. Элдик чыгармалардагы жаратылыштын кооздугун көркөм сүрөттөгөн, адамдын акылы менен жаралган жомокторду, ырларды, табышмактарды угуп, аларды сүйүүгө умтулушкан. Маселен жөнөкөй гана чөп, бадал, дарак жөнүндөгү ырларды угуу менен жаратылыштын татынакай кооздугу боюнча кабылдашат.

Мисалы;

Ат кулакты аралап,
Балтырканды татамын.
Кубулжугуп эң сонун,
Чоор жасап аламын.
Же болбосо:
Тикенектүү бөрүгат,
Терген колду канатат.
Тармал бутак карагат,
Терген колду караратат.

Арасында кожогат,
Аны эч ким байкабайт.
Бутактарын сындырып,
Талкалоого жарабайт.
Балдар ырларынын тематикалык мазмунун көпөлөк, аары, кумурска, ийнелик, бака сыяктуу жаныбарлар түзөт.

Мисалы:

Кон, кон көпөлөк,
Кайда учасын көкөлөп.
Куйругуна боо тагып,
Гүлгө салам бөпөлөп.
же:

Бак, бак курбака,
 Багың неге мындака.
 Шайы допу көп кийип,
 Башың болгон шундака.

Бул ырдагы берилген суроого караганда мазактоо, шылдыңдоо сезилсе да, бир чети балада ошол макулукту аё сезими калыптанат.

Демек, өткөндөгү адам турмушу, жаратылыш, табият жөнүндөгү баланын аңдап туюусун ар тараптан байытып турууга балдар ырларынын, анын ичинде, мезгил – маал ырларынын тарбиялык мааниси абдан чоң. Анткени, айдын жаңырышы, жамгыр, өткүн, булут, жаз, жай, күз, кыш мезгилдери жөнүндөгү ырларда балдардын сүймөнчүлүгүнө ээ болгон сапаттар кездешет:

Мисалы:

Өткүн, өткүн өтүп кет,
 Улуу тоого чыгып кет.
 Душмандын үйүн талкала,
 Биздин үйдү калкала,
 же:

Жаа, жаа жамгырым,
 Жумшарт жердин тамырын,
 Жер жарылып чөп чыксын,
 Желин жарылып сүт чыксын.

Элдик педагогиканын улуу мурасы болгон “Манас” эпосундагы негизги идеялардын бири – “Табият менен таттуу мамиледе болуу” осуятын окуу ишмердүүлүгүндө кеңири колдонуу жана жайылтуу үчүн элдик оозеки чыгармаларды балага окуп берип, аны жаттагып эле койбостон, анын көркөмдүк жагын, тарбиялык мазмунун түшүндүрүү керек.

Эл массасынын мүдөөсү болгон өркүндөгөн инсанды тарбиялоого оң таасир тийгизе турган педагогикалык чөйрөнүн ролун баамдап түшүнгөн манасчылар адам-табияттын бир бөлүгү экендигине көзү жетип, жаратылыштагы ажайып кооздукту, элдин көркөм фантазиясын, аналитикалык ой жүгүртүүсүн, эстетикалык табитин өркүндөтүүчү эң күчтүү каражат катары пайдаланышкан. Мейкин талааларды, кырларды, адырлуу дөңсөөлөрдү, аскалуу тоолорду, агын сууларды, Ыссык-Көлдү, Тал-Чокуну, алардагы флора жана фаунаны сүрөттөгөн эмоционалдуу фантазиясы менен манасчылар элибиздин акыл потенциалын өтө бийик көкөлөтүшкөн.

Баланы айрыкча, жаш кезинен, өзүн курчап турган айлана-чөйрөгө мамиле кылууга,

аларды аё сезими менен кароого, жаратылыштын сулуулугуна кызыгуусу үчүн чыгарманы талдап, түшүндүрүп берсек, анын тарбиялык таасири күчтүү болот деп ойлойм.

Тарбия инсанияттын түбөлүк камы, анткени адам баласы жаралып дүйнөгө келген учурдан баштап эле тарбияга жана тарбиячыга өтө муктаж. Ал тарбиясыз өсүп жетилмек тургай жөнөкөй эле жашап турууга жөндөмсүз болуп калат. Тарбиячынын жана тарбиянын жардамы менен ал акырындап денеси чыңалып чоңоёт, акылы өнүгүп бойго жетет, инсанга айланат.

Демек, элдик педагогикабыз ондогон кылымдарды өзүнө камтыган кыргыз тарыхынын жана маданиятынын каймагын калпып өзүнүн тулку боюна сиңирген, ата-бабаларыбыздан бизге калган бай мурас, түгөнбөгөн кенч. Биз аларды канчалык ыйык тутуп, туура баалап, терең изилдеп үйрөнгөн сайын алар бизге өзүнүн укмуштуудай купуя сырларын ачып бере берчү өткөндөрдүн керээзи болуп саналат. Бабаларыбыздын мындай залкар педагогикалык идеялары таң каларлык. Ата-бабаларыбыз адеп, акыл, эмгек, экологиялык тарбиялардын илимий негизин таамай туя билишкен.

Ата мурастарыбыз адам баласынын жан дүйнөсүнүн карым-катнаш мамилелерин, табиятка, коомго болгон көз карашын туюнтуп таамай айтылган макал-лакаптар, афоризмдер, жаратылышты, жан-жаныбарларды билүүгө байланыштуу акыл-насаат берүүнү көздөгөн санаттар, лирикалык ырлар, кадимки турмуш менен фантазия аралашкан укмуштуу жөө жомоктор жана ушул сыяктуу чыгармалар-эмгекчи элдин педагогикалык мүдөөсүн баяндаган рухий гүл азык болуп саналат. Мисалы: табият менен коюндаш жашап, аны коргоо зарыл экендигин түшүнүп, жаратылыш кыйраса адам кошо кыйраарын сезишкен. Ошондуктан элибиздин ыйык тутуп, сыйынганы да жаратылыш болгон, б.а. өздөрүн курчап турган жаратылыштын көп сандаган “ээлери” бар деп ишендиришкен. Алардын арасында тоолор, аскалар, булактар, токойлор, жалгыз өскөн дарактар болгон. Кыздарды түндөсү сууга жөнөткөн эмес, касиеттүү делген булактарды булгамак түгүл, жанындагы дарактарды да кыйган эмес. Тооташка мындай мамиле жасаган кыргыздар анын койнундагы жан-жаныбарларга да эти-

ят мамиле жасашкан. Тынбай тарсылдатып мылтык атып, кан төгүп, тоонун тынчын алган эмес. Ошондон улам орто кылымдардан бери кыргыздын жерине келген саякатчылар мында жапайы жаныбарлардын көп экендигин белгилешкен.

Андан сырткары төмөндөгүдөй макал-лакаптар менен тарбия жүргүзүлгөн:

Балыктын суусуз күнү жок,
“Күнүм” жок дешке үнү жок.

Жамгыр менен жер көгөрөт, бата менен эл көгөрөт.

Жакшы сүйлөсөң, жыла-жыла жылан ийнинен чыгат.

Бетегелүү жер жакшы, пейли түзүк эл жакшы.

Уйду мүйүзгө чапса, туягы зыркырайт.

Теректин көркү жалбырак, адамдын көркү чүпүрөк.

Токой-тоонун көркү, эр-элдин көркү. ж.б.

Элдин маданий дүйнөсүнүн океанын сүзүп өтүп, элдин рухий гүл азыгына карк болбогон инсан, ал элдин чыныгы атуулу боло албайт. “Жети өлүп жерде калсам да, өз ата-журтумду жана анын тарыхын башка эң кымбат нерсеге да алмаштырбас элем” деп жазган орустун улуу жазуучусу А.С.Пушкин.

“Манас” эпосунан элдик педагогикага көрөңгү, улуттук философияга өзөк, мамлекеттик идеологияга таяныч болуп бере ала турган рухий нарктарды изилдөөнүн назарияттык да, амалияттык да мааниси баа жеткис.

Адамдын акыл жөндөмүн өркүндөтүү үчүн, ар бир инсан, ар түрдүү ыкмашыгууларга организмдин көнүктүрүү керек, себеби сырты дүйнөнү таануу, сезүү бул, сезүү органдарынын, баарынан мурда угуу, көрүүнүн узак өнүгүүсүз калуусу адамдын руханий, адептик, сезимдик, эстетикалык, экологиялык маданиятынын өркүндөп өспөй калуусуна алып келет. Адамдын өзүнө жана айлана-чөйрөгө кылган сезимталдык мамилесинин назиктиги, анын туюу жана кабыл алуусу канчалык өнүккөн болсо, адам айлана-чөйрөдөгү түстөрдүн жана добуштардын эң назик жактарын тагыраак баамдай алат. Заттарга, жаныбарларга, өсүмдүктөргө, кубулуштарга берген эмоционалдык баасы канчалык терең болсо, адамдын рухий маданиятын мүнөздөгөн эмоционалдык диапазон ошончолук кең болот. Айлана-чөйрөнү туюу жана кабылдоо жараянында кубануу-

кайгыруу, кыжырлануу, суктануу, ызалануу, тандануу сезимдери канчалык терең болсо адамдагы эстетикалык табит ошончолук күчтүү өнүгөт.

Көрдүнүзбү! Жаратылыш кандай кудуреттүү тарбиячы. Аны менен ар кандай эле таланттуу педагог да теңтайлаша албайт. Бирок табиятын купуя сырларын байкап, андап түшүнүүнү үйрөнүп, андагы ажайып кооздукка балдардын көңүлүн тарбиячы атайын бурбаса, бала жаратылышка кайдыгер боюнча кала берет. Жаратылыштын кооздугундагы асылдыкты, жакшылыкты кабылдап, аны менен жан дүйнөсүн эргите билген бала үчүн гана табият экологиялык маданияттын булагы болот. Элдин пейилин, улуттук мүнөзүн калыптандыруудагы жаратылыштын таасирлүү күчүн жазуучулар, акындар көп сүрөттөп жазып, ырдап келгени баарыбызга маалым. Бул жагдайда кыргыздын элдик акындарынын алдына өтүү кыйын болсо керек. “Манастан” баштап бүт эпостордо, же акындардын жөн эле эргиген нуска, насаат ырларында, жалпы эле ой-толгоолорунда табияттын эң жашырын купуя сырларын акыл калчап, боолгоп, ар бир инсан ынаанаарлык, илимий негизде көркөмдөп, аң сезимге жеткизе айтканына таң калбай турган пенде болбосо керек. Жаратылыштын купуя сырларын баяндоодо Сагымбай менен Саякбайга, Барпы менен Жеңижокко теңдеш алпты ааламдан издеп табуу кыйын го! Бирок ушундай кенчти жаштарга таалим, тарбия берүүдө ар тараптуу, толук пайдалана албай жатабыз.

Адам жаратылыштын бир бөлүгү катары өзүнүн өмүрү, жашоосу үчүн табият алдында дайыма карыз. жаратылыш аны кийиндирип, ичиндирет жана анын нравалык, эстетикалык, физикалык жана башка касиеттерин да жетилдирет. Адам табият менен эриш-аркак, ошондуктан адам аны коргоп, ага өтө кылдат мамиле жасоого милдеткер.

Ошондуктан биз, кандай гана болбосун ар түрдүү шарттарда, ар түрдүү жашка карабай экологиялык түшүнүктү калыптандырууга аракет кылышыбыз керек. Ошондо гана адамдардын, келечек муундун дили тазарып, табияттын шайкештигин сактоого умтулуп, экологияны жан дили менен коргойт. Элибиздин дили агарып тазаланса гана мамлекеттүүлүгүбүз бекем болуп, улуттук жүзү сакталып калат деген ойдомун...

Адабият:

1. Апыш Б. Педагогика [Текст] / Б. Апыш, Д. Бабаев, Т. Жоробеков. – Б., 2002.
2. Апыш Б. Тарбия жараяны [Текст] / Б. Апыш. – Б., 2008.
3. Кулназаров Б. Экология [Текст] / Б. Кулназаров. – Б., 2000.
4. Алсеитов А. Макал-лакаптар [Текст] / А. Алсеитов. – Б., 2005.
5. Койчуманов Ж.Ы. Макал-лакаптар [Текст]. “Эл адабияты” сериясы-10 / Ж.Ы. Койчуманов. – Б., 2001.

УДК 371:373.9:378.14

Акматава Т. – к.п.н., доцент, ОшГУ

КОЛЛЕЖДЕРДИН ТУРУКТУУ ӨНҮГҮҮСҮ - УЧУРДУН КӨЙГӨЙЛҮҮ МАСЕЛЕСИ

В этой статье рассматриваются проблемные вопросы об этапах устойчивого развития колледжа и пути их разрешения.

Азыркы учурда илимдин, техниканын дүркүрөп өсүп турган мезгилинде, өндүрүштүн багытында рыноктук экономика басым жасап турганда, интернет технологиясынын мүмкүнчүлүктөрү менен бүткүл дүйнөлүк глобалдаштыруу процесси жүрүп жаткан заманда, коомго ар тараптан өнүккөн адистерди даярдоо ЖОЖдор менен катар эле орто окуу жайларынын да негизги милдети жана максаты болуп жатат. Ал үчүн колледждердин туруктуу өнүгүүсү чоң мааниге ээ жана учурдун көйгөйлүү маселелеринин эң негизгиси болуп саналат.

Колледждерде төмөндөгүдөй көйгөйлүү маселелер бар экендиги баарыбызга белгилүү. **Алар:**

- колледждердин туруктуу өнүгүүсүнүн принциптерин жана законченемдүүлүктөрүн аныктоо;
- профессионалдык билим берүүдөгү сапат түшүнүгүн аныктоо;
- колледждердеги даярдалып жаткан адистер үчүн мамлекеттик стандарттарды иштеп чыгууну жана аларды өркүндөтүүнү, оптималдаштырууну студенттердин билимдеринин сапатын жогорулатуунун базасы катарында көрсөтүү;
- окуу жараянда студенттердин иш аракеттерин эффективдүү контролдоо жана диагноздоо үчүн көп деңгээлдүү мониторингдердин теориялык моделин түзүү;
- колледждин бүтүрүүчүлөрүн эки деңгээлдүү окуу системасына (бакалавр, магистратура) даярдоо жолдорун аныктоо.

Туруктуу өнүгүү – бул көп аспекттүү, бир нече деңгээлден турган, көп кырдуу жана көп ченемдүү категория, ошондуктан колледждин туруктуу өнүгүү системасын түзүүдө төмөндөгүдөй маселелерди чечүү талап кылынат:

- туруктуу өнүгүүнүн миссиясын, максатын жана маселелерин аныктоо;
- адистешилген колледждердин туруктуу өнүгүүсүнүн методологиялык аспектин тактоо;

- туруктуу өнүгүү системасын түзүүдөгү закон ченемдүүлүктөрдү, баалуулуктарды, принциптерди, критерийлерди иштеп чыгуу;

- биринчи жактан туруктуу өнүгүүнүн башкаруунун динамикалык жана статистикалык түзүлүшүн иштеп чыгуу, экинчи жактан педагогикалык байланыштарды күчөтүү, үчүнчү жактан эки тараптуу байланыштарды жолго коюу болуп саналат;

- туруктуу өнүгүүнүн жакынкы жана келечектеги иш аракеттерин пландаштырууга шарт түзүү жана багыт берүү;

- билим берүү мейкиндигинде туруктуу өнүгүүнүн технологиясын, моделин, алгоритмин иштеп чыгуу;

- туруктуу өнүгүүнүн баалануусу жана коррекцияланышын камсыз кылуу;

- учурдагы жана келечектеги күтүлүүчү жыйынтыктарды аныктоо.

Колледждин туруктуу өнүгүүсү анын социалдык коомчулук менен болгон байланышын күчөтөт, уюштуруу учурундагы (кадр маселеси, материалдык техникалык база, финансы ж.б.) башкаруу системасын иретине келтирет, билим берүүнүн мазмунун илимий жактан далилдөөсүнө шарт түзүлөт, жеке студенттин талабын эске алуу менен окутуунун теориялык жана практикалык жараянындагы методдорду, формаларды жана мазмунун оптималдуу теңдештиги каралат.

Колледждин педагогикалык жамаатынын коомдун экономикалык, саясий жана маданияттуулук сферасына карата умтулуусу анын туруктуу өнүгүүсүнө өбөлгө түзөт.

Туруктуу өнүгүүнү пландаштыруу процесси башкарууда жана жаңылыктарды, өзгөрүүлөрдү белгилүү даражада камсыз кылуу чечимдерин кабыл алуунун инструменти болуп калат. Туруктуу өнүгүүдө башкаруу иш аракетинин төрт түрүн көрсөтүүгө болот: ресурстардын бөлүштүрүлүшү; тышкы чөйрөгө ыңгайланышы;

ички координация; алдын-ала көрүп билүүнүн стратегиялык уюштуруусу.

Колледждин туруктуу өнүгүүсүндө профессордук-окутуучулук жамаат кайра өзгөртүп түзүү, иш аракеттерди жөнгө салуу жана өнүгүү этаптарын басып өтөт.

Колледждин туруктуу өнүгүүсүн калыптандырууну төмөндөгүдөй этаптарда жүргүзүүгө болот: калыбына келтирүү; активдүү өнүгүү; трансформациялоо; туруктуу өнүгүүдөгү тажрыйбаларды анализдөө жана баа берүү.

Калыбына келүү этабында төмөндөгү маселелер чечилет: колледждин туруктуу өнүгүүсүнө карата администрациянын жана педагогикалык жамааттын даярдыгын камсыздоо; сапаттуу заманбап адистерди даярдоодогу законченемдүүлүктөрдү, критерийлерди, принциптерди, баалуу пикирлерди иштеп чыгуу жана кабыл алуу; колледждин туруктуу өнүгүү программасын ишке ашыруунун багытын жана шартын аныктоо.

Колледждин активдүү өнүгүү этабында төмөндөгү маселелерди чечүү талап кылынат: туруктуу өнүгүүгө таандык болгон колледждин маданияттуулугун жана уюштуруучулук түзүлүшүн калыптандыруу; сапаттуу заманбап адистерди даярдоодогу билим берүүчүлүк мейкиндигин өркүндөтүү; студенттердин жана окутуучулардын чыгармачыл группасынын мобилдүүлүгүн камсыз кылуу; колледждин ар бир структурасынын өнүгүү программасын түзүү жана иш жүзүнө ашыруу; колледждин туруктуу өнүгүүсүндө педагогикалык жамааттын жана администрациянын иш аракеттеринин баалоонун методикасын иштеп чыгуу.

Трансформациялоо этабындагы чечилүүчү маселелер: колледждин туруктуу өнүгүшүнүн укуктук – нормативдик жана илимий-методикалык актыларын түзүү; Туруктуу өнүгүүдө заманбап методдорду кеңири колдонууну жана жайылтууну камсыз кылуу; колледждин туруктуу өнүгүүсүндөгү билим берүүчүлүк мейкиндигиндеги системалуу өзгөрүүлөрдү көзөмөлдөө жана аларды өз убагында түзүү.

Туруктуу өнүгүүдөгү пайда болгон тажрыйбаларды анализдөө жана баа берүү этабында чечилүүчү маселелер: колледждин туруктуу өнүгүүсүнүн калыптануусундагы биринчи, экинчи, үчүнчү этаптарынын жыйынтыктарын көзөмөлдөө; педагогикалык жамааттын азыркы учурга карата билим берүү системасынын өзгөрүүсүндөгү түшүнүүчүлүккө баа берүү жана маани берүү; жогорку деңгээлдеги сапаттуу заманбап адистерди даярдоодо колледждин иш аракеттерин коррективкалап туруу.

Колледждин туруктуу өнүгүү программасындагы көрсөтүлгөн этаптар профессордук-окуту-

учулук курам менен администрация тарабынан өз убагында аткарылса, анда келечек сапаттуу заманбап адистер менен камсыздалышында шек жок.

Орто окуу жайлардын билим берүүдөгү сапаттуулугу анын социалдык – экономикалык шартына тиешелүү экендиги менен аныкталат.

Колледждин сапаттуулугун камсыз кылуу төмөндөгү аспектилер жана системалар менен көрсөтүлөт:

Орто окуу жайлардагы кесиптик билим берүүдөгү сапатты жогорулатуу саясаты;

Сапаттуу билим берүүдөгү стандарттардын, нормативдик документтердин, критерийлердин коомчулук жана мамлекет тарабынан жактырылышы жана бекитилиши;

Колледждин анык бир сапаттуу билим берүүсүнө жетишүү шарттарды, башкача айтканда окутуучу менен студенттердин билим деңгээлинин сапаты, окуу программаларынын жана дидактикалык, усулияттык материалдардын сапаты, колледждин материалдык-техникалык деңгээли, маалыматтык жана инфраструктурасынын сапаты.

Окутуу жана тарбиялоо жараяндарынын уюштуруунун так технологиясы, ошондой эле орто окуу жайларындагы кесипкөйлөрдүн сапатын аныктоо методдору.

Сапаттуу билим берүүдөгү башкаруунун, өздүк башкаруунун механизмдери.

Жогоруда көрсөтүлгөн көйгөйлүү маселелерди чечүү жана көрсөтүлгөн аспектилердин практикада иш жүзүнө ашыруу жолдору Ош Мамлекеттик университетинин 2011–2015-жылга чейинки өнүктүрүү концепциясында: колледждерди туруктуу өнүгүүсүнүн стратегиялык жана тактикалык багыттары, окутуу-тарбиялоо жана илим изилдөө иштерин уюштурууну, координациялоо, социалдык өнүктүрүү, ден соолукту чыңдоо, кадрларды даярдоо жана билим берүүнүн сапатын өркүндөтүү, эл аралык байланышты күчөтүү, маалымдаштырууну жогорку деңгээлге көтөрүү, мамлекеттик тилди өнүктүрүү, эл аралык тилдерди үйрөтүү маселелери кеңири каралган.

2013-2015 окуу жылдарына карата Ош МУнун “Инновация, инвестиция, интеграция” жылдары деп жарыяланышы жана Россия, Туркия мамлекеттери, Кытай Эл Республикасы, Индия, АКШ жана башка Европа мамлекеттери менен болгон дипломатиялык иш-аракеттеринин натыйжасында жакынкы аралыктарда бир топ гранттар, чоң суммадагы инвестициялар алынды. Ош МУда инновациялык, инвестициялык жана интеграциялык багыттагы иштерди ийгиликтүү жүргүзүүгө ыңгайлуу шарттар түзүлдү.

Мобилдүүлүктү колго алуу максатында Кытай Эл Республикасына, Туркияга жөнөтүлгөн оку-

туучулар жана студенттердин турмушка, окууга болгон ан сезимдүү көз караштары өзгөрүп келчекке умтулуу, жаңыча ойлонуу, инновациялык методдор менен окутуу жана окуу жолго коюлгандыгы анык көрүнө баштады.

Демек, колледждин туруктуу өнүгүүсүнө тасир этүүчү факторлор көп, аны өз убагында бир системага келтирүү менен иш аракеттерди жүргүзүү жемиштүү жыйынтыктарды берет.

УДК 371-894.341

Мауленов А.А. – к.ф.н., доцент КазНУ, Казахстан

ТИПОЛОГИЧЕСКОЕ СХОДСТВО И РАЗЛИЧИЕ ДРЕВНЕШУМЕРСКИХ И ПРОТОТЮРКСКИХ МИФОЛОГИЧЕСКИХ ОБРАЗОВ

В данной статье рассматривается типологическое сходство и различие древнешумерских и прототюркских мифологических образов.

Мифология - это хранитель всего человеческого разума, которая изображает и отражает высокохудожественным образным выражением символически трансформирует дух времени. Она нам рассказывает о духовном мире давно минувших дней, открывает невидимые врата древних знаний нас учит и воспитывает, дает советы и указывает на путь истинный. Во времена глобализации мы уделяем мифам большое значение чтобы они открыли нам мир наших предков, которых мы чтим в сердце и душе. Мы начинаем изучать мифологию с её невидимой стороны.

Недавно обретавшие свою независимость ряд тюрк язычных стран ещё во времена коммунистической идеологии не имели возможность самостоятельно взглянуть на своё героическое прошлое. В данной статье рассмотрим древние истоки казахской литературы и древние духовные истоки национального самосознания. Будут предприняты попытки выявить самобытность казахской мифологии.

Белорусский профессор А.Н. Булыко к понятию архетип дает следующее определение: "Архетип (гр. *archetypon* < *arche* = перво + *typos* = образ)". Исходя из этого можно сказать, что начиная с XVII века в Западной Европе на первое место выдвигалось изучение личности. Каждая эпоха рождала своих великих личностей. Один из них живших в конце XIX и в середине XX в. швейцарский ученый Карл Густав Юнг (1875-1961). К. Г. Юнг (Jung), культуролог, психолог ученый основоположник аналитической психологии. В свое время был соратником Зигмунда Фрейда (Freud) затем они разошлись во мнении. Вошедший термин архетип в теорию литерату-

ры, философию психологию во времена античности Платон называл «эйдос» (гр. *eidos* = вид, образ), и обозначал природную идею и форму. В средние века Августин Блаженный использовал его как первообраз всех человеческих познаний. В этом смысле «эйдос» использовался до Юнга. К. Г. Юнг этому старому значению давал новое объяснение одно из них во время творческой активности писатели использует его как материал. После, К. Г. Юнг разделил по типологии анима, анимус и самость.

Архетипические истоки по С.А. Токареву: космогонические мифы; антропологические мифы; теогонические мифы; календарные мифы; эсхатологические мифы и др. В казахской фольклористике Р.Бердибай, С.Каскабасов ранее внедрили термины: протобраз, Культурный герой и Созидательный герой, то их ученики позднее внедрили в современный научный оборот такие термины, отображающие архетипичные образы: Баба-тюрк, Бабаказах, Протоказах и До-казах.

В тюркской мифологии часто встречается необычное рождение, конь и оружие и другие архетипические знаки и мотивы. Чтобы понять их истинный смысл в тюркологии используется такие термины так как мифология, архетипический знак, архетипический образец, архетипическая формула и мотив. Термин «*Мотив*» впервые был использован А. Н. Веселовском (1838-1906) в его книге «Историческая поэтика». Там русский ученый к архаическим мотивам относит луну и солнцу и дает подробное описание их из фольклора европейских народов. Его мысль была дальше развито В. Проппом, Е. М. Ме-

летинским. Е.М. Мелетинский в своем труде «О литературных архетипах» выдвинул такую мысль: «один микро сюжет состоит из предиката, агенса а также пациенса» [1:50-б.]. В тюркской мифологии имеют место архетипичные признаки и веяния рождения из неизвестности, коня и оружия, в связи с этим используются многие понятия и термины в целях исследования раскрытия основного значения архетипа и мифа. Мы хорошо знакомы с трудами, ставшими основой фольклористики, известного ученого Е.Турсынова, посвященные архетипам представителей устного казахского творчества: баксы, поэтов, жыршы, жырау и других. Необходимость изучения архаических объектов в казахской литературе первые затронул Алькей Маргулан в своей статье в сборнике «О носителях древней поэтической культуры казахского народа», посвященной 60-летию М.Ауэзова, изданного в 1959 году [2].

Когда термин архетип не был принят в научный обиход, в литературе и искусстве были изучены его мотивы. Когда начали использовать в научной среде мы могли открыть невиданные просторы казахской мифологии.

Архетипичные явления в казахской литературе очень четко проявляются у М.Магауина («Кипчакская красавица»), Р.Токтарова («Тайна закового жаргак»), в историческом романе Б.Жандарбекова («Саки») и в поэмах Магжана орда тюркского направления, более чем в произведениях других писателей. Указанные авторы, выйдя за рамки исторического времени, передают через архетипичные память, форму, образ и направления, рождающие то четко, то завуалированно моменты соприкосновения с древней историей и ее возвращения с неизменной частью бессознательного в человеческой психике.

На заре младенчества человечества ему всегда помогал бессознательным способом мифология. Через мифологию они познавали законы природы, и выживали в суровых условиях. Мифология имела мистическую силу и слова считались священным даром. Навсегда осталась в народной памяти и запечатлелась образным выражением в словах. Потому что тогда все верили магическую силу слова.

Вся святость, священность древности лежат в основе мифа. Недаром говорят, что раньше во многих странах мифология была

отдельной наукой, а в средние века она стала искусством магии. Поэтому значение слова мифология и магия друг друга очень близки. Дж.Фрезер в своих трудах между ними не ставит никаких различий. В древнем Вавилоне, шумеро-аккадской культуре впервые появляется искусство магии, и от них это явление распространяется в другие страны. За последнее время научный мир пополнился весомым исследованием о первых очагах цивилизации шумерской культуры. Среди них тюркские народы противопоставляли свою версию всемирным экспансиям глобализации возвращением истоков шумерских мифов. В современном мире каждая нация считает себя счастливой, если она связана кровными узами с древними шумерами. Так, как именно шумеры впервые придумали письменность и многое другое для развития человечества.

Шумеры в четвертом тысячелетии до нашей эры у берегов реки Тигр и Евфрате на равнине города Месопотамия, основали государство Двуречие. Об этом пишет исследователь фольклора тюркских народов Е.Турсынов: «Истоки казахского верования приводит нас в 4ое тысячелетие до нашей эры, к шумерам (сумерам). Там древние шумеры в клинописях, в старинных захоронительных ритуалах, в искусстве звериного стиля, архитектуре и т.п. оставили яркие следы. И потому их язык сильно отличается от языков других народов живших на реке Тигр и Евфрат» [3]. По Л.Вулли основную массу составляли другие народы. Они помогали везде чтобы их новая родина стала более развитой. Все это от них наследовали шумеры. О.Сулейменов в свою очередь опираясь на полеологических, лексикологических, исторических фактах сказал: «Шумеры пришли в Переднюю Азию из Севера» [5].

Видный востоковед Б. Грозный и другие ученые доказали, что предки шумеров пришли в Двуречие из северо-востока, они были «жителями гор», «кочевые скотники». А.Окладников, А.Филькенштейн, Г.Шеффер, В.Бунак, Х.Иенсен, И.Дьяконов писали о генезисе, искусстве, культуре и мифологию шумеров, собрав богатый материал и пришли окончательному выводу, что они родственный народ тюркам.

В связи с этим необходимо отметить

труды известного казахского тюрколога-лингвиста А.Аманжолова, шумеролога-поэта О.Сулейменова, ученых историков С.Кляшторного и Т.Турсынова, азербайджанского ученого Ю.Юсипова, кабардино-балкарских ученых К.Т.Лайпанова и И.М.Мизиева; башкуртских ученых В.С.Юматова и А.Н.Киреева и других.

Всесторонне раскрывает духовного родства шумер с тюркскими народами известный казахский ученый А.Бдрысов в своей научной статье «Шумеры и их родство с тюркскими народами...» [6].

Ученый дает полный отпор против устоявшихся мнений евроцентрического толка по поводу того, что шумеры неизвестный народ и не знаем на каком языке они говорили, и окончательно подрывает почву языкового, генетического раздора неизвестности, делает разумные выводы в пользу тюрков.

На юге равнин Месопотамии расположена река Тигр и Евфрат. Здесь были построены первые города Урук (Өрүк, Ұрык), Ур (Or), Лагаш, Ларса, Киш, Ниппур, Исин, Умма, Эреду, Эшнунна, Шуруппак (Шүрүппак) и др. Там была высоко развита городская культура шумеров. Но III тысячелетие до н.э. их завоевал семитоязычные племена аккады, пришедшие с севера Вавилона из сирийских степей. Они взяли всю политическую власть на свои руки. Завоеватели навязывали свою волю и начали вытеснять шумерский язык но не могли его уничтожить. Они сами начали ассимилироваться с шумерской культурой. И в конце - концов наследовали от шумеров их ведение хозяйством, литературно-духовные образцы, мифологию.

Шумерский язык не исчезал, он как язык науки и религиозных ритуалов прожил еще полтора тысяча лет. В это время человечество переходило на новую уровень развития рабовладельческого строя. Шумеры были в этом поприще первопроходцам. В настоящее время при археологических раскопках в древнем городе Ниневия нашлись шумерские, вавилонские, ассирийские письменные памятники культуры. 77-го года до н.э. царствовал ассирийский царь Ашшурбанипал в его дворцовый библиотеке была найдена эпическая песня состоящих из 25 тысяч клинковой таблицы «Песня о Гильгемеше».

Если мы хотим понять, что такое мифо-

логическое мышление, с начала мы должны учесть, оно одновременно и языковое, и неязыковое явление.

Когда говорим о типологии тюркской мифологии, мы должны воспользоваться своеобразными поисками французских структуралистов и внедрить в литературный оборот такие понятия, так как актантная категория, актантная модуль, «тематических сил». Исходя из этого мы будем приближаться близко к истокам национальной мифологии.

Например, в тюркской мифологии тип рассказа «искатель вечной жизни» мы можем так построить представление как западные филологи они создали на основе христианских мифов мифоформулу. Р.Барт своих трудах называет актанта героев «*проайретическим кодом*» [8]. Для тюркологии «проайретический» код в деяниях Орал батыра, Коркут, Манаса и Гильгемеша так выглядит в мифологическом круге:

Субъект $\cong$ Первичный герой

Объект $\cong$ Вечный жизнь

Прототюркские времена «Первичный герой» для своего народа сделал следующие актанты:

Субъект .....Тюркский философ (Коркут)

Объект .....Тюркский мир

Адресат.....Владыка Неба (Көк Тәңірі)

Адресант.....Человечество

Соперник.....*Материя*

Покровитель ...Дух (Аруак).

Мы также своеобразную таблицу французских структуралистов можем использовать для выражения прототюркскую идеологию, на свой лад:

Субъект.....Первичный герой

Объект ..... Архетипическая эпоха

Адресат.....История

Адресант.....Тюркский мир

Соперник.....Кудай

Покровитель.....Дух человечества

Здесь мы показали три типа таблиц актантов и его участников. В тюркских мифах архиактанты создают субъект и адресаты. Мы говорим, что они появляются благодаря синкретизму. Это и есть первый типологический знак. А во втором типологическом знаке муж и жена, отец и сын сообща действуют. Третий тип типологического знака скрытый персонаж. В мифах этот скрытый персонаж - сам Владыка Неба. Через эти три типологии

мы можем анализировать все прототюркские мифы, которых мы имеем.

В тюркских мифах и сказках есть функция «нарремы», «мифемы», «мотифемы» для того чтобы их понять мы должны их группировать на нарративные элементы, так чтобы создать парадигматическую систему (Кл. Леви-Стросс), и найти все актанты по Проппу.

Мы из древнего шумеро-аккадской словесности встречаем первичную систему мифопоэтических образов и образцов авторопоэтических творчеств.

Одно из них шумеро-аккадских героический эпос «Песня о Гильгамеше», высоко художественное поэтическое произведение. Там рассказывается пути искания бессмертия. «Гильгамеш искажённая имя на аккадском (семитском) языке, как доказывал ученый шумеролог И.М.Дьяконов на шумерском языке он произносится как Білгәмес (Бильгаемес) Bilgames» [9]. Бильгаемес уже XXVI в. до н.э. стал именем одного из шумерских богов. Само название указывает без труда на тюркское слово «знать». Тюрколог А.Аманжолов выдвигает другую гипотезу: «Его дословный перевод «Баба батыр» («Герой предков»). Bilge «Баба, батыр», mes «батыр, ер» [10]. Он для примера указывает другой древне тюркский письменный памятник «Білге қаған» («Бильге Каган»).

На генезисе эпоса «Гильгамеш» лежит вечный вопрос человечества «как искать вечную жизнь?». Это великое древнее поэтическое наследие не только художественно-философским мировоззрением себе притягивает, а также самым первым прототюркским письменным источником давшим жизнь другим поэмам позднего времени для других народов мира. На его основе был создан Гомеровская «Илиада». В поэме Гильгамеш – жрец Урука, и его царь являются исторической личностью. Он потомок бога солнца Ота (Уту). Из поэмы мы узнаем Бога солнца шумеры называли – Уту, а аккадцы – Шамаш. В эпосе «О Гильгамеше» прослеживается мечта о поиске «вечной жизни», берущее начало еще в древности. Это великое древнее поэтическое наследие восхищает не только своим глубоким художественно-философским мировоззрением, но и является наидревнейшим и объемным из всех дошедших

до нас произведений. По результатам исследований известно, что о Гильгамеше существует 5 шумерских и 3 аккадских поэм. Позже ученый шумеролог И.М. Дьяконов исследовавший эпоса объединив каждого варианта одного общего раздела их 4 глав (разделов).

1. «Энкидиада» - дикий персонаж и его приближение к культуре;
2. Его борьба или поход в Хумбабу;
3. Разногласие Иштаром (по шумерски Иннином) и борьба с синим быком;
4. Путешествие Гильгамеша, чтобы найти тайны бессмертия.

Шумеры в поэме «Гильгамеша» ищут ответы на глубоко философические вопросы «почему человек умирает?», «когда я умру, куда денется моя душа и дух?», «как появился на свет человек?». На основе поэмы лежит мистическая идея несправедливости смерти. Сразу видно, что человек, когда отделился от природы, искал себе средство против «Смерти», в поэме оно отражено познавательно-эпистемологическими истоками.

Ученый шумеролог И.М. Дьяконов отмечает, что в главе эпоса «Разногласие Иштаром (по шумерски Иннином) и борьба с синим быком» начинается актантом друга главного героя Энкиду (по С. Кондыбаю – Еңт) дочь Иннина Ану предлагает Гильгамешу свою руку:

Келші, Гильгамеш, жар болшы,

Толысып тәніңді маған сыйға берші! [11].

Гильгамеш не одобрит ее предложению Ану жалуется своему отцу: «Әке, жаратшы Бұқаны маған, өлтіретін Гильгамешті өз үйінде,

Жазасын тартсын Гильгамеш жәбірі үшін.

Егер де сен бұқаны бермесең маған –

Гильгамешті өз үйінде, бәрібір жеңемін мен,

Тозақтың тереңіне жол саламын мен

Көтеремін өлгендерді, тірілерді жеңуі үшін, –

Тірілер сонда аз болады, өлілерден!» [11].

После этого Иштар сотворил быков. Здесь быки не в смысле мифическое существо, а тотем племени которого они поклоняются (древнетюркский поэм «Огуз каган» отголосок этого события о положительном тотеме). Если по-другому взглянуть в суть дела, тогда Бог Ану не сотворил быков а людей чей тотем бык («Огуз каган»). В эпосе мифема

«обожествление или не обожествление богов» понимается нами как смысловой оппозицией «бык». Такое не обожествление быка позже встречается в книге «Дадам Коркут». В «Гильгамеша» и «Дадам Коркуте» есть общие мотивы: в эпосе быка сотворил Бог Ану, в легенде хозяин быка Дести хан. Значит, бык не простой бык, с одной стороны собирательный мифологический образ – племена который почитает бога Ану и поклоняется к тотему «Огуз», а с другой стороны бык роскошь для богатых правителей, не бедных вельмож. Все-таки здесь мы наблюдаем скрытый мифологический смысл не обожествление тотема. В эпосе он символический образ побежденной племени. В эпосе «Огуз» (символизируемая страна) эпоха не обожествление, а в легенде это историческое эхо прошлых побед, а также отголосок прошлого переопределяется мифического в оппозиции «свой» и «чужой». Народ победитель тотемов побежденных всегда негодовал. «Дадем Коркут» пересказ на языке прозы эпоса «Гильгамеш». Теперь сравним двух текстов. «Дадам Коркуте»: «Бала бұқаның мойнын бұрап, бар пәрменін салып, жұдырығымен қатты ұрып жібергенде, бұқа құйрығымен шоңқиып отырып қалды» [11]. А в эпосе:

Үшінші демінде Энкидуға сілекейін шашты:

Секіріп, Энкиду мүйізінен Бұқаны ұстады...

Бар күшімен құйрығымен оны ұрды...

Қуады оны Энкиду, Бұқаны бұрады ол...

Ұрды Бұқаны қанжармен [11].

Рассмотрим процесс убийства. В легенде: «Мальчик вытащил нож, и зарезал быка. В это время, если подросток совершает подвиг, то ему присваивается новое имя» в этих строках много сказано. Орудие убийства, дар для вождя совпадает, древнетюркской воинской традицией, кто совершает подвиг ему давали новое имя. Мы из истории Казахстана знаем, что настоящее имя Кара Керей Кабанбай батыра – Ерасыл. Из этого мы можем делать выводы Гильгамеш для тюркского мира национальное достояние. Его друг Энкиду, имел звание Победитель Быков, позже, когда греки завоевали Трою переделали метоморфозу Минотавр (Энкиду) получеловек, полу бык. Греки в своей мифологии создали двух мифических образов, образ прототюр-

ков – кентавр, другой – Минотавр (Бұқаш). Что мы наблюдаем, караван времени сделал свое дело Гильгамеш стал – Коркутом; Ану – Дирсе хан, Энкиду – Букаш (победитель быков). Бык для двух произведений общая мотивема. В легенде Энкиду – Букаш остается живым. А в эпосе он погибает. Тысячелетняя народная память не хотела смерти героев. Он и в эпосе, и в легенде не простой человек. В песне – первичный герой, а в легенде – принц. Оба произведения начали открывать свои тайны после тысячелетнего молчания. «Дадам Коркут» единая энциклопедия прототюркской мифологии. Наша задача найти ключ к дверям древнетюркской мифологии о «Дадам Коркуте».

Ант (клятва) в современном казахском языке имеет свой синоним «серт». Мы сейчас не знаем об этимологии этого слова, лежит ли имя героя Энкиду по С. Кондыбаю – Ент потому что он отдал жизнь за друга Гильгамеш. В эпосах тюркских народов очень часто встречаются батыры когда они друг с другом встречаются на поле боя, как враги, потом клянутся в дружбе. Такой мотив нам перенёсся от эпоса «Гильгамеш». В казахском эпосе «Кобланды батыр» такой эпизод есть. Кипшакский батыр Кобланды и батыр из рода кият Караман после поединка, Шумерском эпосе Гильгамеш и Энкиду после борьбы тоже станут друзьями. Убийство быка для Гильгамеш и Энкиду станет бедой. Божий гнев посылает Энкиду болезнь он болеет 12 дней и умирает.

Так прототюркский эпизод побратимства стал канонизированным сюжетом в всемирной литературе. Такой канонизированный сюжет позже встречается в казахском эпосе «Кобланды батыр». И давлением лирического монолога батыра со своим оружием. До этого он станет «андой» (побратим) Караманом. Мифические параллели «свой» и «чужой» встречаются и здесь Караман (по мнению Т. Асемкулова протюркский Бог лицемерие), он позже продаст своего боевого друга Кобланды. Отголосок предательства мы без труда найдем в эпосе «Гильгамеш».

Клятвенное побратимство позже стало для тюрков военно-ритуальным обычаем. «Анда болу» истоки этого мы замечаем мотофеме в эпосе «Гильгамеш» дружбу между двумя героями. Этот обычай потом проявил себя в дружбе Чингиз каганом и Жамуха батыром.

Такое побратимство идут в глубь веков в эпоху шумеров.

Если эпос более чем древнее, тогда у него побольше прототюркское мифологическое содержание и мифологический сюжет. Об этом свидетельствует кыргызский эпос «Манас» и башкирский эпос «Орал батыр». Потому что миф - истоки становления героического эпоса любого народа. Позднее общественное развитие классических эпосов демифологизировались, их истоками стали не мифы а легенды.

Чем древнее эпос, тем больше места в нем занимают мифологическое содержание, образы мотивы, связанные с мифологией. Общеизвестно также, что мифы являются важнейшим источником формирования героического эпоса, что ранний, или архаический, эпос и миф неотделимы друг от друга. И лишь позднее классические формы эпоса, развивавшиеся в условиях государственной консолидации народов, опираются на исторические предания, в них налицо прослеживается тенденция к демифологизации.

XXVII-XXVI вв. до н.э. древне шумерская мифология властвовала в общепринятой триаде «Небо-Земля-Подземелье». Было три божества: Бог небо – Ану; Бог земли – отец Богов Энлиль и друг Гильгамеша, владыка подземных океанов, Бог мудрости – Энна, и казахам, и кыргызам, и башкирам общие мифологические тенденции. Иначе говоря, в нашем эпосе Гильгамеш вообще не встречается. Он только встречается в обличии другим именем в башкирском эпосе «Урал батыр». Ученые сразу обратили на него внимание.

Когда речь идет о мифологической основе башкирского эпоса, обнаруживается, что в нем очень много общих с мифологией других народов в мотивах и образов. Так, например, ученые давно обратили внимание на схожие моменты эпических сказаний об Урал-батыре и герое шумерской и аккадской мифологии Гильгамеше (Биль-га-месе). По данным А.А.Петросян, в сказаниях о Гильгамеше и Урал-батыре имеются следующие сходные линии: герой башкирского эпоса так же, как и Гильгамеш, обладает сверх могучей физической силой, он так же, как Гильгамеш, уничтожает архистрашных чудовищ, и наконец, Урал-батыр так же, как Гильгамеш, отправляется на поиски бессмертия, идя навстречу

с фантастическими опасностями [13].

Сходство в сюжете этих сказаний наблюдается и в описании идеальной страны Самару и владений бога мудрости Энки. В первой всегда царит веселье, волк и овец на лугу, лиса и куры в лесу живут на свободе и в дружбе, не зная горя и печали. В страну закрыт путь для Смерти, люди, звери и животные за добро платят добром. Во владение Энки на острове Дильмун ставшем счастливым уголком земли, тишина нарушалась только отдаленным шумом морского прибоя, многочисленные животные, среди которых не было хищников и ядовитых змей, бродили по степям и лесам, стаи птиц прятались в расщелинах скал и гнездились в ветвях. На острове, населенном племенем бессмертных, царили мир и тишина. Люди не знали, что такое болезни и дряхлость. Среди них не было ни одной вдовы и ни одного вдовца.

В то же время идейно-художественные концепции сказаний о Гильгамеше и об Урал-батыре не только не сходны, но и резко противоположны. Гильгамеш хлопчет о личной славе, он ищет бессмертия для себя, а Урал-батыр совершает свои подвиги, движимым желанием спасти людей от смертельных испытаний. Гильгамеш не смог открыть тайну бессмертия, а Урал-батыру это удалось. Главный мотив эпоса «Урал-батыр» гласит: человек сильнее всех сущих, добро непобедимо. В вавилонском эпосе звучит другая мелодия: все зависит от Бога. Бессмертный исполин Гильгамеш кончил жизнь, оплакивая свое бессилие перед капризами Богов. В вавилонском эпосе ни один герой не доводит до конца своего дела, - после первых успехов они или гибнут, или смиряются.

Известно, что некоторые эпические сказания мирового фольклора, в том числе и сказание с мифологическим содержанием, имеют реально-конкретную историческую основу. Так, например, Гильгамеш был пятым правителем I династии города Урука в Шумере (конец 27 – начало 26 вв. до н.э.). Предполагается, что он был обожествлен вскоре после смерти.

В последние годы башкирскими учеными проделана большая работа по установлению исторической основы некоторых образов и мотивов «Урал-батыр». В своем исследовании, посвященном этому эпическому сказа-

нию, С.А.Галлямов пишет, что имена отрицательных героев из башкирского эпоса Шульген и Заркум – это имена реально существовавших царей Шумера. Далее он отмечает, что после свержения царства Аккада шумеры во главе со своим царем Ур-Наму (2112-2094 гг. до н.э.) обрели независимость, и сложилось новое Шумерское царство. После смерти Ур-Наму его преемником и царем стал его сын Шульга, который царствовал с 2093 по 2046 гг. до н.э. После смерти Шульги (Шульгана) в 2045-2037 гг. до н.э. страной правил его сын Бор-Зэн, имя которого совпадает с названием башкирского рода бурзян. Они давали фольклорные сведения. Далее ученый пишет, имя одного из правителей Шумера Зарикума, который был в подчинении у царей III династии Шульги и Бор-Зэна, также совпадает с именем Зарикум «Урал-батыр».

Отсюда можно сделать вывод о том, что и мифологические, и исторические корни кубаира «Урал-батыр» теряются в глубине тысячелетий. Это мысль хорошо прослеживается в образе божества Хумай (Ұмай). О начале циклизации архаических мифов и выделении верховного бога говорит также культ Умай, женской богини тюркского периода. Распад каганата и начинавшаяся циклизация древних мифов остановилась, они не успели оформиться в стройную систему, полностью перейти в новую мифологизацию.

Как Дадам Коркут как и Гильгамеш тоже не победит смерть. Потому что человек всегда мечтал жить вечно. Наши предки издревле верили, что существует нектар бессмертия, искали его на земле, и под землей, под водой и в небе. Когда их поиски не давали результата, они давали волю своей фантазии, в своем воображении находя источник живой воды или другой чудесный предмет, который дарит человеку вечную молодость. Так были придуманы многочисленные сказания. Подобными повествованиями в казахском устно-поэтическом творчестве являются легенды о Коркуте. Коркуту снится, что люди роют могилу для него. Проснувшись, он решает бежать от смерти. Посетив четыре части света, он везде встречает людей, роющих ему могилу. Он бежит от смерти всё же в обличье змей настигает его.

Коркут тюркский первошаман, философ, музыкант борется против рока, занимая двух

мирах одновременно ищет вечную жизнь. Последние исследования его уже не относят к шаманам, уже он стал прорицателем и святым всего тюркского мира. Р.Алмуханова в своей книге «Античные мотивы в казахский фольклоре» доказывает Коркут не баксы с ограниченными функциями, он жрец игравший большую роль в становлении мифологии прототюрков. Ученый пишет: «Баксы всегда близко с джинами, поэтому когда они умерли их похоронили отдельно от остальных. Народ верил их могила пристанище злых духов. Про святых народ так не думает, зато их место похороны является святилищем. Поэтому почитаемых всеми тюрками Коркут и не шаман, и не баксы а святая историческая личность».

Ведь мир кочевья или номадической культуры – это «тэрра инкогнита» - неведомая земля, еще в полной мере не открытая а этом фоне и Манас, и Гильгамеш, и Коркут феномены Снежного знания. Герой легенды находится в экзистенциальном одиночестве, на пороге жизни и смерти, на стыке культур ислама и шаманизма. Это скорее героическая фигура, чем сакральная, и скорее сакральная, чем мифическая. В фигуре Коркута героический мир номадизма пытается перейти в сакральную форму, и здесь прослеживается архаика на уровне пара символов и архетипов. Исходя из этого мы должны рассмотреть общие темы казахо-шумерские историко-литературные связи в функции нарремы, мифемы, мотивемы. Современные исследователи все больше углубляются в лингвистику, а мифологические аспекты остаются без внимания. Мы должны найти общее направление для дальнейшего исследования культурологическом, мифологическом плане в единстве с языковедами. Без единомышленников все наши усилия не приводит никакого достижения. Следы шумерской мифологии мы встретим и в Манасе, и в Коркуте, и в Урал-батыре. Три мифические, сакральные и легендарные личности прототюркской общей истории дают нам единый научный ключ в дальнейшем изучении шумерологии.

К.Жанабаев в статье «Вопросы тюркского мифа и шумеры» предлагает нам шумеро-прототюркский взаимосвязи в первую очередь мы должны учесть общность литературно-мифологических сюжетов [14].

Когда мы рассуждаем над мифами о Коркуте и Гильгамеше, где встречаются и открытые, и скрытые оттенки в литературных произведениях должны понимать, что в его основе лежат прототюркское архетипическое сознание, которое внесло огромный вклад в развитие мировой литературы. Трансформация Гильгемаша на Коркут был процессом длительный и сюжетные основы древнего эпоса для тюркского фольклора были истоками, образцами для подражания, от этого влияния не остается в стороне и Манас, и Уралбатыр. Необычное рождение Коркута для коммунистического прошлого был объектом критики, а теперь мы им гордимся, что у нас

есть мифо-историческая личность [14].

Все тюркские ученые должны доказать, что шумерская мифология есть – источник прототюркской мифологии. А казахская и кыргызские мифологии одна из составной частью этого неизученного духовного-мифопоэтического мира.

Караван времени не стоит на одном месте и казахи, и кыргызы до сих пор почитают историко-мифологических предков Гильгемеш, Манас и Коркут в разных трансформациях. Об этом свидетельствует, что «шумеры оставляли нас свою сокровищу – язык и культуру на вечное хранение скифам-кочевникам».

Литература:

1. **Мелетинский Е.М.** Поэтика мифа [Текст] / Е.М. Мелетинский. – Москва: Наука, 1976.
2. **Марғұлан Ә.** О носителях древней поэтической культуры казахского народа [Текст] / Ә. Марғұлан.
3. **Тұрсынов Е.** Шумерлер [Текст] / Е. Тұрсынов // Өркениеттер диалогындағы түркі әлемінің рөлі. Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Алматы: МСӨИ, 2009.
4. **Лайпанов К.** Түркік халықтарының шыққан тегі туралы (аударған – Дастанұлы Ә.) [Текст] / К. Лайпанов, И. Мизиев // Парасат журналы. – 1995. – С. 4-6.
5. **Сулейменов О.** Язык письмо [Текст] / О. Сулейменов. – Алматы: Рим. RIAL, 1998. – 497 с.
6. **Ыдырысов А.** Шумерлер түркілермен тектес халық [Текст] / А. Ыдырысов // Ана тілі. – 2009. - № 35. – С. 3-9.
7. **Греймас А.Ж.** Структурная семантика [Текст]: Поиск метода (Размышление об актантных моделях. / Перевод с французского Л.Зиминой / А.Ж. Греймас. – М.: Академический проект, 2004. – 368 с.
8. Barthes 1970 – Barthes R. S/Z. Paris: Seuil, 1970 (рус. пер.: Барт Р. S/Z. М.: Ad Marginem, 1994).
9. **Дьяконов И.М.** Языки древней Передней Азии [Текст] / И.М. Дьяконов. – Москва, 1967.
10. **Аманжолов А.** Шумеро-тюркские соответствия и изобразительные логограммы [Текст] / А. Аманжолов // История и теория древнетюркского письма. – Алматы: Мектеп, 2003.
11. Эпос о Гильгамеше. – М-Л., 1961.
12. Қорқыт Ата кітабы. Түрік тілінен ауд. Б.Ысқақов. – Алматы: Жазушы, 1994.
13. **Петросян А.А.** О героическом эпосе народов Советского Союза [Текст] / А.А. Петросян // Героический эпос народов СССР. – Т. 1. – М., 1975.
14. **Жанабаев К.** Тюркский мир и шумерский вопрос [Текст] / К. Жанабаев // Өркениеттер диалогындағы түркі әлемінің рөлі: Халықаралық ғылыми сипозум материалдары. – Алматы: МСӨИ, 2009.

Рецензент: А.Т. Турдугулов – доктор филологических наук, профессор.

Процесс ковроделия и ковроткачество кыргызов было объектом и предметом исследования историков и искусствоведов. А так же может послужить своеобразным ценным источником как для выявления самобытных особенностей культуры и традиций кыргызов.

Исследование этнокультурных традиций этносов представляет одно из ведущих направлений этнологической науки.

Одним из важных элементов традиционной-бытовой жизни кыргызов являются вещи, которые были изготовлены с помощью ворсового ткачества, тесно связанные с их этнической историей, производственной деятельностью, духовной культурой и бытом. Как вид декоративно-прикладного искусства ворсовое ткачество имеет глубокие традиции. Скотоводческое хозяйство, кочевой и полукочевой образ жизни кыргызов предопределили особенности прикладного искусства, в том числе традиции ковроткачества.

Изучение традиции ковроделия, процесса ткачества, орнамента и семантики ковровых вещей дает возможность рассматривать их в качестве одного из источников, позволяющих глубже понять общие проблемы этнической истории, этнокультурного процесса и преемственности культурных традиций. Исследование традиций ковроделия способствует понятию этногенетической и этнокультурной связи с другими родственными и соседними этносами.

Традиционное ворсовое ткачество – уникальное явление кыргызской художественной культуры, один из наиболее распространенных видов кыргызского народно-прикладного искусства, который требует системного исследования, значительного расширения границ сравнительного анализа и выхода за рамки национального представления, благодаря чему открываются новые глубинные грани данной формы творческого самовыражения этноса.

Ковровые предметы обладают высокой степенью информативности этнокультурного значения, тем самым являясь глубоко значимым историческим источником.

Кроме того, традиционное ковроткачество является ценным источником как для выявления самобытных особенностей культуры и традиций, так и для изучения этногенетической и этнокультурной связи кыргызов с другими народами.

Процесс ковроделия и ковроткачество

кыргызов было объектом и предметом исследований искусствоведов и историков.

Если обратиться к истокам традиции ковроделия то, 1949 году в Пазырыкском кургане на Улаганском плато был обнаружено почти невредимый ворсовый ковер. Эта необычайная находка является творением человеческих рук и датируется серединой 1-тыс. до н.э. На территории современной Монголии был найден еще один ворсовый ковер вернее останки ворсового ковра. В итоге можно сказать, что эти находки произвели сенсацию в научном мире.

Первым серьезным трудом следует считать альбомы А. А. Боголюбова, изданные в связи с организацией кустарной выставки. А. А. Боголюбов имел возможность собрать обширную коллекцию среднеазиатских ковров и написал на этой основе исследование. Это была первая попытка научной классификации ковров. Основное внимание автор уделил туркменским изделиям.

Следующим исследованием, посвященным производству кыргызским коврам, является труд барона А. Фелькерзама. Он является непосредственным исследователем кыргызских ковров и обстоятельно изучал ковроделие ичкиликских племен, Андижанской и Ферганской области.

Особенный и ценный вклад в изучение ковровых изделий Средней Азии внес С. М. Дудин. Его труд построен на основе собранных им самим в Средней Азии материалов, а также на основе критически переработанных исследований А. А. Боголюбова, А. Фелькерзама и двух работ немецких авторов. По его сведениям генерал Боголюбов вызвал интерес Николая II к ковровому Отделу на Кустарной выставке, где была представлена собранная им в дополнение в значительной степени собранием Русского Музея коллекция среднеазиатских ковров - получить средства на издание его работы. Таким образом, С. М. Дудин систематизировал все имевшиеся к тому времени сведения о среднеазиатских коврах. К сожалению, этот труд не иллюстрирован, но приводимые таблицы с орнаментной уборкой ковровых изделий Сред-

ней Азии, в том числе и кыргызов, являются ценным сравнительным материалом. По его словам С.М. Дудина можно сделать вывод о распространенности и значимости ворсового ковра. В обиходе кочевников он занимает лишь третье место уступая войлочному коврику и тканым без ворсовым тканям. Так как ворсовое ковроткачество трудоемкий и сложный процесс. И в то же время автор отмечал, что у кыргызских мастериц не было образцов рисунков для впечатления их на ковре. Но следует отметить, при опросе информаторов выяснилось, что, у мастериц имелись по несколько шаблонных образцов ковровых композиций которых хорошие мастерицы знали наизусть и скопировали вручную нарисовывая на бумагу.

Именно С.М. Дудин руководствуясь происхождением среднеазиатских ковровых изделий, их легко разделил на три большие группы: туркменскую, узбекскую и кыргызскую.

По его сведениям из кыргызских ковровых изделий самые значительные являются кыдыршинские и мангытские. Эти роды относятся ичкиликской группе, которые локализованы на юго-западной стороне нашей страны. Но тут надо отметить почти все ичкиликские группы (канды, тейит, бостон, оргу, ават) занимались ковроделием и производили исключительно для себя а не на продажу.

В книге Т. Уметалиевой «Киргизский ворсовый ковер» освещается история возникновения и развития ковроткачества кыргызского народа. С искусствоведческой точки зрения, автор рассмотрела наиболее распространенные виды национальных ковров, проанализировав композицию, рисунок и колористические особенности ковровых изделий. По ее словам кыргызы выделывали ковры в первую очередь для собственных нужд. Их делали с любовью, не спеша. Свобода в работе давала простор творческой фантазии.

Большой научный интерес к кыргызскому ковроткачеству был проявлен советским ученым В.Г. Мошковой, которая собрала ценный материал и написала несколько исследований по туркменскому, узбекскому и кыргызскому ковроделию. Она пишет, что, Андижанские ковры вырабатывались кыргызскими и узбекскими населением Ферганской долины.

Кроме вышеуказанных авторов исследованием кыргызского ковроделия занималась К.И. Антипина.

По словам К.И. Антипиной в сохранившейся до настоящего времени примитивной технике ткачества остаются без изменений многовековые традиции и навыки. Каждая пожилая женщина может быть названа хранительницей этих традиций. Надо заметить, что, в традиционном ковроткачестве участвуют исключительно женский пол, и соответственно преобладал женский труд.

В исследованиях К.И. Антипиной упоминается о технических приемах мастерства, материалах и содержании традиционного ковроткачества. По ее словам изготовлением ковров и ковровых изделий занимаются исключительно на юге Кыргызстана, в частности в Ошской и Баткенской области. Она отметила что, в материальной культуре кыргызов, особенно южных кыргызов высоко ценилась и до сей поры цениться традиционный тканый ворсовый ковер. Ковровые изделия по технике изготовления проходит несколько этапов, требуя много сил, энергии и фантазии. К тому же этот вид домашнего промысла считается трудным, трудоемким и требует немалого материального вложения. Для изготовления традиционных ковров и ковровых изделий в домашних условиях, хозяйке необязательно знать навыков ковроткачества. Стоило только нанять за определенную плату ковровщиц-ткачих (гилемчи, чевер), и в домашних условиях можно получить ковер разных размеров всем кто захочет. Опытные ковровщицы-ткачихи сами организовали процесс ткачества независимо от хозяев. Хозяева подсказывали размер, и выбирали узор по своему нраву.

Круг вопросов, связанных с изучением ковра, широк. Говоря о ценности ковра как продукта народного творчества, исследователи отмечают два аспекта его изучения: ковер как исторический памятник, источник познания истории народа, его характера, быта, связей с другими народами и ковер как произведение народного искусства, имеющее тенденцию к дальнейшему развитию. Ковроткачество - одно из видов декоративного искусства кыргызов которое имеет глубокие народные традиции. В отличие от других некоторых вещей, существовавших в кочевой

период ковер и ковровые изделия на современном этапе сохранили свое практическое, то есть утилитарное значение.

Очень интересную интерпретацию сделала на вышеуказанное социологическое понятие относительно вещей социолог советского времени Л. Буева. Она пишет, что «...мебель, одежда, утварь, украшения - заключают в себе «рациональную» и «эмоциональную» информацию, имеют непосредственное отношение к миру чувств, переживаний, мыслей, взглядов, как их создателя-мастера, так и потребителя. И овладение ими предполагает не только усвоение «системы операций» по использованию, но и определенного социально значимого комплекса чувств. Они запечатлевают в себе то отношение, которое питают к ним люди, поэтому способны вызывать определенные сходные настроение и отношение у людей, ими пользующихся.

А на сегодняшний день, на юге Кыргызстана в частности Баткенском и Ляйлякском районах очень актуально изготавливать традиционный ворсовый ковер, используя не окрашенные волокна овечьей шерсти. В основном используется натурально белые и черные цвета. Этот своевременный метод тканья ворсового ковра в несколько раз облегчает труд мастериц в том плане, что крашение процесс долгий и очень трудоемкий. Если мастерица сама не разбиралась в искусстве крашения шерсти, то она была вынуждена пригласить за определенную плату красильщиц (боёкчу).

Если рассмотреть рисунков, то композиция кыргызских стриженных ковров состоит из крупных масс цвета и обладает простотой

и ясностью художественного замысла, лаконизмом и очень своеобразной декоративностью геометризированного линий растительного орнамента.

Кыргызский стриженный ворсовый ковер вся состоит из геометрических композиций которых нелегко воспроизводить в этой технике. Все центральное поле ковра занято обычно различно расположенной симметричными узорами геометрического и растительного редко зооморфного происхождения. А края ворсового ковра состоит из двух линейных рамок, внутри этой рамки в раппорт располагаются узоры. Этих узоров и рамку в комплексе кыргызы ичкиликской группы называют «раакы».

В кыргызских, так же как и в других среднеазиатских коврах, разворачиваются сложные повествования, каждый элемент композиции и узоров имеет свое значение, идущее от реалистического отображение объектов окружающей человека действительности. Геометрический узор не является отвлеченным узором, в его основе – целое смысловое содержание.

В композиции ковров и ковровых изделий можно проследить образы окружающей среды флоры и фауны.

В итоге можно сделать вывод, что традиционное ковроткачество кыргызов играет немаловажную роль в быту кыргызов. А так же может послужить своеобразным ценным источником как для выявления самобытных особенностей культуры и традиций, так и для изучения этногенетической и этнокультурной связи кыргызов с другими народами.

Литература:

1. Антипина К.И. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных кыргызов [Текст] / К.И. Антипина. – Фрунзе: Изд-во АН Кирг. ССР, 1962.
2. Буева Л.П. Социальная среда и сознание личности [Текст] / Л.П. Буева. – М., 1968.
3. Боголюбов А.А. Ковровые изделия Средней Азии из собрания, составленного А.А. Боголюбовым [Текст] / А.А. Боголюбов // СПб, 1908-1909. – вып. 1-2.
4. Фелькерзам А. Киргизы [Текст] / А. Фелькерзам. // Старые годы. – 1915. – Т. 7.
5. Дудин С.М. Ковровые изделия Средней Азии [Текст] / С.М. Дудин // Сборник Музея антропологии и этнографии. – Ленинград, 1928. – Т. 7.
6. Уметалиева Дж.Т. Киргизский ворсовый ковер [Текст] / Дж.Т. Уметалиева. – Фрунзе: Илим, 1966. – 74 с.
7. Уметалиева Д.Т. Прикладное искусство [Текст] / Д.Т. Уметалиева // История киргизского искусства. Краткий очерк. – Фрунзе: Изд-во, АН Кирг. ССР, 1971. – С. 36-48.
8. Мошкова В.Г. Ковры народов Средней Азии конца XIX-начало XX вв. [Текст] / Мошкова

В.Г. – Ташкент, 1990.

9. **Руденко С.И.** Культура населения горного Алтая в скифское время [Текст] / С.И. Руденко. – М.-Л., 1953.
10. **Руденко С.И.** Культура хуннов [Текст]. Ноин-Улинские курганы / С.И. Руденко. – М.-Л., 1962.
11. **Боголюбов А.А.** Ковровые изделия Средней Азии из собрания [Текст] / А.А. Боголюбов // СПб, 1908-1909. – Вып. 1-2.
12. **Фелькерзам А.** Киргизы [Текст] / А. Фелькерзам // Старые годы. – Фрунзе: Изд-во АН Кирг. ССР, 1962. – Т. 7.

ДОЛЖНОСТЬ, ПОЛНОМОЧИЯ И ПРАВОВОЙ СТАТУС СОТРУДНИКОВ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ КР

В статье характеризуются должность и полномочия как одним из элементов правового статуса сотрудников органов внутренних дел Кыргызской Республики.

Каждый сотрудник органов внутренних дел должен быть занят выполнением определенных задач, осуществлением государственно-управленческих функций в правоохранительной сфере. В этом смысле сотрудник всегда занимает определенную должность в структурных подразделениях органа внутренних дел.

Наличие общих юридических свойств субъекта обычно признается законом недостаточным для обладания специальным статусом. Мы полагаем, что носителями специального правового статуса могут быть лишь субъекты общественных отношений, обладающие кроме общих, специфическими свойствами и способностями. К ним относятся возраст, образование, состояние здоровья, стаж работы и т.д. Таким образом, речь идет о существовании специальной правосубъектности, которая обусловлена социальной и профессиональной ролью субъектов в сфере общественных отношений.

Основой правосубъектности сотрудников органов внутренних дел являются, во-первых, общая правосубъектность личности, основанная на гражданстве КР и, во-вторых, правосубъектность должностного лица, обусловленная признанием их субъектами государственной деятельности.

Правовой статус сотрудника органов внутренних дел – это комплексная система, которая имеет вертикальную и горизонтальную структуры.

Вертикальное деление статуса состоит в разграничении на виды сотрудников органов внутренних дел в зависимости от занимаемых должностей (рядовой, средний, старший, высший начальствующий состав). *Горизонтальное деление* указывает множество направлений, которые проявляются в органах внутренних дел через административную деятельность сотрудников, дознание и следствие, оперативно-розыскную деятельность. Указанные элементы являются общи-

ми и характеризуют положение сотрудников органов внутренних дел как субъектов административного права. Они охватывают всю сферу связей и отношений между должностным лицом и другими субъектами административного права – государственными органами (законодательной, исполнительной и судебной власти), общественными организациями, трудовыми коллективами независимо от форм собственности, гражданами, лицами без гражданства и иностранными гражданами. Это дает возможность характеризовать правовой статус сотрудников органов внутренних дел через занимаемую должность, функции, права и обязанности, гарантии реализации полномочий и ответственности.

Необходимо отметить, что должность является исходным, основополагающим элементом правового статуса сотрудника органов внутренних дел. Хотя, сама по себе она не зависит от личности, которая ее занимает в определенный период времени. Однако личностные качества и способности конкретного субъекта в значительной мере оказывают влияние на процесс осуществления должностных полномочий, эффективность профессиональной деятельности должностного лица. Таким образом, правовой статус сотрудников органов внутренних дел определяется именно занимаемой должностью, в которой проявляется функциональная роль, место в органе внутренних дел.

По мнению Манохина В.М., Бахраха Д.Н., Розенбаума Ю.А., должность в государственных органах понимается как простейший элемент, клеточка управленческой структуры.

По мнению Розенбаума Ю.А. должностью определяется правовое положение служащего, его функциональная роль, место в государственном органе и системе органов. Кроме того, уже само нахождение на государственной должности, осуществление государственно-властных полномочий по этой

должности придает определенный авторитет лицу ее занимающему. Именно должность является объективным фактором, важной предпосылкой для распространения на сотрудников органов внутренних дел всего комплекса прав и обязанностей. Посредством должности устанавливается первичная связь государства, с одной стороны, и сотрудника органов внутренних дел - с другой. По этой причине и необходимо предварительное решение вопроса о возможности занятия должности конкретным человеком и наделения его соответствующим правовым статусом. В законодательстве, регулирующем деятельность органов внутренних дел, сформулированы критерии, соответствие которым позволяет человеку претендовать на занятие должности и стать обладателем специального правового статуса.

Каждая должность в органах внутренних дел образуется в распорядительном порядке. Положениями, инструкциями, приказами МВД КР, т.е. нормативными правовыми актами органов внутренних дел определяется ее место в служебной иерархии, порядок замещения и название. Она включается в штатное расписание и в единую номенклатуру должностей государственных служащих.

Кроме должностного положения, сотрудники органов внутренних дел имеют специальные звания, которые присваиваются по должности персонально. Существует связь между должностями, с одной стороны, и специальными званиями - с другой, но связь эта не абсолютно определенная, так как иногда лицо, имеющее более низкое специальное звание, но занимающее вышестоящую должность, является начальником лица, имеющего более высокое звание, но занимающего нижестоящую должность.

Еще одним элементом правового статуса сотрудников органов внутренних дел являются государственно-властные полномочия. Следует отметить, что они обусловлены занимаемой сотрудником должностью. Сотрудники уполномочены государством от его имени разрешать в пределах своей компетенции возникающие вопросы и ситуации. Их властные полномочия характеризуются рядом отличительных свойств, таких, например, как право отдавать основанные на законе распоряжения лицам, не находящимся по отноше-

нию к ним в непосредственном подчинении; выступать от имени государственного органа и государства в целом в соответствии с предоставленными ему полномочиями; в необходимых случаях имеют право применять меры государственного принуждения.

В исследованиях предпринимается попытка разграничить полномочия сотрудников органов внутренних дел в зависимости от объема власти и характера мер государственного принуждения на: 1) наделенных властными полномочиями как по отношению к лицам и структурным звеньям, подчиненным им по службе, и правом осуществлять государственное принуждение мерами дисциплинарного воздействия, так и полномочиями по отношению к третьим лицам, не связанным с ними служебными отношениями, и правом осуществлять в отношении них меры административного воздействия; 2) наделенных властными полномочиями по отношению к третьим лицам и правом осуществлять меры административного воздействия.

По нашему мнению в обоих случаях сотрудники органов внутренних дел выступают как представители власти, т.е. как должностные лица государственных органов и учреждений, наделенные правом в пределах своей компетенции предъявлять требования и принимать решения, обязательные для исполнения гражданами или предприятиями, учреждениями и организациями. Однако напрямую сотрудники органов внутренних дел к представителям власти не отнесены, при том, что их принадлежность к данной категории ни у кого не вызывает сомнения. Это вытекает из того, что, сотрудники органов внутренних дел наделены соответствующими полномочиями и правом применения мер непосредственного государственного принуждения. Поэтому представителем власти следует считать не только начальника органов внутренних дел, но и постового милиционера, наделенного определенными государственно-властными полномочиями и правом отдавать указания, связанные с обеспечением общественного порядка, которые носят общеобязательный характер. Кроме того, существенным моментом является право сотрудника органов внутренних дел применять к лицам, не выполняющим требования закона, такие средства принуждения, как физическая сила, специ-

альные средства, огнестрельное оружие.

Таким образом, можно сделать следующие выводы: 1. Должность есть первоначальный, неделимый, в определенной степени обособленный составляющий элемент органов внутренних дел. 2. Кроме того, ее можно рассматривать как средство распределения функций между должностными лицами и стабилизации деятельности сотрудников органов внутренних дел. 3. Должность - это стабильный комплекс прав и обязанностей,

юридически закрепленных и ориентированных на конкретное лицо, осуществляющее свою работу в органах внутренних дел. 4. Должность для правового статуса сотрудников органов внутренних дел является синтезом его организационно-правового положения и состоит из двух частей: служебной и личной. Последняя часть регламентирует положение сотрудников (размер отпуска, льготы, компенсации, гарантии и др.).

Литература:

1. **Баранов Ю.Г.** К вопросу истории формирования правового статуса должностного лица ОВД [Текст] / Ю.Г. Баранов, Н.И. Дунаев // МВД России - 200 лет: материалы международной научно-практической конференции. – СПб, 1998. – Ч. 4.
2. **Розенбаум Ю.А.** Формирование управленческих кадров (социально-правовые проблемы) [Текст] / Ю.А. Розенбаум. – М., 1982. – 61 с.
3. **Кваша Л.Ф.** Концептуальный подход к регламентации полномочий милиции [Текст] / Л.Ф. Кваша // «Черные дыры» в Российском законодательстве. – 2006. - № 1. – 155 с.
4. **Гайдов В.Б.** Служба в органах внутренних дел как разновидность федеральной государственной службы [Текст] / В.Б. Гайдов. – Омск, 2001. – 42 с.
5. **Бекетов О.К.** К вопросу о приоритете норм международного права в деятельности должностных лиц правоохранительных (полицейских) органов Российской Федерации по применению мер непосредственного принуждения [Текст] / О.К. Бекетов, В.Н. Опарин // Актуальные проблемы административного права России: Материалы всероссийской научно-практической конференции. – Омск, 1999. – 56 с.
6. **Корнев А.П.** Административное право [Текст] / А.П. Корнев. – М., 1986. – 77 с.

УДК-657

Сулайманов К.А. – доцент УЭП

ПРАВОВОЙ СТАТУС СОТРУДНИКОВ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ В СИСТЕМЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЫ

В статье рассмотрено место правового статуса сотрудников органов внутренних дел в системе государственной службы, как составная часть комплекса специальных статусов в целом.

Реализация правового статуса сотрудников органов внутренних дел возможна в организационных рамках службы в правоохранительных органах, которая в свою очередь является составной частью института государственной службы, которая занимает особое место в механизме управления государством, являясь профессиональной подготовки и повышения квалификации государственных служащих и т.п.

Термин «служба» употребляется в нескольких значениях: а) данный термин применяется для определения характера и рода

деятельности людей, отражая при этом факт общественного разделения труда; б) структурные подразделения органа (кадровое, финансовое, тыловое и т.п.) или различные виды деятельности сотрудников, определенную часть их работы, характеризующуюся определенной специфичностью полномочий (например, патрульно-постовая служба в органах внутренних дел); в) рассматривается как исполнение своих должностных обязанностей; г) внепартийности государственной службы; отделения религиозных объединений от государства; д) стабильности кадров

государственных служащих в государственных органах. На этих же принципах строится и государственная служба в правоохранительных органах, которые являются основой правового статуса сотрудников органов внутренних дел, обеспечивая их правовую поддержку и защиту, сохраняя при этом свое первостепенное значение для самой государственной службы в данных органах. Эти принципы также играют роль в создании социальной и правовой защиты граждан от неправомерных действий должностных лиц, ущемляющих их права. Правовая основа статуса сотрудника органов внутренних дел регулируется Конституцией КР, законами, указами Президента КР, постановлениями Правительства КР, нормативными правовыми актами, такими, Закон КР от 11 января 1994 г. № 1360-ХП «Об органах внутренних дел Кыргызской Республики», другими нормативными правовыми актами. При этом правовой статус различных категорий сотрудников органов внутренних дел установлен в соответствующих положениях, инструкциях. К ним, например, относится Закон КР от 6 апреля 1999 года № 35 «Об установлении воинских званий, классов чинов, специальных классов чинов и специальных званий», Положение о Департаменте государственной специализированной службы охраны Министерства внутренних дел Кыргызской Республики (утверждено постановлением Правительства КР от 20 июля 2004 года № 538), Дисциплинарный устав органов внутренних дел Кыргызской Республики (утвержден постановлением Правительства КР от 18 декабря 2004 года № 942), Концепция реформирования органов внутренних дел Кыргызской Республики на период до 2010 года (Утверждена Указом Президента Кыргызской Республики от 18 марта 2005 года № 76), Положение об образовании и использовании Фонда развития и материального поощрения Министерства внутренних дел Кыргызской Республики (утверждено постановлением Правительства КР от 28 сентября 2004 года № 725) и др. Кроме того, в свете реформирования государственной службы, наряду с Законом КР от 11 августа 2004 г. № 114 «О государственной службе» на сегодняшний день необходима разработка проекта Закона КР «О правоохранительной службе Кыргызской Рес-

спублики», где правоохранительная служба выделялась бы как отдельная разновидность государственной службы.

Все большее значение в последнее время уделяется международным соглашениям по вопросам, связанным с организацией и деятельностью правоохранительных органов и, в частности, органов внутренних дел. Особое место занимает Всеобщая декларация прав человека, принятая Генеральной Ассамблеей ООН 10 декабря 1948 года, и Международный пакт о гражданских и политических правах, принятый Генеральной Ассамблеей ООН 16 декабря 1966 года. Они ратифицированы и являются обязательными к исполнению на всей территории нашей страны. Важное значение в деятельности органов внутренних дел имеет такой международный правовой акт, как Кодекс поведения должностных лиц по поддержанию порядка, определяющий основные требования, которым должен отвечать сотрудник этих органов.

Анализ правоохранительной службы, позволил выделить особенности этого вида государственной службы. Служба включает в себя службу в органах внутренних дел, службы в таможенных органах, органах прокуратуры, а также других государственных органах, осуществляющих правоохрану.

Законопроект о правоохранительной службе должен предусматривать в случаях, неурегулированных ранее нормативно-правовыми актами, применение к отношениям на правоохранительной службе норм законодательства КР о государственной службе и трудового законодательства. Поэтому в проекте Закона «О правоохранительной службе Кыргызской Республике» должны быть введены уточнения, суть которых следующая: государственная служба, в том числе правоохранительная, будет регулироваться, главным образом, специальным административным законодательством, тогда как трудовое законодательство будет применяться subsidiarily.

Особенностью правоохранительной службы является то, что она производна от функционального назначения одной из подсистем исполнительной власти.

С.В. Бородин отмечает, что правоохранительные органы составляют обособленную по признаку профессиональной деятельно-

сти самостоятельную группу органов государства, имеющих свои четко определенные задачи. Последние состоят либо в восстановлении нарушенного права, либо наказании правонарушителя, когда восстановить нарушенное право невозможно, либо в восстановлении нарушенного - права и наказании одновременно.

Очевидно, что объединить понятием «правоохранительные органы» можно лишь ту часть субъектов правоохранительной деятельности, обладающую признаками, отражающими единство этих органов. Это позволяет выделить среди множества органов государства совокупность органов, объединенных по признаку профессиональной деятельности, обусловленной стоящими перед ними задачами и именуемых правоохранительными. К ним можно отнести органы правосудия, органы юстиции, прокуратуру, органы внутренних дел.

Функционирование органов внутренних дел осуществляется посредством повседневной деятельности их персонала, который представляет собой совокупность специально подготовленных служащих. Сотрудники органов внутренних дел - это часть государственных служащих, занимающих должности в системе соответствующих органов государства. Для них характерны те же черты, что и для всех других категорий служащих государственного аппарата.

Для сотрудников органов внутренних дел характерны особенности, которые могут быть выделены при анализе законодательства, регулирующего государственную службу в ор-

ганах внутренних дел и правовое положение их сотрудников: 1. Профессиональной обязанностью служащих данной категории является защита жизни и здоровья людей, ценностей нашего общества даже при условии риска для собственной жизни и здоровья. 2. При приеме на службу к ним предъявляются специальные (повышенные) требования. 3. Более строгая дисциплина, регламентированная специальными уставами и положениями. 4. У служащих имеются специальные звания, для них организована специальная система аттестации, для каждого вида службы установлены единая форма одежды, знаки различия и иные внешние атрибуты. 5. С этими лицами регулярно проводятся обязательные занятия по специальной и физической подготовке.

6. Личные права служащих регулируются в основном не трудовым, а административным правом. 7. Они привлекаются к дисциплинарной ответственности на основе специальных уставов и положений.

Таким образом, говоря о правовом статусе сотрудников органов внутренних дел, следует отметить, что он является комплексной категорией, объединяющей признаки нескольких видов специальных статусов: государственных служащих, должностных лиц, представителей власти. Он также может быть рассмотрен в качестве родового специального статута сотрудников органов внутренних дел, где видовыми будут выступать специальные статусы - сотрудника уголовного розыска, отдела дознания, ГАИ, участкового уполномоченного и др.

Литература:

1. Закон Кыргызской Республики от 11 января 1994 г. № 1360-ХП «Об органах внутренних дел Кыргызской Республики» [Текст] // Ведомости Жогорку Кенеша Кыргызской Республики. – 1996. - № 3, ст. 76.
2. ПОЛОЖЕНИЕ о Департаменте государственной специализированной службы охраны Министерства внутренних дел Кыргызской Республики (утверждено постановлением Правительства КР от 20 июля 2004 года N 538) // приложение к «Эркинтоо» «Нормативные акты Правительства Кыргызской Республики», N 33-34 от 15 сентября 2004 года.
3. ДИСЦИПЛИНАРНЫЙ УСТАВ органов внутренних дел Кыргызской Республики (утвержден постановлением Правительства КР от 18 декабря 2004 года N 942) // «Нормативные акты Кыргызской Республики». N 4, январь, 2005 г.
4. ПОЛОЖЕНИЕ об образовании и использовании Фонда развития и материального поощрения Министерства внутренних дел Кыргызской Республики (утверждено постановлением Правительства КР от 28 сентября 2004 года N 725) // «Нормативные акты Кыргызской Республики», N 26. октябрь 2004 г.

5. Закон Кыргызской Республики от 11 августа 2004 г. № 114 «О государственной службе» «Эркин Тоо» от 24 августа 2004 г. № 71 -72.
6. Кроткова Н.В. «Круглый стол» [Текст]. Права человека и стратегия устойчивого развития Государство и право / Н.В. Кроткова. – 1998. - № 11. – 103 с.
7. Григонис Э.П. Правоохранительная деятельность и ее основные направления в Российской Федерации [Текст] / Э.П. Григонис // Проблемы правоохранительной деятельности. – 2005. - № 1. – 60 с.
8. Правоохранительные органы Российской Федерации [Текст]. – М., 1996. – 9 с.

УДК 333.1.(575.2)(043.3)

Шамшидинов У.Т. – к.э.н.,
Шарипбаева Т.Ш. – преп. К-УУ

КЫРГЫЗСТАНДЫН КИЧИ ШААРЛАРЫНЫН СОЦИАЛДЫК, ЭКОНОМИКАЛЫК ЖАНА ЭКОЛОГИЯЛЫК КӨЙГӨЙЛӨРҮ

СОЦИАЛЬНЫЕ, ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ В МАЛЫХ ГОРОДАХ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Бул макаланын негизинде Кыргызстандагы кичи шаарлардын өнүгүүсүндөгү экономикалык, социалдык, экологиялык көйгөйлөр каралды.

В этой статье рассмотрены социальные, экономические и экологические проблемы в малых городах Кыргызской Республики.

Экономикалык өнүгүүнүн шарттарында жашоо үчүн пайдалуу курчап турган чөйрөнү сактоо жана үнөмдүү экологиялык коопсуздуктун маселелерин эсепке албастан, бизнеске талаптарды жөнөкөйлөтүү багытында саясий чечимдерди кабыл алуунун туруктуу тенденциясы бар.

Өлкөдө курчап турган чөйрөнүн абалына экологиялык мониторинг жүргүзүү системасы бузулган. Ысык-Көлдүн жээгиндеги зонанын суусуна мамлекеттик мониторинг программасы 11 точкага кыскартылган, аларда суулардын үлгүлөрүн алуу курорттук сезондо гана алынат. Экологиялык маалыматтарды чогултуу, иштетүү системасында да, ошондой эле, алардын андан кийин пайдаланууда дагы маанилүү көйгөйлөрү бар.

Жаратылышты коргоо иши каржылоонун төмөнкү деңгээли менен чектелет жана мамлекеттик бюджеттен курчап турган чөйрөнү коргоо каражаттардын азаюунун туруктуу тенденциясы байкалууда. Ошентип, «2012-жылга Кыргыз Республикасынын республикалык бюджети жана 2013-2014-жылдарга болжолу жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамына ылайык 2012-жылга карата «Курчап турган чөйрөнү коргоо» ба-

гыты боюнча чыгымдар 2011-жылдын такталган бюджетинен 9,7% аз каралган жана ИДПга карата 0,1% же республикалык бюджеттин жалпы чыгымдарына карата 0,4% түздү. Курчап турган чөйрөнү коргоо боюнча иш-чараларды ишке ашыруу атайын фонддордун жана максатка багытталган, бирок сыналк мүнөздөгү эл аралык уюмдардын долбоорлорунун каражаттарынын эсебинен жабылууда.

Курчап турган чөйрөнүн абалынын начарлашы, жаратылыш ресурстарынын жетишсиздиги адамдын ден соолугуна жана коопсуз өнүгүүсүнө коркунуч пайда кылат. Булганган атмосфералык абанын таасирине дуушар болгон шаардагы калктын үлүшү 58,7% жакынды түзөт, булгоочу заттардын 80% көбү автомобиль транспортунан болууда. Химиялык заттар булгоонун жана калдыктардын көлөмдөрүн көбөйтүп, коомдун өнөр жай, айыл чарба жана керектөө секторлорунда интенсивдүү түрдө пайдаланылууда. 2010-жылы Кыргызстанда 1114,5 миң тонна муниципалдык калдыктар пайда болгон, мында, бардык тиричилик калдыктарынын 1% жакыны экинчи сырьё катары колдонулат.

Климаттын глобалдуу өзгөрүүсү

көйгөйү өлкөнүн өнүгүүсүнө терс таасирин тийгизүүдө. Бирок, жакынкы келечекте, азык-түлүк жана энергетикалык коопсуздуктун маселелери андан дагы актуалдуу болушу мүмкүн, алар жакырчылыктын деңгээлине түздөн-түз таасир тийгизет.

Артыкчылыктуу багыттар жана чаралар саясаты. Коюлган максатка жетишүү жана жогоруда берилген көйгөйлөрдү чечүү үчүн Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн иши төмөнкүдөй артыкчылыктуу багыттарга топтолот: (I) курчап турган чөйрөнү жана жаратылышты пайдаланууну коргоону мамлекеттик башкаруу системасына реформа жүргүзүү; (II) экономикалык иштин терс таасирин төмөндөтүү жана терс экологиялык кесепеттерин минималдаштыруу; (III) биологиялык ар түрдүүлүктү сактоо жана климаттын өзгөрүү шарттарында жаратылыш экосистемаларын калыбына келтирүү; (IV) аз көмүрөктүү өнүгүүнүн принциптерин алга жылдыруу.

Жогоруда айтылып кеткендей Кыргызстандын социалдык-экономикалык өнүгүүсү экономикалык катнаштардын базар системасына өтүүдөгү болгон реформалары менен коштолуп келген. Базар системасына өтүү, республика боюнча айрыкча мындай реформаларга даярдыгы жетиштүү болбогон кичи шаарлар учун бир топ социалдык кыйынчылыктарга турду, анткени бул өзгөртүүлөр, калк жайгашкан пункттардын өзгөчөлүктөрүн жана мындай иштердин алар учун тийгизген кесепетин эсепке албай туруп жасалгандагы учун болду. Кабыл алынган мамлекеттик регионалдык саясаттын концепциялары жана Кыргызстандын кичи шаарларынын социалдык-экономикалык өнүгүү программалары кичи шаарлардын көйгөйлүү маселелерин чечип бере алган жок, аны менен бирге жеңилдиктерди пайдаланууга жана дотацияларга таянган кичи шаарлар менен шаар тибиндеги айылдардын өнүгүүсүн реформалоо жолдору өзүлөрүнүн болгон мүмкүнчүлүктөрүн түгөтүп бүткөн.

Социалдык-экономикалык ар түрдүүлүктөргө карабастан, Кыргызстандын кичи шаарлары ресурстардын чектелгендигинен тартып инфраструктуралык системалардын эскиргендигине чейинки социалдык-экономикалык көйгөйлөрдү камтыган маселелерди чечүү учун биргелешип алышкан. Социалдык

кызмат көрсөтүүлөрдүн көптөгөн түрлөрү шаардыктардын көбү учун жеткиликсиз, таза суу, жылуулук берүү, канализация системасы жана газ менен камсыз кылууда орчундуу көйгөйлөр келип чыгууда.

Статистикалык маалыматтарга ылайык республикада 5 миллиондон бир аз көбүрөөк адам жашайт, алардын 35%ы шаарларда жашайт. 1999 жылы болуп өткөн кайра каттоолорго ылайык, республика боюнча шаар калкынын улушу 1989 жылга салыштырмалуу 38,9%дан 35%га чейин ылдыйлаган.

Ылдыйлап кетүү бардык шаарларда, айрыкча республиканын кичи шаарларында болгон. Ошол эле мезгилде Бишкек шаарында калктын саны ички мигранттардын агылып келүүсүнүн натыйжасында тескерисинче 23%га өскөн.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2001-ж. 31 декабрындагы №843 «Кыргыз Республикасынын кичи шаарлар жана шаар тибиндеги айылдардын өнүгүүсүнүн Мамлекеттик Концепциясы жөнүндөгү» Токтомуна ылайык, шаарлар ири (Бишкек жана Ош), орточо жана кичи шаарларга бөлүнөт. Таблицада калктын санына жараша орточо жана кичи шаарлардын тизмеси көрсөтүлгөн.

Ошентип, кичи шаарлардын өнүгүүсүнүн Концепциясына ылайык, шаарлар ири, орточо жана кичи шаарларга бөлүнөт.

Кыргызстандын орто жана кичи шаарларынын типтери.

Орточо шаарлар (30 миңден 100 миң адамга чейин)	Кичи шаарлар (30 миң адамга чейин)		
Жалал-Абад	75,1	Кызыл-Кыя	32,8
Каракол	64,9	Таш-Көмүр	23,6
Токмок	57,5	Кант	22,0
Кара-Балта	45,1	Кара-Суу	20,8
Балыкчы	41,5	Майлуу-Суу	20,3
Озгон	43	Кара-Көл	18,5
Нарын	41,4	Исфана	16,9
Талас	34,1	Сүлүктү	13,8
		Баткен	11,9
		Көк-Жаңгак	107
		Шопоков	9,1
		Чолпон-Ата	9,0

Эскертүү. Кочкор-Ата жана Ноокат шаарлары шаар статусун 2003 жылы, ал эми Кербен 2004 жылы алышты (шаар катары официалдык статистикалык маалыматтар жок).

Кыргыз Республикасынын ири, орто жана кичи шаарларынын салыштырмалуу салмактары (шаарлардан саны жагынан).

Шаарлар	Шаарлардын саны	Салыштырмалуу салмак, %
Ири шаарлар	2	9,1
Орточо шаарлар	8	36,3
Кичи шаарлар	15	54,5
Бардыгы	25	100,0

Кыргыз Республикасынын ири, орто жана кичи шаарларынын салыштырмалуу салмактары (жашоочулардын саны жагынан).

Ири шаарлар	993,2	61,1
Орточо шаарлар	410	25,2
Кичи шаарлар	229,5	14,1
Бардыгы	1625,2	100,0

Негизги финансылык жана экономикалык проблемалар. Республикада муниципалитеттердин финансылык-экономикалык жактан өз алдынчалыгына карата укуктардын өнүккөн базасы түзүлгөн, бирок анын ишке ашуусу өзүнүн баштапкы гана стадиясында. Жергиликтүү бюджетти калыптануусу азырынча борборлоштурулган жана республиканын мыйзам чыгаруусу тарабынан муниципалитеттердин карамагына берилген функциялардын аткарылуусун эске албайт.

Мындан тышкары, акыркы 5 жылдын ичинде мамлекеттик бюджеттин структурасында жергиликтүү бюджеттин улушунун азайып кетишинин туруктуу тенденциясы байкалууда. Эгерде 1995 жылы республикалык жана жергиликтүү бюджеттердин киреше өлчөмдөрүнүн бири-бирине болгон катышы болжол менен бирдей болсо, 2000 жылы болсо бул катыш 2,5 эсе азайган, ал эми 2005 жылы мындан да азайган. Шаардык бюджеттердин структураларынын дээрлик бардыгы 90%га элдик билим берүүгө кеткен чыгымдардан турат, чыгымдардын калган 10%ы мыйзам чыгаруу тарабынан өзүм билемдикке өткөрүп берилген калган функцияларга (мэриянын аппаратын жана шаардык башкарууну багууну кошуп) жумшалат. Мындай кырдаалда өзүн-өзү камсыз кылуу, өзүн-өзү финансылуу жана өзүн-өзү жонго салуу сыяктуу салтанаттуу жарыяланган жергиликтүү өзүн-өзү башкаруунун принциптери ишке ашпайт жана башкаруудагы алардын ролу дээрлик минимумга келтирилет. Кыргызстандагы кичи шаарлардын экономикалык, социалдык жана экологиялык көйгөйлөрдү жөнгө салууну негиздөө жогоруда айтылып өттү. Ушуга байланыштуу, климатты өзгөрүүсүн алдын алуу жана курчап турган чөйрөнүн өзгөрүшүнө калкты адаптациялоо боюнча системалуу иш керек.

WHY NEED MATH OR THE USE OF MATHEMATICS IN EVERYDAY LIFE

This article describes the features of mathematics in the development of intellectual abilities.

Baetov A.K.

BEGARDING THE OPTIMAL CONTROL PROBLEM OF OSCILLATORY PROCESSES

In this paper, an analytical method solved the problem of optimal control of the oscillatory process.

Anarbaeva G.M.

PECULIARITIES OF TEACHING THE SUBJECT “DIFFERENTIAL EQUATIONS”

This paper presents certain peculiarities teaching technologies of the subject of “Differential equations”.

Atahanov K.A.

CAPABILITY DEVELOPMENT AND PROBLEMS OF INFORMATION TECHNOLOGY IN THE «ELECTRODYNAMICS»

In this article discussed actual questions about using modern technology about computer technology in teaching of electrodynamics part of physics course in secondary schools.

Kadenova J.T.

BEGINNING OF THE KNOWLEDGE AND CREATIVE DEVELOPMENT

The article is devoted to the scientific research of one of the famous Kyrgyz poet Karmishak Tashbaev, his life and creative work.

Isakov T.E.

INTERACTIVE METHODS OF EDUCATION AND METHODS FOR THEIR USE IN TRAINING

Author in this article explored the active teaching methods and methods of their use which has been actively practiced in the education system.

Toichueva T.A.

PROBLEMS IN DEVELOPING THE STATE LANGUAGE

This paper discusses the issues of the state language and its status at the moment, as well as topical issues in the development of the state language.

SOCIAL ATTITUDES FOR SPECIAL GROUPS OF YOUTH

The youth is as Social group in the society and its peculiarities, features and problems are considered in this article.

Kudaiberdieva A.I., Tajikova Z.B.

TEACHING NATIVE MATERIALS AT THE ENGLISH LESSONS

This article deals with the teaching of native materials of our land at the English lessons. Without knowing own history a man can't learn others. The article describes how to teach some native materials at the English lessons.

Abdyrakhmanov T.A.

PROBLEM DEFINITION OF STATE SCHOOL AND SECONDARY EDUCATION THROUGH THE EVALUATION OF STUDENTS' KNOWLEDGE

This article describes how to determine the status of the school and secondary education through the students' knowledge.

Akmatov D.A.

CURRENT STATE AND PROSPECTS OF LEARNING OBJECTS OF ARTISTIC CRAFT AND TECHNOLOGY

In this paper we examine the current state and prospects of learning objects of artistic craft and technology.

Otorbaev B., Dui'shenbieva D.

ZHUSUP BALASAGUN AND LITERARY HERITAGE

This article was written about the literary heritage, patriotism, great contribution to science Zhusup Balasagun.

Ibiraïym kyzy A., Sydykova M.B.

OBJECTIVE - THE MAIN DETERMINANT EDUCATIONAL PROCESS

In this paper, the goal is considered as a major determinant of the quality of the educational process.

Konurbaev T.A.

KYRGYZ STATE AND CONDITION OF THE STATE LANGUAGE

This article discusses the current state of the Kyrgyz state and the state language. The ways of solving problems for the development of the state language.

**ALA-BUKA COLLEGE - CENTRE FOR SCIENCE, EDUCATION AND CULTURE
IN THE AREA**

In this paper we consider the scientific, educational and cultural activities of Ala-Buka college Kyrgyz-Uzbek University.

Imankulov M.K.

**POTENTIALS OF EDUCATION FOR LIFE IN A MULTICULTURAL SOCIETY
COURSE THE HISTORY OF KYRGYZSTAN**

This paper discusses the potential of education for life in a multicultural society, the course "History of Kyrgyzstan".

Dui`shenaliev ZH.S.

**ORATORIO BALLET "SAMANCHYNYN-JOLY" OR WHAT IS THE ACTIVATION
OF COGNITIVE ACTIVITY STUDENT**

This article discusses the issues of strengthening cognitive, general music and aesthetic, educational activities of the student.

Karmyshakov A.N.

**PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF THE STATE LANGUAGE OR STATUS OF
STATE LANGUAGE POLICY IN OUR COUNTRY**

This article discusses the problems in the development of the state language, questions the current state of the state language policy, its introduction in the right direction.

Turdugulov A.T.

**RHETORIC AS SPECIAL FORM OF ARTISTIC SPEECH OF POETS OF
IMPRIVIZATOR**

In the article examined general philological, philosophical and linguistic questions of rhetoric as form of artistic speech. An author analyses this question from position of modern interpretation and attempts to classify in a linguistic aspect are undertaken.

Sultanova B.K.

MAN IN GLOBALIZIRUYUSHEM THE WORLD

The article is about globalization as a public wealth, it opens a path for sustainable development based on fair, freedom and harmony. The author reveals the degradation of society, turning it into a fully controllable and gutless tool of Western powers by means of a blindly copying other cultures samples.

EVALUATION OF QUALITY OF LINGUISTIC EDUCATION

In this article the problem of students' achievements' assessment of language teaching. The quality of language teaching is not enough well. The results of international research of PISA showed the lowest language and communicative competence of our students. It is important to change the approaches to assess the students' achievements.

Kadyrova M.S.

PROFESSIONALLY PEDAGOGICAL ORIENTATION PERSONALITY OF TEACHER

This article is dedicated to comprehensive to the professionally-pedagogical orientation of teacher. In this article discusses the essence of modern skill of the teacher and the way of its formation and advice for young teachers.

Sakieva S.S.

STUDIES DEVOTED TO THE TEACHING METHODS OF LITERARY READING: PROBLEMS AND PROSPECTS

The article deals with information about the formation and development of teaching methods of literary reading in the Kyrgyz elementary school.

Zhumabaeva T.T.

THE STATE LANGUAGE AND THE WAYS OF ITS IMPROVEMENT

The article discusses the current status of the State language and the ways of its development.

Zhamgyrchieva G.T.

WARRIORS MARRIAGE IN THE EPIC "MANAS" AS ARCHAIC MOTIF

This Article describes archaic motivation of the epic Manas, and it's heros murrige and it's Traditions to sake it to our generations.

Turaliev ZH., Toi`chueva G.

STUDY ON SOURCES KYRGYZ LANGUAGE

This article discus problem Kirgiz language and internet resource. Author wrote about old book of the Russian investigator V.V. Kaminski. Many Kirgiz philology never knows him. But he was one of the scientist who make Kirgiz Grammatik.

Akmatova S.R.

IMPROVING THE ICGUL BASIS OF DEVELOPMENT OF THE STATE LANGUAGE IS THE REQUIREMENT OF THE EPOCH

In this paper we prove that the improvement of the legislative framework of the state language is

a requirement of the time.

Ysmailova A.M.

THE PROBLEMS OF KYRGYZ LANGUAGE IN KINDERGARDEN AND AT SCHOOL

In this article considers some problems of learning Kyrgyz language in kindergarden and at school.

Zhusupova D.Y.

SOME PROBLEMS IN PARTICULAR THE DEVELOPMENT OF THE STATE LANGUAGE

In this article considers the developing particularly of state languages some problems.

Usarova G.O., Bai`ieva B.A.

EXTERNAL SOURCES OF ENRICHMENT KYRGYZ VOCABULARY

By changing society connected with news changes time by time the consciousness of people the main purpose of this article is to show. The new lexical words and it is demands.

Zhusueva S.K.

DECODING ON THE RELATION OF IMPROVISATION IN WORK OF AYTMATOVA

In this article the reflections and reasoning of the reader concerning an find are reflected, will bi carried out of interpretation of ideological aspirations of ideas in products of Ch. Aitmatova.

Abdulahamidova B.N.

PSYCHOLOGY-PEDAGOGICAL BASES OF UPBRINGING CHILDREN ON THE BASE OF ETHNO CULTURE

This article devoted for the thorough development of the children and exposed psychology-pedagogical bases of upbringing children on the base of ethno culture.

Mamady`eva G.

MORAL EDUCATION AND THE RESTORATION OF STUDENT THINKING THROUGH THE WISE SAYING

Ethic – moral education to form the thinking of students was touch in this article on the base of the experience of author.

Oskonbaev M.Ch.

TRANSFER OF PHYSICAL CONCEPTS IN THE PRODUCT TOGOLOK MOLDO «EARTH AND ITS CHILDREN»

The article presents the possibility of creating interdisciplinary communication with Kyrgyz phys-

ics literature, stressed that in the artistic images hidden physical phenomena.

Rakhmanova ZH.R.

TEACHING AND DEVELOPING POSITIVE GRADE (QUALITY) OF YOUNG GENERATION THROUGH THE LEARNING NOVELS OF CH.AYTMATOV

In this article notes a big role of Ch. Aytmatov's novels in teaching of young generation, also skills of writer in a small "Volume" vital, smarting and at the same time eternal problems of life.

Omurova T.A., Chatcalbai k. S.

ROLE OF FOLK PEDAGOGICS AT ECOLOGICAL EDUCATION

In this article, I want to show the main place of people oral creation in ecological upbringing. Defense of nature, economical using resources, for indissoluble harmony with nature, in spite of specialty the every citizen must be educative, cultural from side of ecology in known level.

Akmatova T.

STEADY DEVELOPMENT OF THE MIDLING-SPECIAL EDUCATION IS AN ISSUE OF THE DAY OF CONTEMPORANEITY

In this article, it is considered problem questions of stages of a sustainable development of college and a ways of their solutions.

Maulenov A.A.

TYOLOGICAL SIMILARITIES AND DIFFERENCES OF ANCIENT SUMERIAN AND AGAINST THE TURKIC MYTHOLOGICAL

This article discusses the typological similarities and differences between the ancient Sumerian and proto Turkic mythological characters.

Saty`baldieva Ch.T.

PROBLEMS OF RESEARCH CARPET SOUTHERN KYRGYZ

The process of carpet making and carpet sewing of the Kyrgyz people was an object and subject of people who researches the history and art. And also can solve unique valuable resources as for revealing distinct peculiarities of culture and traditions, so for studying ethogenetic and ethno cultural connections of the Kyrgyz with other nations.

Sulaimanov K.A.

THE JOB TITLE, AUTHORITIES AND LEGAL STATUS EMPLOYEE ORGAN OF THE INTERNAL DEALS KR

In article are characterized job title and authorities as one of the element of the legal status employee organ of the internal deals KR.

**THE LEGAL STATUS EMPLOYEE ORGAN OF THE INTERNAL DEALS IN SYSTEM
OF THE STATE SERVICE**

Place of the legal status employee organ of the internal deals is considered in article in system of the state service, as component part of complex special status as a whole.

Shamshidinov U.T., Sharipbaeva T.Sh.

**THE SOCIAL, ECONOMIC AND ECOLOGICAL PROBLEMS IN SMALL TOWNS
OF KYRGYZSTAN**

This article is about developing of economic, social and ecological problems in small towns of Kyrgyzstan.

I. ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

Белеков К.Ж.	
Математика эмне үчүн керек же математиканын турмушта колдонулушу	7
Баетов А.К.	
Об одной задаче оптимального управления колебательным процессом	8
Анарбаева Г.М.	
“Дифференциалдык теңдемелер” предметин окутуунун өзгөчөлүктөрү	11
Атаханов К.А.	
“Электродинамика” бөлүмүндө маалыматтык технологияларды пайдалануунун мүмкүнчүлүктөрү, өнүгүүсү жана проблемалары	13

II. ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

Каденова Ж.Т.	
Билимге жана чыгармачылыкка карай изденүүнүн башаты	17
Исаков Т.Э.	
Билим берүүдөгү интерактивдик методдор жана аларды окутууда колдонуунун ыкмалары	22
Тойчуева Т.А.	
Мамлекеттик тилди өнүктүрүүдөгү негизги көйгөйлөр	26
Караев Т.С., Абдуванова А.Т.	
Жаштардын өзүнчө топторуна карата социалдык иштер	28
Кудайбердиева А.И., Тажикова З.Б.	
Обучение местных материалов на уроках английского языка	31
Абдырахманов Т.А.	
Окуучулардын билим денгээлине баа берүү аркылуу мектептин жана жалпы орто билим берүүнүн абалын аныктоо маселелери	34
Акматов Д.А.	
Көркөм өнөр, технология предметтеринин окутуунун учурдагы абалы жана келечеги	38
Оторбаев Б., Дуйшенбиева Д.	
Баласагындык Жусуп жана анын адабий мурастары	43
Ибирайым кызы А., Сыдыкова М.Б.	
Максат – окуу процессинин сапатын аныктоочу негизги фактор	47
Конурбаев Т.А.	
Кыргыз мамлекетинин жана мамлекеттик тилдин абалы	51
Конурбаев Т.А.	
Ала-Бука колледжи райондогу илим, билим берүүнүн жана маданияттын борбору	54
Иманкулов М.К.	
Кыргызстан тарыхы курсунун полимаданияттуу коомдо жашоого тарбиялоо потенциалы	56
Дуйшеналиев Ж.С.	
«Саманчынын жолу» балет ораториясы же окуучунун таанып билүү ишмердүүлүгүн активдештирүү маселелери	61
Кармышаков А.Н.	
Мамлекеттик тилди өнүктүрүүдөгү көйгөйлөр же өлкөбүздөгү мамлекеттик тил саясатынын абалы	64
Мурзалиева З.К.	
Мамлекеттик тилди үйрөтүүдө элдик-оозеки чыгармалар таалим-тарбиянын, адеп-ахлактын негизи	66

Мухаммед Гундогду	
Окуучунун табигый ички чыгармачылык жөндөмдүүлүгү	71
Турдугулов А.Т.	
Риторика как особая форма художественной речи акынов-импривизаторов.	74
Рысбаев С.	
Баланын китеп окуусун уюштуруу маселелери	77
Урматова А.Д.	
Казат Акматовдун «Мезгил» романындагы мезгил жараткан каарман	81
Султанова Б.К.	
Человек в глобализирующем мире (социально-культурный аспект)	84
Тагаева Г.С.	
Оценивание качества языкового образования.	88
Асанакунов Т.А.	
Мамлекеттик тилди окутуунун максаттары жана көрсөткүчтөрү.	91
Абдыжапар уулу М.	
Термин жаратуу – мамлекеттик тилде иш жүргүзүүгө өбөлгө	95
Дуйшенбиева Д.	
Мектеп курсунда түрк адабий мурастарын окутуунун илимий-теориялык негиздери	98
Турдугулова К.М.	
Түрк элдеринин тили, адабияты менен маданиятынын эволюциялык өнүгүү этаптары	103
Рысбаева С.А., Айылчиева Л.О.	
Эне тил улутубуздун келечеги	106
Кадырова М.С.	
Профессионально педагогическая направленность личности преподавателя.	111
Сакиева С.С.	
Адабий окууга үйрөтүүнүн методикасына арналган изилдөөлөр: проблемалары жана келечеги.	113
Жумабаева Т.Т.	
Мамлекеттик тил жана аны өнүктүрүү маселелери	117
Жамгырчиева Г.Т.	
Баатырдык үйлөнүү – “Манас” эпосундагы архаикалык мотив катарында.	120
Туралиев Ж., Тойчиева Г.	
Кыргыз тили жөнүндө булактардын изилдениши	124
Акматова С.Р.	
Мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн мыйзамдык негизин жакшыртуу	127
Ысмаилова А.М.	
Кыргыз тилинин көйгөйлөрү бала бакча жана мектептеги билим берүү системасында	129
Жусупова Д.Ы.	
Улуттук тилдин өнүгүү өзгөчөлүктөрүндөгү кээ бир көйгөйлөр	133
Усарова Г.О., Байиева Б.А.	
Кыргыз лексикасынын байышынын тышкы булактары	136
Жусупова С.К.	
Айтматовдун чыгармаларындагы импровизацияга карата декодировка	138
Абдулахамидова Б.Н.	
Психолого-педагогические принципы воспитания детей на этнокультурной основе	141
Мамадыева Г.	
Санат сөзү аркылуу студентти адептүүлүккө тарбиялоо жана ой жүгүртүүсүн калыптандыруу.	144
Осконбаев М.Ч.	
Тоголок Молдонун “Жер жана анын балдары” чыгармасындагы физикалык түшүнүктөрдүн берилиши.	147

Рахманова Ж.Р.

Воспитание молодого поколения через произведения Чынгыза Айтматова 150

Өмүрова Т.А., Чаткалбай кызы С.

Экологиялык тарбия берүүдөгү элдик педагогиканын ролу 153

Акматова Т.

Коллеждердин туруктуу өнүгүүсү - учурдун көйгөйлүү маселеси. 157

Мауленов А.А.

Типологическое сходство и различие древнешумерских и прототюркских мифологических образов. 159

Сатыбалдиева Ч.Т.

Проблемы исследования ковроткачества южных киргизов конца XIX - и начало XX вв. 166

III. ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

Сулайманов К.А.

Должность, полномочия и правовой статус сотрудников органов внутренних дел КР 171

Сулайманов К.А.

Правовой статус сотрудников органов внутренних дел в системе государственной службы 173

Шамшидинов У.Т., Шарипбаева Т.Ш.

Кыргызстандын кичи шаарларынын социалдык, экономикалык жана экологиялык көйгөйлөрү 176

Аннотации 179

Содержание (рус., кыр.) 186

Содержание (англ.) 189

NATURAL SCIENCES

Belekov K.ZH.	
Why need math or the use of mathematics in everyday life	7
Baetov A.K.	
Regarding the optimal control problem of oscillatory processes.	8
Anarbaeva G.M.	
Peculiarities of teaching the subject “differential equations”	11
Atahanov K.A.	
Capability development and problems of information technology in the «Electrodynamics»	13

HUMANITARIAN SCIENCES

Kadenova J.T.	
Beginning of the knowledge and creative development	17
Isakov T.E.	
Interactive methods of education and methods for their use in training.	22
Toichueva T.A.	
Problems in developing the state language	26
Karaev T.S., Abduvapova A.T.	
Social attitudes for special groups of youth.	28
Kudaiberdieva A.I., Tajikova Z.B.	
Teaching native materials at the english lessons	31
Abdy`rakhmanov T.A.	
Problem definition of state school and secondary education through the evaluation of students' knowledge	34
Akmatov D.A.	
Current state and prospects of learning objects of artistic craft and technology	38
Otorbaev B., Duishenbieva D.	
Zhusup Balasagun and literary heritage.	43
Ibiraiym kyzy A., Sydykova M.B.	
Objective - the main determinant educational process	47
Konurbaev T.A.	
Kyrgyz state and condition of the state language	51
Konurbaev T.A.	
Ala-Buka college - centre for science, education and cul-ture in the area	54
Imankulov M.K.	
Potentials of education for life in a multicultural society course the history of Kyrgyzstan.	56
Dui`shenaliev ZH.S.	
Oratorio ballet "Samanchynyn-Joly" or what is the activation of cogni-tive activity student	61
Karmy`shakov A.N.	
Problems of development of the state language or status of state language policy in our country	64
Moorzaliyeva Z.K.	
When learning of the state language, folk-oral works is the basis of education	66
Muhammed Gundogdu	
Natural internal creative ability of studying	71
Turdugulov A.T.	
Rhetoric as special form of artistic speech of poets of improvisator	74
Rysbaev S.	
How to organize reading of book of child?	77

Urmatova A.D.	
Hero which created time in the novel of "Mezgil" Kazat Akmatov	81
Sultanova B.K.	
Man in the globalization world	84
Tagaeva G.S.	
Evaluation of quality of linguistic education	88
Asanakunov T.A.	
Aims and indexes of teaching of official language	91
Abdyzhapar uulu M.	
Creation of term is a reward for introduction of businesses in official language	95
Duishenbieva D.	
Scientific theoretical bases of teaching tyurk literary legacy in a course school	98
Turdugulova K.M.	
Stages evolutional development of language, literature and culture of tyurk people	103
Rysbaeva S.A., Aylchieva L.O.	
An official language is a prospect of nation	106
Kadyrova M.S.	
Professionally pedagogical orientation personality of teacher	111
Sakieva S.S.	
Studies devoted to the teaching methods of literary reading: problems and prospects	113
Zhumabaeva T.T.	
The State language and the ways of its improvement	117
Zhamgyrchieva G.T.	
Warriors marriage in the epic "Manas" as archaic motif	120
Turaliev ZH., Toi`chueva G.	
Study on sources kyrgyz language	124
Akmatova S.R.	
Improving the icgul basis of development of the state language is the requirement of the epoch	127
Ysmailova A.M.	
The problems of Kyrgyz language in kindergarden and at school	129
Zhusupova D.Y.	
Some problems in particular the development of the state language	133
Usarova G.O., Bai`ieva B.A.	
External sources of enrichment Kyrgyz vocabulary	136
Zhusueva S.K.	
Decoding on the relation of improvisation in work of Aytmatova	138
Abdulahamidova B.N.	
Psychology-pedagogical bases of upbringing children on the base of ethno culture	141
Mamady`eva G.	
Moral education and the restoration of student thinking through the wise saying	144
Oskonbaev M.Ch.	
Transfer of physical concepts in the product Togolok Moldo «Earth and its children»	147
Rakhmanova ZH.R.	
Teaching and developing positive grade (quality) of young generation through the learning novels of Ch.Aytmatov	150
Omurova T.A., Chatcalbai k. S.	
Role of folk pedagogics at ecological education	153
Akmatova T.	
Steady development of the middling-special education is an issue of the day of contemporaneity	157

Maulenov A.A.

Typological similarities and differences of ancient sumerian and against the turkic
mythological 159

Saty`baldieva Ch.T.

Problems of research carpet southern Kyrgyz 166

ECONOMIC AND JURIDICAL SCIENCES**Sulaimanov K.A.**

The job title, authorities and legal status employee organ of the internal deals KR 171

Sulaimanov K.A.

The legal status employee organ of the internal deals in system of the state service 173

Shamshidinov U.T., Sharipbaeva T.Sh.

The social, economic and ecological problems in small towns of Kyrgyzstan 176

Annotations 179

Contents (rus., kyr.) 186

Contents (eng.) 189

Адрес редакционно-издательского совета:

723500. г. Ош, ул. Исанова 79, Кыргызско-Узбекский университет. Международный научный журнал «Наука, образование, техника», тел.: (03222) 4-87-22, 4-87-08; тел/факс 4-87-22, 5-70-55.

E-mail: mirlankasymov@gmail.com, ismanov1970@mail.ru.

Журнал зарегистрирован Министерством юстиции Кыргызской Республики (пр. №1770; рег. свид. № 387 от 23.06.1999 г.) и Национальной книжной палатой Кыргызской Республики (ISSN 1694-5220)

Номер подготовили: М.М. Исманов, М.К. Касымов.

Сдано в набор 20.06.2014. Подписано к печати 25.08.2014. Печать офсетная. Гарнитура «Times», шрифт 12.

Объём 16 усл. п.л. Заказ _____ Тираж 100 экз.

Отпечатано в типографии Кыргызско-Узбекского университета.